

મુદ્રક
 ઇલ્ફ્રાઇડ ડાસાભાઈ દેસાઈ
 નવલ્લખ મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪
 પ્રકાશક
 મનનભાઈ પ્રમુદસ દેસાઈ
 મદામાન, જૂજરાવ વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૩,૦૦૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતા એક પ્રકારની કૃતાર્થતા અનુભવમાં આવે છે. ધિન્ના સ્વાતંત્ર્યયુગ માટે પુરુષસ્તોક ગણાય અથવા શેઠાક મહાપુરુષોમાંના એકની જીવનકથા આ છે અને તે એમની જન્મ-શતાબ્દીના પવિત્ર અને પાદગાર દિવસે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ઉત્ખરિત સ્વાતંત્ર્ય માટે લડવામાંથી થઈ તે સરસ્થ લોકમાન્યનું જીવનચરિત બહાર પાડે, એમાં અમુક ઓચિંત્ય રહેલું છે એમ જ નહીં, એમાં અમુક કૃતકૃત્યતા પણ રહી છે હું માનું છું કે, ગુજરાતીમાં મહાન લોકમાન્યની આ પ્રથમ જીવન કથા પ્રગટ થાય છે તેના લેખક પણ ગુજરાત વિદ્યાપી ના જૂના વિદ્યાર્થી છે, અને મૂળ ગુજરાતીમાં જ તેમણે આ લખ્યું છે. આ કહું ત્યારે, આ લખવાની તેમની યોગ્યતા વિષે બે બોલ કહેવા જોઈએ.

મૂળ મરાઠીમાં તથા અંગ્રેજીમાં મળતી સામગ્રી તેમણે જોઈ છે. અટલું જ નહીં, ટિંજક મહારાજ વિષે જે અનેક ચર્ચાઓ, વાદવિવાદો ઉં ઉપસ્થિત થયા છે, — અને તે સારી પેઠે થયેલા છે, — તેના એ ઠીક ઠીક અભ્યાસી છે વિશેષ તો એ કે, તે રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યની લડતના આજીવન સૈનિક છે. ૧૯૨૦ ના અસહકાર યુગમાં કોટેજ છોડી ત્યારથી આજ સુધી તે સ્વરાજની લડતના સૈનિક રહ્યા છે. અટલે કે, મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે, ટિંજક મહારાજના જીવનકાર્યનો આક મૂકવાને માત્ર અભ્યાસ સાથે જીવનમાંથી જાગતી સત્યતામાંથી જન્મતી જે નજર જોઈએ, તે પણ એ પરાવે છે.

આવી સૂચ્ય તૈયારી ઉપરાંત સ્થૂળ તૈયારી પણ અમલ ખૂબ મરિગમ લઈને કરી છે. પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ કેટલીય સામગ્રી તેમણે અનેક જગ્યાઓએ જકદી કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વરસોથી અમનું કામ આ જાતનું રહ્યું હોઈ, તે આ તૈયારી લાખા વખતથી જ કરતા હતા, અમ કહી શકાય એના મરિમાક રૂપે આ ગોપડી તૈયાર થઈ છે તે વિદ્યાર્થીકના જૂના નેવક છે.

આચાર્ય પરિશ્રમથી તૈયાર કરેલું તેમનું પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને પ્રસિદ્ધ કરવા આપ્યું, તે માટે તેમનો આભાર માનું છું.

લોકમાન્ય વિષે અહીં વિશેષ કહેવાનું હોય નહીં. હિંદના રાજકીય અધાર-યુગમાં તે બશેબર ૧૦૦ વર્ષ થર જન્મ્યા તે અધારા ઉલેચવા માટે જન્મભર મથ્યા; અને કાંઈકે ઉજાગ પ્રગટતો જોઈને ગયા. જાત્રે એમના આજીવન પુરુષાર્થનાં મુદ્દજ જોવા માટે એ હવાત નથી, તેથી છું ? એ ગીતાભક્ત કેવળ કર્મ કરી જાણનાર હતા. એનાં જ્ઞ જ્યાં ત્યારે અચૂક ભગવાન આપ્યો જ, એ પાક એમણે આપણને ‘ગીતારહસ્ય’ રૂપે ધીખવ્યો જ નહીં, પોતે શીખેલા તે આવરી બતાવ્યો.

એમના જન્મકાળના યુગને મેં અધાર-યુગ કહ્યો છે રાજ રામમોહન રાયે અંગ્રેજી વિદ્યાનો દીવો ૧૮૧૮ પડી બતાવ્યો આપણી પ્રજા તે રમ્મે વળી. લોકમાન્ય જન્મ્યા ત્યાં મુઘીમા, આપણા ઉપલા ઘરના લોકો એ દીવાના પ્રકાશમાં ખુલ્લતાન બન્યા હતા “વાઘ બકરી એક આંઘે પાણી પીએ” એવી ઉપમા આપીને તેઓ ‘અંગ્રેજ સાતિ’ના વર્ણન કરવા લાગ્યા હતા ૧૮૫૭ પૂર્વે આપણા સંસારનું અંગ્રેજીકરણ થવા દ્વારા સમાજનંતર થતું જોઈને જે ઉકાસટ અને મુદ્દપ્રકોપ લાગતો હતો, તે ૧૮૫૭ ‘મદીના કાળમા ટાકો મડોતો જતો હતો. બક્રે, સંતારનુધારો કરીને આપણા સમાજનું ‘અંગ્રેજીકરણ’ થવું પડે છે, એવા વિચારોનો ઉદય થવા લાગ્યો હતો. દિલ્લક મહારાજ આ મંક્રાંતિકાળમા જન્મ્યા અને એ જોતા અને જાણતા અનુભવતા ઊછર્યા ને યુવાનીમાં આવ્યા એટલું જ નહીં, પોતાના જીવન-પાયેવની તૈયારી કરી, અને પોતાના મોઘામૂઘા જીવનનું શું કરવું એનો નિર્ણય—દૃઢ્યના ઊદાસમા—કરતા ગયા. સદ્ભાગ્યે તેમાં એમને માધીઓ હતા વિધાનસભાકર ઇ૦ જેવા, કે જેઓ મહારાષ્ટ્રના આધુનિક જીવન પર પોતાની છાંય પાડી ગયા છે પરંતુ જેમ જેમ જીવનની અને રાષ્ટ્રસેવાની એમની યાત્રા આજળ ચાલી, તેમ તેમ એમના રાઘ જુદા પડતા ગયા. રાનરે, દાદાભાઈ, ડિઝી, દત્ત, ઇ૦ની પેઢીના તેઓ વારસ હતા એ ખર, પરંતુ દૃઢ્યના ખીતરમાં કદાચ એ કાંઈક જુદું જ જેવા મથતા હતા. એમની પ્રતિભા અનુવાધીની નહોતી તે કાંઈક જુદા જ આતરનાદને સાબળાને ચાવતા હતા, તેમની જોજ યુગપરિવર્તનની હતી. હિંદ માટે રાષ્ટ્રોચ્ચ વચનજ્ય જોઈએ, એવું દર્શન એમને લાધ્યું અને એને પ્રગટ કરવાને સારું તે જીવનખર મથ્યા. હિંદના રાષ્ટ્રીય—એટલે કે ત્રામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય

આર્થિક ઇંડ સંપૂર્ણ — સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના બીજા કોઈને ન આવી અને ટિળક મહારાજને આવી એમ કહેવાનો મારો આશય નથી એ કલ્પનાને મૂર્તિમંત કરવી, તેને રાષ્ટ્રનાં કાર્યો દ્વારા દેહ આપીને દેશના લોકોમાં તેને સ્થાપવી, એ કામ લોકમાન્યે કર્યું અને માટે જે જીવનની જીવનસમૃદ્ધિ જાહેર, — જ્ઞાનની, વિદ્યાની, જીવનબળની, દષ્ટિની, ત્યાગની, તેમ જ વિપવિધ પ્રકારની વિદ્યાશક્તિની, — આ બધી એમની પાસે હતી, અને તે બધી તેમણે ભારતમાતાને ચરણે ધરા.

ટિળક મહારાજનો આ જીવનનિર્ણય છે તેને સારુ તે બને તરફ ઝૂક્યા : સરકાર સામે જ નહીં, આપણા લોકમાણી જેઓ આ દર્શન સમજી કે પનાવી ન શક્યા તેમની સામે પણ એક વિવેચકે કહ્યું છે કે, પહેલાં પપ્પ કરતા પોતાના દેશજનોના બીજા પપ્પ સામે લડવામાં લોકમાન્ય અડધા થઈ ગયા ! આજે એ બાજુ ભલે યાદ ન કરીએ, પરંતુ કોઈ કાર્યોપોચિત પ્રતિષ્ઠાપ્રિય માણસ હોત, તો સ્વજનો જેડે લડવાના સતત આંતરકષ્ટ અને કેંકળાટથી ઘાકત, માછી પડત, માડી વાળત ટિળક મહારાજ આ એમના યુગકાર્ય પરત્વે અંગત મટી ગયા હતા, તે રાષ્ટ્રમૂર્તિ બની ગયા હતા, તે ધારે તોપણ છોડી ન શકે, એવા અવતારકાર્યના હથિવાર બની ચૂક્યા હતા. હિંદની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકેની હસ્તીનું તેમણે દર્શન કર્યું અને તે સિદ્ધ કરવાને પથે વળવાને માટે પોતે જીવનભર તપ કરીને તે વસ્તુને હિંદના લોકજીવનમાં ઉતારીને ગયા અમ કરીને તે આપણા અર્વાચીન યુગની પુણ્યલોકમાણામાં સ્થાન પામ્યા છે આજે આપણે સ્વતંત્ર ઘણા છીએ. લોકમાન્યે જે જાતનું સ્વતંત્ર ભવ્ય લોકજીવન આપણા પ્રાચીન રાષ્ટ્રને માટે અતરમાં જોડ્યું અને જાળ્યું, તેને હવે સિદ્ધ કરવું એ તે સ્વતંત્રતાનું પ્રયોજન છે એ પ્રયોજનને મૂકી કરવામાં આ જીવનકથા ગુજરાતની નવી પેઢીને તૈયાર થવાની પ્રેરણા આપે એ પ્રાર્થનાની સાથે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે બરોબર ધર્મ ઉપર તૈયાર કરી આપવા માટે નવજીવન સંસ્થાનો આભાર માનું છું

ઉપોદ્ધાત

પંદરમા મોડમા મૈકામાં મધ્યયુગના અવાગમાથી બહાર પડેલી યુરોપની પ્રજાઓમા નવુ ચેતન્ય સ્ફુરવા લાગુ અને આખી દુનિયાને પાદાકાન્ત કરવાનાં તમન્ના તથા નાહર્મયૃત્તિ તેમનામા — ખાસ કરીને પશ્ચિમ યુરોપની પ્રજાઓમા — યનગનાટ કરવા લાગી હતી એ માહસૂતૃત્તિથી પ્રેરાઈને અંગ્રેજ સોફો મૂળ એક વેપારી મંડળી તરીકે હિન્દમા આવ્યા અહીં આવ્યા પછી હિન્દની રાજકીય સ્થિતિ જોઈને તેમને થયું કે, આપણે જે દુનેહથી કામ લઈશું તો આ કુસંપ, અજ્ઞાન, વહેમો, શિશ્નનો અભાવ છેત્યાદિને લીધે હિન્નવિન્નિહ્ન થયેલા પ્રજા પર સત્તા જમાવી શકીશું અને હિન્દી પ્રજાની એ સત્તાઓનો યુરેયુરો લાભ લઈ એવી સત્તા જમાવવાનાં તેમણે શરૂઆત કરી દીધી પ્રથમ બગાળ બિહારથી માડી એ-એ બીજા પ્રાન્તો પર પોતાનું વર્ચસ્વ તેઓ સ્થાપન કરતા ગયા આવી રીતે મુલકનો કબજો લીધા પછી પોતાની મતા વ્યવસ્થિત અને સ્થિર બનાવવાનું કામ તેમણે હાથમા લીધું અંગ્રેજ પ્રજાને મદદનાગે પોતાની મતા અને સામ્રાજ્ય સ્થિર કરવાના અ દિવસોમા વિવાપતથી હિન્દ આવેલા એફિન્ડ્રન, મનરો, માલકમ, મેટકાફ, વગેરે જેવા બહુ જી કામેલ, દૂરદષ્ટિવાળા અને નરકાર સંપન્ન માણસો પણ તેને મળ્યા તેમણે ચાલુ કરેલી સુદ્ધ રાજ્યવ્યવસ્થાને પરિણામે, ૧૮૦૬મા રખેરા એક લેખમા લોકમાને જાણાવ્યું છે તેમ, “અંગ્રેજી રાજ્ય એટલે કાયદાનું, ન્યાયનું, સુધારાનું રાજ્ય એવી માન્યતા લોકોમા ફેલાઈ સાહેબ લોકાની રાજ્યવ્યવસ્થાની ટોપગેય, તેમજ કવાયત શીખવેલી પલટણો, આદી આપેલી રાજ્યવ્યવસ્થાની શિસ્ત, રાજ્યના અમલદારોના કાયદાથી છાવેલા કમાનુસારી અધિકારો, દેવનો વચાર તથા વહેવાર વ્યવસ્થિતપદ ચાલે તે માટે બનાવેલા રસ્તા, ટપાલની વ્યવસ્થા, પોલીસ ખાતુ, અને ઘાડ વખત પછી તખવ થયેલી આગગાડી અને નારના મટેશાની વ્યવસ્થા, અ બધું જોઇને લોકોમા આશ્ચર્ય અને કીતુકની લાગતી ફેલાઇ અને ટોપીવાળાઓની સેશિયારી જોઈને તેઓ ચકિત થઈ

બધા સામાન્ય લોકો જ શુ, પણ પેશવાના મોટા મોટા સરદારો અને
 જાગીરદારો પણ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થયા હતા છે-લા બાજુસાવના વખતની
 અધાધૂધીનો અત આણી અંગ્રેજોએ વ્યવસ્થા સ્થાપી, એ એક આપણા
 ઉપર પરમેશ્વરનો ભાગે ઉપકાર છે, અનુગ્રહ છે, અને આ યાત્રાના રાજ્યમાં
 આપણા અને આપણા બાલબચ્ચાનું કલ્યાણ થશે એમ તેમને લાગ્યું. ધર્મની
 બાબતમાં અમે હાથ ધાવતા નથી, એવી તેમની પ્રતિજ્ઞા, બધા ધર્મના લોકોને પોતા
 પોતાના આચાર મુજબ વર્તવાની પૂરેપૂરી છૂટ, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, વિચારસ્વાતંત્ર્ય,
 અને મિલકતની સલામતી, આ અથવા આના જેવી જ બીજી વસ્તુઓથી લોકોનો
 મન આર્કર્ષિત થયા એકદરે આમજનતાને એ કાન્તિ તે વખતે લાભદાયક
 અને સંતોષકારક લાગી હતી જમીનની મોજણી થઈને પહેલી મોજણી
 વખતે મહેસૂલ ખૂબ જ ઘટાડવામાં આવ્યું, વતનદારોના હક નક્કી કરવામાં
 આવ્યા અને તેઓ જાગીરદારોની ધકડમાંથી મુક્ત થયા. વેપાર, પરના કર
 ઓછા થયા અને સડકો થવાથી ખુબ્બો વેપાર શરૂ થયો. દેશમાં આગગાડી
 જેવા કામો શરૂ થયા અને પરદેશમાંથી જે મૂકી અહીં આવીને વપરાઈ
 તેથી લોકોને વધારે મજૂરી મળવા લાગી, એટલું જ નહીં પણ ચળવળો
 કમિશનર જેવો અધિકારી ગરીબોની પણ દાદ સાબળવા લાગ્યો. ઘેર
 બાપનું કાલ્લ હોય તો કારકુનને રજા મળવા લાગી અને વળી મહિનાનો
 પગાર નિયમિતપણે મળવા લાગ્યો. પૂનામાં તો એવી લોકવાયકા
 છે કે, શિરસ્તેદારની સવારી પાલખીમાં બેઠીને કચેરીમાં આવે, ત્યાં એકાદ
 કલાક આસમ બે અને તેમની લઘુનિકા પૂરી થાય તે પછી કમિશનર સાહેબ
 પોતાનું કામ શરૂ કરતો! બાજુસાવના વખતમાં ઉપરો અધિકારી નીચના
 અધિકારીનું આટલું બધું માન કદી પણ જળવતો હશે કે? અંગ્રેજ રાજ્યની
 શરૂઆતમાં અંગ્રેજ અમલદારોનો મોટામાં મોટો ગુણ તે અહીંના લોકો
 વિષેની તેમની આદરનુદ્ધિ હતી. અંગ્રેજોએ પેશવાઈનો અત આણ્યો તે
 આપણા અપમાન કરવા માટે નહીં, પણ આપણા હકોનું સંરક્ષણ કરવા
 માટે, એવી તે વખતના મોટા લોકોની સમજણ હતી. આ બધા લોકો
 અંગ્રેજોની ટાપટીપ અથવા શિખ્ત બને તેમનો યાત્રાભરો કારભાર એ
 બધા પર એટલા આદરીત થઈ ગયા હતા કે, તેમને જ્યારે તમારું પોતાનું
 લશ્કર કમી કરીને લશ્કર રાખવા બંધ જત્યાર સુધી તમને જે વર્ષસિન
 મળતું હતું તેમાંથી લશ્કરના પ્રત્યેક ખર્ચની રકમ બાદ કરતાં બાકીની રકમ
 તમને ઘેર બેઠા આપવામાં આવે તો તે તમને મત્તું છે કે, એમ નવી

સરકારે પૂછ્યું ત્યારે, “ઓહોહો! ઘેર બેઠાં જાગીર આપનાર આવો શેક ગમે તેટલો પ્રાર્થના કરીએ તોય કયા મળવાનો હતો”, એવું વિચારી તેમણે સરકારની સૂચના આનંદથી કબૂલ કરી. ટૂંકમાં, એ રાજ્યક્રાંતિ રાયધા રક સુધી બધા જ લોકોને સુખદાયક ભાસી.

જિતાયેલી પ્રજાના માનસમાં પોતાને વિષે અહોભાવ, ધાક અને આદર પેદા થાય અને તે અજાઈ જાય, પ્રજા પોતાને વિષેનો આત્મવિશ્વાસ ખોઈ બેમે ને નાહિમત થાય અને રાજકર્તાઓની સરખામણીમાં હીનત્વનો ભાવ તે ધારણ કરતી થાય તે માટે વિજેતાઓએ સફળ પ્રયત્ન કર્યો. અને હિન્દની પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇત્યાદિ વસ્તુઓથી માંડીને કુદરતી ભૌગોલિક સ્થિતિ અને આખાણવા સુધી બધી બાબતો વિષે હારીને ચત્તીપાટ થયેલી પ્રજામાં એ હીનત્વ ભાવ સોસરો ઊતરી ગયો. રાજ્યકર્તાઓની બધા જ વસ્તુઓ સારી અને પોતાની બધી ઊતરતી કોટિની, દેંકી દેવાને જ માત્ર, એવા માન્યતા પ્રજામાં રૂઢ અને સ્વાભાવિક જેવી બની ગઈ.

એટલે જ્યારે દેશનું રાજ્યતંત્ર, અર્થતંત્ર અને તેને અંગેનાં બધાં કામોનું નિયંત્રણ તથા જવાબદારી અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના હાથમાં પૂરેપૂરું લીધા, ત્યારે દેશના લોકોને એ ઝાઝુ ખટકયું નહીં રાજ્યવહીવટ અને લશ્કર તથા વેપાર પર ધીમે ધીમે સપૂર્ણ કાબૂ રાજ્યકર્તાઓએ પ્રસ્થાપિત કર્યો અને પહેલા બેમાં કેવળ ઉગરીના હુકમનો અમલ કરવાનું નીચલા મહદનીચની કોટિ (સબ અસિસ્ટન્ટ કમિશનરી)નું કામ અને વેપારમાં કેવળ દલાલુ એટલું જ લોકોના હાથમાં રહે એવી સ્થિતિ આવતી ગઈ.

આ બધું કરવામાં અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓએ કેળવણીનો પણ સારી પેઠે ઉપયોગ કર્યો અને તેમાં તેઓ એટલી હદે કૃપ્યા કે, તેમણે નાખેલી ભરકીમાંથી આજે હિન્દને સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી પણ આપણે કહેવાતો ભણેલો વર્ગ બહાર નીકળવા તૈયાર નથી અંગ્રેજ કેળવણીની—ખાત્ર કરીને અંગ્રેજ ભાષાની અને તે પણ માધ્યમ તરીકે—ગુલામી એટલે જીંડે ઘર ઘાલી બેઠી છે કે, તે વિના આપણે સાવ વિધવા જેવા અનાથ અને અસહાય થઈ જઈશું, એવો તેમના ઉંચામાં ધ્રાસકો પડ્યો છે.

(સમરાગણ પરની હાર કરતા આ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં જે હાર હિન્દને મળી, તે તેને ભારે વસતી પડી અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા છતાં તે હજી તેમાંથી ઊંડુ આવી શક્યું નથી.)

દેશની આવી મોહિત દશામાથી તેને બહાર કાઢવા માટે સૌથી મોટી જરૂરિયાત તેનામાં આત્મવિશ્વાસ પેદા કરવાની હતી. લોકમાન્યની પહેલાંના આપણા ઘણાજણ આગેવાનોએ દેશનાં વિવિધ મેત્રોમા—ખાન કરીને સામાજિક સુધારાના ક્ષેત્રમાં—સુધારા કરવાનું કામ અવશ્ય ઉપાડ્યું હતું પણ અંગ્રેજો આપણા ગુરુઓ છે અને તેમની ચાલબરી નીચે તેમની નિશાનમાં ઉમેદવારી કરી, ભણતર પામીને આપણે તેમના જેવી લાવકાત પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ અને તેવી લાવકાત મેળવીશું તો અને ત્યારે તેઓ આપણને સંગ્રામ ગણીને આપણા દેશનો કારભાર નોખી દેશે, એવી ભાંજી આપ્યા એ લોકો તેવજા પતા તેથી દેશના રાજ્યતંત્ર, અર્થકારણ, લશ્કર ઇત્યાદિમાં આપણને કશું સ્થાન નથી એ તરફ તેમની નજર જ ગઈ નહીં.

બ્રિટિશ લોકો સાથે હિન્દુસ્તાનનો મજબૂત થયો તેમાં હિન્દુસ્તાનનું પિતૃ કરવાનો પરમેશ્વરનો હેતુ હોવા ખાતર જુની પેઢીના લોકોને શક્ય હતી. અને અંગ્રેજોના વાઘીપણા હેઠળ આપણા દેશની અવાંગી પ્રગતિ થશે એમ તેઓ માનતા તથા ૧૮૫૭ થઈ જુદા જુદા પ્રાંતોમાં અંગ્રેજી રેગલ્સીની યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ અને તેમાં પદવી મેળવી બહાર મોકલારને ધન અને પ્રતિષ્ઠા બન્ને મળવા લાગ્યાં, એટલે એ લોકો પરકીય મતાના પ્રથમકો બને તેમાં નવાઈ ન હતી તેઓ પણ ઉપરની શાલા ધરવનારા લોકોમાં જ ભળી ગયા. અભ્યાસ કાલ દરમિયાન વનિયા બર્ક, મિશ્ર, રૂપેન્દ્ર વગેરેનાં લખાણોને પરિણામે તેમનામાં એવી શક્ય પેદા થઈ કે, અંગ્રેજ પ્રજા ઉદારમતવાદી, સ્વતંત્રતાની પરમ ઉપાસક છે, અને તે હિન્દુસ્તાનના રાજ્ય-તંત્રમાં કોઈ ખામીઓ કે કશું ફરિયાદ કરવાજેતું હોય તો તે આવી આવેલા અંગ્રેજ અમલદારોના દોષોને આધાર છે બ્રિટિશ પ્રજા ન્યાયનિષ્ઠ અને ખાનગીન હોવાથી અહીં વાણી જેરડીનિયાને કાપી મજૂર નહીં નખે આ માન્યતાનો એક સાવમા નાતો જાણ્યો મારખાઈ નવનેજાબ વનિયા તિલ્કની આર્થિક દુર્દશા વિરેના પુસ્તકના નામ વેલ્ફેર ઓફ ઇન્ડિયા ૧૮૬૯ દરિય નો જ આપી શકાય બ્રિટિશ લોક તે બધું નારુ જ લોક, ખરાબ લોક તે બધું અને બ્રિટિશ, એમ લાગ્યા, આ નામ ફારા નૂવવવા માગતા પતા બ્રિટિશ પ્રજાનો અનુનય કરવાનો ખ્યાલ પણ તેમાં ચાલ્યો ગયો.

(અંગ્રેજોની રાજ્યવરના અને આર્થિક નીતિને લીધે જે કેટલા વધુ ને વધુ દેશનાં બનતો જાય છે તેની મીમાના પ્રથમ દાખા નીચેના છે. અને હિન્દી તથા દો પોતાના લખાણ ૨૦ તેમજ ૨૧ તમરન માં.)

તે પછી ન્યા રાનડેએ રાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્રની દેશ આગળ રજૂઆત કરી. દેશના આ આર્થિક સવાલનું પ્રથમ સૂચન મહારાષ્ટ્રમાં લોકહિતવાદીએ અગાઉ છેક ૧૮૪૯માં પોતાના ચતુર્થત્રયમાં કરેલું. પણ એ બધી પ્રવૃત્તિ પાછળ જે કાર્યનું પરિણામકારી બળ જોઈએ તે એ વખતે પેદા થયું ન હતું. રાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્રની પ્રથમ રજૂઆત ન્યા રાનડેએ કરી અને તેને કાર્યકારી સ્વરૂપ આપવા માટે પ્રવૃત્તિ પાટુ શરૂ કરી. બિલ અર્થકારણના ક્ષેત્રમાં દાદાભાઈ, ડિઝીનીએ કહેલી જોવા ને પ્રસ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાન્તોને દેશની આગળ રજૂ કરી તેનામાં પ્રતિકારશક્તિ નિર્માણ કરવાનું કોય લોકમાન્યને જ આપવું થયે છે.

લોકમાન્ય અંગ્રેજોનું વાંધોપણ માનવા જરાય તૈયાર ન હતા આપણી સામાજિક કે ધાર્મિક બાબતમાં અંગ્રેજોની દખલ થાય તે તેઓ જરાય માખી થકતા નહીં અને તેને પરિણામે બાળવિવાહ પ્રતિબંધ, ફરજિયાત વૈધવ્ય, સમતિવયમાં વધારો, ૯૦ જેવા સુધારા તેમને પોતાને માન્ય હતા છતાં એ સુધારા કરવા માટે કાયદાનો આશ્રય લેવાની નીતિનો તેમણે સખત સામનો કર્યો, અને કેટલાક ગેરમનજ ને અપ્રતિષ્ઠા પણ વહેારી લીધી સરકારી કાયદાની મદદથી કોઈ સામાજિક સુધારો કરવા જવું એ સમાજ પર અત્યાચાર કરવા જેવું છે, એમ તે કહેતા.

પરકીય રાજ્ય કોઈ પણ સંજોગમાં દેશને માટે હિતકારક હોઈ ન થકે. તેથી સ્વરાજ્ય માટે આપણે ઉમેદવારી કરવાની અથવા તે સ્વરાજ્યને અંગે લાયકાતની કસોટી કે કોઈ ચરત હોઈ ન થકે આજે અને અન્યારે આપણે સ્વરાજ્ય માટે લાયક છીએ, “સ્વરાજ્ય એ મારો જન્મસિદ્ધ હક છે અને હું તે પ્રાપ્ત કરીશ જ,” એ મત્રનું તેમણે સતત રટણ કર્યા જ કર્યા અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે અખંડ પુરુષાર્થ કર્યો.

કેળવણી, વર્તમાનપત્ર, ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રીય ઉત્તવ, ત્વદેથી, દુકાળ રાહતનું કામ, પંનાદહ બલિષ્કા, રાષ્ટ્રીય શિખા, દાહતરી, નયોધન કે લશ્કરભરતી—તેમણે વડાવેડી કે ગુરુસ્કાન્દેથી મેઈ પણ પ્રવૃત્તિ તરફ નજર કરો, તે દરેક પ્રવૃત્તિ સ્વરાજ્ય તરફ લઈ જનારી થી રીતે બને તેનો જ તેઓ સતત વિચાર કરતા. તેથી દરેક બાબતમાં સરકાર સાથે સંઘર્ષ થયા વિના રહેતા નહીં નજરે તેમને પોતાના કદા ચતુ ગણી તેમની ગતવ્યની કરવામાં મણા સખી ન લતી, તે તાર્કમહારાજના ખટવામાં તેણે બજાવેલા ભા. પરથી સ્પષ્ટ જણાશે.

લોકમાન્યે રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો તે પહેલાં આપણા દેશનેતાઓની બધી રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ પરદેશી સરકારને ઉદ્દેશીને તેની વિનવણી કરી તેને પ્રસન્ન કરવા માટે જ મોટે ભાગે થતી. લોકમાન્યે એ નેતાઓ ભાંગે જ સંપર્કમાં આવતા એ પ્રવૃત્તિઓને ત્યાથી પાળી લોકાભિમુખ બનાવવાનું કામ લોકમાન્યે જ પ્રથમ કર્યું. વળી, તેમની પહેલાના આગેવાનો પોતાનો અગત્ય વ્યવસાય કે નોકરી નાવવીને દુરસ્થના વખતમાં જાહેર પ્રવૃત્તિ કે રાજકારણમાં ભાગ લેતા. લોકમાન્યની પેઢીએ જ રાષ્ટ્રીય કાર્યને પોતાનું જીવન આર્પણ કરવામાં પહેલ કરી અને એક નવીન પરમથ યજ્ઞ કરી દીધી. લોકમાન્ય તે પોતાના પત્ર કેમરી દ્વારા તેમ જ ભાષણો ને પ્રવાસો દ્વારા ઠેક ગામડાની જનતા સુધી પહોંચી ગયા હતા અને તેથી જ દેશમાં રાષ્ટ્રીયતાની નવીન જાગૃતિ નિર્માણ કરવાનું ગાય તેમને આપવામાં આવે છે. ઘોડા દિવસ પર જવાહરલાલજીએ વિધાયતમાં ઇન્ડિયા ઓફિસમાં તેમના નેલચિત્રનું અનાવરણ કરતી વખતે કહ્યું તેમ, “ટિલકે જ ભારતીય સ્વર્ણજની લડતનો પાયો નાખીને પોતાનું ઇશ્વરનિર્મિત જીવનકાં પાર પાડ્યું. ભારતના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ ભારતીય ક્રાન્તિના જનક તરીકે અજરામર થયે.”

અમદાવાદ

પાંડુર ગ ગણેશ દેશપાટે

૧૯-૭-૫૬

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	૩
ઉપોદ્વાત	૭

ખંડ પહેલો

૧. વતન અને કુળ	૩
૨. જન્મ અને બાળપણ	૧૦
૩. વિદ્યાભ્યાસનો પ્રારંભ	૧૫
૪. ડેકન કોલેજમાં	૨૦
૫ આગરકર સાથે દોસ્તી	૨૬

ખંડ બીજો

૬. રાષ્ટ્રીય શિક્ષક ત્રિપુરી	૩૧
૭. ન્યૂ ઇંગ્લિશ મૅલ	૩૪
૮. કેમ્પરી અને મરાઠા	૪૧
૯. કોલ્હાપુરનું પ્રશ્ન અને પહેલી જ્વેલમાળા	૪૬
૧૦. ફર્મ્યુસન કોલેજની સ્થાપના	૫૧
૧૧ અદર અદરના કવચ અને દિગ્ગંજ રાજનામું	૫૪
૧૨. હંમિરાનર મોડર્નનું પ્રશ્ન	૫૮

ખંડ ત્રીજો

૧૩. રાજકીય કે સામાજિક પહેલા કયું ?	૬૫
૧૪. રખમાબાઈનો કિરસો	૬૯
૧૫ સમતિવચનો કાચદો	૭૧
૧૬ પડિતા રમાગાઈ અને સારદાસદન	૭૫
૧૭ ચાના ખાદ્યામા તોફાન	૮૦
૧૮. સામાજિક અને રાજકીય	૮૨
૧૯. છાપા અને લો કલાસ	૮૬
૨૦. બાપ્ત હંમિરાન	૮૮

૪૬ રાજદ્રોહનો ખીલો મુઠ્ઠો	૨૩૪
૪૭ માડલેના આશ્રમમા	૨૪૮

ખંડ આઠમો

૪૮. રિપ પેન વિ મ્લ	૨૫૫
૪૮. સમાધાનના પ્રયત્નો	૨૫૭
૫૦ હોમરૂઢની સ્થાપના અને રાજદ્રોહનો ત્રીલો મુઠ્ઠો	૨૬૫
૫૧. હોમરૂઢનો પ્રચાર	૨૭૦
૫૨. સરદાર-આજ્ઞા બચીયસી	૨૭૮
૫૩. યુદ્ધપ્રિયદે	૨૮૧
૫૪. આખરે વિનાશત ખહોઆ	૨૮૫
૫૫ ચિરાક સામેનો કેસ	૨૯૬
૫૬ વિલાયતમા સ્વરાજ્યની વહીલાત	૨૯૯

ખંડ નવમો

૫૭ રાખૂના મુખી	૩૦૩
૫૮ અર્ગવાસ	૩૧૧
૫૯ અથરથના	૩૧૭
સુચિ	૩૨૪

ખંડ ચોથો

૨૧. ટિળક અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા	૯૫
૨૨. પ્રાતિક પરિષદ અને ધારાસભામાં	૧૦૦
૨૩. હિંદુમુસ્લિમ સમજાણો	૧૦૬
૨૪. બે હાસલો	૧૧૩
૨૫. પૂનાની મહાસભા	૧૧૯

ખંડ પાંચમો

૨૬. ૧૮૬૬નો કુકાળ	૧૨૯
૨૭. પ્લેગની આપત્તિ	૧૩૬
૨૮. રાજદોહનો પહેલો મુકામો	૧૪૪
૨૯. ખીજો કારાવાસ	૧૫૨

ખંડ છઠ્ઠો

૩૦. 'તો જ કામ કરવાનો હું'	૧૫૯
૩૧. પુનશ્ચ હરિઃ ઓ	૧૬૨
૩૨. ભયંકર દિવ્ય	૧૭૧
૩૩. માતાજીની શાળા ને બંદુકનું કારખાનું	૧૭૮
૩૪. ચાર મૃત્યુ	૧૮૦

ખંડ સાતમો

૩૫. નવા જમાનાનો આરંભ	૧૮૫
૩૬. લોડ' કર્જનની કાર્યકીર્તી	૧૮૬
૩૭. બંગાળના ભાગલા	૧૯૪
૩૮. કલકત્તાની મહાસભા	૨૦૧
૩૯. મદારીનો ખેડ કે રાષ્ટ્રદેહમાં ફાવર	૨૦૫
૪૦. સ્વદેશી અને બહિષ્કાર	૨૦૭
૪૧. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	૨૧૧
૪૨. મુરતની મહાસભા (૧૯૦૭)	૨૧૭
૪૩. બંગાળની મીમાંસા અને એકતાનો પ્રયત્ન	૨૨૨
૪૪. દારૂખેડીની ચળવળ	૨૨૬
૪૫. સરકારી કમ્પા અને તેના પ્રત્યાધાનો	૨૨૯

લોકમાન્ય ટિળક

જા'ડ પહેલો

વતન અને કુળ

૧. પરશુરામક્ષેત્ર કોંકણ

તળ મહારાષ્ટ્રના ભૌગોલિક દૃષ્ટિથી જે ભાગ પાડવામાં આવે છે: એક દેશ અને બીજો કોંકણ. મહાદિની પશ્ચિમે આવેલી મમુદ્ર પરની સાકડી પટ્ટી તે 'કોંકણ' ('કકણ' પરથી) અને સહ્યાદિની ગિરિમાળા ચડપા પછી જે 'પઠાર' અથવા માળ કે ઉચ્ચ પ્રદેશ આવે છે તે 'દેશ' કહેવાય છે. એક કાળે સહ્યાદિની જમ જ આ આખી કોંકણ પટ્ટી ગીચ જંગલોથી છવાયેલી હતી અને પશ્ચિમ તરફથી દરિયો તેના પર સતત આક્રમણ કરી રહ્યો હતો, તેથી મનુષ્યવસ્તી માટે તેમાં ભાગ્યે જ અવકાશ હતો. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં ભાર્ગવ પરશુરામે તેના જંગલો સાફ કરીને તેને માનવવસાહતને માટે યોગ્ય બનાવી, અને તેથી કોંકણને 'પરશુરામક્ષેત્ર' પણ કહેવામાં આવે છે. પરશુરામમાં અસ્મિતાનો ગુણ પરમ કોટિએ પહોંચેલો હતો એમ પુરાણોમાં ચીતરેલા તેના વ્યક્તિત્વ પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. અને એ અસ્મિતાથી પ્રેરાઈ તેણે એકવીસ વાર પૃથ્વીને નવત્રી બનાવી હતી. દાશરથિ રામનો અવતાર થતા પરશુરામનું તેજ હુખતપ્રાય થયું અને તેણે હિંદદેવીના કકણ સમાં આ સુદર પ્રદેશનો આશરા લઈને ત્યાં વસાહત કરી હોવાં જોઈએ આજના કોંકણના કોંકણત્વ બ્રાહ્મણો — ખામ કરીને ચિન્નાવન બ્રાહ્મણો — પરશુરામને પોતાનો આદિપુરુષ કે કુળદેવતા માને છે. કોંકણનો પ્રદેશ સહ્યાદિની પશ્ચિમે લગેલગ આવેલો હોવાથી ત્યાં વરમાદનુ પ્રમાણ સારું છે એટલે એક વખત સાફ કરેલો પ્રદેશ ખેતીવાડી ને વસાહત માટે એવો ને એવો ભાગ્યે જ રહી શકે. વળી આ પ્રદેશ તો જંગલ અને દરિયો એ બેની ભીંતમાં સપડાયેલો હોવાથી એને વસવાટને યોગ્ય રાખવો હોય તો અખડ પુરુષાર્થ કરવો જ છૂટજો

એવી રીતે કોંકણની છેલ્લી વસાહત આજથી લગભગ પાંચસો વરસ પહેલાં આજના કોંકણત્વ બ્રાહ્મણોના પૂર્વજોએ કરી હતી એમ માનવામાં આવે છે એ વસાહત કરનારા એટલે કે તે તે ગામ વસાવનારાં કુટુંબો

‘ખોત’ કહેવાય છે ખોત એટલે ગુજરાતના દેસાઈઓની જેમ આખા ગામનો માલિક તેની પોતાની ખેતી કરવા માટેની જમીન હાથે તે ઉપરાંત આખા ગામનું મહેમૂલ તે ઉચારે અને તે તે વખતે જે કોઈ રાજમત્તા હોય તેને તેની નક્કી કરેલી રકમનું ભરતું કરે. એટલે એ ગામનો લગભગ દામેર જે રાજ જેવો તે હતો.

પણ આ ખોતોનાં મુદુપાર્થ અને મહત્વાકાંક્ષા માટે મેકલુનો સાકરો ‘સમ્પ્રદાયમય’ પ્રદેશ, તેમાં ખેતીની જમીન બહુ મર્યાદિત હોવાથી, ભાગ્યે જ પૂરતો કહેવાય એ ખોતોના કેટલાય વંશજો બાળવિકાસ ને સાહમની લોધમા સંસ્થાદિને ઓળંગીને દેશના પગાર પર અથવા છેલ્લેછેલ્લે મુબઈની રાજધાનીની વનાહત થયા પછી ત્યાં પોતાનું નગીબ અજમાવવા પહોંચી જતા અઠારમા સૈકાની યજ્ઞઆતમાં શીવર્ધનના ભટ કુટુંબના બાળાજી વિશ્વનાથ પણ છત્રપતિ શાહુ મહારાજ પાને આવી જ રીતે જઈ ચડેલા, અને પોતાની કુનેહ અને પરાક્રમને જોરે પેશવા કુટુંબના સત્થાપક બન્યા. અને એ પેશવાઓએ લગભગ આખા હિન્દમા પોતાની આજુ કેવી રીતે વર્તાવી એ ભારતના ઇતિહાસ પરથી આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ.

આ કોંકણમાં જ રત્નાગિરી જિલ્લાનું નામ પેશવાઈના અસ્ત પછીના છેલ્લા સો દોઢસો વર્ષના ગાળામાં મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં અને તે દ્વારા હિન્દના ઇતિહાસમાં દીક દીક જણીતું થયું છે ગયા સૈકામાં મુબઈના જાહેર જીવનમાં સંગીન ફોગો બાપનાર પ્રખર કાયદાશાસ્ત્રી ને પ્રાચ્ય વિદ્યાના અભ્યાસી રા. સા. વિષ્ણુ નારાયણ મુંડવીક, મહારાષ્ટ્રની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિના આજ પ્રણેતા અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મંસ્થાપકામાના એક ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, એમના જ શિષ્યવર અને ગાંધીજીએ જેમની પોતાના રાજકીય ગુરુને પદે વ્યાપના કરી તે ભારતસેવક ગોખલે, મહારાષ્ટ્રના પ્રખર સમાજમુધારક અને સ્ત્રીકેળવણીની વિદ્યાપીઠ સ્થાપનાર મહર્ષિ કવે અને બીજા પણ વિવિધ ક્ષેત્રોને મજિત કરનારા,—એ બધા રત્નાગિરીએ જ ભારત માતાને ચરણે ધરેલી ભેટ કહેવાય. ‘રત્નોનું આગર (આકર) કે ખાત’, એમ જે રત્નાગિરીની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે છે તે ઉપરની હકીકત જોતા યથાર્થ કહી શકાય પેશવા કુટુંબના સત્થાપક બાળાજી વિશ્વનાથનું વતન શીવર્ધન આમ તો જહજીરાના સિદ્દીની હકૂમત નીચેનું ગામ રહ્યું, તથાપિ તેને પણ રત્નાગિરી જિલ્લાનો જ એક ભાગ ગણી શકાય એટલું તે તે જિલ્લાની નજીક છે.

૨. પૂર્વજો

આપણા ચરિત્રનાથકનું મૂળ વતન પણ એ રુનાગિરી જિલ્લાના દાપોલી તાલુકામાં આવેલું નિખલગાવ નામનું ગામડું હતું. ટિળક કુટુંબ ચાક્કમ ક્યારે અહીં આવીને વસ્યું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તેઓ આ ગામના ખોત હતા તે પરથી એમ કહી શકાય કે તે કુટુંબે આજથી લગભગ ચારેના પાંચમો વરસ પહેલાં આ ગામ વસાવ્યું હશે. આ નિખલગાવમાં જ ટિળકના પ્રધિતામહ કેશવરાવનો ઈ. સ. ૧૭૭૮માં જન્મ થયો. એ જમાનામાં મહારાષ્ટ્ર પર પેશવાની સત્તા સ્થિર હતી એટલે સ્વગજમા પોતાનું નસીબ અજમાવવા માટે કેશવરાવને પૂરતો અવકાશ હતો. આમેય ખોત એટલે એક રીતે ગામનું કારભાર ચલાવનાર રાજ જ, એટલે તાલુકાની મામલતદારી સંપાદન કરવાની મહત્વાકાંક્ષા એમનામાં હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક ગણાય અને કેશવરાવે એ પદ માટે જોઈતી મહેનત અને પુરુષાર્થ કર્યા અને તેઓ અજાનવેલના મામલતદાર બન્યા એ જમાનામાં અહીંને મમયે દગો દેનારી ‘પુત્રકસ્થા વિદ્યા’ જ કેવળ પ્રાપ્ત કરવાથી કોઈ પુરુષાર્થી માણસને સતોષ થતો નહીં. કેશવરાવના વખતમાં સ્વસગસણ માટે માણસે ચારપાંચ વિદ્યા હસ્તગત કરવી પડતી જેમન વાચન, ઘોડા પર બેસવું, નિધાન તાકવું, તરવું, અને રતોઈ કરવી — એ પાંચ વિદ્યાઓ જાણ પોતાની કરી હોય એવો માણસ કોઈ પણ દેકાણે જાય તોય ભૂખે નહીં મરે એવો અનુભવ હોવાથી હર કોઈ શખસ એ પ્રશસ્તપૂર્વક મંથાદન કરતો. કેશવરાવે લખવા વાચવા ઉપરાંત ઉપર કહેલી બીજી વિદ્યાઓ પણ હસ્તગત કરી હતી તેથી “કલમની કળામાં પ્રભુત્વવાળા, ઘોડે બેઠવામાં એક્કા, તરવામાં પાવરધા અને રતોઈ કરવામાં નિષ્ણાત” એવું તેમનું વર્ણન લોકમાન્યના આદ્ય ચરિત્રકાર શ્રી ગુરુજીએ કર્યું છે તેમાં કોઈ પણ જાતની અન્યુક્તિ માનવાનું કારણ નથી.

ઈ. સ. ૧૮૧૮માં પેશવાની નત્તાનો અંત આવ્યો તે વખતે કેશવરાવ મામલતદારના હોદ્દા પર જ હતા તેઓ જેવા કલમનહાદુર હતા તેવા જ તલવારબહાદુર હતા, હાજરજવાબો હતા તેવા જ મુન્સફી પણ હતા, તેથી તેમનું લોકોમાં તેમ જ રાજદરબારમાં એક સરખું વજન હતું. તેથી અગ્રેજોના પ્રતિનિધિ (નોકડ) તરીકે તેઓ મામલતદારના પદ પર કાયમ રહે એમ કંપની મરકાસના અધિકારીઓ વતી તેમને કહેવામાં આવેલું પણ

નોકરી કરવી તો સ્વચ્છતાની કરવી, પરદેશી રાજની નહીં, એમ મન માથે નક્કી કરી તેમણે મામલતદારના પદનો ત્યાગ કર્યો અને ઘેર આવીને તે 'સ્નાનન્યા' મા વખત ગાળવા લાગ્યા તેનો ઉદાર દિવના હતા તેથી તેમ જ ગૃહનસાના અવ્યવસ્થાને લીધે વખત જતા તેમની સંપત્તિ શીઘ્ર થઈ, છતાં ફરી નોકરી કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો નહોતો.

પહેલાં પત્ની રુકિમણીબાઈથી કેશવરાવને બે પુત્રો થયા, તે પૈકી પહેલા પુત્ર રામચન્દ્રનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં થયો, ને તે પછી કાઠીનાથને જન્મ આપી થોડા જ દિવસમાં રુકિમણીબાઈ ગુજરી ગયાં. કેશવરાવ ફરી વાર પરણ્યા બીજી પત્ની દુર્ગાબાઈથી તેમને એક પુત્ર થયો. મામલતદાર તરીકે કેશવરાવને ખૂબ ફરવાનું હતું, અને ઘેર દુર્ગાબાઈનું લગ્ન પોતાના બાળક તરફ વિશેષ, તેથી રામચન્દ્રના વિકાસ તરફ કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહોતું. એટલે રામચન્દ્રનું ગણ બસતર થયું નહોતું અપૂરકમાં ધૂડું તેનું લગ્ન પણ નાનપણમાં જ થયું અને અદારમે વરસે તે પિતાના પદવાંએ પહેર્યો તેમના પ્રથમ પુત્ર ગંગાધરનો જન્મ ૧૮૨૦ માં થયો. આ ગંગાધર એ જ લોકમાન્ય ટિળકના પિતા.

આગળ કહ્યું છે તેમ કેશવરાવ નોકરી છોડીને પોતાને વતન પાછા આવી ગયા હતા અને ઘરની આર્થિક સ્થિતિ સધ્ધર ન હતી તેથી રામચન્દ્રને ઘરસંભારની જવાબદારી પાર પાડવા માટે નવા શઙ્ગ થયેલા પ્રેમાપી ખાતામાં શક્ય અને લાંકળ પકડી મોજાસીદાર તરીકે રૂઝેબેની નોકરી લેવાની ફરજ પડી હતી. રામચન્દ્રનું વર્તન આમેય સ્વચ્છતા વૃત્તિવાળું હતું તેનું ભણતર સ્વયં જ હતું અને મોજાસીદારની નોકરી લીધી તેમણે તત્તલ ફરવાનું કામ કરવાનું તેથી ગંગાધરને ઉછેરીને મોટો કરવાનું કામ તેમની પત્ની રમાબાઈને માથે જ રહેતું. ગંગાધર પર દાદાનું વહાવ વિશેષ, તેથી તેમની સાથે જ તે આખો વખત ગાળતો અને એમનાં ધાર્મિક ધૂળ પાકમાં સાથ દેતા દેતાં કેટલાય સ્તોત્રો અને શ્લોકો તેને મોકલે થઈ ગયા. ઉપરાંત, દાદાને તેને ઘરમાં ને ઘરમાં જ લાકડાની પાટી પર રેતી કે ધૂળ પાથરી બરુની કે શામુડીના પોંછાની કલમ વડે તેના પર વર્ણમાળા, બારાખડી, પાંડ, મોડી અમર, ઈશ્વાદિ લખતાં શીખવી દીધું અને તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, મહિના તથા ચલાખા, એટલા સામાન્ય જ્ઞાનની પણ તેણી કરાવી લીધી.

આ જ અરસામાં નવી સરકાર તરફથી અંગ્રેજી અને દેશી ભાષાની નવી નિશાળો સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ ઝગાડાભેર ચરૂ કરવામાં આવી હતી અને કેળવણી આપવાની તે દેશી ભાષામાં કે અંગ્રેજીમાં એની પણ ચર્ચા ચરૂ થઈ ગઈ હતી — આ કોષણે હજી પણ આપણને મૂંઝવી રહ્યો છે એ ભારે દુઃખની વાત કહેવાય. પૂના અને મુંબઈ તરફ આ નવી કેળવણીની પ્રવૃત્તિ અને તેને ઉત્તેજન આપવાની નીતિ ખૂબ જોસભેર ચાલુ થઈ હતી અને કોકણમાંથી કેટલાય છોકરા તેનો લાભ લેવા મુંબઈ ભણી જવા લાગ્યા હતા. નવી નિશાળો ખોલવાનો આ પ્રવાહ જોકે ચિખલગાંવ જેવા ગામડા ગામ સુધી જઈ પહોંચ્યો ન હતો તેમ દાભોળ જેવા કમબા સુધી તેનો સપાટો આવી ચડ્યો હતો. એટલે ગંગાધરને આગળ ભણતર માટે દાભોળ મોકલવામાં આવ્યો. આ જ વખતે એટલે કે ૧૮૩૫ના મે માસમાં રમાબાઈએ બીજા પુત્ર ગોવિંદને જન્મ આપ્યો.

આ વખતમાં પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં ગણિત, વ્યાકરણ અને મોડી લિપિમાં સુલેખન, એ વિષયો મુખ્ય હતા. રીતસરનાં પાઠ્યપુસ્તકો હજી મુકરર કે તૈયાર થવાના હતા. મરાઠીભાષી પ્રદેશમાં શાસ્ત્રજ્ઞા ગોવી (મુસાફરીની વાતો), મરાઠી શાસ્ત્ર જાગિ વતોની (મરાઠી નિશાળ અને મહેતાજી), ઊપચાર, શાસ્ત્રવદ્ધતિ, જ્યોત્ષી જ્ઞાન, મુજારાઈ જ્ઞાન વગે (બાળકો માટે નાના નાના પાઠ), ઇન્ચાર્ડિ પુસ્તકો તાજા જ બહાર પડ્યા હતા અને તેમની કેટલીક નકલો નવી ચરૂ થયેલી શાળાઓમાં રવાના કરવામાં આવી હતી. આના જ ગુજરાતી અનુવાદો મેટ્ટે ભાગે ગુજરાત વિભાગમાં ચાલુ થયા હતા વિદ્યાર્થીઓ માટે વાચનસામગ્રી એટલી જ હતી. એ કાળની નિશાળનો ખ્યાલ ગંગાધરપતે કરેલા નીચેના વર્ણન પરથી આવશે.

“સોટી વાગે ચમ ચમ અને વિદ્યા આવે ઘમ ઘમ” એ કહેવતની શિક્ષકને મન ભારે પ્રતિષ્ઠા હતી. તેથી સાવ નજીવી બાબતમાં પણ તેઓ સોટીનો આશરો લેતા એ જમાનામાં ઊઠભેસ કરાવવી, અગૂઠા પકડાવવા, સુલેખન વખતે કોઈ સહેજ પણ માથું ઊંચું કરે તો તેની ભોંયી પર ચણેલી ફે કાકરી મૂકવી, ભીંતની સાથે ખુરશી કરાવવી, ઘોડી કે દોરડીએ ટીંગાડવું, આવી બધી સજાઓ જ્યાં ચાલુ ન હોય એવી શાળા તો અપવાદ દાખલ જ હશે હું કેટલોક સમય ‘માલવાટયા’ કે વડે નિશાળિયો હતો તેમ છતાં ‘શિશ્યાવરણે ગુરોર્દિષ્ટ’ એ ન્યાયે મારે સહન કરવું પડતું. સવારે અથવા બપોરે શાળા ઉઘાડીને તે વાળવાનું કામ પહેલા નંબરનો વિદ્યાર્થી

કરતા. તથાપિ નિશાળમાં પહેલો કોણ આવ્યો, બીજો કોણ આવ્યો, એ રજના વખતમાં યાદ રહે તે માટે વિદ્યાર્થીઓના હાથના કાગળ પર ચાલી વડે એક, બે, ત્રણ, એમ આકાશ લખવા, મુખ્ય શિક્ષકને આવવાને વાર હોય તો સવારે પ્રભાતિયા અને બપોરે કોઈ ને કોઈ કવિતા કે શ્લોક બોલાવવા, અથવા મોઢાના હિસાબ કે ઘડિયા પછવા, — આવા આવા કામ “માવવાટયા” એ કરવાના રહેતા ” “આમ છતાં,” (ગંગાધરપત આગળ કહે છે), “હાથ પર ફાવે તેટલી સોટીઓના મારથી માડી ઘોડી સુધીની બધી સજાઓ તે વખતે વિદ્યાર્થીઓને કરવામાં આવતી હતા, તે વખતે ગુરુશિષ્ય વચ્ચે જો પ્રેમની લાગણી સ્પષ્ટપણે દેખાતી તેવી લાગણી, એ સજાઓ હવે રદ થઈ છે છતાં, જેવામાં આવતી નથી અમારા સમભાઈની સોટીમાં અને ઘોડીમાં જ એવો કોઈ વિલગણ પ્રેમ હોય કે તે હજી પણ (ગંગાધરરાવ રનાગિરીમાં શિક્ષક હતા તે વખતે) ઓછો થતો નથી એમ કહેવું પડે છે ”

ત્યારે આજે તો શિક્ષણના સાધનો વિપુલ છે અને ભણતગની અનુકૂળતા પણ ઘણી થઈ છે, છતાં ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો ભાવ ભાગે જ જેવામાં આવે છે આ એક અતિ વિચારણીય પ્રશ્ન છે એનું મુખ્ય કારણ તો વિદ્યાર્થી પરીમાર્થી અને શિક્ષક વેતનાર્થી બન્યો એ જ માનવું ઘટે.

દાબોજની નિશાળમાં અપાત્ર ભણતગ પૂરું કર્યા પછી ગંગાધરને આગળ અભ્યાસ કરવાની ખૂબ હોય હોવાથી પોતાના દાદા કે પિતા તરફથી કોઈ પણ જાતની મદદની આશા ન હોવા છતાં તેણે દેશ તરફ પૂને જવાનો વિચાર કર્યો, અને એ જમાનાનો અગવડભર્યો પ્રવાસ વેઠીને તે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, અને ત્યાંની કેશવરાવ ભવાળકરની શાળામાં તેણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો પણ થોડા જ વખતમાં તેની માતા રમાબાઈ કાર્યવાત્રા કરવા નીકળી મઢી પૂને જાવીને પોતાના પુત્રને તે મળી અને ત્યાંથી નાણિક ભણી જતા રસ્તામાં હોલેરાથી મટકાઈ જઈને મૃત્યુવય થઈ તે વખતે સમર્પનને ગંગાધર અને ગોવિંદ જે જે પુત્ર અને દાટકા નામની એક દીકરી એટલા સંતાન હતાં પાંચની જુજી જવાથી ઘરભગ થતા સમર્પનને પોતાના હોકરાઓની જવાનદારી લઈ તેમની સારી વ્યવસ્થા કરવાને બંદે તેમને સમજાવેને છોડી દઈને ચિત્રકૂટમાં પેથવાનું એક કુટુંબ વસતું હતું ત્યાંનો રસ્તો લોચો એટલે નાની ઉંમરમાં જ ગંગાધર-

પતે કુટુંબની જવાબદારી પોતાને માથે લેવા માટે અંગ્રેજી ભણતરને રામ-રામ કર્યા અને નવી સરકારી નિશાળોમાં શિક્ષકોની સારી પેઢે માગણી હોવાથી તેઓ સરકારી કેળવણીખાતામાં જોડાયા અને માવવણની નિશાળમાં તેમને શિક્ષક તરીકે પાંચ રૂપિયાના માસિક પગારથી મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે જતનમહેનતથી પોતાની વિદ્યા આગળ વધારવાનું કામ ખતથી ચાલુ રાખ્યું સંસ્કૃત, કાવ્યલેખન, ગણિત અને વ્યાકરણ, એ વિષયોમાં તેમણે શારી પ્રગતિ કરી અને મરાઠી ભાષાનું એક લઘુ વ્યાકરણ પણ તેયાર કર્યું. અને કેળવણીખાતાના અધિકારી શ્રી પરશુરામપંતતાત્યા ગોડબોલેનો તેને વિષે સારો અભિપ્રાય થવાથી એ જ ખાતાના વડા અધિકારી મેન્ટર કે ડીએ તેને સરકારી આગમ આપ્યો.

માવવણમાં ગંગાધરજી પાંચ રૂપિયાના માસિક વેતનથી શરૂઆત કરી હતી અને ત્યાં હતા તે દરમિયાન જ એ પાવના દસ થયા હતા આટલી ઓછી આવક હોવા છતાં તેઓ બે પાંચ વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ત્યાં જમાડતા અને એકાદ બે અભિયો પણ તેમને ત્યાં આવી વડતા તો તેમનો પણ તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમીને છાજે એ રીતે સન્કાર કરતા એ જમાનામાં કોકણમાં એક રૂપિયે દોઢ મણ (બગાળી) ચોખા મળતા અને આઠ આનાનું મીકું આખું વરસ ચાલતું.

માવવણથી ગંગાધર પંતની બદલી તાલુકાના મથક ત્રિપલૂણ ગામે થઈ અને તેમના પગારમાં પાંચ રૂપિયાનો વધારો થયો ત્યાં ગયા પછી તેમનો શિષ્યપરિવાર પણ વધ્યો તે સાથે સાથે ઘરસંસારની જવાબદારી પણ વચગાળામાં તેમનું લગ્ન થયું અને પત્ની પાર્વતીબાઈએ ૧૮૪૬માં એક કન્યાને જન્મ આપ્યો, જેનું નામ કાશી પાડવામાં આવ્યું શિષ્યપરિવાર ને અભિયોઅભ્યાસને આગમ આપવાનું પહેલાંની જેમ જ ચાલુ હતું એક એક પેસો કરીને દોઢ વરસમાં અખાલેલી દક્ષિણના હિસાબ પરથી સહસ્ત્ર ભોજનનું પુણ્ય ગંગાધરજીને મળ્યું, તે ઉપરથી તેમના આતિથ્યની યથાર્થ કલ્પના થઈ શકે છે.

ત્રિપલૂણથી થોડા જ વખતમાં ગંગાધરજીની બદલી માસિક રૂ. ૨૫ના વેતનથી જિલ્લાના મથક રત્નાગિરી થઈ એક મારા શિક્ષક હોવાની સાથે ગંગાધરજી પોતાના જ્ઞાનમાં ‘જ્ઞાન કળા’ વધારે કરનારા એક માયા વિદ્યાર્થી પણ હતા રત્નાગિરી આવ્યા ત્યાં સુધી તેમણે ગણિતમાં શૂન્યવલ્લિ સુધી સ્વપ્રયત્નને જોર પ્રગતિ સાધી હતી અને સંસ્કૃતના તેમના અધ્યયન

પરથી જંગાધરપત કરતા જંગાધર શાસ્ત્રીને નામે લોકો તેમને વધારે ઓળખવા લાગ્યા હતા તેમ છતાં અગ્રેજી ન ભણી શકવાને પરિણામે બીજી બધી રીતે લાપકાત હોવા છતાં તેમને આખો જન્મારો મોટી જવાન-ારીનું કામ કે હોદ્દો મળી શક્યા નહીં અને તેમની આર્થિક સ્થિતિ પણ સામાન્ય જ રહી.

૨

જન્મ અને બાળપણ

પહેલા સંતાન કાશીનો જન્મ ૧૮૪૬માં થયા પછી પાર્વતીનાઈને બીજી બે દીકરીઓ જ થઈ એટલે પાર્વતીનાઈના મનમાં પુત્રવતી થવાની ભાવે ઉત્કટા જાગી અને તે માટે તેઓ ગમે તેવું ઘોર વ્રત કે તપ કરવા પણ તૈયાર થયા એક પરિચિત બહેને તેમને મૂર્ચનું વ્રત કુશળી સલાહ આપી અને કહ્યું કે, જા વ્રત માટે નિશ્ચય (નજોર) ઉપવાસ કરવા પડે છે એ જો તમારાથી થઈ શકે તેમ હોય તો જ આ વ્રત કરો. પાર્વતી નાઈએ પછીના અશ્વિન માસમાં વ્રત શરૂ કર્યું લગભગ વરસ પછી તેમને અભાવા શરૂ થયા રખેને પૂર્વજન્મના પાપે દીકરી જ આવે તો? અવો હર તો મનમાં હતો જ ઉપવાસ, પૂજા અર્ચા, વ્રતકથા સાંભળવાનું વગેરે યથાસ્થિત ચાલુ જ હતું તેઓ બહુ જ શીઘ્ર થઈ ગયા હતા એવી અવસ્થામાં આપાક વધી કે, શાશિવાહન શક ૧૭૭૮, સોમવાર તારીખ ૨૩ જુલાઈ, ૧૮૫૬ને દિવસે તેમણે પુત્રને જન્મ આપ્યો સુવાવડ વખતે તેઓ સાવ બેભાન થઈ ગયા હતા જન્મેનું બાળક જીવતું છે કે મરી ગયેલું તેનું પણ ઠેકાણું ન હતું જન્મ્યા પછી લગભગ પંદર વીસ મિનિટે બાળક રડવા લાગ્યું, ને બેભાન માં પણ અનેક ઉપચાર કર્યા પછી ભાનમાં આવી બનેમાથી કોણ જીવે છે ને મેણ નહીં એ કહેવું મુશ્કેલ હતું તેથી પુત્ર થવાના સમાચાર કોઈને કહેવા નહીં એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું જંગાધર પતને પણ કન્યા આવ્યાનું જ કહેવામાં આવતા તેમણે તરત કહી દીધું, ‘છોકરી આવી હોય તો કે કી દો ઉકરણ પર’! એટલે કાશીએ પીમે રહીને નાના (જંગાધરપત)ના કાનમાં ત્રાવી ઉકીકત કહી તે નાભળીને નાના હતી પડ્યા ને યાન થયા “‘પુ’ નામના નરકમાંથી બચાવનાર પુત્ર”ની

જન્મના એકલાં પાર્વતીબાઈમાં જ નહીં પણ ગંગાધરાતમાય કેટલી જાનરદસ્ત હતી તે આ પરથી દેખાઈ આવે છે, અને કન્યા પ્રત્યે આખા હિન્દુ સમાજમાં એ જાનનામાં કેવી સૂચ હતાં—આજે પણ કેટલીય આગળ પડતી બલેલીગતેલી ન્યાતોમા પણ તે જેવામાં આવે છે—તેનો આ પરથી મારો મરણ મમે છે.

જન્મ વખતે બાલકની દશા બહુ જ નબળી હતી હાથપગમા જરાય છવ ન હતો, માથુ તાવ પોતુ લબલબતુ હતુ, ને આંખ મીગેલી હતી મહિતાઓ સુધી માથે ધી ચોતુ ત્યારે તે કકણ થવા લાગ્યુ છો દિવસે છટ્ટીની પૂજા થવા પછી છેકરો આવ્યાનું જાહેર કરી પેંડા વહેંચવામા આવ્યા ને વડદાદાના તેમ જ પોતાના કુળદેવતાના નામ પરથી 'કેથવ' નામ પાડવામા આવ્યુ પણ પછેલા પુત્રને નામ દઈને ન બોલાવવાની રૂઢિને કારણે માતાની જન્મ જ તેને બધા 'બાળ' નામથી બોલાવવા લાગ્યા અને માતાએ દીપેતુ એ વહાવનોયુ નામ જ મુત્રે કાયમતુ અપનાવી લીધુ

પાર્વતીબાઈએ રૂપાનો આકાશનો ધુમ્મટ, મોનાનો સૂરજ, ઇન્પાદિ સામગ્રી ભેગી કરી બાર આદિત્યોના સૂચક બાર બ્રાહ્મણોને જમાડી એ સામગ્રી સાથે ચાર ચાર આના દમિસા આપી અને પોતે લીધેલા વ્રતનુ વિધિપૂર્વક ઉદ્વાષન કરું તેમની તબિયત એ આકરા વ્રત ને ઉપવાનોને કારણે તેમ જ ગુલાવડને લીધે બહુ જ સીસુ થઈ હતી. બાળને ધવડાવવાની શક્તિ પણ તેમનામા ન હતી તેથી ડુકિમણી નામની એક કણભી દાઈને બાળની સેવાચક્રીમા રોકવામા આવી અને બાળ અપાટાભેર પ્રગતિ કરવા લાગ્યો.

બાળના જન્મની સાથે જ જાણે આખા ભરતખંડમા જેના આંચકા લાગ્યા એવા ઉત્પાતની જર્ણધારણ ન થઈ હોય એવી રીતે તે પછીના જ થે માસમા “૧૮૫૭નો સિપાઈઓનો બળવો” નામથી અંગ્રેજ રાજ્ય કર્તાઓએ ઓળખાવેલુ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યુ કવિમાનસને આ કાર્ય કારણસંબધ ગમી જાય તેવો છે!

બાળના દાદા રામચન્દ્રાઈ પેથવા પામે વિત્રકૂટ ગયેલા તે આપણે જેયુ બળવાના ઉત્પાત થછી પેથવાનો આશય ન રહ્યો, તેથી કે બીજી કોઈ કારણે તેમણે સન્વાસ લેવાનો વિચાર કર્યો ને તેઓ કાશી ગયા પણ એ વિષય બળવામા બાળ લીધેના ઘણા લોકો અંગ્રેજના ઇનત્યાકની પકડમાથી

છટકી જવા માટે સંન્યાસનો આગય લેવા માંડ્યા હતા તેથી ગામના પટેલ, તવાટી કે ત્રીજા કોઈ સગકારી નમસ્કારનો દાખલો લઈને જ સંન્યાસ આપવાનો નિયમ કાચીના સંન્યાસીઓએ કયો હતો તેથી એવો તખલ્લો લેવા માટે તેઓ સ્નાત્રિની પાછા આવ્યા એ વખતે બાળ માડ બે વરસનો થયો હતો તેની મોટી બહેનનું લગ્ન થઈને તે સાનગે ગઈ હતી બીજી બહેનનું લગ્ન થયું હતું પણ નાની ઉંમર હોવાથી તે પિયરમા જ હતી, અને ત્રીજી માવ બાળકી હોઈ ઘનઘરની રમત રમતી હતી. ઘરમા વિદ્યાભ્યાસ માટે રહેલા વિદ્યાર્થીનો હતા અને એ બધાની વચ્ચે બે વરસના બાળની બાળલીલા પુજારમા આવતી હતી. “તેની મુખમુદા બાધાઈ ભરેલી પણ તલ્લવા, શબ્દ બોલતો પણ મધુર, સ્વભાવ મોકળો પણ સહેજમા વાનુ આવે તેવો અને અડિયથ જેવો હતો, અને ઘરમા અધ્યયન કરતા છોકરાઓની ચોપડીઓ ખેંચવી, કાગળ ફાડવા, ચ્લેટ પર પેશામ કરવો, ને મેઈની પાને પોતાને બહાર લઈ જવા માટે હક પકડવી, અવાં એવી લીલાઓ તે કરતો.”

પોતાના પૌત્રની આ લીલા જોઈને દાદા સમર્થપંતનો સંન્યાસ લેવા માટે કાલી જવાનો સક પ થોડો વખત કઈક મોઝો પડ્યો હોય એમ લાગે છે બાળે રુકિમણી દાઈને છોડી દઈને દાદાને મોહપાસમા જકડી દીધા ને તેમની સાથે ગઈને તેમના સ્નાત્રમંથા, પૂજા ને સ્તોત્રપાઠનું અનુકરણ કરી તેમા તે સાથે પણ દેવા લાગ્યો તેમની નોખતમા જૂના પરપરાગત બ્રાહ્મણધર્મના નન્કાર બાળના મન પર પડ્યા ને કેટલુક ધાર્મિક (સંસ્કૃત) સાહિત્ય પણ બાળને માટે થડપુ સમર્થપંત કેટલોક સમય આવી રીતે ઘેર રહીને ગંગાધરપંતના પૂને ગયા પછી સંન્યાસ લેવા માટે પાછા કાચી ગયા ત્યાં આખરે તેમને સંન્યાસ લીધો ને ૧૮૭૨મા ત્યાં જ મમાપિસ્થ થયા.

આવી રીતે બાળ આઠ વરસનો થયો અને તેને જનોઈ દેવાનો સમય આવ્યો તે વખતે તેનું અધૂર્ણક સુધી ગણિત થઈને, સ્થાવર, સમાનચક, અર્ધા અમરકોથ અને ગાયત્રી મંત્ર—જે જનોઈ આપેલા દિવસે જ શીખવી દેવાનો—બાદ કરતાં જેજ કગવાનું બધું બ્રહ્મકર્મ મોડે થઈ ગયા હતા (એક શ્લોક મોડે કરવા માટે એક પાઠ, એવા પિતાશ્રી સાથેના કરાઈ મુજબ તમા કેટલાંય પાઠ શીખવી હતી) એ બધું જોઈ જનોઈ દેનાર ઉપાધ્યાયને ભાટે નવાઈ લાગી હતી, અને તેણે તેને વિષે બહુ જ પ્રસન્ન

થઈને એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું કે, તે કોઈ જનરો કારભારી થશે તે સાબળી ગંગાધરપંત અને પાર્વતીબાઈએ ભાગે ધન્યતા અનુભવી

આજકાલ કોઈ વસ્તુ મોઢે કરવી-કરાવવી એ જાત્રે પાપ હોય એમ માનવાની ફેંચન પડી છે, અને એમ માનનારા કે કહેનારા મોન્ટ્રોસિરી પદ્ધતિનો આધાર તે માટે આગળ પડે છે પણ તેવો આધાર તેમને એ પદ્ધતિમા કથાય મળી શકે એમ અમને લાગતું નથી તેઓ એ પદ્ધતિ વિષેની વિષયીત સમજણને લીધે એમ કહેતા હશે સારા સારા કાવો, શ્લોકો, કે ગદ્યના સુદર ફકરાઓ મોઢે કરવાથી ભાષા પર કામૂ-આવે છે, એટલું જ નહીં પણ નવરાયના વખતમાં તે આનંદ કે આશ્વાસન આપનારા થઈ પડે છે અલબત્ત, પરીક્ષા માટે ટિપ્પણો ગોખવાનું સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે તેમાં પરીક્ષા વખતે ગોખાવેલો વિદ્યાર્થી પોતે ગોખેલો બધી માહિતીનું 'જ્ઞાનદાન' કરીને સાવ દેવાવિધા જેવો બની જાય છે

ગંગાધરપંતની શીખવવાની પદ્ધતિ પણ વિદ્યાર્થીને કેવળ અમુક માહિતી આપી તે તેની પાસે ગોખાવવી એ જાતની ન હતી ગણિતના નિયમો તેઓ પાટિયા પર દાખલો સમજાવતી વખતે કહેતા, ભાષાના પુસ્તકના પાઠ વચાવતી વખતે અને કવિતાનો અર્થ સમજાવતી વખતે વ્યાકરણના નિયમ સમજાવતા, અને ભૂગોળ, ઇતિહાસ અને નકશાનું જ્ઞાન એકીસાથે જ આપવાનો પ્રયત્ન કરતા એટલે મર્યાદિત અર્થમાં એ સમવાય કે અનુબંધ પદ્ધતિનો જ એક નમૂનો કહેવાય તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગોખણપટ્ટી કરવી પડતી નહીં

ગંગાધરપંત ખુબ જ નિયમિતપણે આજનારા ને ભાર શિસ્તવાળા હતા સંધ્યા અને દેવપૂજા કર્યા વિના મોઢામાં કોળિયો પણ ન ધાવવાના તેમનો નિયમ હતો ક્યારેક દેવપૂજા કરવાની રહી જતી હોય તોય સાવ ખાટવાવડા થવાની પરિસ્થિતિ વિના તેઓ સૂર્યનમસ્કાર કરવાનું કદી ચૂકતા નહીં આવા આગ્રહ અને લીવટની આગમણના લાકા પર અને ખાત કરીને કુમળી વયના બાળક પર અસર થયા વિના ભાગ્યે જ રહી શકે તેઓ સ્વાભિમાની પણ સારી પેઠે હતા પાછળથી જોલારપુરના પ્રકરણમાં ટિળક અને આગરકર પર કરેલા ખટલાને લીધે કુપ્રસિદ્ધિ પામેલા માધવરાવ બર્વે એ વખતે ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા તેઓ અક મિજાજ અને કડક અમલદાર હતા છતાં ગંગાધરપંત તેમનાથી જરાય દબાતા નહીં બન્ને વચ્ચે વારવાર ઝગાડો થતો આવી પરિસ્થિતિને લીધે કહેવાય છે કે

ગંગાધરપંતના હાથ નીચેના માનતરેને અનાયાસે લાભ થતો તેમને ૪૮૫૭ બદલી મળતી, જ્યારે ગંગાધરપંત રત્નાગિરીમાં માસતગની ૬૪૫૫એ ૬૪ પડ્યા રહેતા.

આમ લગભગ ત્રણ વરસ રત્નાગિરીમાં ગાળ્યા પછી ઈ સ. ૧૮૬૬માં ગંગાધરપંતની બંધી આગિર-ટ એજન્સીસનલ ઇન્સ્પેક્ટરના હોદ્દા પર પૂને થઈ આટલો લાભ નમવ રત્નાગિરીમાં રહેલા હોવાથી તેઓ ત્યાં બહુ જ લોકપ્રિય થયા હતા. એવે અનેક ઠેકણે વિવિધ સમારંભો થયા તેમાંનો સમસ્ત રત્નાગિરીવાનીઓ તથા ગોળપેલો જાહેર સમારંભ નોંધપાત્ર છે તેના પ્રમુખપદે સંસ્કૃતના પ્રખર ધક્કિત ને ભારતીય પુરાતત્ત્વ ને સંસ્કૃતિના અભ્યાસી ડૉ. ચમકાસુ ગોપાળ ભાંડારકર હતા. તેઓ તે વખતે રત્નાગિરીની અંગ્રેજી નિયામમાં શિક્ષક હતા. ગંગાધરપંત વિષે તેમણે બહુ જ નફલાવપૂર્વક ભાષણ કર્યું તેમણે કહ્યું

“જૂના શિક્ષકની બાનતમા માગ ને મારા મિત્રોમાંના ઘણાખરાના મનમાં જે કંપનાઓ ને ખ્યાલો હતા તે બધા યોગ હતા એ ગંગાધરપંતિ પોતાના ચારિત્ર્ય વડે પુરવાર કરી આપ્યું છે તેના એક જૂની પદ્ધતિના શિક્ષક છે, તથાપિ કોઈ રખે એમ માને કે, નવી પદ્ધતિના શિક્ષક આગળ એ ઘણી જાણ તેમની વિદ્વતા, કંપકતા ને સૂઝ, બુદ્ધિમતા, દયાળુપણ, નિરુપદતા, ધરોપશાસ્ત્રબુદ્ધિ અને ઉદ્યમીયણ એ બધી વસ્તુઓ અર્વાચીન લોકોએ ધરા લેવા જેવા છે આપણા પ્રાચીન ગુરુઓ કેવા હતા એમ જે મોઢ મને પૂછે તો હું એમની તરફ આગળી ચીંધીને કહું કે, તેઓ આમના જેવા જ સાચી રહેણીવાળા પણ ઉચ્ચ વિચારસરણીવાળા હતા. હવે ગંગાધરપંતનું આવીથી જુઠું તેમના લાજમાં છે તેથી આપમને પણ આનંદ છે તેમ છતાં આજે આપણા હાથમાંની ગણિતની થાપણ, વ્યાકરણનો સંપ્રદ, મરાઠી ભાષાનો સમુદ્ભવ નુગ્ગશિષ્ય ભક્તિભ્રે વિવેકે વિવેકે દુર્લભ થતો ભંગાર, આપણે જાણ કરીએ છીએ એમ મને લાગે છે, અને મારી ખાતરી છે કે, આપ તોને પણ એમ જ લાગુ હશે.”

૨. ભાંડારકર જેવા પર આવી છાપ પાડનાર ગંગાધરપંતનું વ્યક્તિત્વ કંતું હશે તે ઉપરના અવનરણ થયેથી સહેજે જોઈ શકાશે ગંગાધરપંતને આગળ અભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા મળી હોત તો તેઓ પણ મહાશય્રમાં પ્રતિષ્ઠા અને ખ્યાતિ પામેલા કૃષ્ણદાસી શિષ્યશ્રમકર વનેગેની રોજમાં આવી જન એમાં જરાય નિષેધ નથી

વિદ્યાભ્યાસનો પ્રારંભ

રામચંદ્રપત સંન્યાસ લેવા કાચી ગયા એટલે ગંગાધરપત પોતે બાળ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવા મા... .. અગ્રેજી શીખવાની સારી સગવડ હતી પછી જ અગ્રેજી તરફ વળવું તેમણે બાળને પ્રથમ મરાઠી જ્ઞાન તો સામાન્યપણે કઠણ ગણાતા શ્લોકનો પોતાની મેળે અર્થ કરી શકે એટલું થયું હતું કોઈ પણ વિષયનો અભ્યાસ કરવાનો તે મરીમામા પાસ થવા માટે કે તેમાં વધારે ખૂણ મેળવવા માટે નહીં, પણ તે વિષય બરાબર સમજવા માટે કરવો, એવો ગંગાધરપતનો આગ્રહ અને ભલાવવાની પદ્ધતિ હતા, તેથી જ બાળના ભણતરનો ઘડો પાંચો બચપણમાં નાખવા માટે બાળને મરાઠી શાળામાં દાખલ કરવામાં આવેલો.

બાળ અગ્રેજી શાળામાં જવા માડ્યો તે અરસામાં જ તેના માતૃકી ગુજરી ગયા (૧૮૬૬) એટલે તેની સભાળનું કામ તેનાં કાકી કરવા લાગ્યા બાળનો સ્વભાવ નાનપણમાં હકીલો હતો અને તેનામાં બીજાઓથી જુદા પ્રકારે વિશેષ કરી બતાવવાની ઝંખના હતી એ શાળા જીવનના કેટલાક પ્રસંગો પરથી જાણવા મળે છે

એક વખત કોઈ સહાધ્યાયીઆએ વર્ગમાં જ રજાના સમયમાં મગફળી ખાધી અને તેના છોતરા ત્યાં જ વેરી દીધા રજા પછી શિમકે વર્ગમાં આવ્યા પછી ફોતરા સાફ કરવાનો બીજા છોકરાની સાથે બાળને પણ હુકમ કર્યો મેં મગફળી ખાધી નથી તેથી હું એ નહીં ઉપાડું, એવો બાળે રાકડો જવાબ આપ્યો એટલે તેને સજા કરવા માટે શિમકે મોટી હાથમાં લીધી બાળે પોતાની ચોપડીઓ ને દફતર સંકેલી લીધા ને ઘરનો રસ્તો પ્રકડ્યો. શિમકે ઘેર ચિઠ્ઠી મોકલી તપાસ કરી એના જવાબમાં તેને જણાવવા મળ્યું કે, “બજારમાંથી વસ્તુ વેચાતી લઈ કે ઘરની ચીજ બહાર લઈ જઈ ખાવાની દેવ અમારા છોકરાને નથી અને તે શાળામાં કે રસ્તામાં કે હોજ પર બેસી

કદુ પણ કદી ખાશ તેવો નથી. અમને જે ચીજો ચોગ લાગે છે તે ઘેર બનાવીને અગર બજારમાંથી આણીને ઘેર જ આપીએ છીએ બીજુ, તેને આવી પરવૂરણ ખાવાની ચીજોમાં જાગે રસ પણ નથી.”

પચાસ વરસ પહેલાં સુધી પણ ખાનદાન કુટુંબોમાં બરે આવો જ રિવાજ હતો તે વખતે એના કારણમાં આલકાછટનો ભાવ પણ રહેતો ખરો પણ તે બાં કરતાં એમાં રહેલી સુધના ને સંધમ જરૂર ઇંટ અને અનુકરણીય છે

બુદ્ધિમાન હોવાને તથા હઠીલાપણાને લીધે બાળના શિષ્યો સાથે ઝઘડા થયા જ કરતાં એ સંધમાં શ્રી ગુરુજી જણાવે છે

“તે (શિષ્ય) ગણિતનો દાખલો કહે એટલે આ (બાળ) તે મોકે જ કરી નાખે તે સ્વેટ પર કરવાનું કહે તો ‘સ્વેટની થી જરૂર?’ એવો આનો પ્રશ્ન હોય જ’ તે નોખપોથી બાવવાનું કહે તો તે દા માટે જોઈએ? એવો સવાલ આ પૂછે એ માટિયા પર દાખલો કરવાનું કહે ત્યારે ‘વાકથી લાલ મોજ બગાડે?’, એમ કહી તે મોકે જ ગણવાની શરૂઆત કરે એમ દરેક વખતે શિષ્ય સાથે કંઈક ને કંઈક વાધો આવે જ શ્રુતવેખનમાં એક વખત ‘સંત’ શબ્દ ત્રણ ચાર વાર આવ્યો તેની બધે એક સરખી જોડણી ન કરતાં એક વખત ‘સંત’, બીજી વખત ‘સન્ત’ અને ત્રીજી વખત ‘સનૂત’ એમ જુની જુદી રીતે બાળે જોડણી કરી શિષ્ય પહેલી સાચી ગણી બીજી બેની ભૂલો કાઢી એટલે બે વચ્ચે તકચાર થઈ અને મામલો તેડામસતર સુધી ગયા આખરે જ્યારે પોતાની તરફેણમાં ચુકાતે મળે ત્યારે ભાઈતાણેનો જાપ વળે.”

જાહેર જીવમાં માટ્યા માછી નીવલી કોર્ટમાં પ્રતિકૂળ ચુકાતે થતા તેની સામે ઉપલી મર્જમાં ને ત્યાંથી લાઈકોર્ટમાં ને પી વ કાઉન્સિલમાં અધીશ કરવાની પરંપરાનાં બીજા આ બચપણની ઝઘડાજી વૃત્તિમાં જોઈ શકાય ખરાં.

હઠીલો સ્વભાવ કંઈ શાળા પૂરતો લોગે જ હોય છે ‘પર પણ તેણે શોને પરવો મળતો જ ગંધાધરણત બામબદ્ધત નન્દન કા રી મધુ રત પૂર્વક છગથી વાંચતા એક વાર એ શાલરાનું પુસ્તક મારે જોઈએ અવી બાળે હક પકડી બાળ તે વખતે માંડ બાર વરસનો હશે પુસ્તક માટેની માણી પિતાએ એમ ને એમ પુતકારી તો ન કાઢી, પણ એક અપરે દાખલો બાળને આપી તે જો તે કરો આવે તો પુસ્તક આપવાનું કમુવ

કધું બાળ તેની પાછળ દોડ ક્વાક સુધી મંડ્યો રહ્યો, ને દાખલો કરીને જાયો. એટલે પિતાએ તરતોતરત બાળને કાઢબરી મંગાવી આપા.

૧૮૬૮ની દિવાળી પછી બાળ પૂના હાઈસ્કૂલમાં પાંચમા ધોરણમાં દાખલ થયો. અત્યાર સુધી મરાઠીમાં કરેલા વિષયો જ હવે અંગ્રેજીમાં કરવાના હતા. એટલે ચોથાને બદલે એકદમ તેને પાંચમા ધોરણમાં દાખલ કરાવ્યો. હવે પોતે હાઈસ્કૂલનો વિદ્યાર્થી બન્યો. અગ્લે અભ્યાસ માટે કુલ નવી સગવડ જોઈએ, તેથી બાળે કાયના સ્ટેડવાયો દોલો કાકા પાસે હક કરીને મંગાવો લીધો. પછી એની માવજત ઘરે થઈ એક વિવત દોલો સાફ કરતા દોલો ને તેની ચીમની ફૂટી ગયા અને બધે ઘાસવેટ ઢોળાઈ ગયું. એ બધું સાફસૂફ કરતા કરતા બાળને ઊંઘ આવ્યા ને ત્યા જ અનૂઈ ગયો. ગંગાધરપંતે બાળ વહેલો શાયો નૂઈ ગયો તેની તપાસ કરી ત્યારે એ આખું દૃશ્ય એમની નજરે પડ્યું. તેમણે કાકાને બોલાવી બાળન લાડ કરવા માટે ઠપકો આપવાનો. જા કર્યો બાળ પણ જાગી ગયો ને પિતાના ઠપકામાંથી બચી ગયાના આનંદમાં નાંધા પથારી પર જઈ સૂઈ ગયો ને એવા ફન્સી દીવાનું તેણે જી કદો નામ લીધું નહીં.

અ જ અરસામાં ઉપરી અમલદાર સાથે ન ફાવવાથી ગંગાધરપંતે બદલીની માગણી કરી. તેમને ઘણા મોકલવામાં આવ્યા બાળ તે પૂનામાં જ રહી અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. પૂના હાઈસ્કૂલમાં હેડ માસ્ટર જોકન કરીને હતા. અમેય પૂના હાઈસ્કૂલ શિલ્પ માટે બહુ જાણીતી હતી ને જોકનમાહેબ એ બાળકમાં વધારે પડતા આગ્રહો હતા. એક વખત વગમાં મસ્કૃત ભાગવનાર શાસ્ત્રીજી વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને નૈવેદ્યકાન્ડનું મરાઠી ભાષાતર ખરીવાનું કહ્યું. પણ બાળે ભાષાતર ખરીવાની ના પાડી. શાસ્ત્રીજી બાળની લીલ તે કનૂલ ગમી. પણ વિદ્યાર્થી આજ્ઞાભંગ કરે તે કમ પોતાય, અવા શિસ્તનો સવાલ ઊભા થયો. તેથી તેન શિષ્ય કરવાની વાત કરી. પણ બાળ શિષ્યા ખમવા યાનો તેવાર યાય ? જોકનમાહેબ યાને પણ આ જ વાતનું પુનરાવર્તન થયું. અગ્લ સોટી ખાવા હાથ ધર અથવા શાળામાંથી ચા-ચા જા, અવા વિક્ર પ માહેબે બાળને આખા બાળે દંતર નચેલી સીધ ધરનો રસ્તો લીધો. અને બીજા દિવસથી બાળા ગોખલેની શાળામાં જવા લાગ્યા.

બાળા ગોખલેની શાળાની રૂં આછી હતી તેથી ત્યા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા સારી રહેતી ખરી, પણ શિલ્પનો સાવ જ અભાવ હોવાથી ભણતરમાં યોગ્ય દમ ન હતો. તેથી જોકનમાહેબની જ યાચ કુટે હેડ માસ્ટર તરીકે

આળા એટલે બાળ ફરી પૂના છાઈન્કૂલમા દાખલ થયે. અન્યાયનો સામનો કરવાની વૃત્તિ અને તે માટે સહન કરવાની શક્તિ આમ કેળવાતી ગઈ, તે બાળને આગળ જતા બહુજ ઉપયોગી નીવડી.

ગાધરપંત હવે વાણુમા હતા એટલે બાળના ચેજના અભ્યાસ કે વર્તન પર તેમની નજર ન હતી અવારનવાર પૂને આવે ત્યાં એને અંગે જણવાનું કુતૂહલ તો રહેતું જ એટલે તેમણે બાળની નોંધવહીઓ પર નજર કરી તે જોઈને બાળની અગ્રેજ અને નિસ્કૃતની પ્રગતિથી તેમને સંતોષ થયેલો તેમા બાળના કેટલાક સ્વરચિત નિસ્કૃત પ્રયોગો પણ તેમણે જોયા, જેમાનો એક નમૂનો આ રહ્યો.

સદા ગુણજ મુપરીક્ષણાય યમ્

ચત્રોન્દ્રકાધ્યામૃતજાઞ્ચનસ્ય વૈ

વરોતિ લોકે નિષ્પ નુ દુર્જનમ્

સલાય તસ્માયહિનાય મે નમ ॥

બાળ અગ્રેજ છાઈન્કૂલમા ભણતો હતો ત્યાં જ એટલે કે ૧૮૭૧મા તેનું લગ્ન થયું. વધુ તાપીનાઈ કોંકસના લાડધર ગામની 'બાળ' કુટુંબની કન્યા હતી આ કુટુંબ ધાર્મિકવૃત્તિ, ઉદારતા, ને ખાનદાની માટે મારી પેઠે જાણીતું હતું ચોરીના ઉપદ્રવથી બચવા કીમતી વસ્તુઓ જમીનમા દાગી રાખવાની કે રાત પડતા અનાજ વગેરેમા ખોસી રાખવાની ને ટિવને બહાર કાઢી પહેરવાની પ્રવૃત્તિ ગામડાઓમા, જ્યાં પોલીસનું રક્ષણ મળવું મુશ્કેલ હોતું ત્યાં, કદ દતી. બાળને ત્યાં એક વાર કોઈ ભિખારી ભિખા માટે આવ્યો ત્યાં તેને આપવા માટે ખોસો ભરી ચોખા ઘરમ થી કોઈ કાઢી લાવ્યું, તેમાં એક સોનાની હાલડીનું જૂથનું પણ આવ્યું તેમ છતાં ભિખા માટે કાઢી આણેલા ચોખામા જે કંઈ આવ્યું તે ધર્માર્થ જ છે એમ માનીને ચોખાનાં ત્રણે એ હાતથી પણ ભિખા માગનારની ઝેળીમાં ચંપસવવા કુટુંબના વડાએ ફરમાવ્યું ! લગ્ન વખતે કન્યા અને વર બન્ને માતૃવિદોષી હતા તેથી લગ્નના ઉત્સવમા એટલી હિંસુ જરૂર હતી. લગ્ન વખતે કન્યાની ઈશર ૯ વરનની હતી, લગ્ન કોંકસમા વિખલગાવ મુકામે થયું, અને તાપીનાઈ સદાજામાના નવા નામથી ટિળકકુટુંબની બની. જૂના રિવાજ પ્રમાણ લગ્ન પછીના આષાઢ માસમાં કન્યાપત્ન તરફથી વરને 'આષાઢ પાટી' (ગુજરાતમાં જેને 'માટવી' કહે છે) મોકલવામા આવતી. બાળને પણ તે પ્રમાણે

જાતજાતનાં રમકડાં વગેરે વસ્તુઓ મળવાની હતી. પણ બાળે એ ટોપલીને બદલે મને સો રૂપિયાના પુસ્તકો લાવી આપો એમ કહી રૂસણ લીધું હતું, એમ ચરિત્રકાર જણાવે છે જાનનાથ રોદન ચલમ ।

લગ્ન થતા હવે બાળ બાળ મટી બળવતરાવ બન્યો તે હાઈસ્કૂલમાં હતો ત્યારથી જ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ભણવા આવનાર માસ્તરો પણ તેની પાસે મરાઠી વ્યાકરણ સમજવા માટે આવવા લાગ્યા હતા પિતાની જેમ જ બળવતરાવને પણ એ વિષયમાં સારો રસ હતો અને તેણે કોલેજમાં ગયા પછી અનેક વ્યાકરણો જોઈને પોતાને માટે એક તારવણી તૈયાર કરી હતી તે એટલી મરસ બની હતી કે તે છપાત તો એક સારા પાઠ્યપુસ્તકની ગરજ સારત, એમ કહેવાય છે

ગંગાધરપતની તબિયત બાળનું લગ્ન થયું ત્યાર પહેલાથી જ નબળી પડી હતી તેમના પિતા લગ્નની પહેલા જ કાચી મુકામે સમાધિસ્થ થયા હતા ને લગ્ન પછી થોડા જ દિવસમાં ગંગાધરપતે પણ આ દુનિયાની વિદાય લીધી પોતાના પછી પુત્રનું શુ ધણે તેની તેમને ચિંતા થવા માડી હતી તેથી તેના કાકા, મામા તેમજ પોતાના એક બે મિત્રોને તેના પર નજર રાખવાનું તે કયાડનાથ સૂચવવા લાગ્યા હતા તે વખતે અંગ્રેજી કેળવણી અને તેથી વહેવા માડેલા સુધારાના ધ્વનને લીધે પોતાની સંસ્કૃતિ, આચરણ, રીતરિવાજ, ધાર્મિક પરમરા, ઇ વિષે ભણેલા લોકોમાં અનાદર પેદા થવાની ઘડઆટ ઘઈ હતી તેથી જો બાળ પણ અવગે રસ્તે ચઢે તો શુ ધણે એમ તેમને ધ્યાન કરતું પણ આમાં તો આખરે માણસનું કર્તૃત્વ મોટો ભાગ ભજવે છે, એટલે બાળ પોતાના પૂર્વ ક્રમાનુસાર કર્તૃત્વ કરશે જ, અલો વિચાર કરી પોતાના મનને તે શાંત કરતા, અને બાળે તેમનો એ વિશ્વાસ પૂરેપૂરો સાચો પાડ્યો

બાળ તે વખતે મેટ્રિકના વર્ગમાં હતો ને પરીક્ષા નજીક આવી હતી. પિતૃનિધનનો આ આઘાત તેને બારે વસમો લાગ્યો હતો એમાં તો ઈંકા જ નથી પણ દુર્દેવની એ આકરી ક્રોડીંગાથી એને પસાર થવાનું હતું, એટલે પછીના ડિગ્રેમ્બરમાં જ એણે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી દીધી અને તેમાં તે પનાર ઘઈ ગયો ગણિતના પ્રશ્નપત્રમાં જોટલા વિશેષ અધરા દાખવા હતા તેટલા જ દોઢેક કલાકમાં પૂરા કરી, બાકીના સહેલા દાખલાઓ તો આ વિદ્યાર્થીને આવડતા જ હશે એવું અનુમાન કરવાનું પરીક્ષક પર છેડી, બાઈમાહેન મંડપની બહાર નીકળી પડ્યા હતા

ડેકન કોલેજમાં

મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી બાગે આગળના અભ્યાસ માટે ડેકન કોલેજમાં પ્રવેશ કર્યો એ કાળમાં અંગ્રેજી કેળવણીને ચાલુ થવાને તેમ જ એ વિદ્યાની મુજબ, કલકત્તા અને મદ્રાસની વિદ્યાપીઠો સ્થપાવાને એક પછી જોડેલો સમય પોતી ગયો હતો. અંગ્રેજી વિદ્યાના પહેલા ફાવના જોડેલાક પંચવિંશી રાજમાન્યતાની સાથે જ લોકમાન્યતાને પામ્યા હતા, એટલું જ નહોતું પણ ધનવાન પણ બન્યા હતા, અને તેમની રહેણીકરણીનું અનુકરણ વિદ્યાર્થીઓમાં દાખલ થયું હતું. બાળ ડેકન કોલેજમાં દાખલ થયો. તે કોલેજ શહેરથી ચાર યાચ માઈલને અંતરે હોવાથી તથા તેનું સ્થાન એકદરે બહુ જ રળિયામાં હોવાથી બાળ કોલેજના છાત્રાલયમાં રહેવા ગયો એ જમાનામાં દમિયુના ચળચળવાડામાં તથા જાગારદારોના છોકરાઓ માટે ભાગે ડેકન કોલેજના છાત્રાલયમાં રહેવા જતા એટલે ત્યાંની રહેણી સારી પેઠે ખર્ચાળ, સુવાળી અને નવા સુધારાના લક્ષણોથી યુક્ત હોય તેમાં શી નવાઈ? એવે ઠેકણે બાળ જેવા એક શાસ્ત્રીના નોખ વરમના છોકરા પર ટેવી અમર થયે એની તેના કાકાને ચિંતા થવા માંડી પણ બાગે થોડા જ વખતમાં તેમને ચિંતામુક્ત કરી દીધા. નવા સુધારાને રહેણીકરણીની બાબતમાં તો, ‘જે કોઈ નવો ચાજ આવે તેનું અનુકરણ અમે કરીશું શું?’ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવીને, જૂની ઢબ પ્રમાણે જ્યાં અભોષિયુ વગેરે પહેરીને જમવાની ગોઠવણ હતી તે નાણિક ક્ષત્રિયમાં તે દાખલ થયો. ને સુધારાવાળા વિદ્યાર્થીઓની ટીકા કે ઠેકડીની તેણે પરવા કરી નહીં.

બાળ જ્યારે કોલેજમાં દાખલ થયો ત્યારે સુવારસ્થાને સડજ એવી મન્તી ને ખડતલપણને બદલે તેનું શરીર સાવ માલકાજવા જેવું હતું તેના નહાધ્યાયી ઘાર ગમ્યાસિએ કરેલા વર્ણન પ્રમાણે તે “શરીરે કૃશ, આંખો નબળી ને વારંવાર પલકારા મારતી, માથે ખોડો થયેલો” એવો હતો પિતાનું છત્ર દૂર થયું હતું, તેનું લગ્ન થયું હતું, અને જવાનદારીનું ભાન ઊઘ્યું હતું એટલે પોતાની જાતને ઘડવાની ધગશ એનામાં જગી હોય તો નવાઈ નહીં સ્વચ્છિત્તનું અંગે આરંભકાળ પણ જે હતો અને તે માટે

જેઈતુ સ્વાતંત્ર્ય તેને હતુ એટલે પ્રથમ તેણે પોતાનુ 'આવ પર્મમાધન' જે શરીર તેને મજબૂત અને ખડતલ બનાવવાનુ કામ હાથમા લીધુ, અને તેની પાછળ આખુ એક વરસ આપવાનો સક પ કર્યો તેણે બહુ જ દરદતા એન ચીવટપૂર્વક તે પાર પાડ્યો સાવ સુકલકડી અને મોઈ પણ તાણ સહન ન કરનારુ તેનુ શરીર હવે ૮૦૦ દડ અને ૮૦૦ બેકકો કરવા જેટલુ સશક્ત બન્યુ, બહુ કલાક પાણીમા તરવાની મોજ માણવા લાગ્યુ અને નાગપુરના જેવી કકડતી દડી પણ કઘી વિસાતમા નથી એવી રીતે વર્તવા લાગ્યુ વીથીવાળો મહારાજ બાળને જેઈતી બધી રાટવી સાથે ધી આપવા રાજી નહો, તેથી તારી રાટવી અને ધી માડુ, એવો કરાર તેની સાથે બાળે કર્યો, જે પણ પેલાને ભાગે પડ્યો

તરવાનાં કળા બાળે એવી હસ્તગત કરી કે તે મુળામુકાના પાણી પર ચતો પડીને ધીમે ધીમે બાબરી ખાવાનો પ્રયોગ કરતો અને કલાક કલાક ભેટે હરેના મારી હોડી ગલાવતો ગયો તેનામા અવા મન્તી આવેલી કે પોતાની વજ જેવી મુક્તીનો તે ભીંત પર પ્રહાર કરવા લાગ્યો! પણ કેવળ મલ્લ જેવુ પુષ્ટ શરીર, માણસમા સાહમ, નિર્ભયતા ઇત્યાદિ ગુણો ન હોય તો પાછા જેવુ જ ગણાય તેથી માણસનો યો ઉત્કર્ષ થવાનો હતો? પણ ટિળકમા એ બે ગુણ પણ સારા પ્રમાણમા ખીન્યા હતા. એનો કોરેજ છવનનો એક જ લખલો અહીં આપીએ તો બમ થશે

અરુ વાર ટિળક પોતાના કેટલાક નરખી ઉમરના ગોમિયાઓનાં જે છાત્રાવધની અગાસી પર ગખ્યા મારવા ભેગ હતા તે વખતે, જે અહીંથી અકદમ જતા રહેવાનો પ્રયોગ આવી થડે તો કોણ થુ કરશે, એવો સવાલ ઊભો થયો. દરેક જણે એ બહુ મુશ્કેલ છે એમ કહી હુ આમ કરીશ, હુ આમ કરીશ એમ જણાવ્યુ પણ ટિળકે પોતિયાનો કરુ માયો અને હુ આમ કરીશ, એમ કહી અકદમ નીચે ભૂમકો માયો ટિળકનો હાથ-પગ ભાગી ગયો હથે અવી ધાસ્તીથી તેમના બધા સ્નેહીઆએ એકદમ નીચે જવા માટે દાદરા તરફ દોર મૂકી પણ ત્યાં જઈને જ્યાં તેમણે જોયુ કે, ટિળક તો ઉપર આવવા માટે દાદરા પાસે આવી રહ્યા છે ત્યાં બધાએ નવાઈથી મોઢામા આગળી ધારી.

શરીર ઘડતરને એક વરસ આપવાનો સંક પ ટિળકે ખૂબ ચીવટથી પાળ્યો એક વખત હાજરી પુરાવીને વર્માથી બહાર જતા સંસ્કૃતના અગ્રેજ પ્રોફેસર કિલ્લોર્નનો તેમને ભેગે થઈ ગયો એ જાહેર તેમને વર્મા

પાછા તેડી ગયાં ને ત્યાં તેમને સવાલો પૂછી કપડો આપવા લાગ્યા ત્યારે, 'મેં એક વરસ શરીર કસવા ખાતે કાઢ્યું છે' એમ તેમણે તેમને સ્પષ્ટ કહી નબળાવ્યું.

વરનો પછી કોઈ પૂચ્છકને જવાબ આપતા લોકમાન્યે કહેતું કે, "આપણે જેમ શાળાના બાળક વિષયોનો અભ્યાસ કરીએ છીએ, તેવી જ રીતે સોળથી પચીસ વરસની ઉંમર દરમ્યાન શરીર કસવાનો અભ્યાસ કરીએ, તો પાછળથી વ્યાયામની ટેવ છૂટી જાય તોય એ ઉંમરે કમાયેલી શક્તિ પચાસ વરસની ઉંમર થતા નુધી કામમા આવે શરત એક જ, અને તે એ કે, ખાવાપીવામા અને આપણુમા અત્યાચાર કે અતિરેક ન થવો જોઈએ." અને આમાં તેમણે કયી અતિશયોક્તિ કરી ન હતી. કારણ ૧૮૯૮મા તેઓ કાશી ગયા હતા ત્યારે ગંગાના ૧૩૦૦ ફૂટ પહોળા પ્રવાહને કાપીને ગયા ત્યારે માત્ર ૨૦-૨૫ ફૂટ નીચે તણાયા હતા અને આવતા હોડીમા બેઝી જાતે હતેના મારી પાછા આવેલા અને આ બધું ૧૮૯૭ના બીજા વારના દારુણ કારાવાન પછી તેમણે કરેલું.

વ્યાયામનુ અવુ ઘેતુ તમને વળગેલુ કે કોલેજમા એક સાવ નબળા શરીરનો વિદ્યાર્થી પોતાને ક્ષય રાગ થવાની સભાવના છે એમ માનીને ગેજ ઘાઈપોઈસ્ટાઈન ઓફ ઘાઈમની દવા ચમચી ચમચી લેતો, તેની પાછેથી ટિળકે એક દિવસ એ બાટલી જેવા લીધી અને દૂર ફેંકી દીધી તેને તે અખાડામા લઈ ગયા અને એક વરસમા તેની તબિયત નુધારી આપી.

એક ફેંદનેબલ સુવાળા ભાઈઆણેબ દરરોજ તાજા ફૂલ લાવી તે પથારી પર પાથરતા અને કાઠ સંસ્કૃત કાવ્યનાટકની નાવિકાની જેમ પોતાના દેહની આજપપાળ કરતા. ટિળકને આવી સુવાળપ માટે ધૂણા હતી તેમણે તેની સેજ છેરસુવેરસુ કરી દીધી ને તેને અખાડાની દીસા આપી.

આગ્ર વર્ષ સ્કાટ જેમ પોતાના વતનનુ "Caledonia stern and cold" કરીને આવાહન કરે છે, તેવી જ રીતે મહાગાટ્રની ભૂમિનુ ટિળક પોતાના આચરણ દ્વારા આવાહન કરતા હતા એમ દેખાય છે અને તારે જ, સ્કોટની કનિલ્લવર્થ નામની જે નવલકથા તેમને પ્રથમ વર્ષના પાશ્વપુસ્તક તરીકે વાંચવાની હતી, તેમા આવતા એક પાત્ર 'બર્ટ'ના નામથી તેમને બધા ઓળખવા મણ લાગ્યા હતા.

ડેક્કન કોલેજમાં દાખલ થયા પછી ટિળકની અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ પૂર્વવત્ ચાલુ રહી ફેરે મડથો હોય તો એ કે તેમાં સંજોગો પ્રમાણે

વિવિધતા પણ આવતી ગઈ. પરીણામ પાસ થવા માટે નિયત કરેલાં પુસ્તકોનો જોડો પરિચય જોઈએ એટલો એ જરૂર કાળજીપૂર્વક કરી લેતા પણ તેથી પોતાના જ્ઞાનનું સેત્ર મર્યાદિત થવા દેતા નહીં એ જમાનામાં પણ પાઠ્યપુસ્તક કે વિષયના સગીન જ્ઞાન કરતા તે તે વિષયોની નોટસ આજના જોડો નહીં તોય ઠીક ઠીક પ્રચાર થામવા માડી હતી. નોટસને લીધે ભણતરમાં કશું જોમ કે જીવ આવતો નથી અને ગોપ્પેલી વિદ્યાનું પરીણા વખતે વમન કરવાનું જ કામ વિદ્યાર્થીને ભાગે આવે છે અને એક વાર પરીણા પૂરી થઈ એટલે તે પહેલાના જોડો ખાલી થઈ જાય છે ટિજકને વિદ્યાનો રમ હતો એટલે તેઓ પોતાના નિયત વિષયોને અંગેનું વિસ્તૃત ગાંધ્ય વાચીને પોતાની સ્વતંત્ર નોંધો તૈયાર કરતા ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસના એલિઝાબેથ અને મેરીનાં કારકિર્દીવાળા સમયનો તેમને અભ્યાસ કરવાનો હતો તે માટે તેમણે બારેક મહત્વના ગ્રંથો વાચી તે પરથી પોતાની સ્વતંત્ર નોંધો તૈયાર કરેલી

મરાઠી વ્યાકરણની જેમ મરાઠી વૃત્તોની બાબતમાં પણ તેમણે સારી પેઠે મહેનત લીધી હતી, એમ જાણવા મળે છે મરાઠીના એક પંડિત-કવિ મોરોપંતના કાવ્યગ્રંથોના નિમ્નલેખને પ્રકાશક એ કવિના જ વચન • પરાકક વરસો પછી મોરોપંતના એક કાવ્યગ્રંથ સત્તરામાયજમાના કોઈ વૃત્તને અંગે એક વિશિષ્ટ ગ્રંથ ટિજકના ગ્રંથસંગ્રહમાં છે એમ જાણી તે લેવા માટે તેમની પાસે ગયેલા ટિજક કોઈ કામમાં રોકાયેલા હતા તેથી ગ્રંથ તો તે વખતે ન કાઢાં આપી શક્યા પણ પોતાને આનંદ બેઠા જેમ જ તેમણે પરાકકરને જોઈતી માહિતી આપી અને એમ પણ કહ્યું કે, “હું ઉક્ત કોલેજમાં ભણતો હતો તે વખતે બધી જ્ઞાનના વૃત્તોના લક્ષણો માથેનું એક કોષ્ટક પેન્સિવથી એક કાગળ પર તૈયાર કરેલું, એ કાગળ પણ તમને હોવી આપીશ.”

ગણિત, મંડુક, ઇતિહાસ, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે સંસ્કારી કેળવણીના વિષયોના તો તેમણે વ્યવસ્થિતપણે અભ્યાસ કર્યો જ, પણ નવા યુગમાં ગ્રંથના જ્ઞાનને પ્રયોગની ક્તોટી પર ચકાસી જોવાનો મહિમા તેઓ જોઈ ગયા હતા તેથી ખુલ્લેઆમના પ્રાયોગિક અભ્યાસને માટે તે રાતે પ્રોફેસર છત્રે સાથે દૂરબાન વડે આકાશનું નિરીક્ષણ કરવા જતા યુરીરની રચના ને તેની પ્રક્રિયા વિષેનાં પુસ્તકો પણ તેમણે વાંચેલા અને તેના પ્રત્યે જ્ઞાન માં

બળદના કદય અને આખો પોતાની ઓરડામાં લઈ આવી તેની ચીંગડાં પણ તેમણે કરી જોયેલી

દિગ્ગજ કેકન કોલેજમાં બસુતા હતા તે વખતે ત્યાંના અધ્યાપકોમાં પ્રો. છ. અને ૧. તેઓ ગણિત, શ્રેણીના વેધ, રના ડાઘા સાથે લેનાર.

વરસાદનો કંઈક સંજવ જરૂર છે એવાં મતલબનો એક નિબંધ તેમણે લખેલો. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને તરફના ગણિતશાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન ઉચ્ચ કોટિનું હતું. પ્રખર વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન છતાં તેમની રહેણી સાવ માદી હતી. વિદ્યાવ્યાસંગ અને સ્વભાવમોજબજ એ જ તેમના સર્વોપરી ગુણો. ગણાવી શકાય મોટો માણસ હોય કે નોનું બાગક હોય, બધા સાથે તે નિખાલમખાલે, પ્રેમપૂર્વક તે સમાનતાની સપાટી પર વર્તતા, અને કોઈ પણ માણસ પ્રત્યે પૂછવા આવે તો તેનો જવાબ આપવા સદાય તત્પર રહેતા. તેથી વિદ્યાર્થીઓમાં તેમને વિશે આદર અને પ્રેમ બન્ને હતાં. તેમના ઘરનાં બારણાં વિદ્યાર્થીઓ માટે સદાય ખુલ્લાં રહેતા—કેવળ વિષયનાં સમજાતી માટે નહીં પણ જમવા કરવા માટે પણ કેટલાક જરીમ વિદ્યાર્થીઓને તેઓ ફી વગેરે માટે પૈસા પણ આપતા. દિગ્ગજના ગણિતના જ્ઞાન પર તેઓ આક્રાંત હતા. તેઓ જ્યારે મરણ પધારાએ પડ્યા હતા અને તેમના અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેમની આમવામ વીટલાઈને બેઠા હતા ત્યારે કોઈને સવાય પૂછવા, નાના, તમે જોઈ એટલે તમારા ખગોળશાસ્ત્રનું શું થયે? ત્યારે તેમણે દિગ્ગજ તરફ આગળી ચીંધીને જણાવ્યું કે, “એ જો પારે તો ઘણું કરી શકશે.”

બીજો વરને પ્રથમ વર્ષની પરીખા પસાર કર્યા પછી અંગ્રેજીના અભ્યાસ માટે દિગ્ગજ એક સારા મુખર્જીની એડફિન્સ્ટન કોલેજમાં જઈને રહ્યા હતા ત્યાં અંગ્રેજી માટે જાણતા પ્રો. વડિવર્થ (આંગ્રે કવિ વડેરવરના ગૌત્ર) અધ્યાપક હતા. ગણિત માટે પ્રો. હર્ષનરેટ કરોન અધ્યાપક હતા. વિદ્યાર્થી કોઈ અધરો સવાય પૂછે તો તેનો તરત ઉકેલ ન આપતાં તેઓ મોટે ભાગે વાપદો કરતા. એવાં રીતે જ કોડ પ્રશ્નને તેમણે વાપદો કર્યા પછી રજના સમયમાં તેમને પૂછવામાં આવેલો અધરો દાખલો દિગ્ગજે માટિયા પર કરી મૂક્યો. રજ પછી સામેજ એ જોઈને ચકિત થયા તે દાખલો દોલે કપે, તેની તપાસ કરતાં જાણવા મળ્યું કે “છત્રેના દિગ્ગજ” દિગ્ગજે કર્યા છે તે

પછી કોઈ મુશ્કેલી વિદ્યાર્થીઓ તરફથી પૂછવામાં આવતાં તેઓ તેમને ટિપ્પક પાસે રવાના કરતા.

સંસ્કૃતમાં કવિતા કરવાનું કોલેજમાં પણ ટિપ્પકે ચાલુ રાખેલું તેમના વખતમાં પ્રો જિન્સીવાલે કરીને સંસ્કૃતના પ્રથમ ફોનો ને પછી અધ્યાપક હતા તેમણે ટિપ્પકે રચેલા 'માતૃવિજય' નામના કાવ્ય પર બહુ સારો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરેલો તેમાના બે શ્લોકો નીચે આપ્યા છે

પિતરો પ્રથમ તત્ત મુતો, હનનસ્ય જમ એષ મો વિષે ।

તત્તમ પ્રથમ કથ ત્વયા મમ નીત પ્રતિકૂલચારિણા ॥

ન મવાન્ મવનાદ્ વહિર્ગંતોઽનુમતિ પ્રાપ્ય કદાપિ નો મમ ।

અયુના પરિહાય મા કથમ્ મુત નાપુચ્છત દિવ પ્રયાસ્યસિ ॥

પ્રો હેથોર્નવેટનુ ભણાવવાનું એકદરે પચ્છ ન પડવાથી ટિપ્પક ડેક્કન કોલેજમાં પાછા આવ્યા અને ત્યાં ગણિતના વિષયની તૈયારી પોતાની મેજે કરી ૧૮૭૬માં બી એ ની પરીક્ષામાં બેઠા ને ઓનર્સ સાથે પહેલા વર્ગમાં પસાર થયા ૧૮૭૭માં તેઓ એ જ વિષય લઈને અમ એ ની પરીક્ષા માટે બેઠા, પણ તેમાં નાપાસ થયા પછી અમ એના વિચાર પડતો મૂકીને તેઓ એલએલ બી તરફ વળ્યા અને ૧૮૭૮ના ડિસેમ્બર માસમાં એલએલબીની પરીક્ષા આપી તેમાં ઉત્તીર્ણ થયા કાયદાનો અભ્યાસ તેમણે એવો સરસ ને મૂલગ્રાહી રીતે કરેલો કે આગળ જતા જ્યારે તેમણે પોતાનો 'લા ક્લાસ' વડે કર્યો ત્યારે તેમાં એક વાર સમુચિત ન્યાય (ઇકિવટી) એ વિષય શીખવવામાં એટલા તંબીન થઈ ગયેલા કે વર્ગમાં પાછળ ન્યા રાનડે આવીને બેઠા તેની તેમને ખબર પણ નહીં પડેલી ટિપ્પકની પોતાના વિષય પરની પ્રભુતા જોઈને રાનડે પ્રમન્ન થયા હતા એમ કહેવાય છે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રનો પણ તેમણે સારો અભ્યાસ કરેલો

આગરકર સાથે દોસ્તી

ટિળક એલએલ બીનો અભ્યાસ કરવા માટે ડેક્કન કોલેજમાં રહેતા હતા તે વખતે ત્યાં તેમની જ ઉમ્મરના શ્રી ગોપાળ ગણેશ આગરકર એમ જેનો અભ્યાસ કરતા હતા તેમનો જન્મ પણ ૧૮૫૮માં સાતારા જિલ્લામાં થયેલો ઘરની સ્થિતિ બહુ ગરીબાની હોવાથી તેમનું પ્રાથમિક અને અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ તેમના મામાની સાથે કક્કાડ ગામે થયેલું મામા આગળ અભ્યાસ માટે પૂને ગયા ને આગરકરને મુનસફની ડોર્ટમાં માસિક રૂપિયા પાવના પગારથી નોકરી લેવી પડી પણ આગળ ભણવાની ઇચ્છા દુર્દમ્ય હોવાથી તેઓ પોતાના ઉપરી મુનસફ પાનેથી રૂ. ૭૫૫ની મદદ લઈને આગળના અભ્યાસ માટે રત્નાગિરીમાં તેમના કાકા ડેપુટી જાસિસ્ટન્ટ એન્જિનિયરના ઇન્સ્પેક્ટરના હોદ્દા પર હતા તેમની પાને મદદની આજ્ઞાએ ગયા કક્કાડથી રત્નાગિરીનો લગભગ દોઢાં માઈલનો એ વિકટ પ્રવાસ ભાર તેર વરમના કિશોર આગરકરે પગપાળા જ કર્યો હશે પણ એ કાકાએ ભત્રીજામાં કલો રસ લેવાની ના પાડી, એટલે જમવાના 'વાર' ગોડવીને ને ભોજન આપનારા યજ્ઞમાનોનું વૈતરુ કરીને તેમણે અભ્યાસ છૂટ કર્યો પણ એ પરિસ્થિતિથી તેઓ ઘોઘ જ વખતમાં કંટાળી ગયા અને રત્નાગિરી છોડી યાછ કાંડ આવ્યા અને ત્યાંના દવાખાનામાં તેમણે કમ્પાઉન્ડરની નોકરી લીધી. પણ ત્યાં મડાં ચીંગતી વખતે ફરજિયાત ધાજર રહેવું પડવાથી તેમને એટલી ચીતરી પડતી કે તેમને એ કામ છોડી દેવું પડ્યું પછી તેમના એક મામા અકોચમાં રહેતા હતા તેમના બેરીછેકરાને ત્યાં જહોલાડવા માટે તેમને અગેવા જવાનું થયું એટલે ત્યાંની ઘાઈસ્કૂલમાં તેઓ દાખલ થયા, અને તેના આવાર્ય શી વિષય મોરેથર મલ્લાજીનીની મદદ અને ઉત્તેજનથી તેમણે મૅટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કરી ૧૮૭૫માં એ પરીયા પત્તાર કરી

હવે આગળના અભ્યાસની અનુકૂળતા તો હતી જ નહીં એટલે તેમના મામા અને મગા તેમને 'હવે કર્યોક થયે વળગી જાઓ' એવી મલાલ આપવા લાગ્યા પણ 'હું ડિગ્રી મેળવ્યા વિના રહેવાનો નથી' એવો નમ્મ તેમણે જાહેર કર્યો આવાર્ય મલ્લાજીએ પેલાના સાથીઓ પાનેથી ફાગો ઉધરાવી સાક રૂપિયા ભેગા કર્યા, ને એવી રીતે ત્રણેક મહિનાનું એ

ભાઈ લઈને આગરકર ચૂને જયા ને ત્યાંની ડેક્કન કોલેજમાં દાખલ થયા છતાં તેમણે અકોલાના એક છાત્રા (વંકાદ સગાનાર) સાથે ગોડવણ કરેલી તે મુજબ તેમાં લેખ લખવા બદલ તેમને માસિક પાચ રૂપિયા મળતા ડેક્કન કોલેજમાં ત્રણ મહિના પછી તેમને એક જૂનિયર સ્કોલરશિપ પણ મળી. પણ તેય પૂરતી ન હોવાથી તેમને બીજી અનેક માથા કટો કરવો પડતી ક્યારેક માત્ર એક પહેરણ પર તેમને કેટલોક વખત કાઢવો પડેનો. વહેલી સવારે ઊંડી પહેરણ ધોઈ કાઢી મૂકવતા ને બપોરે તે પહેરી વર્ગમાં જતા વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે આગરકરે આવું ઘેર તમ આદરેલું, તેની તેમની તબિયત પર પણ માઠી અસર થઈ હોય એમ દેખાય છે પણ જ્ઞાનલાવસા, દૃઢચક્ષુ, અને આત્મવિશ્વાસને જોરે તેમણે મહા વિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો સામનો કરી પાર પાડ્યો અને તેમાં પણ મોખરેનું સ્થાન હસ્તગત કર્યું. આટલાટલી મુશ્કેલીનો મામનો અને વિટબનાઓ સહન કરીને બી એ ની પદવી મેળવી હતી એટલે હવે કોઈ સારી નોકરી મેળવીને એશઆરામનું જીવન ગાળવા માટે પૂરતો અવકાશ હતો છતાં આગરકરનું લખ લોકસેવા હતું એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

એક વાર કોઈ મિત્રે તેમને તેમના મોટા મામાની હાજરીમાં “હવે તમે શું કરવાનું ઠરાવ્યું છે?” એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો આગરકર કહ્યો જવાબ આપે તે પહેલાં મામાએ જાતે જ ખુલાસો કર્યો કે, “સબજજની જગ્યા અને માટે યોગ્ય ગણાય ત્યાં એનાં લખવા વાચવાની હોય તૃપ્ત થઈ શકશે કોલેજમાં પ્રોફેસર કે હાઈસ્કૂલનો હેડ માસ્ટર થાય તો તેમાય અવકાશ ખરો, પણ કેળવણીનું ખાતું જ આખું રોતલ તેનો ભાવ કોણ પૂછે?” એટલે આગરકરે હસતા હસતા કહ્યું કે, “કર્ણને બાજુએ મૂકી કૃપણતા દાનુવનું વર્ણન કરવા જેવી ભાઉ (મામા)ની આ વાત છે જેને પરિણામે સારા મુતસક્ક, સારા મામલતદાર કે સારા વકીલ નીચજવાની આશા, એ કેળવણીનું ખાતું જ રોતલ, તો વેસન જમીનમાં ઘેરડી રોપવામાં શો વાધો?” કેળવણીનું ખાતું રોતલ નથી તેમાં જ જોરવ્યવસ્થા પ્રવર્તી રહી છે તે દૂર કરીને આપણે તેને અનુકૂળ બનાવવાનું છે તેથી મારે તો શિક્ષક જ થવું છે અને તે દક્ષિણા પેવા માટે નહીં, પણ લોકોમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ આવે ને પોતાના ઉન્નતિનો રસ્તો તેઓ દેખતા થાય એવી જાતનું શિણૂ તેમને આપવા માટે હું એ કામ કરવા માગુ છું.”

“આ તો બધું મનમાં ખાડ ખાવા જેવું છે. જેની પામે ન મળે દોઢિયુ કે ન મળે સાબૂત દાત, તે બજારમાં જઈ શું કરવાનો હતો?” એમ

ભાડીએ ટકોર કરીને વિદ્યાવ લીધી. ત્યારે આગરકરે પોતાના મિત્રને કહ્યું કે, વખત આવ્યે કરી બતાવીશ. અને એ શબ્દો તેમના આત્મવિશ્વાસના પૂરેપૂરા ઘોતક પુરવાર થયા.

બી. એની પરીયા તત્ત્વજ્ઞાન વિષય લઈને પનાર કર્યા પછી આગરકરને કોલેજની ડેપુટી મળી, અને એમ. એનો અભ્યાસ નિરતિ કરવાની મંજૂર થઈ એ જ વખતે ટિળક પણ અલબેલ બીનો અભ્યાસ કરવા માટે રેન્ડ કોલેજમાં આવીને રહેલા અાડ કોલેજમાં ભણતા ત્યારે અ બેની ઓળખાણ થઈ જ હતી. પણ હવે બંને ગ્રેજ્યુએટ થયેલા હતા અને પહેલાની જેમ આગળ પાછળના વિદ્યાર્થી તરીકે નહીં પણ સમાન કક્ષાએ બંનેનું એકત્ર આવવાનું બન્યું હતું ટિળક અને આગરકર બેઉના વિાસ અને ઉછેરમાં ભાગે મોટો તફાવત હતો ટિળકના પિતા એક શાસ્ત્રી હતા અને મંસ્ફૂત વિદ્યા ને પંથપરાના ઉપામક હતા અને એમના જીવનમાં મોટું કલેશ કે વિરોધનો તેમને સામનો નહીં કરવો પડેલો ત્યારે આગરકરને એ પરંપરાનો કલેશ લાગે મળ્યો દેખાતો નથી તેમને ભાગે ધરનાર છોડીને વિદ્યાની ઉપામના કરવાનું આવેતું શ. આતથી જ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની દેવ તેમને પેલી આખામોલા ને નીડર એટલા જ હતા. કોલેજમાં શીખવાના વિષયોમાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને તો પ્રવેશ પણ તે કાગે નહીં મળેલો એટલે પ્લેગેથી મારીને સ્પેન્સર અને મિલ મુખોના ડાયોનુ તેમનું અધ્યયન વિષેય તેમણે બુદ્ધિપ્રમાણવાદી (રશનલિઝમ) વિચારમરણીના તેઓ ખાત ભક્ત અને હિમાયતી. તેમ દ્વારા આપણા હિત દેશનો ઉદ્ધાર થવો જ જોઈએ અને તે માટે ભલેલા લોકોએ એશઆસામની જિંદગીનો વિચાર છોડી દઈને લોકોને જ્ઞાન આપવાનું કામ ઉપાડવું જોઈએ એ બાબતમાં ટિળક અને આગરકર બંનેની દષ્ટિ નરખી હતી અને અનેક વાતવિવાદ ને ચર્ચાને પરિણામે એ સમાન ભૂમિદાના પાપા પગ સાથે કામ કરવાનું એમણે ઠરાવ્યું અને એ મહાન કાર્ય પાછળ સ્વાર્થત્યાગપૂર્વક ચલાવેલો નિશ્ચય કર્યો.

(આગરકરે એમ. એ હતા જ પોતાની માતાને લખી દીધેલું - “બા, હું હવે એમ. એ થયો, એટલે મને મારા પગાની નોકરી મળશે અને આપણા જીવનનો અત આવશે તથા આપણે નુખવેનમાં રહીશું એવા એવા મનોગથનું નેવતી હોઈશ. પણ એ બધા મનોગથો મનમાંથી કાઢી નાખજે હું એવું કહ્યું કરવા માગતો નથી. પેટ પૂરતું લઈને આપણા અજ્ઞાન દેશમાં પોતાને જ્ઞાન આપવાનું કામ ઉપાડવાના મેં નિશ્ચય કર્યો છે.”

લોકમાન્ય દિળક

અંડ બીજો

રાષ્ટ્રીય શિક્ષક ત્રિપુટી

ટિળક આગરકર પોતાના દેશબાધવોને ઓછે ખરચે અને પ્રચલિત કેળવણીથી વધારે મારો, સગીન અને દેશના વિકાસને પોષક કેળવણી આપી શકાય તે માટે કોઈ શિલ્પગર્ભસ્થા કાઢવાનું વિચારવા લાગ્યા. વરાડ તે માટે જોઈતા નાણાં તરફ જો પ્રયત્ન કરવામા આવે તો સહેજે મળી શકશે અને નૃસ્યા પણ ત્યાં જ કાઢવામા આવે તો મારુ, એમ સલાહ તેમના એક સહાધ્યાયી અને મિત્ર ખાનદેશવાળા શ્રી ઉપાસુનીએ તેમને આપી, અને પોતે પણ એ કામમા જોડાવાની તૈયારી બતાવો એ યોજનાને અંગે સલાહ સૂચન લેવા માટે ટિળક અને આગરકર તે વખતના મહારાષ્ટ્રના સમાજજીવનના અધિક્ષાતો ન્યા રાનડેને મળવા જતા આવી જ એક મુલાકાત વખતનું ન્યા ચદાવરકર વર્ણન કરે છે “આ બે જીવાનિયાઓની વાત સાંભળી તે ગયા થઈ કોઈ રાનડેને કહ્યું, ‘આ લોકોને દુનિયાનો કથો અનુભવ નથી, પાસે કશું સાધન નથી, અને વાતો તો ભારે મોટી કરે છે તેઓ સફળ થશે શી રીતે? નકામા જાહેર કાર્યની વગોવણી માત્ર કરશે’ ત્યારે રાનડેએ કહેલું કે, ‘અત્યાર સુધીનાં પેઢીઓ માત્ર નવરાશના વખતમા જાહેર કાર્ય કરતી આવી છે આ જીવાનિયાઓ પોતાનું સમગ્ર જીવન તેને અર્પણ કરવા તૈયાર થયા છે ધારો તેઓ યશસ્વી ન થયા તો તેમની ભૂલો પણ થઈના લોકોને માટે માર્ગદર્શક નીવડશે.”

એટલામા વાસુદેવ બળવત ફડકેના બળવા સાથે રાનડેનો કંઈક સંબંધ છે અવી સરકારને શંકા જતા તેમની લેણે એકાએક પૂનાથી ધૂળિયા બદલી કરી તેથી ટિળક આગરકરની રાનડે સાથેની સલાહ મમલત બંધ થઈ એ જ અરસામા પોતાના સાપ્તાહિક નિવસમાળને કારણે આખા મહારાષ્ટ્રમા ખ્યાતિ પામેલા વિપ્લુશાસ્ત્રી ચિપ્લૂજીકર સરકારી નોકરો છોડી દઈને સ્વતંત્ર શાળા કાઢવાનો વિચાર કરી રહ્યા છે એવી ટિળક આગરકરને જાણ થતાં તેઓ વિપ્લુશાસ્ત્રને મળવા ગયા અને તેમની સાથે સારી પેઠે ચર્ચાઓ થયા થઈ ૧ જાનેવારી ૧૮૮૦થી સ્વતંત્ર શાળા કાઢવાનું નક્કી થયું આગરકરે અમ એ ની પરીખા આખ્યા થઈ તેમાં જોડાવાનું વચન આપ્યું ટિળકને

તેમના કાકા વકીલાત કરવાનો કે મુનસફની નોકરી લેવાનો મુશ્કેલ આગ્રહ કરતા હતા; અને ચારંગપાણિ જેવા મિત્ર મારફતે તેમનું મન વાળવાનો પણ તેમણે પ્રયત્ન કરેલો. પણ તેમાં તે ફાવ્યા નહીં અને દિળકે નિશાળની શરૂઆતથી જ તેમાં જોડાવાનું કબૂલ કર્યું.

વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિમળસુકર અર્વાચીન મરાઠી સાહિત્યના એક ઓજસ્વી અને સિદ્ધહસ્ત લેખક તથા પ્રભાવી વિવેચક તરીકે આ અગાઉ સારી નામના મેળવી ચૂક્યા હતા. તેમનો જન્મ ૧૮૫૦માં પૂનામાં થયેલો. તેમના પિતા કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિમળસુકર સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન હતા. સંસ્કૃતનું અધ્યયન પૂરું કર્યા પછી તેમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરી તેમાં પ્રાવીણ્ય સંપાદન કર્યું. અને મરાઠીમાં પણ ગદ્યપદ્ય લખાણ કરી નામના પ્રાપ્ત કરાં તેઓ ફેટલાંચ વરસ દક્ષિણા પ્રાઈઝ કમિટીના રિવાઈઝર હતા. તેથી તેમને ત્યાં અનેક નવીન મરાઠી ગ્રંથો તપાસવા માટે આવતા. એટલે વિષ્ણુશાસ્ત્રીને બાળપણથી જ સાહિત્યના અને લેખક થવાના સંસ્કાર મળી ગયેલા. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ૧૬ મે વરસે ૧૮૬૫માં મૅટ્રિક પસાર થયા. પણ કોલેજમાં એમની અભ્યાસની વિચિત્ર પદ્ધતિને લીધે તેમ જ ગણિતમાં બુદ્ધિ ન ચાલી તેથી બી. એ. થવા માટે લગભગ છ વરસ તેમને આપવા પડ્યાં. ૧૮૭૨માં તેમણે એ પરીક્ષા પસાર કરી. તે કાળ દરમ્યાન ત્યાંના ગ્રંથાલયનો તેમણે બહુ જ સારો ઉપયોગ કર્યો બી. એ. થયા પછી પૂના હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. કોલેજમાં હતા ત્યારથી જ તેમણે લેખનની શરૂઆત કરેલી ને ૧૮૭૧ થી પિતા જે માસિક શાસ્ત્રવક્ત્ર ચલાવતા હતા તેનું આખું કામ વિષ્ણુશાસ્ત્રી કરતા થઈ ગયા હતા. તેમાં મરાઠી કવિતાને વિષે લખતાં તે કવિતાના નિદક એવા મિથનરીઓની કડક ટીકા કરવામાં આવ્યાથી સરકારે તે બંધ કરી દીધું. ૧૮૭૪માં વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ સ્વભાષા, સ્વદેશ તથા સ્વસંસ્કૃતિની સેવા માટે નિવંધનાળા નામની માસિક પત્રિકા શરૂ કરી તેનું બહુ લખાણ તે જતે જ કરતા. મેકોલે, મોરિસ, મિલ વગેરે પશ્ચિમના ગ્રંથકારો, હિન્દમાં કામ કરતા મિથનરીઓ તથા તેમની વિચારસરણીથી પ્રભાવિત થઈને સુધારા તરફ વળેલા આપણા ‘સ્વાભિમાન-શૂન્ય’ લોકો તેમ જ સરકાર પર તેમણે સપાટા લગાવવાનું શરૂ કર્યું. નોકરીની ગુલામી તેમને કઠતી હતી જ અને તેમાં હેડ માસ્ટર કુટે સાથે ન ફાવવાને લીધે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર પૂના છોડી બદલીને પશ્ચિમમાં રત્નાગિરી જવાનો વારો આવ્યો તેથી તેમને તરકારી નોકરીની એ બેઠી વળી વધુ કડવા લાગી.

પણ પોતાના પિતાનો લાગણીનો વિચાર કરી તેઓ ગુનાગિરી ગયા. પણ ત્યાં ગયા પછી થોડા જ સમયમાં (૨૦મે ૧૯૭૮) તેમના પિતાનું અવસાન થયું એટલે તેઓ સરકારી નોકરીમાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર થાયા કાઠવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા છ મહિનાનો રજા પર ઊતરીને તે પૂને આવીને ત્યાંથી જ તેમણે રાજીનામું મોકલાવેલું હતું, અને સંકલિપત થાયા બાનત પોતાનાઓ ઘડવામાં તે પડી ગયા એ જ વખતે, જાગૃત કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, ટિજક અને આગરકર તેમને મળવા ગયા ને થાળા કાઠવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

નોકરીના રાજીનામાનો અમલ ૧ ઓક્ટોબર ૧૯૮૦ થી થવાનો હતો. એટલે વિધાયુગમાં પોતાના બાઈને તે બાનત તથા નવી થાળા કાઠવા બાનત લખે છે. “ઓક્ટોબરની એ ચાદમાર પહેલી તારીખ નજીક આવી રહ્યા છે એ દિવસે મારી બેડીઓ ફગાવી દેવાનો આનંદ હું માણીશ આગરકર (એમ એ માટે તૈયારી કરી રહ્યા છે), ટિજક (એવ-એવ બા ની પરીમા આપવાના છે), જાગવત અને કરદીકર (બા.એ ની ષગમા આપવાના છે) — અ સૌએ થાળાના કામમાં મારે નાથે જોડાવાની તૈયારી બતાવી છે તેઓ પોતે થઈને અમ કહેવા મારી માસે આવેલા અમે અમાગ જી હરકાવવા માટે ૧લી જાનેવારી મુકરર કરી છે આવો તોયમાસે હાઈસ્કૂલને જોતજોતામાં રજાદોળો દેશે એમાં શંકા નથી.”

ન્યૂ ઈંગ્લિશ સ્કૂલ

વિષ્ણુચાત્રી, ટિજક અને આગરકરે નવી સ્વતંત્ર શાળા કાઢવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે એની પાછળ એ ભાવના તો નક્કી હતી જ કે, આપણા લોકોને પોતાપો એ ઠીકે નવી કેળવણી તેમને આપવી, માનુભાષા મારફતે તે આપવી, આપણા દેશની સ્થિતિથી તેમને વાકેફ કરવા, આપણી સંસ્કૃતિનું ભાન તેમને કસવડુ ને સાહેબી રીતરિવાજ, માહેબી પહેરવેશ, ઇ ની પ્રતિષ્ઠા તોડી નાખવી, આપણી જૂની વિદ્યા, સમ્મતિ, ધરમગ, ધર્મ, ઇ નું જો અપમાન થઈ રહ્યું છે તેમણે તેને બચાવી તેને તેની પોતા પ્રતિષ્ઠા મળે તેમ કરવું ત્રણેયના વિચારો આ બાબતમાં મળતા હોવા છતાં તેમના દબેકના ઘડતરને પરિણામે તેમાં ભેદો જરૂર હતા શાળા કાઢીને તેમણે પોતા મેળવવાની વસ્તુકવૃત્તિ કોઈનામાં ન હતી આ બધું સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં જ થઈ શકે, અને સ્વતંત્રતાને પોષક પસું થઈ શકે, એવી ત્રણેયની નિષ્ણ હતી. માત્ર એક શાળા ચલાવીને મર્યાદા માનવાની અવૃત્તિ પણ તેમનામાં ન હતી આખા મહારાષ્ટ્રમાં એવી શાળાઓની જાણ તેઓ પાવરવા માગતા હતા અને તે માટે આરંભક શિમકો તૈયાર કરવા માટે શરૂઆતથી જ કોલેજ કાઢવી જોઈએ એમ ટિજક આગરકર કહેતા પસું એ એકદમ ભારે મોટો કૂદકો ગણાય, એમ વિષ્ણુચાત્રીના કહેવાથી, શાળા જ કાઢવાનું નક્કી થયું.

અહીં વિષ્ણુચાત્રી નવી કેળવણી પામેલા લોકો પામેથી કંઈ જાનની અપેક્ષા રાખતા હતા તે તેમણે નિશ્ચયપણામાં લખેલા જોનતનના ચરિત્રમાં પ્રસંગવશાત્ કહ્યું છે તે જોવા જેવું છે.

“જોનતનના ચરિત્રમાંથી આપણી નવી પેઢીએ શીખવાનું છે તે એ કે સતત ઉદ્યમપરાયણ બનવું તેણે જેમ પોતાના દેશપ્રાંથિકોની સેવા કરી તેમ આપણ પણ કરવી જોઈએ હાથ નિવર્તિતીનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી, પાંચી થઈને બહાર પડ્યા એમણે વિદ્યાની હા આવી ગઈ, એવી આપણા જુવાનોની જો માન્યતા છે તે તેમણે ખખેરી નાખવી જોઈએ વિદ્યાની બાબતમાં જો કંઈ પેઢી પારનો છે એમ તેમને લાગે છે, તે વસ્તુ આ કોઈ જ છે

તેવી જ રીતે જ્યાં કર્તવ્યની સમાપ્તિ થયેલી તેમને લાગે છે, ત્યાં જ ખરું જોતાં તેની કેવળ શરૂઆત છે એમ તેમણે સમજવું જોઈએ....યુનિવર્સિટી સ્થાપન થયે વીસ વર્ષ થઈ ગયાં, અને તે અગાઉ પણ અંગ્રેજી વિદ્યાનો પ્રસાર આપણે ત્યાં શરૂ થયો હતો. આટલા કાળમાં લોકસુધારણાને કેટલી મદદ થવી જોઈતી હતી? જુવાનોને વાંચવા માટે જાતજાતનાં મનોરંજક પુસ્તકો, બહુશ્રુત લોકોને ઉપયોગી થાય તેવા જાતજાતની માહિતીના આકર ગ્રંથો, વિદ્યાર્થીઓને માટે જુદા જુદા દેશના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસો, જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો પર સુબોધ ગ્રંથો, આપણાં જૂની કવિતા ને ઇતિહાસના સંગ્રહો તૈયાર કરવા, આખી દુનિયામાં આદરણીય ગણાતી ગીર્વાણ ભાષામાં કેવો જ્ઞાનભંડાર પડેલો છે તેની તેમ જ લગભગ તેના જેવી જ જે ફારસી ભાષા તેમાં શી શી રોચક સામગ્રી પડેલી છે તેની લેખ કરવી, હિન્દુસ્તાની, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓનો મરાઠી સાથે કેટલો સંબંધ છે, વ્યાકરણની દૃષ્ટિથી તેમનામાં કેટલી સમાનતા છે એ બતાવવું — આ બધી બાબતો તરફ આપણા ભણેલા લોકોએ ધ્યાન આપ્યું હોત તો આજે કેટલો બધો ફેર પડ્યો હોત? તે જ પ્રમાણે આપણી ખેતી તરફ તેમ જ આપણા વેપાર તથા હુન્નર ઉદ્યોગ તરફ જો કોઈએ ધ્યાન આપ્યું હોત, પોતે પ્રાપ્ત કરેલી અંગ્રેજી વિદ્યાનો લાભ લોકોને તેમની ભાષા દ્વારા આપ્યો હોત, અને સાંસારિક બાબતોની પણ માહિતી તેમને આપી હોત, તો એ બધા નિષ્ણાતોને માટે કેટલું બધું શોયસ્કર થાત !”

વિષ્ણુશાસ્ત્રી અંગ્રેજી વિદ્યામાં કેવી ભારે શક્તિ પડેલી છે તે વ્યક્ત કરવા માટે તેને ‘વાઘણનું દૂધ’ કહેતા. તેની પાછળ કેવી ભાવના હતી તે ઉપરના ફકરા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

અંગ્રેજી બહુતર પામેલા લોકોએ જે કામ કરવાં જોઈતાં હતાં— અથવા કરવાં જોઈએ—એમ વિષ્ણુશાસ્ત્રી કહે છે, તે બાબતમાં તેમની સાથે દિબક અને આગરકર પણ પૂરેપૂરા અંકશત હતા. તેથી જ તે બધાના વિચારોને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરનારો ફકરો લાંબો હોવા છતાં ઉપર આપવામાં આવ્યો છે.

વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ નિબંધમાળામાં ૧૮૮૦ માં ‘આપણા દેશની સ્થિતિ’ના મહાળાથી લખેલા લાંબા લેખમાં હિન્દુસ્તાનની અવનત દશાનું બહુ જ સચોટ વર્ણન કરીને પારતંત્ર્યને લીધે દેશના આખા જીવનની કેવી માયમાલી થઈ છે તે બતાવ્યું. તેમનું આ વર્ણન રાષ્ટ્રીય મહાસભાની દોરવણીથી તે પછી

લગભગ પચાસ વરગ બાદ ૧૯૩૦ ની ૨૮મી જાનેવારીને દિવસે દેશે ને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા લીધી, તેની માથે સરખાવી ચક્રાવ તેવું છે. વિપ્લવશાસ્ત્રી કહે છે:

“અંગ્રેજોનાં પગલાનો આ ભૂમિને સ્પર્શ થયો તે અગાઉ ને સમુદ્ર લક્ષ્મી, મરસ્વતી, અન્નપૂર્ણા, વીરશ્રી ઇત્યાદિથી સમૃદ્ધ હતું, ત્યાં બધું ધૂળધાણી કરી દઈ સહરાનું રણ કરી મૂક્યું, . . નવી વિદ્યાઓ અને કળાઓ તો દૂર રહી, પણ હજારો વરગથી ને અહીં પ્રચલિત હતી તે બિચારીઓ નિરાશ્રિત થઈને નષ્ટ થવાની તૈયારીમાં છે—અને કેટલીક તો નષ્ટ થઈ ચૂકી છે

“અંગ્રેજોની ચાલાકીથી આપણું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થયું, તેમના કાયદાને લીધે આપણે કળાજ બની ગયા, પાદરી સાહેબની મારફતે આપણને ઈશુના વાણમાં લઈ જઈ પૂરવાના પ્રવલ્નો લાભા વખતથી ચાલુ જ છે, મેં ચેસ્ટર વર્નેરનાં પત્રોથી આપણા વાંચનના ભૂકો થયો છે

“સૌથી મોટી હાનિ તો એ થઈ છે કે, એથી આપણી માનસિક ઉન્નતિ સાવ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. કાગે કરીને પરવચતા જેના હાડમા ઝિતરી જાય છે તે માણસ ધીમે ધીમે સ્વમાન, લજ્જા, ધૈર્ય, ઇત્યાદિ સદ્ગુણોથી વંચિત થાય છે. આ પરમાવધિ હાલ આપણા દેશમાં મોટે ભાગે સર્વત્ર દેખાવા લાગી છે”

ન્યા. રાનડે અને તેમની પછી તેમના શિષ્યવર ગ્રેખલેના વિનીત પગની ને નિષ્ઠા હતી કે, હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય સ્થાપન થયું તેની પાછળ ઈશ્વરી પ્રેરણા છે અને તે હિન્દુસ્તાનના કલ્યાણ માટે છે, એનાથી આ મંડળની નિષ્ઠા તદ્દન ભિન્ન હતી. પરદેશી હકૂમત એક નિરપવાદ અનિષ્ટ છે, તેમ જ સ્વાતંત્ર્ય વિના કોઈ પણ દેશનો ઉદ્ધાર થઈ ન શકે, એ બાબત વિપ્લવશાસ્ત્રી, ટિલક તથા આગરકરનો એકમત હતો

* ૧૯૩૦ માં દેશી લીધેલી સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞાનો સાર તેના નીચેના ફકરામાં આવી જાય છે

“હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સરકારે હિન્દી પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય હરી લીધું છે, એટલું જ નહીં પણ દેશના કસોડો ગરીબોને ચૂસીને પોતાનું રાજ્ય ચલાવે છે. અને દેશનું આર્થિક, રાજકીય, સામૂહિક અને આધ્યાત્મિક સત્તાનારા ચાલુ છે.”

શાળાની વાત આપણે આગળ ચલાવીએ. બાગવત, કરદીકર, ઉપામની, જ્યોત્સના આ સાહસમાં જોડાવાની તૈયારી બતાવી હતી, તે બધા એક કે બીજા કારણે શાળા છૂટી પડ્યા પછે જા બચી ગયા અને આગરકરને એમ એની પરીક્ષા આપવાની બાકી હતી તેથી શાળાની શરૂઆતમાં તેના પુરસ્કર્તાઓ (પ્રમોટર્સ)માંથી વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિષ્ણુસુકર અને ટિળક બે જ જણા હાજર હતા. અલબત્ત, માધવરાવ નામજેશી, વામુદેવશાસ્ત્રી ખડે અને નંદગોકરશાસ્ત્રી, વગેરે પણ તેમની સાથે હતા તે પેકી સંસ્થાની વહેવારની બાજુ તરફ સારી રીતે ધ્યાન દઈ શકે એવી યાત્રતા નામજેશીમાં હતી અને તેમનું નામ રાનડેએ આ મંડળને સૂચવ્યું હતું તેઓ ટિળક આગરકર કરતા ત્રણ વરસ મોટા હતા. તેઓ બે વખત મોટિકની પરીક્ષા માટે બેઠેલા, પણ બન્ને વખતે ઉત્તીર્ણ વિદ્યાર્થીઓમાં તેમનું નામ આવ્યું નહીં પણ થોડાક વરસ પછી પરીક્ષકે તપાસેલાં તેમના મોટિકનાં પેપર વાંચ્યાને ત્યાંથી તેમના હાથમાં આવ્યા તે પરથી ફરિયાદ કરતા તેમનું નામ ૧૮૭૫માં મોટિક પાગ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું. આટલો બધો સમય ગયા પછી આગળની અભ્યાસ તેઓ ન કરી શક્યા હોય એ દેખીતું છે. વામુદેવશાસ્ત્રી ખડે એ વખતે કાવ્યેતિહાસ સપ્તહનુ મપાદન કરતા હતા, ને પાછળથી તેમણે કવિ, નાટકકાર અને ઇતિહાસ-સંશોધક તરીકે સારી નામના મેળવી નંદગોકરશાસ્ત્રી સંસ્કૃતના સારા વિદ્વાન હતા.

શાળાનું ઉદ્ઘાટન થયું તેને આગલે દિવસે આ લોકોને સ્વાભાવિકપણે જ ખૂબ મહેનત પડેલી શાળાના વર્ગોના ઓરડા લીપવાનું કામ ટિળક અને નામજેશીએ રાત્રે જાગીને કરેલું, ને તે કામ પૂરું થતા ત્યાં જ વર્ગના પાટિયાં પાથરીને તેઓ તે પર સૂઈ ગયેલા.

નક્કી થયા પ્રમાણે ૧ જાનેવારી ૧૮૮૦ને રોજ શાળાનું ઉદ્ઘાટન થયું તે દિવસે ૧૯ વિદ્યાર્થીઓ હાજર અને ૧૫૦ નામ યત્રક પર નોંધાયેલા હતા. શાળાનું કામ શરૂ થયા બાદ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અગાટાભેર વધતી ગઈ ને મે માસની રજા પડી ત્યારે એ સંખ્યા ૩૩૬ સુધી પહોંચી ગઈ હતી સરકારી હાઈસ્કૂલની સંખ્યા પર જેની થી અસર થઈ તે જણાવતા તેના ઓફિસ હેડમાસ્તર શ્રી વામન આગાજી મોડકે પોતાના લેવાલમાં એમ જણાવ્યું કે, "અહીં ડેટલાક રખડુ અને લેબાગુ જુવાનિયાઓએ એક નવી ખાનગી શાળા કાઢી છે તેને લીધે આપણી શાળાની વિદ્યાર્થી સંખ્યા હાલ તુરંત ઘોડી ઘડી છે ખરી, પણ આવી શાળાઓની નિયતિ

મિત્રાણીના ટોપ જેવી રસુજીવી હોય છે, એટલે આપણી ઘાજાની મંખ્યા, કાચમની ઘટ્ટો જવાની આગી પાસતી નથી” પણ શી મોઝકના એ ઉદ્ગાર એમના મોઝામાં જ રહ્યા ને આ નવા યાજાનો પ્રગતિ કૂંકે ને ભૂમકે થવા લાગી

યાજાનુ પહેલુ તર પૂરુ થયુ તે દિવને વિષ્ણુચાસીને ભારે સંતોષની લાગણીથી નિવેદન કર્યું કે,

“શાજા કાઢવાનો મેં પ્રથમ વિચાર કર્યો તેને પંચ મહિના થયા, અને આજે મારાં કરતાં પણ વધારે સારી રીતે એ યોજનાને યાગ પટેલી જોઈને મને આનંદ થાય છે જેને સરકારી નિધિનો આશ્રય છે, અનેક દેશી વિદેશી મમર્થે નવાવકોને લીધે જેને પ્રતિષ્ઠા મળી ચૂકેલી છે અને લોભેના મનમાં જેને વિષે એક જાતનો અનુકૂળ પૂર્વગ્રહ છે, એવી સરકારી સંસ્થા પણ, અમારા સાંભળવા મુજબ પડખે જ નવા જન્મેલી આપણાં સંસ્થાને લીધે અસ્વસ્થ બની છે એની પાછળ શુ રહત્વ છે તે કાળનો પ્રવાહ કંઈ દિશામાં છે તે પિછાણનાર સહેજે જોઈ શકશે”

શાજાના વાતાવરણને અને બોલતા તેમણે કહ્યું કે,

“આપણી નિશાળનો શિષ્યક હેડમાસ્ટરના કલાકે કલાકે થતા ડેરાના ડરથી મુક્ત છે, સરકારી નિરાંતકની વાર્ષિક મુલાકાતનો ઘાઉ તેને ડરાવતો નથી, વેરેક નવા ઉપરીનો લહેર પ્રમાણે નતલ પરિવર્તન પામતો શિષ્યાવાર તેને પાળવાની જરૂર નથી, એક યંત્ર તરીકે નહીં પણ ત્વતત્ત્વ વ્યક્તિ તરીકે તે અહીં કામ કરે શકે છે વિદ્યાર્થીઓને ચિત્તને નામે દબાવી દેવામાં નથી આવતા, તેમના જીવાન ઉત્પાદને અવિનય સમજી પુનઃકારવામાં નથી આવતો, તેમની જિજ્ઞાસાન મંતોષવાને શિષ્યક તરફથી પૂરતો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, અને શિષ્યકને પ્રશ્નો પૂછવાની તેમને પૂરતી છૂટ હોય છે”

આ જ સાવના જોગલ્ટે મહિનામાં બીજા એક વિદ્વાન ને મહેનતુ શિષ્યક શી વામન શિવરામ આપડે શાજામાં જોડાયા તે એમ. એ થયા હતા અને કોલેજના દિવસોથી જ તેમની સારી ખ્યાતિ હતી તેમને માટે શાજામાં મુપરિન્ડેન્ડેન્સી ખાત્ર નવી જગ્યા ઊભી કરવામાં આવી. શ્રી આપડે કડક ચિસ્તવાળા હોઈ તેમનું કામ બહુ જ ચોક્કસ અને પદ્ધતિસરનું હતું તેમનું નામ વિદ્યાની દુનિયામાં તેમના સંસ્કૃત-અંગ્રેજી તથા અંગ્રેજી-સંસ્કૃત એ બે કોશ, જે ગાયક હુ સ્મૃત કૌપતિશન, દેવ્યાદિ પુસ્તકો

વડે સાગી પેઠે જાણીતુ છે શાળાની પ્રગતિ ઝપાટાબેર થઈ તેનુ ઘણુ શ્રેય આપદેને આપવામાં આવે છે

શાળામાં ટિળક ગણિત, સંસ્કૃત તથા વિજ્ઞાન અને ક્યારેક અંગ્રેજી ભણાવતા. તેમની મોટામા મોટી મુશ્કેલી હતી વિદ્યાર્થીની ગ્રહણશક્તિને માફક આવે એવી રીતે ભણાવવાની આ બાબતમાં આગરકર અને ખાસ કરીને આપદે તેમનાથી થડી જતા બીજા શિક્ષકોની જેમ ટિળક વિદ્યાર્થીઓનો અનુનય કઢી કરી શકતા નહીં તેઓ જે પાઠ ભણાવવાનો હોય તે જોડીને વિષયાંતર કરી પ્રવચિત પ્રશ્નો અંગે વાતચીતમા કઢી પડતા નહીં વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમને એવી રીતે ખેંચી શકતા નહીં તેમ છતા તેમને વિશે વિદ્યાર્થીઓમા ભારે આદર હતો.

પાછળથી કોનેજમા અધ્યાપક તરીકે તેઓ ગણિત અને સંસ્કૃત તથા ક્યારેક વિજ્ઞાન પણ શીખવતા અહીં તેઓ શાળા કગતા વધારે સફળ હતા તેમ છતા સામાન્ય કોટિના વિદ્યાર્થીઓ માટે તે સુગમ ન હતા ભતૂંદરિના ઘાતકો, મેઘદૂત વગેરે ભણાવવામા તેઓ તલલીન થઈ જતા.

જાહેર ભાષણ કે લેખન માટે તેમને ગમે ઉત્સાહ એ વખતે હોય એમ દેખાતુ નહોતુ.

શાળામા જોડાયેલા શિક્ષકોમાથી ઘણા તો પોતાના વિષયમા એટલા નિપુણતા હતા કે પાછળથી જ્યાર ફૂઝૂ મન કોનેજ શરૂ થઈ ત્યારે તેમા પણ અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા થયા હતા શાળાના વિદ્યાર્થીઓની મજ્યા પણ ઉત્તરોત્તર વધતી જ ગઈ ને પાચમે વરસે તે ચાર આકડા સુધી જઈ પહોંચી હતી શાળાનુ મોટિકનુ પરિણામ પહેલે વરસે ૭૫ ટકા જેટલુ આવ્યુ (૧૬માથી ૧૨ વિદ્યાર્થીઓ પાગ થયા ને એકને સંસ્કૃતની જગન્નાથ શંકરચેટ શિષ્યવૃત્તિ મળી) બીજે વરસે તે ૮૯ ટકા જેટલુ આવ્યુ, ત્યારે ગવર્નરના અગત મંત્રીઅ કાગળ લખીને શાળાના મંવાલકોને અભિનંદન આપ્યુ જગન્નાથ શંકરચેટ સ્કોલરશિપ તો જાહેર શાળાનો ઇજારો જ બની ગઈ હતી આવી રીતે શાળાની પ્રગતિ સાથે તેની ખ્યાતિ પણ મહારાષ્ટ્રભરમા ફેલાતી હતી.

અનેક વિદ્વાન અને પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ શાળાની મુલાકાત માટે આવવા લાગી એવી રીતે ૧૮૮૨ના ઓગસ્ટમા પાછળથી મુનઈ હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ બનેલા ગાં તેલગ ટિળક સાથે શાળા જેવા આવેલા અને અમે આગળ ઉપર કોનેજ પણ કાઢવા માગીએ છીએ, એમ ટિળકે તેમને કહ્યું, ત્યારે

શાળાનું આખું વાતાવરણ જોઈને તેમણે કહ્યું કે, “મને પણ તમારી તાથે મળીને અહીં કામ કરવાનું મન થાય છે, બે ચાર વરસ પછી હું તેમ કરી શકીશ.” પ્રો. વર્ડસ્વર્થે પોતાના અભિપ્રાયમાં જણાવ્યું, “શાળાને જે સફળતા મેળવી છે તે જોઈ મને સારું જ નવાઈ થાય છે. ભણેલા લોકો સરકારી નોકરીની અપેક્ષા ન રાખતા, બધી જાતના વ્યવસાયોમાં સ્વાવરનનને જોડે ઊંચું સ્થાન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે, એના જેવી બીજી ઉચ્ચ ભાવના કઈ હોઈ શકે? હિંદના ભાવિ ઇતિહાસ પર આવી ભાવનાનું કાયમી પરિણામ થવા વિના નહીં રહે.”

હિંદુસ્તાન સરકાર તરફથી ૧૮૮૨માં નિમાયેલા એજ્યુકેશન કમિશનના પ્રમુખ સર વિલિયમ હર્ડે આ નવી ડેવલપીની સંસ્થા વિષે નીચે મુજબ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો. “આ શાળાની પ્રગતિ જિંદા હું એમ ચોક્કસ કહી શકું છું કે, આની તોલે આવે એવી બીજી એક શાળા આખા હિંદુસ્તાનમાં મળી જોવામાં આવી નથી. સરકારની જાહેર જનતા પણ લીધા વિના તે સરકારી હાઈસ્કૂલના બરોબરી તો થુ, તેનાથી સરસાઈ થમ કરી શકે છે બીજા દેશોની શાળાઓ જોડે નરખાવતા થમ તેનો જ નંબર ઉપર આવે.” આ ઉપરથી શાળાની પ્રગતિ કેવી અપારખર થતી હતી અને તેને વિદ્યાર્થીની માન્યતા પણ મળતી હતી, તે જણાઈ આવે છે. શાળા સ્થાપવાની પાછળ તેના સંસ્થાપકોના મનમાં શો ઉદ્દેશ હતો તે હર્ડે કમિશન આગળ શાળા વતી કરી આપડેએ જે નિવેદન કર્યું તેમાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યો છે. “અવનત દેશને પહેલેલા દેશોનું ભૌતિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પુનરુજ્જીવન કરીને તેમને ધીમે ધીમે અને શાંતિપૂર્વક કરેલી ક્રાંતિઓને માર્ગે સૌથી આગળ વધેલા સપ્ટોની ઉરોગમાં લાવવાનું કાર્ય, માનવી ગંતવ્યના જે સાધનો છે તેમના એક સાધન શિશુ દ્વારા જ કરી શકાય છે. જે અમે બરાબર સમજીએ છીએ. અને તે બરાબર ચાર પાંચ હોય તો એ કેળવણીનું કામ લોકોના પોતાના હાથમાં હોય એ જરૂરનું છે, અને તેથી જ નાર્વેનિક ડેવલપીનું આ કામ અમે મારે લીધું છે.”

૧૮૧૮ માં ચિંગેચ ક્લ વખતે જાપેડી પોતાના જીવનની દૂકી નોપમા શાળા અંગે ટિળકે પોતે લખ્યું હતું કે, “ડેવલપીને લોકોના નિર્ધારમ હેઠળ લાવવાના ઉદ્દેશથી મુખર્ષ દેવામાં કાકેડી જે પહેલી શાળા હતી જે ડેવલપીને જ આગળ જતા સર્વોચ્ચ શિશુનું નામ મળ્યું.”

૮ કેસરી અને મરાઠા

ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલની સ્થાપના પછી એક વરસની અંદર જ આ જુવાન શિક્ષકમંડળે લોક-કેળવણીના એક અંચ તરીકે એક મરાઠી અને એક અંગ્રેજી છાત્ર કાઢવાનું નક્કી કર્યું. વિપ્લુઆત્રી સાત વરસથી નિશ્વમાળા નામનું માસિક ચલાવતા હતા એ આપણે જાણીએ; અને સરકારી નોકરી છોડતી વખતે જ તેમણે છાત્ર કાઢીને ઉત્સાહી માણસો દ્વારા તે ચલાવીને જનતાના હિત માટે જ કંઈ કરી શકાય તે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. નામજેથી કિણ નામનું એક છાત્ર ચલાવતા હતા. આગરકરને પણ લખવાનો મહાવરો અને લેખ સારી ષેઠે હતો. એટલે આ મંડળ છાત્ર કાઢે ને ચલાવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું. મરાઠી છાત્ર કેસરીનું સંપાદન કરવાનું કામ આગરકરને અને અંગ્રેજી છાત્ર મરાઠાનું સંપાદન કરવાનું ટિળકને સોંપવામાં આવ્યું. જોકે એ કાંઈ કામની કાયમી અને પૃથક વહેંચણી નહોતી ગણાતી. એટલે મંડળમાંથી જે કોઈને લખવાનું સૂઝે કે ઇચ્છા થાય તે એ છાત્રમાં લખતા જ.

નવાં વર્તમાનપત્રો કાઢતી વખતે તેમનાં નામ બાબત ચર્ચા થઈ. ટિળકની સૂચનાથી મરાઠી છાત્રનું નામ કેસરી રાખવામાં આવ્યું; ને વિપ્લુઆત્રીની સૂચનાથી અંગ્રેજી છાત્રનું નામ મરાઠા રાખવામાં આવ્યું. છાત્રની જાહેરાત નિશ્વમાળા ઉપરાંત મુબઈના નેટિવ બોર્ડિનિયન પત્રમાં વિપ્લુઆત્રી, ટિળક, આગરકર, આપટે, નામજેથી તથા ગદૈની સહીથી નીચે મુજબ આગવામાં આવી હતી :

“કેસરી

સ્પિતિ નો રે દધ્યા ક્ષણમપિ મદાવેક્ષણ સલ્લે
ગજશ્રેણીનાથ ! ત્વમિહ જટિલાયા વનમુવિ ।
મમો કુમિશ્રાન્ત્યા સ્વરનચરવિદ્રાવિતમહા-
ગુરુપ્રાવન્નામ સ્વપિતિ ગિરિગર્ભે હરિપતિ. ।

— જગન્નાથરાય

“(મઠથી અંધ થયેલા હે હાથીના જૂથના નાયક, તું આ નિજિડ અરણ્ય-ભૂમિમાં એક સમૂ પસૂ રહીશ નહીં કારણ કે આ હાથીઓ છે એવા ભ્રમથી જેણે પોતાના તીવ્રા નખ વડે અતિ પ્રહાર પથ્થરોનો ઢગલો ફેંદી નાખ્યો છે તે સિંહોનો રાજ્ય પર્વતની ગુફામાં મૂઠું રહ્યો છે)

“ઉપના નામનું વર્તમાનપત્ર કેવળ મંગલી ભાષામાં આવતા વસ્તુ (૧૮૮૧)ના આરભથી દર મંગલવારે કાઢવાનું નીચે સહી કરનારાઓએ નક્કી કર્યું છે આ પત્રમાં બીજાં યતોની જેમ મમાચાર, રાજકીય ઘટનાઓ, વેપાર વિષયક માહિતી, ઇત્યાદિ વિષયો તો આવશે જ, પણ તે ઉપરાંત લોકનિશ્ચિતિ વિષે નિષ્ક્રિય, નવાં જૂથોની નમ્રાવેશના, વગેરે વિષયોનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવશે તે જ પ્રમાણે વિદ્યાવતમા રાજકારણની જે ચર્ચા ચાલે છે, તે અહીંના લોકો સમજે એ જાણવું હોવાથી તેનો પણ સ્વાસ્થ્ય રૂપે મુશ્કેલ કરવાનો વિચાર છે આજ નુથી ઉપર જણાવેલા ત્રણ વિષયો, એટલે દેશનિશ્ચિતિ, જેથી ભાષાનાં જૂથો અને વિદ્યાવતનું રાજકારણ, એ વિષે જેનું વિવેચન થવાની જરૂર છે, તેનું કોઈ પણ છાપામાં આવતું નથી એમ કહેવામાં વારો નથી તેથી આ મોટી ઉમ્મિદ રૂપે કરવાનું અમે વિચાર્યું છે

“આ પત્રમાં નેહં પણ વિષયનું જ વિવેચન કરવામાં આવશે, તે નિષ્પાત્ર મુદ્દિથી અને અમને જે સારું લાગે તેનું અનુમતીને કરવાનો અમારા દર નકલ છે આજનાજ ભાદર્યાતી અમરની શરૂઆતથી ખુશામત કરવાની પ્રથા ખૂબ વધી છે એમાં શકા નથી આ પાલન તરૂન નિધ લોઈ જાના હિતને માન છે, એ કોઈ પણ નિષ્પાત્રનું માત્ર કનૂજ કરશે મજકર પત્રના લેખો તેના નામને અનુગ્રહ એવા જ આવશે વાર્ષિક વવાજાનું અગાઉથી બક રૂપિયો, દરવાજા ખર્ચના અક રૂપિયો દસ આના જુદા.”

જેનાનો મુદાવેશ બનેલો મોટા જાણનારણને અનોખાવારે ૧૧૬ જાહેરાતમાં પણ આપેલો જેહં તેના નવાપરેખા કેવા જાનરા આત્મવિશ્વાસ હતો તે સ્પષ્ટ જણાય છે તેનો ત્રણે હિન્ની પરકીય કરવાને તે પડકારરૂપ હતો—અને રહ્યો—તે પણ જેહં દરકાર છે જેનાના પહેલાં બંકમાં નવાં કરના લેખેલા ‘વર્તમાનપત્રો’ નામના લેખ પરથી વર્તમાનપત્ર કેવું તોય તે બાબત સંપાદકમંડળના દા વિવાદ હતો તે સ્પષ્ટ થશે.

“વર્તમાનપત્રો મુખ્યત્વે બે રીતે ખૂબ ઉપયોગી થઈ શકે. એક, તેઓ જે પોતાનું કામ નિષ્પન્નતાથી અને કોઈની શેઠમાં નસાવા વિના બજાવે તો સરકારી અધિકારીઓ પર ભારે દાબ રહે. બીજી ઉપયોગ લોકસ્થિતિને લગતો છે. તે સ્થિતિ સુધારવા માટે તેના જેવું બીજું સાધન નથી. કઈ કઈ વસ્તુઓ લોકોને મોટે ઘનકારક છે તે કઈ કઈ નુકસાનકર્તા છે, જૂના રીતરિવાજોમાંથી નાખી દેવા લેવા કયા અને નવામાંથી ગ્રહણ કરવા લેવા કયા, ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો છાયાઓમાં ઊભાપોત્ત થાશે તો કેટલો બધો લાભ થાય! પણ આ વિષયો તરફ આજ મુખી કોઈએ ભાગે જ ધ્યાન આપ્યું કહી શકાય. વિલાયતનાં સત્કારક કારણોનો નકામી ચર્ચા કરવાની અને નવા ધર્મો સ્થાપન કરવાની ભાજનગડ પાછળ જ આજ મુખી આપણા લોકો મૂકી રહ્યા. લોકોના વારસવિક લક શા છે, તે મેળવવા માટે શું કરવું જોઈએ, લોકોની ઉપલ્લવિકા માટે હવે પછી શા માર્ગો લેવા જોઈએ, આજ મુખી લોકકલ્યાણની જ પ્રવૃત્તિઓ હાથ પરવામાં આવી તેમનાં શાં વલે થઈ, તેમ જ તે શાથી થઈ, લોકોમાં કયા કયા ગુણ કેળવાવાં જોઈએ અને તે કેવી રીતે કેળવાય, ઇત્યાદિ વિષયો પર લખવા બેઠીએ તો મોટા મોટા ગ્રંથો તૈયાર થાય; પણ આજ મુખીની આપણા આગેવાનોની પ્રવૃત્તિ કોઈ જુદા જ જાતની હતી, એમ જણાય છે. પાર્લામેન્ટ સભામાં દેશી લોકોને પ્રવેશ મળે તે માટે પ્રયત્ન કરવો, બધા ધર્મોનો સાર કાઢી નવો ધર્મ તૈયાર કરવો, જાતિભેદનો એક સપાટે અંત આણવો, શ્વેરઅલ્લી (સટોડિયા) પાસે જઈ તેને નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવો, આવાં આવાં ભારેભમ કામમાં ધડવાથી આજ લગી આપણે ઘણા કીમતી વખત નકામો ગયા. તેથી ઉપરના બૂલ સુધારવાનો પણ અમારો ઇરાદો છે.”

“વર્તમાનપત્રોએ આજ લગી મોટે ભાગે જેમની ઉપેક્ષા કરી છે તે વિષયો કેળવણીખાતુ અને દેશી ભાષાઓનું સાહિત્ય છે. કેળવણી-ખાતાની સ્થિતિ દિવસે દિવસે કેવી વિચિત્ર થતી જાય છે, તે મોટે ભાગે સીં કોઈ જાણે છે...તેથી આ બે વિષયોને અગ્રે પણ અમારા કેસરોમાં વારંવાર ગજળા સંભળાવવામાં આવશે.”

આ લેખમાં ગંધાદકમંડળે કેસરી માટે નક્કી કરેલી નીતિનુ સારસર્વસ્વ આવી જાય છે એમ કહી શકાય. વિપ્લુશાસ્ત્રી, આગરકર તેમ જ ટિળક ત્રણેની વિચારસરણીનો એક રતિ સમન્વય તેમાં આપણને જોવા મળે છે.

લેખ ઝીણવટપૂર્વક વાંચતાં તેનો એક પ્રથમ સંજ્ઞકીય સુધારણા, પછી કેળવણી વિષયક સુધારણા ને પછી સામાજિક રીતરિવાજોમાં સુધારણા તરફ હોય એમ જોઈ શકાય છે. ટિળકે આગળ જતાં સંજ્ઞકારણ પર સીધો વધુ ભાર આપ્યો તેમાં તેમણે કશું અનુગતું કર્યું એમ કહી શકાય નહીં. બીજા સુધારાઓ પર વધુ ધ્યાન આપવા જતાં સંજ્ઞકીય સુધારાનું કામ શિથિલ થાય એમ લાગવાથી તેમણે તે પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હોવું જોઈએ. પણ તેની ચર્ચા આગળ કરવાની જ છે, એટલે અહીં એનો વિસ્તાર ન કરીએ.

જાહેરાતમાં જણાવ્યા મુજબ કેસરીનો પહેલો અંક ૧૮૮૧ના પહેલે, મંગેળવારે, જાનેવારીની ૪થી તારીખે, બહાર પડ્યો. ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલની સ્થાપના વખતે જેમ ઉદ્ઘાટનને આગલે દિવસે ટિળકે રાત આખી જાગીને વર્ગોની જમીન લીધેલી, તેવી જ રીતે છાપાની શરૂઆત થઈ તે વખતે પણ છાપા માટે જે છાપખાનું ખરીદ્યું હતું તેના બીજાનાં ખોખાં ટિળક પોતાના માથા પર મૂકી નવા મકાનમાં લઈ ગયા હતા, અને કેસરીનો પહેલો અંક છપાયા પછી પહેલી સવારે ગ્રાહકોને ઘેર જઈને તેઓ પહેાંચાડી આવેલા ! ગ્રાહક-સંખ્યા ત્રણ હજાર થઈ ત્યાં સુધી આ મંડળી ગ્રાહકોનાં સરનામાં હાથે લખતી. સંપાદકો માટે ખુરશીની જગ્યાએ જમીન પર પાથરેલા કાંબળો હતા ને તે પર બેસીને ચવારીનો વંશિ કરી તેનું મેજ બનાવવામાં આવ્યું હતું. અને તેમ છતાં પૂરી પ્રસન્નતા અને ઉત્સાહની સાથે તેઓ પોતાનું કામ કર્યું જતા હતા. ભનૂદરે કહ્યું છે તેમ, ત્રિવાસિદિ' રાત્વે મવતિ મહત્તો નોપનરણે ।

પહેલા વરસ દરમ્યાન વિખ્યાસી, આગરકર અને ટિળકના જ સેજો મોટે ભાગે આવતા. સામાન્યપણે સાલિત્ય વિષયક લેખો વિખ્યાસી લખતા; ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, અને સામાજિક વિષયો અંગે આગરકર લખતા; અને ધર્મશાસ્ત્ર અને કાષ્ઠા અંગેનાં લેખો ટિળક લખતા. પહેલે વરસે કેમરીની ગ્રાહકસંખ્યા ૧૮૦૦ હતી. એ વરસની આખરે કોસ્લાપુર પ્રકરણ અંગે લેખો શરૂ થયા ને લોકોમાં તેને અને કુતુહલ વધ્યું. એ લેખોમાંથી કેમરી સામે બદનખીનો દાવો શરૂ થયો; અને ટિળક તથા આગરકરને ચાર મામની સજા થઈ. તેને પરિણામે કેમરીની લોકપ્રિયતા વધી ને ગ્રાહકસંખ્યા એકદમ ૩,૫૦૦ પર ગઈ. ૧૮૮૫માં એ સંખ્યા ૪,૫૦૦ થઈ. આગળ જતાં ૧૮૦૫-

૧૯૦૬માં તે ૨૦,૦૦૦ થર અને ૧૯૧૯-૨૦ના અરસામાં ૩૫,૦૦૦ થર પહોંચી ગઈ હતી.

કેસરીની રીતિનીતિની બાબતમાં આ મંડળે અમૃત નાગર પધિકારો દાખલો પોતાની નજર સામે રાખ્યો હતો એમ જણાય છે. ૧૯૧૮માં પત્રિકાના સંસ્થાપક અને તંત્રી શિશિરકુમાર દોશની મૃત્યુથીને દિવસે ભાષણ આપતાં ટિપ્પણે કહ્યું કે, “અમે જ્યારે કેસરી પત્ર રાજ કર્યું ત્યારે અમૃત નાગર પધિકારો દાખલો અમે અમારી નજર રાખેલા, અને તેના તંત્રીનું અમે અનુકરણ કરતા. એ જમાનામાં પોતાની જાતને આર્થિક દૃષ્ટિથી નહીં તેથી શારીરિક દૃષ્ટિથી સુરક્ષિત રાખી નોકરચાલીની ટીકા કેવી રીતે કરવી એ લોકોને શીખવવાનું હતું. એ કલ્પનાએ જમાનામાં શિશિરબાબુએ બરાબર ખીલવી હતી.”

ટિપ્પણ તે ખાણથી શિશિરબાબુને પોતાના ગુરુ માનવા લાગ્યા હતા.

મરાઠા પત્રનો પહેલો અંક ૨૭ જાનેવારી ૧૮૮૧ ને રોજ બહાર પડ્યો હતો. લોકો ને સરકાર વચ્ચે દુભાષિયાનું કામ કરવું, તેમ જ રાજ્ય-કર્તાઓને લોકોની પરિસ્થિતિ, ફરિયાદો ઇત્યાદિની માહિતી આપવી એ અમારું પ્રથમ કર્તવ્ય છે, વકીલાત કરવી એ અમારું બીજું કામ છે, એમ તેનો ઉદ્દેશ પહેલા અંકમાં જણાવવામાં આવેલો. તે ઉપરાંત, તેની એક ખાસિયત એ હતી કે, પ્રચલિત પ્રશ્નો અંગે દેશી તેમ જ વિદાયતનાં વૃત્તાન્તો-માધી વીણી કાઢેલા ઉતારા તેમાં આપવામાં આવતા. કેસરીની ભાષા મરાઠી હોવાથી તેનું વિષય-પ્રતિપાદન સામાન્ય જનતાને ઉદ્દેશીને મોટે ભાગે થતું. જ્યારે મરાઠામાં વધારે અગ્રણ વિષયોની ચર્ચા શિક્ષિત વર્ગ અને રાજ્ય-કર્તાઓને ખ્યાલમાં રાખીને થતી. તેથી તે બીજા પ્રાન્તોમાં આદરપાત્ર થયું તેથી કેસરીના જોટલું લોકપ્રિય કદી થયું નહીં. બલકે, કેસરી ઉપર તે બોળકપણ જ રહ્યું હોય એમ દેખાય છે.

ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલના મંડળે આ બે છાયાં રાજ કર્યાં, તે જ વખતે આ કોઈ કેવળ પંતૂજો નથી, પણ દેશબિમાની, સમાજબિમાની એવા ઉદયમયપણ દેશસેવકો છે, એવી તેમની શાખ જોતજોતમાં બંધાઈ ગઈ. તેની સાથે જ તેમના આપેલા સમાચાર સાચા અને પ્રમાણભૂત હોવા બાબત લોકોમાં અનુકૂળ ગ્રહ બંધાઈ ગયો.

કોલ્હાપુરનું પ્રકરણ અને પહેલી જોલયાત્રા

દેશી રાજ્યો પ્રતે એ જામનામાં લોકોમાં ખૂબ સહાનુભૂતિ હતી. વડોદરાના અધિપતિ મહારાજાવને જ્યારે પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવેલા, ત્યારે પૂનાની સાર્વજનિક સભાએ તેમને માટે દુગો ઉઘરાવી મદદ કરેલી. તેવી જ રીતે આ નવું મંડળ પણ દેશી રાજ્યો માટે ખાત્ર લાગણી ધરાવતું હતું. અને તેથી જ વડોદરા, કોલ્હાપુર, વગેરે ઠેકાણે ત્યાંના અધિપતિઓ પર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી થતા જીવમોને અંગે તેઓ કેસરો અને મરાઠામાં સમાચાર આપતા તેમ જ સતત લેખો લખતા.

મહારાજાવના પદભ્રષ્ટ થયા પછી ગાદીએ આવેલા દત્તક સયાજીરાવ સુગીર વધના હોવાથી બધા કારભાર રાજ્યના દીવાન સર ટી. માધવરાવના હાથમાં હતો. તેમણે પોતાની બકતી ખાતર વડોદરાની રાજ્યપદ્ધતિની નવી ઘટનામાં અર્ને 'કોન્ટિન્યુઅન્ટ' (તેનાતી) ફોર્મની બાબતમાં બજતી જ કબૂલાતો રાજ વતી સરકારને લખી આપી રાજ્યનું કાર્યમનું નુકસાન કર્યું એ વાત વડોદરાના લોકોને રુચી નહીં. તે ઉપરાંત સયાજીરાવ પર વધારેપડતો જાપતો રાખીને તેમની સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત કરવાનો પણ તેમણે પ્રયત્ન કરેલો. એટલે એ બાબતમાં કેમરીમાં આખું વરસ ટીકાકાર લેખો આવેલા. પણ તેમાં અનપિકૃત કે પાયાદાર ન ગણાય એવા સમાચાર ન આપવાની પૂરતી કાળજી રાખવામાં આવેલી, એ તા. ૧૩-૯-૧૮૮૧ ના કેસરોના અક્રમાં બજરપત્રીઓને આપેલી નીચેની સૂચનાઓ પરથી જણાયે :

"...વડોદરા રાજ્યને અંગે અમે ચર્ચા કરીએ છીએ તેથી કેટલાક લોકો ગમે તેવા વાલિયાત પત્રો અમારા પર લખી મોકલે છે. પણ બધા બજરપત્રીઓ શદ રાખે કે, વિશ્વાસપાત્ર મામુમોની સતીઓ લઈને તેઓ જણાવે છે તે હકીકત સાચી છે એવી અમારી ખાતરી થયા વિના અમે કોઈનો પણ પત્ર છાપીશું નહીં. કેવળ તેજાન મચાવવાના હેતુથી ગુંપ્રઓના લેખો લેવાનું પત્રો સીધા કચરાની ટોચથીમાં પધરાવવામાં આવશે."

કોલ્હાપુરની સ્થિતિ વડોદરા કરતાં વધારે નાજુક હતી. ત્યાંના અધિપતિ રાજરામ મહારાજ ઈ. સ. ૧૮૭૦માં ગુરોપના પ્રયાસ દરમ્યાન ઇંટથીમાં

ગુજરી ગયા પછી તેમને ઓરસ સંતતિ ન હોવાથી તેમની બે વિધવા રાણીઓએ રાજપુત્ર શિવાજીરાવને દત્તક લીધા ૧૮૭૭થી આ જુવાન રાજમાં ગાડાપણના ચિહ્નો દેખાવા માડયા તેને ભ્રમ થઈ તેનામાં આત્મહત્યાની વૃત્તિ દેખાવા લાગી છે એવા સમાચારો બહાર આવવા લાગ્યા રાજને જાણરદસ્તીથી માફક ઔરધિઓ આપવામાં આવે છે અને તેથી તેનું ભેજુ ચમકી જવાની અણી પર છે એમ લોકોમાં કહેવાવા લાગ્યું રાજ્યના કારભારી રા બ બવેની આ કરણા હતી અને શિવાજીરાવનું મૃત્યુ નિપજાવીને અથવા તેમને ગાંડા પુરવાર કરીને ગાદી પરથી દૂર કરવામાં આવે તો પોતે કોઈ નવો છોકરો દત્તક લઈ શકે એવા વિધવા (ડોવેજર) રાણી સકવારબાઈનાં ઈચ્છા પાર પડે તે માટે બવેનો આ બધી પ્રયત્ન ચાલુ હતો એવી માન્યતા બધે ફેલાઈ હતી તેથી આ ધર્મસ્થિતિ સુધારવા માટે અને શિવાજીરાવને વધારે વિશ્વાસપાત્ર પાલકોની—ખાત્ર કરીને તેમની સગી માની—દેખરેખ નીચે રાખવાની માગણી કરવા માટે પૂનામાં ૨૪ નવેમ્બર ૧૮૮૧ને રોજ રા બ. ગોપાળ હરિ દેશમુખના પ્રમુખપણા હેઠળ એક મોટી સભા ભરવામાં આવી તેમાં કોલ્હાપુરના એક વકીલ નાના બિડેએ ત્યાના કારભારી તરફથી શિવાજીરાવ પર ગુજરવામાં આવતા જુલમની કડુણ કથની કહી સંભળાવી આ સભા પછી થોડા જ વખતમાં રાજને ઝેર પાઈને મારા નાંખવાનો પ્રયત્ન થવાની વાત ફેલાઈ અને એ કાવતરા અંગે કારભારી બવેના લખેલા કહેવાતા ત્રણ પત્રો ટિળક—આગરકરની પાસે આવ્યા અને તેમણે તે પત્રો જાણીતા વકીલો ને ન્યાયાધીશોને બતાવી તે બદલ અનેક રીતે ચોકસાઈ કરી લઈને તે કત્તરી તથા મરાઠામાં છાપ્યા અને બવેને પોતાની નિર્દોષતા કોર્ટમાં પુરવાર કરવા માટે પડકાર કર્યો બીજા પણ કેટલાક છાપાંઓએ એ પત્રો છાપ્યા

પત્રો અંગે લખતા કમરીના સપાદકે લખેલું કે, “છત્રપતિ મહારાજની વર્તમાન સ્થિતિ એવી છે કે તે સાબળીને પથ્થરના ત્વડ પર પણ અસર થયા વિના નહીં રહે કોલ્હાપુરને અંગે જે કાગળિયાં અમારા જોવામાં આવ્યાં છે તે પરથી રા બ માધવરાવ બવેનું અંત કરણ કેવું રાક્ષસ છે તે બદલ અમારી પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ છે”

મરાઠામાં આને અંગે જે લેખ પ્રસિદ્ધ થયો તે ટિળકનો નહીં પણ આપટેનો લખેલો હતો પણ સપાદક તરફે નામ ટિળકનું હોવાથી તેમના પર અને આગરકર પર જ દાવો મંડાયો હતો

લોકમાન્યને ત્રણ વખત જેલની યાત્રા કરવી પડી ને ત્રણે વખત બીજાઓના લેખ જ તેનું કારણ બન્યા હતા, એ એક વિચિત્ર દેવયોગ કહેવાય.

હવે બંને એ ઘડકાર ઝાલ્યા સિવાય છૂટકો જ ન રહ્યો એટલે તેમણે મુબઈની હાઈકોર્ટમાં ટિળક, આગરકર તથા નાના ભિડે વગેરે પોતાના દુશ્મનો પર તેમ જ જે બાળ છાપામાં પત્રો છપાયા હતા તેમના પર બદનમીનો દાવો માડ્યો તેમજ જણાવ્યું કે, કોન્સાપુરના મારા દુશ્મનોની ચાંડાળચોકડીએ મારા આગ્રહની ધૂળધાણા કરવાનું કાવતરું રચ્યું છે, તેમના એક નાના ભિડેને વકીલાતની સનદ આપવાની ના પાડવામાં આવી હતી, તેથી તેમને વેર લેવા માટે આ બધી ખટખટ થતાં છે, તેમાં રાજાનો સગી માતાને કારભારી સામે ઠીક દાખ હોવાથી તે ભિડે સાથે સહેજે ભળા ગઈ છે, અને કોન્સાપુરમાં કથું કરી ચકાસે નહીં એમ લાગવાથી તેમણે રાજ્યના બહારના લોકો સાથે સતવસ કરીને કેસરી, મરાઠા વગેરે છાપાના બિનઅનુભવી સંપાદકોને માધીને પોતાના વેરનો ઊભરો બહાર કાઢ્યો છે, મારા લખેલા તરીકે જે પત્રો છાપવામાં આવ્યા છે, તે ભિડેએ બનાવગે તેવાર કરેલા છે, મારા માનિકની ગાદી કે જિંદગી સામે મેં કદી પણ કાવતરું કયું નહીં, એટલે મારા પર જે આરોપો કે આરોપો મૂકવામાં આવ્યા છે, તે બેજવાબદારપણે અને દુષ્ટ-બુદ્ધિથી કરવામાં આવ્યા છે તેથી તે મૂકનારાઓને દાખલો બેસે અવી સજા કરવામાં આવે, એવી તેમણે કોર્ટને વિનંતી કરી

લોકોની સહાનુભૂતિ તો ટિળક આગરકર પ્રત્યે જ પૂરેપૂરી હતી કારણ, તેમણે શિવાજીના એક વંશજની ગાદી અને જિંદગી બચાવવા માટે આ ભારે સાહસ ખેંડ્યું હતું તેમના બચાવ માટે દિરોડ્યાલ મહેતા તથા તેરંગ જેવા બાહોશમાં બાહોશ વકીલો ગકવામાં આવેલા ખગવાનું બધું મહત્ત્વ પેલા ત્રણ પત્રોમાં સમાવેલું હતું એ પત્રો નાશ હતા કે બનાવડી? પત્રો સાચા છે એ પુરવાર કરવા માટે કોન્સાપુરના મામીઓની જરૂર હતી તેઓ હાજર રહ્યા નહિ મુબઈ હાઈકોર્ટની હકુમત બહાર તેઓ રહેતા હોવાથી તેમને હાઈકોર્ટ હાજર રહેવાની દરજ પાડી શકે તેમ ન હતું અને કેસ ખાનગી વ્યક્તિઓને લગતો હોવાથી મુબઈ સરકાર તેમ જ પોલિટિકલ એજન્ટ વચ્ચે ધડવા તેવાર ન હતા! કેટલોક દરતાવેજી પુરાવો ટિળક આગરકર પાસે આપ્યો હતો તેની બાબતમાં તેની

માથે સર્બધ ધરાવનારા સરદારો વગેરે તરફથી દબાણ આવતા તેમને નિર્ભય કરવા માટે તે દસ્તાવેજોના ટિળક આગરકરે પોતાને હાથે નાશ કર્યો! તેથી કોર્ટનો ચુકાદો નાના ભિડેની વિરુદ્ધ ગયો અને પત્રો બનાવટી છે એમ સાબિત થયું એટલે પોતાના મિત્રોની સલાહથી ટિળક અને આગરકરે બંનેની માફી માગી છતાં બંનેએ તેમને સજા થવી જોઈએ એવો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો અને હાઈકોર્ટે તા ૧૬ જુલાઈ ૧૮૮૨ ને રોજ તે બંનેને ચાર મહિનાની સખત કેદની સજા ફરમાવી.

એટલે એ બંનેને ડોંગરીની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. એક પત્રકાર ને પ્રજાના એવક તરીકે પોતાની ફરજ અદા કરવાના સંતોષ બંનેને થયો હતો તેથી જેલજીવન તેમને જરાય કઠંડુ નહીં માત્ર ખાવાની વખતે જેલનો ખોરાક જોઈ તેમને અરુચિ થતી સરખાતના કેટલાક દિવસ કયા કામ વિના અને લખવા વાચવાના સાધનો વિના ભારે લાગ્યા, પણ પછીથી જેલના અધિકારીએ તેમની લખવા વાચવાના સાધનો માટેની માગણી મંજૂર કરી પણ સાધનોની છૂટ મળી ત્યાર સુધીમા, આગરકર લખે છે, “ખોરાક ને જેલની રહેણીને લીધે અમે એટલા બધા સીંદુ થઈ ગયેલા કે એ લેખનવાચનની રાહતનો અમે ભાગ્યે જ લાભ લઈ શક્યા” પણ જેલમાં તેમણે ચર્ચાઓ માત્ર પેટ ભરીને કરી દેશસેવાનો સંકલ્પ પોતે કેવી રીતે કર્યો, શાખાની રચાયના વખતે કેવા કેવા વિચારો કરેલા, તેની તેમ જ પોતાના ભાવિ કાર્યની તેમણે ખૂબ વાતો કરી તે એટલે સુધી કે કચારેક આખી રાતની રાત જરાય આડા પડ્યા વિના પસાર થઈ જતી, અથવા જેલના વોર્ડરો તેમનો ઊંચે ચઢેલા અવાજ ધીમે કરવા કે સૂઈ જવા તેમને રેતવતા ત્યારે જ તેઓ ભાન પર આવતા.

બહાર પ્રિન્સિપલ વર્ડસ્વર્થ અને રા. સા. મંડલીક જેવાઓએ તેમને છોડાવવાનો માલો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો એટલે જ્યોતિબા દુલેના દીનનુ છાપાના તંત્રીએ એવા સૂચના કરી કે સરકારને અરજી વગેરે કરવાનું આપણે છોડી દઈએ અને એ દેશભક્તો જ્યારે છૂટે ત્યારે તેમનો ભવ્ય મંકાર કરીને આપણે તેમને વિષેની આપણી સન્માનની લાગણી વ્યક્ત કરીએ એટલે જ્યારે ‘ગારી ચાલચલગત બદલ ૨૧ દિવસની માફી કપાતા ૨૬ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૨ ને રોજ તેમનો છુટકારો થયો ત્યારે જેલના દરવાજા પર તેમનું સ્વાગત કરવા માટે મોટી મેદની જમા થઈ, તેમને ઠેકઠેકાણે માનપત્રો આપવામાં આવ્યા અને તેમના ગુણગાન કરવામાં આવ્યા એ બધાના

જવાબમાં આ વીરોએ એટલું જ કહ્યું કે, જોલનો છ તેમને કદી લાગ્યો નથી અને લાગશે નહીં અને તેઓ દેશ પ્રત્યેનું પોતાનું કર્તવ્ય અદા કરવામાં પાછા પાની કરશે નહીં

જોલના અરુચિકર અને નીરવ ખોરાકને કારણે તેમ જ ત્યાંના એકદર વાતાવરણને લીધે ૧૦૧ દિવસમાં ટિલકે ૨૪ રતલ અને આગરકરે ૧૬ રતલ વજન ગુમાવ્યું હતું

આ બદનશીનો ખટલો કોર્ટમાં ચાલ્યો હતો તે વખતે તેમના બચાવ માટે ફાળો કરવામાં આવેલો એ ફાળાને ઝંજોરે હાપુરમાં વિદ્યાર્થીઓએ ભજવેલા એક નાટકમાં ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ એ બે વીરો વિપ્લેની ભક્તિથી પ્રેરિત થઈને સીની ભૂમિકાનું કામ કર્યું હતું, એની અહીં નોંધ લઈએ તો અત્યંત નહીં ગણાવ નાટકની બધી વ્યવસ્થા વિજયપુરકરે કરી હતી

કો હાપુરના મહારાજ સામે બર્લે વગેરેએ જે કાવતરું રચેલું તેને પરિણામે એ રાજાને ગાંડો ગણી ગાંડો પડ્યો નહીં કરવામાં આવ્યો ને અહમદનગરના કિ જામા કેલો તરીકે સમજાવામાં આવ્યો અને ત્યાં ૨૫મી ડિસેમ્બર ૧૮૮૩ને રોજ ભયંકર મારામારીને પરિણામે તેનું મૃત્યુ થયું મહારાજની બરોજ બહુ વધી ગઈ હતી તેથી તેના પર નીમેલા રમક સાઈન્ટ ગ્રીને ધક્કો મારતા રાજાના પ્રાપ્ત થયા, એવું નિવે ન સરકાર તરફથી બહાળ પાડવામાં આવ્યું તેને ઉદ્દેશને કસ્ટાએ ૨૨ જાનેવારી ૧૮૮૪ના અંકમાં લખ્યું કે, “અમને આ આખા પ્રકરણની એટલી ચીડ ચડા છે કે દુનિયામાં થોડોક અન્યાય બાકી રહે તો વાંધો નહીં, પણ આ કમનમીન રાજાના સંબંધમાં જેવા ગ્રીનનું નામ વારંવારે અમારા કાન પર ન આવે તો મદદરમાની જે વાત થઈ ગઈ તેની ચર્ચા કરવામાં માવ નથી, હવે પછી થું કરવું તેનો વિચાર કરવો ઘટે જે હાપુરની ગાંડો માટે જે દત્તક લેવાનો થાય તે ઉમરગાથક હોય એવો લેવો, જેથી તે ગાંડો છે કે નહીં, પુરુષ છે કે નહીં, પોતાની માતાને જેતા જ આવેશમાં આવી જાય છે કે કમ વગેરે બાજતો તપાસતા ફરવે થોડો પ્રોત્ત હોકરો લેવાય તો તે જરા અનાડી ને અડબાજ હશે ખરો, પણ પછી તેને ઘોડાના ચાનુકને માં ખાવાનો અથવા વધી ગયેલી બરોજ પર દબાવ આવવાથી પ્રાપ્ત જવાની તૈયારી વખતે તીર્થો કને બદલે ગ્રીનને હાથે વિગ્રકાનું પ્રાપ્ત કરવાનો વાગે નહીં આવે”

આ લખાણ પરથી કોલ્હાપુરના મહારાજ પર ચા ચા જુલમ ગુજરવામાં આવેલા ને તેમનો અંત કેવા સજ્જોમાં આવ્યો તે પર સારો પ્રકાશ પડે છે, તેમજ કેમરીની મડળીમાં તે બદલ કંઈ જાતની ભાવના સંગતી હતી તેનું સ્વોટ દર્શન થાય છે. શિવાજી મહારાજના આવા દુખદ અંત સાથે કોલ્હાપુર પ્રકરણનો પણ અંત આવ્યો.

૧૦

કર્ચૂસન કોલેજની સ્થાપના

કોલ્હાપુર અંગેનો મુકદ્દમા ચાલતો હતો એ જ અરમામાં આ નવી સંસ્થા પર બીજી આપત્તિ આવી તે હતી શ્રી વિષ્ણુશાસ્ત્રી વિપ્લવજીકરના મૃત્યુની ટિળક ને આગરકર જેલમાં જવા હતા, એ વખતે શાળાનું અસ્તિત્વ જ જોખમાં હતું એમ કહેવાય છે પણ એ જ અરમામાં કેટલાક નવા માણસો સંસ્થામાં જોડાયા તેથી તેના કામમાં ભજ પડ્યા નહીં.

વિપ્લવજીકર જુજરી જવા ત્યારે તેમની ઉંમર માડ બત્રીસ વરસની હતી એટલી ટૂંકી આવરણમાં તેમણે જે કાંઈ કર્યું હતું તેનું મૂલ્યાંકન ટિળકે ૧૯૦૧માં તેમની શાહનિધિને દિવને વાંચેલા નિબંધમાં નીચે મુજબ કર્યું હતું.

“છે-લા પચીસેક વરસમાં રાષ્ટ્રીય મળા જેવી જે વળવળો થઈ તેમને લીધે તથા બીજાં કારણાને લીધે લોકોનો આખો સારો પેઢો ઊધડતી જાય છે એ ખરું છે પણ અંગ્રેજી કેળવણીના પહેલા ધૂટણ સાથે જે અવ્યવસ્થિતતામાંનો મદદ આપણમાં પેટા થયો હતો, તે શાસ્ત્રીજીવાએ દૂર કર્યો એ આગળે કમૂલ કરવું જોઈએ આવી રીતે જાત વારે અક નિશામાં પહેલા માણેલા પ્રવાહને પોતાની કવચથી રોકી દઈ લોકપ્રવૃત્તિ, મદાચાર, અને સારા દેશાભિમાનની દિશામાં વાળવો એ કંઈ નાનીનૂની વાત નથી, અને એ કામ જેણે કેવળ ૩૨ વરસની આવરણમાં કર્યું, તેની ચોખ્ખતા પણ મામાન્ય લોકોની ચોખ્ખતા કરતા વધુ હોવી જોઈએ એ મેંઈ પણ નિખાવસ બુદ્ધિવાળા માણસને કનૂલ કરવું પડ્યું.”

ન્ય ઈન્ડિયન સ્કૂલની સ્થાપના થી રીતે થઈ તે આપણે જોયું હવે તેમાંથી કેળવણી મંડળ અને કોલેજ થી રીતે સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં તે જોઈએ આ વિકાસ ને પ્રગતિ સાધવા માટેની મહેનત માટેભાગે ટિળક અને નામજેથીએ જ કરી હતી બલ્કે આ બે જણા સરવાળા હતા ત્યાં સુધી એવાં કામોનો બોજો તેમને શિંગે જ રહેતો. શાળા માટે સરસામાન, સાધનો ઇત્યાદિ કષાથી અને કેવી રીતે લાવવાં, એનાથી માંડીને શાળાનો અભ્યાસક્રમ કેવો હોવો જોઈએ, શિક્ષકોની પોજના થી રીતે કરવી અને શાળા માટે મ - કેવી રીતે મેળવવી, ત્યાં સુધીની બધી બાબતોનો વિચાર ને વ્યવસ્થા તેઓ જ કરતા.

આ પ્રમાણે ચાર વરસ શાળા ચા-ચા પછી આ મંડળીએ પૂર્વસંકલ્પ અનુસાર કોલેજ કાઢવાનું ઠરાવ્યું કોલેજ કાઢવાનો એક ઉદ્દેશ એ પણ હતો કે તે દ્વારા ચાલુ શાળા માટે તેમ જ મહારાષ્ટ્રભરમાં જે શાળાઓની જાળ પાથરવાની આ મંડળની મૂળ કલ્પના હતી તેમાં શિક્ષક તરીકે કામ આવી શકે એવા કાર્પેન્ટારીઓ તૈયાર કરાં શકાય તે માટે મંડળને કોઈ નિશ્ચિત અને કાયમી સરખું સ્વરૂપ આપવાની તથા સ્થાયી ભંજિત ભેગું કરવાની જરૂર હતી તે મુજબ ૨૪મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૪ ને રોજ સર વિલિયમ વેડરબર્નની અધ્યક્ષતા હેઠળ સભા ભરીને 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી'ની સ્થાપના કરવામાં આવી સોસાયટીના ત્રણ વિભાગ રચવામાં આ-યા ટ્રુ-નીમંડળ, કારોબારી મંડળ અથવા કાઉન્સિલ અને આજીવન સભ્યો ટિળક, નામજેથી, આપટે, આગરકર, વગેરે સાત જણ ચરૂઆતના આજીવન સભ્યો હતા મંડળીક અને વર્ડસ્પર્ષની ટ્રસ્ટીઓ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવેલી આજીવન સભ્યો માટે સરખું વૈતન નક્કી કરવામાં આવ્યું પણ વિશેષ પ્રયત્ને તેમને જોઈતી આર્થિક મદદ કરવાની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી કાઉન્સિલમાં આજીવન સભ્યો જેટલા જ બીજા બહારના સભ્યો રાખવાનો નિયમ કરવામાં આવ્યો અને તેની રૂએ રાનડે, ભાડારકર વગેરે બહારના સદ્ગુણરચોને કાઉન્સિલમાં લેવામાં આવ્યા.

ભોજ ભેગું કરવા માટે ટિળક અને નામજેથીએ તમિલ મહારાષ્ટ્રના રાજાઓની મુલાકાત લીધી અને પચાસ હજાર ઉપર રકમ ભેગી કરી અમ કરતી વખતે જ નામજેથીએ કોલેજને ગવર્નર ફર્મીસનનું નામ આપવાનું અભિવચન આપ્યું હોય અમ લાગે છે અને તેથી જ આ નવી કોલેજનું મહારાષ્ટ્ર કોલેજને બદલે ફર્મીસન કોલેજ નામ પાડવામાં આવ્યું, ને તા. ૨

જાનેવારી ૧૮૮૫ ને દિને કૉલેજ શરૂ કરવામાં આવી. કૉલેજ માટે પ્રથમ સરકારે પેશવાનો જાગીરો શનિવારવાડે આપવાનું કબૂલ કરેલું પણ પાછળથી એ વિચાર ફેરો અને પૂનાની મધ્યસ્થ જગ્યા ગાંધાતા બુધવાર થોડક પાસેની બુધવાર વાડાની જગ્યામાં માર્ચની પછીએ ગવર્નર સર લેમ્સ ફર્ગ્યુસનને હાથે કૉલેજની ઇમારતની કોનશિલા બેસાડવાનો સમારભ કરવામાં આવ્યો પણ એ સમારભ પણ નકામો ગયો અને એ કોનશિલા પાછળથી ૧૮૯૨ના જાનેવારીમાં ચતુર્થ જીના મેદાન પર હાલની જગ્યાએ ખસેડવામાં આવી

કૉલેજનો વર્ગ કાઢવામાં આવ્યો એ અરસામાં જ ગોખલે, ભાતુ વગેરે સોસાયટીમાં જોડાયા ગોખલેની ઉંમર તે વખતે માડ વીમ વરમની હશે પણ થોડા જ વખતમાં તેમણે અધ્યાપક તરીકે મારી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ટિજકના દાખલામાં પ્રેસઈને જ પોતે કેળવણીના કામમાં પડ્યા એમ તેઓ કહેતા આખરે કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ બન્યા

કૉલેજ શરૂ થયા પછી—એના પહેલા વર્ષનો જ વર્ગ શરૂ થયો હતો, કારણ તેની જ રજા યુનિવર્સિટીએ આપી હતી—બે વરગમાં જ તેનું સફળ સંચાલન જોઈને મુબઈ સરકારે ઉક્ત કૉલેજનો વહીવટ પણ આ મંડળને સોંપવાનો વિચાર કર્યો અને શરૂતા વગેરેની વાટાઘાટ કરવા માટે ટિજક નામજોઈ તથા આગરકર ગવર્નર લાર્ડ રેને મળવા મહાબેશ્વર જઈ પણ આવેલા પણ પાછળથી તેમાં નવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થતા સોસાયટીએ એ જવાબદારી લેવાની ના પાડી એટલે ફર્ગ્યુસન કૉલેજને મદદ આપવાના સરકાર તરફથી જે ખાસ આજ્ઞાસનો મળ્યા હતા તે પાછાં ખેંચી લેવામાં આવ્યાં. છતાં કૉલેજનું કામ વમધીકાર આગળ ચાલ્યું

અંદર અંદરના ઝઘડા ને ટિળકનું રાજનામું

કોયેલીની ચાપનાનું કામ પાર પડ્યું ત્યાં સુધી મડળના સભ્યોમાં થોડી ઘણી કચકચ થઈ થઈ હોય તોય ઝઘડા મુધી વાત ગઈ ન હતી. સામાજિક પ્રશ્નોને અંગે આગરકર ઉગ્ર વિચાર ધરાવતા હોવાને લીધે એ બાબતમાં થોડાક સંવર્ધ એ અરસામાં થઈ થયેલો પણ થોડા દિવસ પછી—ખાત્ર કરીને ગોખવેના સભ્યોમાં જોડાયા પછી—સભ્યો વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ દેખાવા માડ્યો. પ્રથમ વર્તમાનપત્રોને અંગે ને પછી તેથી પણ વધારે તીવ્ર મતભેદ સોમાયત્રીની નીતિ અને મત્સ્યોની વર્તણૂકના નિયમોને અંગે પેદા થયો.

વર્તમાનપત્રો અંગે મત્સ્યોમાં એવી લાગણી હતી કે તેથી સોનાયત્રીના કામને નુકસાન થાય છે અને કારણે કેટલુંક દેવું પણ થયું હતું ને તે વધતું જતું હતું તેથી તેની વ્યવસ્થા અલગ કંવામાં આવી. સોનાયત્રીની નીતિ ને નિયમોને અંગેનો મતભેદ પાયાનો હતો. ન્યૂ ઇન્ડિયન સ્કૂલ થઈ કરી તે વખતે તેમાં સ્વાર્થયાગનું તત્ત્વ મુખ્ય હતું કારણ એવી રીતે કામ થાય તો જ નવી ડેજવણી મામાન્ય લેતો માટે નુવલ કરો ચકાસ તેમ હતું પહેલે વરસે વિધ્વાસાચી તથા ટિળકે જાળામાંથી વેતન પણ લીધું ન હતું.

તે વખતે તેમની નજર આગળ મુરોપના લેખનું પથની કાર્યપદ્ધતિ હતી અમ દેખાય છે અવગત, એ પંથના લોકો જાજનમ અવિવાહિત હોય છે, અને પૂરેપૂરું નંદજવન ગાતે છે આપણી આ મડળીના સભ્યો બધા ગૃહન્યાશમાં હતા, એટલે એ પથથી કંઈક જુદી પદ્ધતિ તો આપોઆપ થઈ જતી હતી. પણ જોડાયા જોછું સંસ્થાના આજવન નવા અંગત કમાણી માટે યાગના કામ સિવાય બીજો કોઈ પણ વ્યવસ્થા ન મેં અથવા સંસ્થાની રજાથી કરે તોય તેમાંથી જે કંઈ આર્થિક લાભ થાય તે સંસ્થાનો જ ગણાય અગ્રુ તો નિશ્ચિત હતું એમ લાગે છે તેમાં અપવાદ તરીકે ન છૂટકે આપ ને નંસ્યા તરફથી મળતા વેતન ઉપરાંત અંગત કમાણી કરવાની છૂટ આપવામાં આવેલી કાલેજ નીકળી, નવા મામનો સંસ્થામાં જોડાયા એટલે ફુરમ પણ વધારે મળવા માગે. એટલે આપને જે સરવત આપવામાં

આવી હતી તેવી જ સવલત બધાને મળવી જોઈએ, શાળાનું પાચ કલાક કામ કર્યા પછી બાકીનો વખત આજીવન સભ્યો પોતાની મરજી મુજબ પેસા કમાવામા અથવા બહારનું બીજું કોઈ કામ કરવા પાછળ આપે તો તેમા વાધો ન હોવો જોઈએ, છેવટી ચર્ચા થઈ થઈ ને કચારેક તે બહુ ઉગ્ર બનો જતી ટિળકનું કહેવું એમ હતું કે, શાળા થઈ કરી તે વખતે તેના ચાન્કોએ—એટલે મુખ્યત્વે વિષ્ણુશાસ્ત્રી, ટિળક, આગરકર અને નામજેશીએ—જે નિશ્ચય કર્યો હતો તેને વળગી રહેવું જોઈએ, જ્યારે આ નિર્ણય વર્તમાન કાર્યકર્તાઓની બહુમતીથી થવો જોઈએ એમ બાજી પક્ષનું કહેવું હતું પણ આ વસ્તુ મસ્થાના મૂળભૂત અને ત્યાથી સિદ્ધાન્તો (આર્ટિકલ્સ ઓફ ફેથ) ની વાત હોવાથી કેવળ બહુમતીને જોઈ તેમા ફેરફાર કરવો ઇષ્ટ ને શક્ય નથી, જેમને તે માન્ય ન હોય તેમને ગમે તો સંઘ્યા છોડી દેવી, એવો ટિળકનો અભિપ્રાય હતો આવી રીતે આ ઝઘડો વધુ ઉગ્ર બનતો ગયો ને છેવટે બીજા અનેક અગત કારણો તેમજ ભણો જતા તે ટિળકના રાજનામામા પરિણમ્યો

જે જ દાખલા જોઈએ. કોલેજની સ્થાપના પછી ગોખલેએ શાળાના ઉપયોગ માટે એક ગણિતનું પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કર્યું તે છાપતા પહેલા જ બોર્ડ પાસે મંજૂરી માટે મોકલ્યું આ વખતે ઉપરનો સવાલ ઊભો થયો આવા પુસ્તકો કોઈ લખે તો તેની માલિકા સોસાયટીના હોવી જોઈએ, એવો ટિળકનો સ્પષ્ટ આગ્રહ હતો પણ બહુમતીને જોરે આખરે ગોખલેને એ મંજૂરી આપવામા આવી તો આગરકરનો મત ગોખલેને અનુકૂળ હતો

બીજો દાખલો પણ ગોખલેને અગેનો જ છે. વિષ્ણુશાસ્ત્રીના પિતરાઈ સીતારામ હરિ ચિખળૂકર સાર્વજનિક મળાના પ્રચારક મંત્રી હતા કોર્કડ પ્રકારનું વખતે તેમની અને મળાના સભ્યોની વચ્ચે મતભેદ ઊભો થયો ને સીતારામપંતને રાજનામું આપવાની ફરજ પડી તે જગ્યા માટે ગોખલેનું નામ સૂચવવામા આવ્યું તેમને રજા આપવાનો મવાવ બોર્ડ આગળ આવતા ટિળકે તેનો વિરોધ કરતા જણાવ્યું કે, અહીં રીતે નિત્યનું કામ અન્યત્ર કરવા માટે સભ્યને રજા આપવી એ સોગાવટો માટે મારક વસ્તુ છે બોર્ડમા મહા મુશ્કેલીએ ટિળકને બહુમતી મળી પણ પાઠ્યથી મેઈ સભો પોતાનો મત બદલ્યો ને ગોખલે એ સભાના મંત્રી બન્યા ટિળકના વિરોધને પરિણામે એ પદ મગારી નહીં પણ માનદ થયું એમ જણાય છે કે આ પદ ટિળકને આપવાની પહેલા સૂચના થઈ હતી પણ ટિળકે તેનો અસ્વીકાર કર્યો હતો

એક વાર જે વાતાવરણ કલુષિત થયું તે ફરી સુધર્યું નહીં. તેથી ૧૫ મી ડિસેમ્બર ૧૮૯૦ ને સેજ તેમણે ભારે હથે સેસાયટીમાંથી રાજનામું આપ્યું.

રાજનામામાંથી કેટલાક મહત્વના ઉત્તર નીચે આપ્યા છે તે પરથી સંસ્થાના સ્વરૂપ અને હેતુ વિષે વાચકને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે.

“એક ચોક્કસ ઉદ્દેશ નજર આગળ રાખીને આપણે બધા એકત્ર ~~આવી~~ તેને આજે હવે અગિયાર વરસ થયા. અને એ ^{ઉદ્દેશ} પાડવા માટે આ કાળ દરમ્યાન આપણે બધાએ સંકલ્પેનો સરખો જ સામનો કર્યો, ઉદ્યમ કર્યો અને કષ્ટ વેઠ્યો. આપણી આકાંક્ષાઓ બર લાવવા માટે આપણે કેટકેટલા વિરોધ સહન કર્યો, કેટકેટલા દુર્વચન, અપમાન, ઉપહાસ અને નિરાશાના પ્રયોગો ગળી ગયા. ધ્યેયને ખાતર આપણે ભારે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો અનેક વાર ભૂખમરો વેઠ્યા . . . અને આ બધું કર્યા પછી મારા પૂરતું કહું તો જે સંસ્થા મારી જિંદગીની સર્વ આકાંક્ષાઓનો મુખ્ય આધાર બની હતી તે છોડી જવાનું તમને કહેતી વખતે મારા અંતરમાં જે વેદના થાય છે તેની કલ્પના તો જેના પર એવો પ્રસંગ આવી પડ્યો હોય તે જ કરી શકે.”

“જે મિદ્ધાન્તોને અનુસરીને વર્તવાનું આપણે શરૂઆતમાં જ નક્કી કર્યું હતું અને જેને કારણે આપણને આટલી સફળતા ને થયે પ્રાપ્ત થયાં, તે સિદ્ધાંતોની બાબતમાં શિથિલતા અને બેદરકારીની વૃત્તિ સંસ્થામાં આજ-કાલ દેખાવા લાગી છે જે જે વખતે આ વૃત્તિ દેખાઈ તે તે વખતે મેં તેને વખોડી કાઢી છે, પણ તેનું પરિણામ કેવળ હેરાબહરાપો અને સામ-સામા કડવા આપેપોમાં જ આવ્યું છે એ પરિસ્થિતિમાં સંસ્થા છોડી દેવી એ જ મને મારું કર્તવ્ય લાગે છે.”

*

*

*

“આ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી બહાર નીકળવાનો એક જ માર્ગ મને દેખાય છે. મંથાના સેવકોએ બહારનું કામ સદતર બંધ કરવું જેઠાંએ અથવા મિશનરી સંસ્થાઓની જેમ એના કામમાંથી થતી પ્રાપ્તિ સંસ્થાના સામાન્ય ભોજનમાં જમા થવી જેઠાંએ એવો નિયમ કરવો જેઠાંએ યાજનાના કામને આચ ન આવતા બાકીના નવરાયના વખતમાં બહારનું કામ કરીશું એમ કહેવું એ બહુ રૂઝુ લાગે છે, પણ એ વાત પર મારો જરાય વિશ્વાસ નથી.

“કોઈ સંસ્થાનો હેતુ અને ઉદ્દેશ એક વાર નિશ્ચિત કર્યા પછી બહુમતીને જે તેમાં ફેરફાર કરીને તે લઘુમતી પર લાદવાનો બહુમતીને કોઈ હક હોય એમ મને લાગતું નથી તેમાં ફેરફાર કરી થકાય ખરો, પણ

સંસ્થાનો અમુક હેતુ છે એમ માનીને તેમાં જે જોડણી દોષ તેમને એ ફેરફાર યોગ્ય ન લાગે તો સત્યામા ચાલુ રહેવું કે નહીં તેનો વિચાર કરવા માટે તેમને તક આપવી જોઈએ અને જે ફેરફાર તેમને યોગ્ય ન લાગે અને સંસ્થા છેડી તેઓ ચા-ચા જાય તો તેમને જ્યાં પણ દોષ દેઈ શકાય નહીં, કારણ એ નવા હેતુ માટે તેઓ સંસ્થામાં જોડણી ન હતા.”

“આપણી મસ્થા જેવી નસ્યા યદ્યસ્વી થવાને માટે સ્વાર્થત્યાગ — સ્વાર્થત્યાગ બહુ જ આવશ્યક છે, એમ મને હમેશા લાગે છે આ એક કનોગી થર જ આપણી પરીણ થશે અને તેને જોડે જ આપણે તરીકું કે ડૂબીશું.”

“નસ્યા છેડી જવાના દુઃખના ભારથી મારું હૃદય ભારે થયું છે તોપણ આપણી સંસ્થાના ત્યાગ હિત માટે જે સમ અને જેમ્તાની જરૂર છે તે સમ ને એકતા માટે હું આ આત્મવશ કરી રહ્યો છું.”

“જે સંસ્થા નાથે સંપ્રદાય હોવાનું ભાન્ય મને છે-લા અગિયાર વરસ લાંબુ તેનો સતત ઉત્કર્ષ થયા કરો એવી મારી હાર્દિક અભિલાષા છે.”

૧૨

કમિશનર કોર્ટ્ડનું પ્રકરણ

હું એ નોનાયટીમાથી છૂટા થવાનો વિચાર જેમ જેમ પાડે થતો ગયો, તેમ તેમ ટિળક સોમ્પ્રાચી બહારના જાહેર કામ તરફ ધ્યાન આપવા લાગ્યો. પોમ્પ્રાચીમાથી છૂટા થવાની રજા પર કિતપા હતા ત્યારે જ ૧૮૮૮ ની આખરે કોર્ટ્ડ પ્રકરણ નામથી પ્રિન્ટિંગ પામેકું પ્રકરણ થયું થયું તેમ તેમ જ ૧૮૮૮ માં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન પૂનામાં ભરાય અને ત્યાં જ મહાસભાના પ્રમુખ ત્યાં વરસી ચાલે તે માટે પ્રવલ્ન કરવાના કામમાં તેઓ પડ્યા. કોર્ટ્ડનું કામ તો તાત્કાલિક હતું પણ કોર્ટ્ડ પ્રકરણે તેમનો ધ્યાન નમય લીધો, અને એ પ્રદરમમાં રાત્રે જોખમે વોરે પસ રત લેતા હતા છતાં પોતાની કામ કરવાની મજદા ને તેજસ્વિતાને લીધે તે કામ ગાર પાડવાનું ગાય ટિળકને જ ભાગે આવ્યું એટલે એ પ્રદરમ થું હતું તે જોઈએ.

કોર્ટ્ડ એક અંગ્રેજ વિવિધિયન હતો તે જોઈએ બુદ્ધિશાળી હતો તેટલો જ આજમું અને વિચારી પણ હતો હાથ છૂટે હોવાથી અનેક ગોચર

શ્રીપુરપોનો એને ત્યાં હમેશ અફો જામતો શ્રીઓ પ્રત્યે તેને વિશેષ આકર્ષણ હોઈ તે તેમને કીમતી બેટ મેળાદો આપતો ને તેથી તેમના પતિઓને હવેશ થતો આ બધુ તેના નિયમિત વેતનમાંથી ભાગ્યે જ ચાલી શકે તેમ હતું તેથી તેણે દ્રવ્યાર્જનના બીજા અને ટૂંકા માર્ગોના આશરે લીધો. રનાગિરીમા કનેકટર હતો ત્યારે ત્યાં તેણે એક લાકડાની વખાર ને કારખાનુ (સો મિલ) કાઢેલું અને તેને માટે શેરો કાઢીને મૂડી ઊભા કરેલી કારખાનુ સારું ચાલ્યું ખરું, પણ પૈસાના ગોટાળા કરવાનું કોર્ટના સ્વભાવમાં જ હોવાથી કારખાનાની સ્થિતિ વણસી ગઈ ટિજકના પિતાએ આ કારખાનાના શેરો લીધેલા પણ તેમાંથી તેમને કદ્યુ માર્જુ હોય એમ દેખાતું નથી એ ઉપરાંત, નોકરીઓ આપવા અંગે તથા જમીનના વહેવાગે અંગે તે લાચ પણ છૂટથી લેતો અને તેમાં બધી ન્યાતજાતના ને પદના માણસોનો પોતાના એજન્ટ તરીકે તે ઉપયોગ કરતો આવી રીતે તેણે અનેક લોકોનાં કામ કરેલા ને અમુક રીતે નોકપ્રિયતા પણ મેળવેલાં

પણ તેનો લાચિયો કારભાર હમેશ ચાલે એ શક્ય ન હતું દિવસે દિવસે તેને અંગે ચોમેર ઊઘાપોષ શરૂ થયો ગોરાઓ પણ તેના અનૈતિક વર્તનથી કટાણી ગયા હતા છેવટે તેના બધા વહેવારની ગુખ્તપણે તપાસ કરવા માટે તા ૨૪મી જૂન ૧૮૮૮ ને દિવસે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ એફ પોલીસ મિ ઓમેનીની નિમજૂક કરવામાં આવ્યાં તપાસતું તાત્કાલિક નિમિત્ત ખાનદેશના એક ગામમાં કોર્ટ બહુ નજીવી કિમતે—અલબત્ત લાચ લઈને જ—મરકારી જમીન એક વેપારીને વેચી એ હતું કેટલાક ગોરા અમલદારો તથા દેશી કામગારો પાત્ર કોર્ટની વિરુદ્ધ કામ કરવામાં હતા દેશીઓમાં કોર્ટના નોટિસ આર્સિટન્ટ અને મુખ્ય ચિટ્નીસ પેડમે અને તાવુકાન્દારી અંગેના અમલદાર સુરત તરફના બીમબાઈ કિરપારામ મલ્લના પ્રમુખ હતા તેઓ પોતે નિરપૂર્ણ અને બધી કાચી હકીકતમાં વહેઈ હતા મામલતદારો સાથે વિરોધ નરવ પેડમેનો હોવામાં તેમની નિમજૂક વખતે કોર્ટ લાચ લીધાને જોઈને પુરાવા મેળવવાની કૃષી તેમના જ હાથમાં હતી મામલતદારોએ જાગૃત્તીને લીધે કોર્ટને લાંચ આપી હોય એવા બે ત્રણ મુકદ્દમા ઊભા કરવા ને તેમાંથી બીજા કેટલા બહાર પડે તેમ કરવું જામ નક્કી કરવામાં આવ્યું પણ મામલતદારો પોતે લાંચ આપ્યાની કનૂલાત આપવા શી રીતે તૈયાર થાય ? એટલે પોગ્યાપોગ્યાના વિચાર કરી એવા મામલતદારોને માફી આપવાનો

અધિકાર તપાસ કરનાર અધિકારીને આપવામાં આવ્યો આ પ્રકરણમાં બે ત્રણ પાડ્યા એકનુ એમ કહેવું હતું કે, તિવિલમર્વિસનો કમિશનરના પત્નો જોરો માપસ, તે જો તરે લાયકુરવતના ગુનામાં સપડાયો છે અને મરકાર તેની તપાસ કરવા તેજાર વઈ છે તો મામલતદારો માસે લાય આપ્યાની કબૂલાતો આપવીને પણ તેને સપડાવવો જોઈએ અને પોતાની નીતિ માટે ડેક્ઝ મારનારા સાહેબોકોને ધણે બેને તેમ કરવું જોઈએ. ત્યારે બીજા પક્ષનું એમ કહેવું હતું—એમાં ઘણા ઘોડા લોકો હતા—કે, જોરા અમલદારની આજ્ઞા જાય છે એ સવાલ નથી, પણ આપણા દેશી લોકો કબૂલાત આપી પોતાની જાતને ગુનેગાર ઠરાવે કે કેમ, એ સવાલ છે. લાય આપવી એ ખરાબ છે એમાં શંકા નથી, પણ તે આપ્યા પછી કબૂલાત આપવી એ વધુ ખરાબ છે તેમાં નામર્જિયાત્ ને ચાડિયાત્ બંને છે

પણ આવી રીતે મરકારી તંત્રનો સગે ઢાંકી રાખે તેનો ઉકેલ કદી ન આવે. એટલે મરકાર તપાસ કરવા બેઠી જ છે તો તેના કામમાં પૂરતી મદદ કરી એ સંગે ખુ તો પાડવો જ જોઈએ, આજે મત ટિપ્પણ તથા ગુનાની બીજી અનેક પ્રમુખ વ્યક્તિઓનો હોવાથી તેમણે ભીમજાઈ ને પોંડતેને ટેકા આપી તેમની દ્વારા મામલતદારો થાને લા. આપ્યાની કબૂલાતો એક પછી આપવી ને કામ આગળ ચાલ્યું લાય સેવામાં એજન્ટનું કામ કરનારા સૌથી મુખ્ય ફર્સ્ટિકના હાઈમલ્ટસ ઇનામદારને ૧૯ જુલાઈ ૧૮૮૮ને ગેજ બિરુદ્દાર કરવામાં આવ્યા ને તેના પર મુકદ્દમા ચાલી તેને બે વરસની સજા કે અને રૂ. ૨૦૦૦ના દંડની સજા થઈ કમિશનરના નાકના બાવ તમા આ માણનનો મિજાજ એટલે બધા વધી ગયો હતો કે ઇનાજામાં તેના ઘરના બીજા મ. જ. પરથી બરુદના પાણીનો પ્રવાહ નીચે ગર નુપી વધા કરતો, જુલાઈ દરમિયાન સિરાય એને ત્યાં બીજી પીટ પિવાનું નહીં, અને એ પોતે ત્યાં પર આવોગતો પડેલા હાથ ત્યાર તેના ઓછાના ૪ આધારેલા મામલતદારો તેના પગ થાને નજરથી બેની મોડા આનજ રૂમાલ પગે તેની નહાય વાત કરતા.

તરમંતસર ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૯ કરવામાં આવ્યો ને જ વખતે ફર્સ્ટને નાનું કરવામાં આવેલા ને તેને મજા થતાં એક ટિપ્પણ ફર્સ્ટ "વિન્ના અને અપમાન દુસરા સ્વાઈ નું મુસા નદીમાં પડીને આનમલના કરવા જઈ છે" એવી વિદ્યા મૂકીને વર્ધાર કરી નામો મુગ્ધો બાહ્ય આમનીએ

આ ચિદ્રીમાની વાત સાચી ન માની અને બધે ખબર આપી, તેમજ છૂપી પોલીસના માણસો રવાના કર્યા પરિણામે કોર્ટની મુબઈમાં ધરપકડ થઈ એના પર ફોજદારી મુકદ્દમો પૂનાના કલેક્ટર આગળ ચાલવાનો હતો, પરંતુ સરકારે સ્વર્ગ કમિશન નીમવાનું નક્કી કર્યું કમિશને લાયનો આરોપ નાસાબિત ગણી પોતાના તાબાના માણસો પામેલી કરજ તરીકે રકમો લીધાનો આરોપ જ કેવળ માન્ય રાખ્યો પણ મુબઈ સરકારે પોતાની પામેના પુરાવા પરથી — જે પુરાવો કમિશને આગળ આવવા દીધા નહીં — કમિશનના નિકાલનો સ્વીકાર ન કરતા કોર્ટ પરના આરોપો મિશ્ર થયેલા માન્યા કમિશનના મત પ્રમાણે કોર્ટ બે ત્રણ વરસના ગાળામાં દોઢ લાખ રૂપિયા કરજ તરીકે ભેગા કર્યા હતા અને મુબઈ છેલાકાના મધ્ય ભાગ જેવા ગરીબ પ્રદેશમાંથી એક મહનામાં વીટ હજાર રૂપિયા દેણી તરીકે પડાવ્યા હતા! ભારત મંત્રીએ કમિશનનો ચુકાદો જ માન્ય રાખ્યો ને કરજનો આરોપ સાબિત થયેલો ગણી કોર્ટને નોકરી પરથી કમી કરી અને સનદી નોકરોના પત્રકમાંથી તેનું નામ કાઢી નાખ્યું

હવે સવાલ એ રહ્યો કે લાય આખાની કબૂલાત આપનારા મામલત દારોનું શું? કબૂલાતો આપતી વખતે તેમને માફી આપવાનું વચન સરકારે આપેલું, અને એ કબૂલાતોને પરિણામે જ કોર્ટના ટેવાની ને ભેટોની હકીકત બહાર આવવા પામી હતી, તે વચન પાળવાની બાબતમાં સરકાર ઢીલી પડી ગઈ ટિળકે મામલતદારોના પગની જરદાર હિમાયત કરી અને તે એક જાહેર મવાલ બની ગયા તે માટે પૂનામાં સ. બ. નૂલકરના અધ્યક્ષપણા હેઠળ તા ૧-૯-૧૮૮૯ને રોજ એક મોટી જાહેર સભા થઈ તે બોલાવનારાઓમાં રાનડે, ભાટરકર, વગેરે પણ હતા મળામાં ટિળકે આવી મતલબનું ભાવણ કરેલું (આજ તેમનું પહેલું જાહેર ભાવણ અંગ્રેજીમાં કરેલું હતું) “અભયવચન ન પાળવું એ વિશ્વામઘાત છે, જન તે ભારતમંત્રી તો શું, પાર્લમેન્ટ ખુદ પણ ન કરી શકે અભયવચનને પરિણામે કાનૂનના ઉલ્લંઘનનો દોષ મટી જાય છે તે માટે તેમને વિશ્વાસનો પણ એક દાખલો ટાક્યો, જેથી તે અધિકારીઓને ઝટ ગયે કિતરે ઈ સ ૧૭૨૫માં વિલાયતમાં લોર્ડ વાન્સેલરના હાથ નીચેની ટેબીલ જગ્યાએ લોર્ડ મેક્લીમ ફીલ્ડે પચામ થયાગ હજાર રૂપિયાની લાય આપીને ખરીદેલા ખુદ પાર્લમેન્ટ માની આ વાત પછી કોર્ટમાં મુકદ્દમો ચાલ્યો ત્યારે પુરાવા ભેગા કરવા માટે અત્યારની જેમ જ ત્યાર પણ માફીનું વચન આપવું પડ્યું અને તે વચન

પૂરુ કરવા માટે બે જ દિવસમાં પાર્લમેન્ટે કાયદો પસાર કર્યો હતો વિચારતમા જે પેલા લોકો નોકરી માટે લાયક ગણાયા હતા તે આ મામલતદારો નાલાયક શાથી? તેથી મામલતદારોએ કરેલી મદદની કદર કરી કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ ન કરતા બંધાને નોકરી પર રાખવા જોઈએ " આ જ સભામાં અંગ્રેજી છાપાઓમાં મામલતદારોને અંગે આવતા ગેરસમજ ફેલાવનારા લખાણને વખોડી કાઢતો ઠરાવ જોખલેએ રજૂ કર્યો હતો.

તેમ છતાં મરકારે કોને નોકરી પર રાખવા ને કોને નહીં એ બાબત ભેદ કરવાની શરૂઆત કરી છેવટે પિંટી સરકારે વડી પારસભામાં બિલ રજૂ કર્યું તેમાં કોઈ પણ મામલતદાર પર દીવાની કે ફોજદારી મુકદ્દમા માડવામાં નહીં આવે એટલું જ આશ્વાસન હતું, તેમને નોકરી પર રાખવાની બાબતમાં કશો ઉપેક્ષ ન હતો. ટિળકે મુબઈના ગવર્નર લોર્ડ રેને ઉદ્દેશીને પણ ઘાતુ લખ્યું ને આવા અધૂરા નિર્ણયે મંમતિ ન આપવા સૂચવું પણ છેવટે મૂળ ગવડમાં જ બિલ પસાર થયું આખરે મામલતદારોના બે વર્ગ પાડી નિકાલ કરવામાં આવ્યો જેમને જમરમાંનીને કારણે લાયક આપવી પડી તેમને માફી આપવામાં આવી તેમાંથી કેટલાકને નોકરી પર લાગુ રાખી થોડા સમય માટે તેમની બકતી બંધ કરવામાં આવી, કેટલાકને નોકરી પરથી દૂર કર્યા છતાં તેમનો પગાર ચાલુ રાખવામાં આવ્યો. જેમણે સ્વેચ્છાથી લાયક નાપેલી તેમને નોકરી પરથી કોઈ પણ રાહત વિના કમી કરવામાં આવી.

કોર્ફડ પ્રકાશનું આ લાછન પછીથી એટલે નુધી ભુલાર્થ ગયું કે આ મામલતદારોમાંથી કેટલાકને મરકાર તરફથી રાખબહાદુર, ગવર્નામેન્ટના ખિતાજો પણ આપવામાં આવેલા.

મામલતદારોને મૂળે ન્યાય અપાવવા માટે ટિળકે વિચારતની પાર્લમેન્ટમાં પણ વધારાનું બિલ રજૂ કરાવવા માટે બેઠકો અને ડિઆ મારફતે ખુબ પ્રયત્ન કર્યો, કેટલાંય મત્રોજો છાપી માલિકી પૂરા પાડી, અને બિલ રજૂ થવાની ખુબ આશા પણ બંધાનેલી પણ એ પ્રયત્ન આખરે નિષ્ફળ ગયો.

ટિળકની કામગીરી માટે કૃતજ મામલતદારોએ તેમને એક ઘડિવાળ ને ઉપરજી ભેટ આપ્યાં.

લોકમાન્ય ટિળક

.

અંડ ત્રીજો

રાજકીય કે સામાજિક: પહેલાં કયું?

ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલની સ્થાપના કરી તે વખતે તેના મૂળ નંસ્થાપકો વિષ્ણુચાત્રી, ટિજક અને આંગરકર એ ત્રણેની હિન્દુ-ધર્મ, સંસ્કૃતિ, ગમાન-રચના ને રાજકારણ એ બધાને અને એકસરખી દષ્ટિ ન હતી તેનું દિગ્દર્શન આપણે અગાઉ કરી ગયા છીએ. સ્વધર્મ અને સંસ્કૃતિની બાબતમાં પહેલાં એ અમુક રીતે મનાતની વૃત્તિવાદી હતા અને તે વિશે વિદ્યાર્થીઓમાં અભિમાન જાગ્રત કરવા તરફ તેમનું વિશેષ વલણ હતું; જ્યારે કેળવણીને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વતંત્રતાને વિચાર કરવાની ને અભિપ્રાય બાંધવાની શક્તિ કેળવાય તો આપણે કેળવણીનું કાર્ય સફળ થયું ગણાય એવી, ખાત્ર કરીને આગરકરની, માન્યતા હતી. બુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદ તરફ વિદ્યાર્થીઓને દોરવાની તેમની વૃત્તિ હતી.

વર્તમાનપત્રો થઈ થયાં એટલે તેમનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ અને વધુ વ્યાપક બન્યું. એટલે દેશમાં કે દુનિયામાં બનતી કોઈ પણ મહત્વની ઘટના તરફ ધ્યાન આપી તે વિશે લોકોને માહિતી આપવી તથા તેમનો મત કેળવવો એ પત્રકાર તરીકે તેમની ફજ્જ થઈ પડી અને છાત્રાંની કારકિર્દીના પહેલાં વરમ દરમ્યાન મંડળના નાયક જેવા વિષ્ણુચાત્રી હયાત હતા અને એમનું વડીલપણ મીને માન્ય હોવાથી તેમનો મત પ્રભાવી રહ્યો. વળી તેમની અને ટિજકની વચ્ચે સામાજિક બાબતોમાં ગમે મતભેદ ન હતો. ૧૮૮૨માં કોલ્હાપુર પ્રકરણ સર્વોપરી બન્યું અને એ પ્રકરણ ચાલુ હતું તે દરમ્યાન જ વિષ્ણુચાત્રી ગુજરી ગયા. ૧૮૮૩માં સામાજિક વિષયો પર કેટલાક લેખો આવેલા તેમાં એ જમાનામાં વધુને રજેદર્શન થતા તેનું જ અરથસ કાઢવામાં આવતું તે વિષે, તેમ જ ‘ધર્મેની આજ્ઞાઓ પાળવાની મર્યાદા’ એ વિષય પર ટિજકના લખેલા લેખો પણ હતા તેમાંના પહેલા લેખમાં તેઓ લખે છે:

“નાણક ધાર્મિક પ્રશ્નોનો ચર્ચા ઉઘાડીને લોકોના મન દુભાવવાની કેમરીની ઇચ્છા નથી. બ્રહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ આર્યસમાજ, વગેરેની બાબતમાં તે જાતે પડવા માગતો નથી. તેમ છતાં લોકોના રીતરિવાજો અને વહેવાર વિશે લખવાનું પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ તે માને છે તેથી જ્યારે

ટોઈ તાલ કે ડિઠિ અર્થહીન અને ગ્રામ્ય હોઈ અજ્ઞાનને લીધે તેનો ધર્મનો માથે અમરો ન સંનધ જેડી દેવામા આવે છે — આવી રૂઢિઓ અનેક છે અને તે બધાનો યથાવકાશ વિચાર કરવાનો અમારો વિચાર છે — ત્યારે તેમા રહેલા દોષ ઉઘાડા પાડતા અમે કદી ખચકાવાના નથી, પણી તેને અંગે ધર્મને વિષે લખવુ પડે તોય વાધો નહીં અર્થહીન, અર્થહીન, ગ્રામ્ય અને આપણા હાથની વાત જેવી રૂઢિ જે આપણે છોડી શકતા નથી, તો બાલવિવાહ જેવી ભથ્થકર રૂઢિઓ આપણે છી રીતે બધ કરો શકવાના હતા? આવા વિષયો પર લેખો લખાને તેમનુ સાબુ સ્વરૂપ લોકો આગળ મૂકવુ એ પોતાનુ એક કર્તવ્ય છે, એમ કેસરી માને છે. પણી તેને માટે બીજાઓ ભલે તેને ગાગો દે કેમ્પી પોતાની માન્યતા મુજબ ફરજ બજાવશે ”

એ પરથી જણાશે કે સામાજિક બાબતોમાં કેસરી (કે ટિપ્પક) સુધારાની વિરુદ્ધ ન હતા ધર્મને નામે ચાલતી રૂઢિઓ, વહેમો ઇત્યાદિની વિચાર પૂર્વક ચર્ચા કરીને લોકોને બોધ અને કેળવણી આપવા એ તેનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ હતો તેની સાથે જ નવો ધર્મ કે લોકોથી અલગ એવો નવો મમાજ સુધારાનો સંપ્રદાય પણ તેને સ્થાપવો ન હતો. ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલના મોટા ભાગના લોકોનો આવો જ મત હતો. આગરકર આ બાબતમા વધુ આગ્રહી અને સુધારાના કટ્ટર હિમાયતી હોવાથી જુદા પડતા

આપણે જેઈ ગયા કે, ૧૮૮૪ની સાલમા ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલના મંડળમા સામાજિક પ્રશ્નોની બાબતમા પ્રથમ કવવાટ ચર્ચ થઈ. બાલવિવાહની પ્રથા બંધ કરવાને માટે સરકારના કાયદાની મદદ લેવી કે નહીં એ તેનુ તાત્કાલિક કારણ હતુ મુનઈના પ્રખ્યાત પારસી પત્રકાર, કવિ ને સમાજસુધારક ગો બહેરામજી મજબારીએ હિન્દુ સમાજમાં સુધારો કરવાના ઉદ્દેશથી આ વસ્તે ‘બાલવિવાહ’ અને ‘ફરજિયાત વૈધવ્ય’ એ બે વિષયો પર નોંધો તૈયાર કરીને તે હિન્દુસ્તાન સરકાર અને પાર્લિમેન્ટ પર મોકલ્યો આપી. ૧૮૮૫-૮૬ માં તે નોંધ પ્રાંતિક સરકારોને મોકલવામા આવો અને તેમણે તે અમુક અધિકારીઓને તથા સમાજના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનોને તેમનો અભિપ્રાય જણાવવા માટે મોકલ્યો. તેમણે પોતપોતાના અભિપ્રાયો સરકારને લખી મોકલ્યા, એટલે ઉપરની બે બાબતો અને સરકાર કાયદો કરશે કે નુ એવો પ્રશ્ન લોકોના મનમાં પેદા થયો ગી મનબાસીનુ કહેતુ એમ હતું કે, “બાલવિવાહ અંધ યાચ તે માટે નાની ઉંમરના પરિણીત છોકરાઓને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમા બેસવાની રજા ન આપવો તેમ જ કોઈ પણ

સરકારી ખાતામાં તેને નોકરી પણ ન આપવી અને એવી પણ આગળ જઈ સરકારે બાળવિવાહ પ્રતિબંધક કાયદો જ પસાર કરવો."

આ વિષય પર કમ્પાને લખવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તેના લેખક મંડળમાં જે જુદા જુદા મતો પ્રવર્તમાન હતા તે આગળ આવવા લાગ્યા કેસરીના તત્ત્વીપદે આગરકરનું નામ હતું અને તેઓ સુધારાના ઝંનૂની પુરસ્કર્તા હતા અને તે માટે કાયદાનો આશરો જરૂર લઈ શકાય એવા મતના હતા, જ્યારે ટિળક અને બીજા સભ્યોનો મત જુદો હતો તેથી મલબારીએ જેની હિમાયત કરી તે સુધારાની બાબતમાં કમરી માટે કોઈ એક સ્પષ્ટ મત જાહેર કરવામાં મુશ્કેલી ઊભી થઈ તત્ત્વી આગરકરને પણ પોતાની સહીથી પોતાનો મત જણાવવાની ફરજ પડી, અને તે તેમાં વ્યક્તિગત રીતે ૧૬ ડિસેમ્બર ૧૮૮૬ના કમરીના અંકમાં વિગતવાર જાહેર કર્યો આમ આ બન્ને બાબતોનો અંગે પરસ્પર વિરોધી લેખો કેસરીમાં આવવા લાગ્યા અને આગરકરનો ૧૫ પાછળ પડ્યો છેવટે ૧૫મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૫ના અંકમાં તત્ત્વીના લેખમાં 'પરંત્રતને કારણે આપણા લોકોની સ્થિતિ જ એવી થઈ છે કે, રાજકીય બાબતમાં સુધારો થયા વિના સામાજિક સ્થિતિમાં સુધારો થવાનો નથી,' એવો મત વ્યક્ત થયો.

પ્રો વર્ડસ્વર્થ, શ્રી વેડરબર્ન વગેરેએ પણ મલબારીના સમાજસુધારાના આવેશને વખોડી કાઢ્યો શ્રી તેલંગે મુબઈમાં ત્યાં ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૬ને રોજ આપેલા ભાષણમાં આવો જ મત વ્યક્ત કર્યો ટિળકે તેમનું આખું ભાષણ કેસરીના બે અંકોમાં મળીને છાપ્યું તેલંગની મુખ્ય દલીલ અવી હતી કે, અમુક જાતની સામાજિક સ્થિતિ હોય તો જ અમુક પ્રકારની રાજકીય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે અમ કહી શકાય નહીં સામાજિક સુધારાની પહેલા રાજકીય સુધારણા કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ ન કરવો અમ કહેવું બરાબર નથી હિન્દુ ધરા તમામ ગુલામખાના છે અમ કહેવું ખોટું છે શિવાજી અથવા પેશવાઓ બાળવિવાહના જ ફરજી હતા, અને તેમણે જે પરાક્રમના કાર્યો કર્યા તેને અંગ્રેજી બલેલા છેકરાઓની સંસ્કૃતિનો આધાર ન હતો આજની ઇંગ્લેન્ડની ગૃહસ્થિતિ જોઈએ તો તેમાં પણ સંસારસુધારાને પૂરતો અવકાશ છે સામાજિક સુધારો દાખલ કરતી વખતે સમાજ ચકટનાં ચક્રોમાં ઓછામાં ઓછું વર્ષણ થાય એવી જ કાર્યનીતિ અખત્યાર કરવી જોઈએ સામાજિક અને રાજકીય સુધારણા બન્ને ઇડરિયા ગઠ જેવી દુર્ગમ છે એ બેમાં રાજકીય સુધારાનો કિન્હો સર કરવો એ કઈકે સુસાધ્ય છે કારણ એ કિલ્લા પર ચઢાઈ કરવાની બાબતમાં બધા પ્રજાજનોનો

એકમત હોય છે. સામાજિક સુધારાની બાબતમાં તેમ નથી હોતું. કેટલીક વાર એક કિલ્લો પ્રથમ હસ્તગત કરી તેના પરથી મારો કરવાથી બીજો હસ્તગત થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે હિન્દુસ્તાનમાં રાજકીય સુધારાનો કિલ્લો હસ્તગત થયા પછી તે પરથી સામાજિક સુધારાના કિલ્લા પર મારો ચલાવી શકાયો. બધાએ સમાજસુધારક બનવું જોઈએ એમ નથી. રાનડે જેવો અલૌકિક બુદ્ધિશક્તિવાળો કોઈક જ માણસ બધા સુધારા એકી વખતે હાથમાં લઈ શકે, પણ બધા તેમ કરી શકતા નથી. છેવટે તેવો ટૂંકમાં એમ જણાવ્યું કે, “આપણા દેશની હાલની પરિસ્થિતિમાં ભણેલા લોકોની બુદ્ધિશક્તિનો મોટો ભાગ રાજકીય સુધારા માછળ અને ઘોડો જ માત્ર સામાજિક સુધારાના પ્રયત્નમાં વપરાય એ જરૂર છે.”

તેલંગના ભાષણ પર વિવેચન કરતાં ટિજકે મલબારીને ટકોર કરી કે, પારસી મહાત્મામાં હજી ઘણા સુધારા કરવાના બાકી છે, એ તરફ તેઓ વધારે ધ્યાન આપે તો સારું. નાહક પરોપકાર-બુદ્ધિનો ઘોડો બનાવી તે પર મવાર થવાની જરૂર નથી!

સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારાની બાબતમાં હિંદની સર્વશ્રેષ્ઠ રાજકીય સંસ્થા—રાષ્ટ્રીય મહામંળાનું વલણ કેવું હતું તે પણ અહીં જોઈએ.

મહાસભાની થહેલી બેઠક ૧૮૮૫ના ડિસેમ્બરમાં મુબઈ મુકામે થઈ તે વખતે તેનું સ્વરૂપ કેવું રાખવું તે બાબત ખૂબ ચર્ચા થઈ અને તે રાજકીય હોવું જોઈએ, સામાજિક કે ધાર્મિક બાબતો તેમાં ન ભેળવવી જોઈએ, એવો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. અને એ જ નીતિ આગળ પણ ચાલુ રાખવામાં આવી. કેંઈ ૧૯૧૩માં જ્યારે શ્રીમતી બેમન્ટે પોતે થડ કરેલું ‘ધ બ્રધર્મ ઓફ સર્વિસ’ નામનું મંડળ મહાસભા સાથે જોડી લેવાની વિનંતી કરી ત્યારે ઉપરના જ મુદ્દાસર ગર ફિરોજશાહ મહેતાએ તેમ કરવાની ના પાડી અને તેમાં તેમને દાદાભાઈની પૂરેપૂરી સંમતિ હતી.

મહામંળાના આ વલણને કારણે જ તેના ૧૮૮૭માં મદ્રાસમાં ભરાયેલા ત્રીજા અધિવેશન વખતે ‘ઇડિયન નેશનલ મોશનવ કોન્ફરન્સ’ નામની એક સ્વતંત્ર સંસ્થા સામાજિક સુધારા માટે દી. બ. રઘુનાથરાવ અને ન્યા. રાનડેના પ્રયત્નથી સ્થાપન કરવામાં આવી.

આખરે બાળવિવાહ પ્રતિબંધક કાયદાની બાબતમાં મોટા ભાગના સોશિયલ જિવને પ્રતિકુળ હોવાથી મરકાર પેલા થકી કશું કરી શકે તેમ નથી, એમ જણાવી એ કાયદો કરવાનું તેણે માંડી વાળ્યું.

રખમાબાઈનો કિરસો

૧૮૮૬માં સામાજિક સુધારાના ઝઘડાને બીજુ એક નિમિત્ત મળ્યું એ હતું દાદોજીસાહેબ વિ. રખમાબાઈવાળું પ્રકરણ. તેની દુકમાં હકીકત આવી હતી. ૧૮૭૧માં મુબઈના એક સજ્જન ડૉ. સખારામ અશુર્ને પાંચકળથે ન્યાતની વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું. આ વિધવાની પહેલા પતિથી થયેલી એક કન્યા હતી, તેનું નામ રખમાબાઈ રખમાબાઈના બાપની મિલકત કાયદાથી તેની પુનર્વિવાહિત માતાને નહીં પણ તેને મળવાની હતી તેથી એ મિલકત પોતાના કબજામાંથી ન જાય તે માટે ડૉ. સખારામે પોતાના એક નજીકના સગા અને આશ્રિત જેવા દાદાજી સાથે તેનું લગ્ન કરાવ્યું. દાદાજી ગરીબ ને થોડું ભણેલો હતો લગ્ન પછી તેનો ડૉ. સખારામ સાથે અણબનાવ થયો, તેથી તેણે જ્યારે રખમાબાઈને પોતાના ઘેર રહેવા બોલાવ્યા ત્યારે ડૉક્ટરે તેને તેના ધણી પાસે મોકલવાની ના પાડી. રખમાબાઈ ઝાઝું ભણેલી ન હતી, પણ ‘આર્ય મહિલા સમાજ’ નામની સંસ્થાના મંત્રીપદે જોકે તેની સ્થાપના કરી હતી તેથી તેને જોઈએ તે કરતા વધારે પ્રભિદ્ધ મળી.

એટલામા ડૉ. સખારામ ગુજરી ગયા. દાદાજીએ પોતાની પત્નીનો કબજો મેળવવા માટે તા. ૧૨-૩-૮૪ને રોજ હાઈકોર્ટને અરજી કરી. હિન્દુ કાયદા પ્રમાણે દાદાજીના કબજામાં પોતાને સોંપાવાનો પૂરતો સબબ છે તે જોઈને રખમાબાઈએ એ વ્હોઈડિયન છાપામા પત્રો પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા પોતાનું દુઃખ જણાવે તે સુધારકોની સલાહનુભૂતિ મેળવીને હાઈકોર્ટ પર તેનું વજન પડે તે માટે પ્રયત્ન કર્યો એ પત્રોમા દાદાજી જેકે એના જેટલો જ ભણેલો હતો તોય તે તેનો ‘અશિક્ષિત કૂલી’ (મજૂર), યઝ્દથી ઉત્તેજ કરતી દાદાજીને કોઈની સલાહનુભૂતિ ન હતી આ મુકદ્દમામાં સુધારકોનો મુરો એ હતો કે રખમાબાઈનું લગ્ન તેની સંમતિથી થયેલું નહીં હોવાથી કાયદા વડે તેને પોતાના ધણી દાદાજીને ત્યાં જવાની ફરજ પાડવામા હાઈકોર્ટ દાદાજીને મદદ ન કરવી જોઈએ. આ મતને ચાલુ કાયદામાં દરેક આધાર ન હતો તેમ છતાં ન્યાયમૂર્તિ પિન્હેએ રખમાબાઈની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો (૨૧ નવેમ્બર ૧૮૮૫)

આ ચુકાદા માટે દાદાજીએ અખીવ કરી તેમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાફન્ટ અને ન્યા. બેચ એ બેએ પિન્હોનો ચુકાદો ફેરવી દીધો ને દાદાજીનો પોતાની પત્ની પરનો દાવો માન્ય રાખ્યો.

આ ચુકાદાએ એક ભારે મોટી ચર્ચા જગવી હાઈકોર્ટનો ચુકાદો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને હતો તેથી એ ધર્મશાસ્ત્ર જ વાલિયાન અને જગવી છે એમ સુધારાવાળાઓ હવે કહેવા માડ્યા બીજી બાજુ રખમાબાઈએ એવું જાહેર કર્યું કે હાઈકોર્ટ તેને પોતાના ધર્મીને ત્યાં જવાનો હુકમ આપે તોય તે તેનો ભંગ કરશે, ને તે માટે ઘણે તે નજ વેદી બેશે તેનો આ સ્વયં પ્રકાશનો નંક પ માભળી મુધારકો અને એ જોઈડિયનો તેની ભારે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા મલબારીએ તેને માટે દંડ ભેટ કરવાનું શરૂ કર્યું છેવટે જવાઈ દાદાજીને જ સમજવો ને તેણે રખમાબાઈને ઘેર લઈ જવાનો આજ્ઞા પડતો મૂક્યો.

પણ તેથી મુધારક અને સનાનનીઓ વચ્ચેના ઝઘડાનો અંત આવ્યો નહીં રાનડેએ “સીપુરુષોનો વિવાહમંત્રણ અને તેની અમલનજાવણી” એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું અને તેમાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને પુરુષ સ્વતંત્રતા આપેલી છે, તે દોષિત હોય તોય તેને ધરમા લેવી જોઈએ, વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો પણ ત્યાં ન કરવો જોઈએ, કારણ ‘રક્ષા ગુપ્તન મતી’ એવું શાસ્ત્રવચન છે સ્ત્રી કે પુરુષને સાથે રાખવા માટે દંડ કે નજનો આશયો ન લેવો જોઈએ અને જે અવી સજવડ કાષ્ટકારમાં ન હોય તો તેમાં તેટલો મુધારા કરવો જોઈએ.

એટલે ટિપ્પણે ‘સર્ગા વા ત પ્રવચ્ય વત્તવ વા સવચ્ચમ્’ એ મનુ-મૂર્તિનું અવતરણ ટાંચીને રાનડેની બહુ સખત ટીકા કરી ને ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી અનેક ઉતારા આપી તેમના મતને ધર્મશાસ્ત્રમાં કથાંચ બાધાર નથી એમ બતાવ્યું આ લેખોમાં તેમની વાત્સલ્યતા નોતે કળાએ ખીલેલી જેવામાં આરે ૭ પણ રાનડે લેવા મુરુષ વિષે તેમણે વાપરેલી ભાષાથી જ પણ વિના રહેતું નથી.

પણ આ લવાવને બીજી મુધારોમાં પણ મતને હતો શ્રી. તેડો આ બાત્રનમાં એમ જાહેર કર્યું કે, “રખમાબાઈની મંદ માટે લે કમિટી સ્થાપન કરવામાં આવી તેનો તેને કે ન ઘણે એટલો હેતુ અમને માન્ય છે પણ કમિટી આથી આજ જણ છે તેથી કમિટીએ જે કામ વસ્તુ આ ન કરવી જોઈએ અને અમે એ નહીં કરીએ એમ જાહેર કર્યું જે બા

તે વસ્તુઓ આ • હિંદુ લોકોનો લગ્ન સર્જી હક સ્થાપન કરવાનો દાવો કોર્ટો ન ચલાવે એવી માંગણી ન કરવી, નાનપણમાં લગ્ન કરવાની પ્રથા તોડવાની સાથે આ કમિટીએ સર્બધ ન રાખવો જોઈએ, હાઈકોર્ટના ચુકાદા સામે પ્રીવિ કાઉન્સિલમાં અપીલ ન કરવો, રખમાનાઈના લગ્નને તેની સમતિ ન હતી એ મુદ્દા ઉઠાવવાની ભાજગડમાં ન પડવું, કરણ એ મુદ્દા ઉઠાવવામાં આવે તો હિંદુસમાજ સાથે પેર જ બંધાયે અને એમ જે થાય તો હુ મમાજના પક્ષમાં જઈશ "

કોઈ પણ સુધારો દાખલ કરતી વખતે ઓછામાં ઓછું ધર્મણ થાય તેની કાળજી લેવી જોઈએ તેમજ સુધારો કાયદાને જોરે સમાજ પર લાદવો ન જોઈએ એ બે મુદ્દા બાબત તેલગ જેવા પણ ટિંક માથે સહમત હતા એ આ પરથી અપ્પટ થાય છે

૧૫

સંમતિવચનો કાયદો

બાલવિવાહપ્રતિબંધ અને અસમત વંધવ્યને અંગે સરકાર પાસે કાયદો કરાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો તેથી શ્રી મલબારી રતાશ થયા નહીં તેમણે પોતાનો પ્રયત્ન ચાલુ જ રાખ્યો વિલાયતની મરકાર આ કામમાં વધુ ઉગ્રોગી થયે એમ સમજી તેમણે ૧૮૯૦માં વિલાયત પ્રવાસ કર્યું ને ત્યાં મંમારસુધારાનો એક કાર્યક્રમ ધડી જાહેર કર્યો તેના નવ મુદ્દા પૈકી વિશેષ મહત્વના ત્રીણે મુજબ હતા

૧ બાર વરસથી નાની વિવાહિત છોકરી સાથે તેનો ધણી મંબોગ કરે તો તેને પણ કાયદાથી સજા થવી જોઈએ

૨ પત્નીનો કબજે લેવા માટેનો અથવા તે પતિને ઘેર રહેવા જાય તે માટેનો દાવો કોર્ટમાં ન ચાલવો જોઈએ

૩ નાનપણમાં જેમના લગ્ન થયા હોય તેઓ ઉમરલાયક થતાં એક બીજાને પગલ ન પડે, તો તેમને લગ્ન ફેક કરવાનો હક હોવો જોઈએ

૪ વિધવા પુનર્વિવાહ કરે તો તેને પહેલા પતિની મિલકત પોતાની પામે રાખવાનો હક હોવો જોઈએ

૫ દેવતાઓની પ્રથા બંધ કરવી જોઈએ

આમાં પહેલા મુદ્દા વડે બળાકારની બાબતમાં કાયદામાં પ્રતિબંધનીનો વહેવારનો જે અપવાદ ગણા મે છે તે રદ કરીને એટલે કે બાર વરસની અંદર કોઈ પણ સ્ત્રી લૈંગિક સંબંધને અનુમોદન આપવા માટે લાયક નથી એમ દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ હતો. અને આ બાબતને ઓળ સનાતનીઓ અને નુધારાવાળાઓ વચ્ચે લાગે વિવાદ અને ઝઘડો થાયો.

મલબારીની સૂચનાઓ પ્રતિબંધ થયા પછી ચાલે વગેરે નુધારકોએ તેને દેકો આપવાની શરૂઆત કરી. એવામાં ૧૮૯૦ના ઓગસ્ટ મહિનામાં બંગાળમાં હરિમોહન જામના ત્રીસ ઉપર વરસના એક શખને પોતાની નૂવમણિ નામની કાચી ઉપરની પત્ની પર બળાકાર કર્યો અને તેથી તે છોકરી મરી ગઈ એટલે હરિમોહન પર ફોજદારી મુકદ્દમા દાખલ થયો. નમતિવયનુ વયનુ ધોણુ વધાગવાનો આગ્રહ રાખવા માટે નુધારકોને આ બનાવ અઠ આશુ સાધન મળ્યું અને આ પ્રકરણ પછી લોકાળ વિવમમાં મુબઈના નુધારકોએ મલબારીની નૂવના મુજબ સંમતિવયનો કાયદો કરવા માટે મરકારને અરજી મોડવી.

સરકારનું મન પણ કાયદો કરવા તરફ વળવા લાગ્યું હતું. તેમાં નનાતની લોકોમાં ભારે ખળભળાટ મચી ગયો તેમણે દેશકાલે તે સામે પોતાનો વિરોધ દર્શાવવા મળાઓ ભરવાનું શરૂ કર્યું.

અવી એક નબા પૂનાના ના રિંગેએ સત્તાસુધારાની બાબતમાં નગકારે કાયદો ન કરવો જોઈએ એવી મતવજની અરજી કરવા માટે તા. ૨૬-૧૦-૧૮૯૦ને રોજ પૂનાના તુલસીભાગમાં ભરવાનું નક્કી કર્યું. મળાના આમત્રકોને ટિપ્પણ, સ. બિ. જોશી, સી. ગ. દેવધર વગેરેએ એવી નૂવના મોકલી કે, ' જેમને કાયદો ન જોઈતો હોય તેમની વાત તમે નરકારને જાણાવશો જ પણ જે મેઈ મંજૂરો અમુક એક નુધારા કરવાનો નિશ્ચય હોય અને તેમને અવા મતવાળા આગ્રમાં આજી બેસે માલનો મળે અને તેઓ જે ઉપર જાણાવેલી પ્રતિજ્ઞા લઈને પોતાને તેના વ. બાધી લે તે એવા મંજૂર માં સરકાર કાયદો કરીને પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારા લોકો તજ વઈ શકે એવી જોજવાઈ કરી આપે એવી મતવજની અરજી સરકારને મોડવાની તજવીજ કરશે. આગે જે નુધારા થાય એમ અમને હજી લાગે છે તે આ છે.

૧-૨ છોકરીનું વગ્ન તોજ વસ્ત્ર પહેલાં ને છોકરાનું વીસ વરસ પહેલાં ન કરવું.

૩-૪. પુરુષે ૪૦ વરસની ઉંમર પછી પરણવું નહીં. ને પરણવાનું થાય તે વિધવા સાથે જ લગ્ન કરવું

૫ નહીં પીયો નહીં

૬. પરણ કે વાંકડો તેમ જ દહેજનો ચાલ બંધ કરવો

૭ કમ્પાસીનો દસનો હિસ્સો સાર્વજનિક (નંકનિયત મંડળની) પ્રવૃત્તિ માટે આપવો

૮. વિધવાનું કેથવધન ન કરવું

આ બધી સૂચનાઓ જોમને માન્ય હોય તેમની સહીઓ લઈ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કરવા વિનંતિ છે

આ સભામાં ચૂનડો, બાંડારકર વગેરે સુધારવાદીઓ પણ હાજર હતા

આ સૂચનાઓ અંગે ભાષણ કરતાં ટિળકે કહ્યું કે, “માગે ખામ મુદ્દો એ છે કે, કોઈ પણ સુધારો કરવો તે તેના હિમાવતીઓને પ્રથમ પોતાના જીવનમાં દાખલ કરવો જોઈએ દરેક મીવાનાં દુષ્ટ પરિણામ આપણે પાર કોઈથી સાબળીએ છીએ આપણા સુધારોએ તે વ્યસનથી પૂરેપૂરા અલિપ્ત રહેવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે ઉપરના સુધારાનો લેણોમા પ્રચાર કરવા માટે મિશનરી લેનેના જેવી અકાઉ ચરથા કાઢવાની પણ જરૂર છે તે માટે આપણી પ્રાપ્તિનો અમુક હિસ્સો આપણે આપવો જોઈએ . . .”

ઉપરની સૂચનાનું કયું પરિણામ આવ્યું નહીં પણ ઉપર જણાવેલા સુધારા ૮૦ પોતાની મેળે કરતા થાય તે માટે એક પ્રતિજ્ઞાપત્રક ઘડી તેના પર સહીઓ લેવાનું કામ થઈ કરવામાં આવ્યું એ પ્રતિજ્ઞાપત્રક નીચે મુજબ હતું

પ્રતિજ્ઞાપત્રક

અમે નીચે સહી કરનારાઓ એવા સોગન લઈએ છીએ કે, અમે—

૧ પોતાની દીકરીના લગ્ન ૧૪ વરસની અંદર કરીશું નહીં

૨. એ જ પ્રમાણે દીકરાનું લગ્ન તે ૨૦ વરસનો થાય તે પહેલાં કરીશું નહીં

૩ પોતાને ફરીથી લગ્ન કરવાનો પ્રસંગ આવે તો ૧૬ વરસથી નીચેની કન્યા સાથે લગ્ન કરીશું નહીં

૪. દીકરાનો વાકડો કે પરકણ અને દીકરીનું દહેજ લઈશું નહીં

૫ દરેક પીયું નહીં

૬ ત્રીસ વરસની અંતર અમારા તાબાની વિધવાનું દેશવપન કરવી દઈશું નહીં

૭ પોતાની આવકનો વીસમો ભાગ અમારો જેમ જોગન લેનાર લોકોના સાર્વજનિક કામને માટે આપીશું

ઉપર મુજબ પ્રતિજ્ઞા અમે મનને સ્મરીને લીની છે આવી રીતે વતન કરવામા અમે ચૂકીએ તો મંડળના નિયમ અનુસાર જે નિર્ણય થાય તે કબૂલ રાખી તે કરશે તે મળ મડન કળવા અમે તૈયાર છીએ

૧ બાળ ગંગાધર ટિળક સ્ક્રીપ્ટ પોતે

૨ વામુદેવ ગણેશ જોષી

૩ જોષાદ કૃષ્ણ જોષા

તા ૯ નવેમ્બર, ૧૯૮૦

૪. હરિ નારાયણ આપટે, ઇ ઇ

(રવિવાર)

બીજી તરફ એ કાષ્ઠદાને ટેકો આપનારાઓની સભાઓ પણ ઢેકઢેકાણે થઈ મુબઈમા લગભગ બે હજાર સીઓની સહીથી સંમતિવધ વધારવાને ટેકો આપનારી એક અરજી નરકાર પાસે મોકલવામા આવી. આખરે નમતિ વધનું બિલ ૯ જાનેવારી, ૧૮૯૧ને મેજી રીતસર મધ્યસ્થ સરકારની ધાયત્તભામાં રજૂ થયું એટલે વાદ વળી જોરમા આવ્યો અને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ મતવાળાઓની સભાઓ ઠેર ઠેર ભરાવા લાગી વિરોધ કરનારાઓમા મુબઈ તરફ ટિળક, જિનસીવાલે, ખાપડે, મહાદેવ ચિમસાજી આપટે ચિમનલાલ સેતલવાડ અને બગાજ તથા બીજા પ્રાંતોમા નગ રમેશ દ્ર મિત્ર, વ્યો ચં. બેનરજી, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, સર ટી માધવરાવ વગેરે હતા, ત્યારે નાનડે, ભાડરકર, તેલંગ વગેરે લોકો તરફેણમા હતા. સંમતિવધના કાષ્ઠદાને થાલ વચનોથી બાધ આવતો નથી એમ પુરવાર કરવાનો ભાડરકર પ્રવચન કરવા ટિળક તેમના પર વિરોધી વચનોનો મારો ચલાવ્યો અને

મુઃ વા વાલ્વૃદ્ધા વા વાહ્યગ વા વહુશ્રુતન ।

—તત્તાયિનમાયાન્તમ્ દન્યાદવાવિચારયન ॥

એમ કહીને ભાંડારકર પર બહુ કડવી ટીકા કરી. બિલમા મૂચવેલો સુધાને ટિળકને જોકે માન્ય હતો તોય તેમણે રજૂ કરેલો મુદ્દો એ હતો કે આ બિલ દ્વારા પરદેશી સરકાર હિન્દુઓના નામાજિક અને ધાર્મિક આચારોમા હસ્તવિરોધ કરે છે અને તેથી તે રાષ્ટ્રીના જાહેરનામા નામે વિનંગન છે,

અને આ વાત તેમને પસંદ ન હતી. શ્રી તેલંગે જાહેરનામાના કેટલાક શબ્દો પર ભાર દઈને સંમતિવચના બિલ ને જાહેરનામાના વિરોધનો પરિહાર કરવાનો પ્રયત્ન કેપો. આ કટુ વાદવિવાદમાં કેટલાક વિખવાદના ને મારામારીના પ્રસંગો પણ આવી ગયા અને તેલંગ, ભાંડારકર વગેરે વિદ્વાનોને માનહાનિ સહન કરવી પડી.

આખરે તા. ૧૯ માર્ચ, ૧૮૮૧ને રોજ લોકમતના વિરોધને અવગણીને 'પ્રો. ટિળક અને પંડિત શયપરનો પત્ર સાચો હોય તો પણ તેની માથે રહેવા કરતાં પ્રો. ભાંડારકર, ન્યા. તેલંગ અને ટી. બ. રઘુનાથરાવનો પત્ર ખોટો હોય તો પણ અમે તેની સાથે રહીશું' એમ કાયદામંત્રી સ્કોબેલે ધારાસભામાં જાહેર કર્યું અને કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. તેથી મનાતનીઓ વળી વિશેષ ચિંતાયા. પછી આવેલી ટોળીને વખતે મનાતનીઓએ સુધારકનું એક બનાવટી શબ્દ બનાવી તેનું સરઘસ કાઢ્યું! ટોળી પૂરી થયા પછી આ વાદ ધીમે ધીમે શમી ગયો.

૧૬

પંડિતા રમાબાઈ અને શારદાસદન

સંમતિવચના કાયદાની ઉગ્ર ચર્ચા હજી પૂરેપૂરી શમી ન હતી એટલામાં બીજું એક પ્રકરણ ઊભું થયું તે હતું પંડિતા રમાબાઈ અને તેમના શારદાસદન અંગેનું. પંડિતા રમાબાઈનું જીવન એટલે એક રીતે વીરતાની રોમાંચક ગાથા ને બીજી રીતે — ખાત્ર કરીને હિંદુધર્મ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિથી — એક કરુણ કહાણી કહી શકાય તેવું હતું. તેમના જીવનની હકીકત ટૂંકમાં આવી હતી -

રમાબાઈના પિતા અનંતશાસ્ત્રી ઝેગરે દલિય કાનડા જિલ્લાના વતની હતા બાજરાવ બીજાના ગુરુ રામચંદ્રશાસ્ત્રી માટે પામે શાસ્ત્રાધ્યયન કરતા બાજરાવના પત્ની વારાણસીબાઈ સંસ્કૃતનાં સારાં જ્ઞાત્રકાર હોઈ સંસ્કૃત શ્લોકો શુદ્ધ અને મધુર વાણીથી બોલતા, એ તેમણે જોયેલું તે પરથી પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓને પણ સંસ્કૃત શીખવવાનો તેમણે સકલ્પ કરેલો. બાજરાવના બાદીત્યાગ પછી તેઓ મેસૂર ગયા ને ત્યાં સંપત્તિ તથા મનમાન બંને પામ્યા દસ વરસ ત્યાં ગાળી ઘેર ગયા ને ઘેર ગયા પછી પોતાની

પત્નીને તેમણે નિરંકુશ ઘીખવ્યું માતૃપિતા તથા પત્નીને લઈને તેઓ કાઠી
 યાત્રાએ નીકળ્યા, પણ રસ્તામાં જ તેમના પત્નીનું અવમાન થયું યાત્રા
 પૂરી કર્યા પછી માતૃપિતાને ઘેર પહોંચાડી તેઓ વધુ અભ્યાસ માટે પાઠ
 કાઠી ગયા અને ત્યાંથી નેપાળ જઈને ત્યાં પણ સારું સન્માન તથા
 દમિયામા વિપુલ પન પામ્યા. પછી ફરી ગુજરાત મહારાષ્ટ્રનો પ્રવાસ કરતા
 હતા તે દરમ્યાન સામ્રાજ દેડવત્ પ્રણામ કરતા કરતા કાઠીયાત્રાએ નહકુટુંબ
 બ્રિટિશ વાઈના એક અભ્યકર સાથે તેમનો પેઠસ મુકામે ભેટો થયો અને
 ત્યાં અભ્યકરે પોતાની નવ વરતની કન્યા અંબાબાઈને અનંતચાત્રીની માથે
 પાસવાવી અનંતચાત્રીએ આ પત્નીને પણ સન્કૃત ઘીખવવાનું શરૂ કર્યું. પછી
 કુટુંબની કે સમાજની પદવણીભાષી છૂટવા માટે તેમણે ગામની વસ્તી છોડી
 રંઈને જ્યાંથી તુગા, ભદ્રા ઇત્યાદિ નદીઓ નીકળે છે તે ગંગામુલ્ય પર્વત
 નામની જગ્યાએ જઈને ત્યાં પ્રાચીન અપિજોની જેમ રૂપડી બાધી એક
 આશ્રમ બિભા કયો. ત્યાં તેમની સન્કૃત વિદ્યાથી આકર્ષાઈને અનેક વિદ્યાર્થીઓ
 શાસ્ત્રાધ્યયન માટે તેમની માથે આવવા લાગ્યા તે એક ગુરુશ્રવ બ્રહ્મ થયું
 અનંતચાત્રી જૂની યગ્યપરા પ્રમાણે ઘીખેલા હોવા છતાં ભાગે ચિકિત્સક
 બુદ્ધિવાળા હતા અને તેથી કેક ધાર્મિક માન્યતાઓ બાજન પોતાનો વિદ્યા
 મત સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતા. ગંગામુલ્ય પર્વતના આ આશ્રમમાં એ પતિપત્ની
 એ બાગ વનમ ઉપર સમય ગાળ્યા લક્ષ્મીનાઈ (પ્રથમાશ્રમના અંબાનાઈ) એ
 સન્કૃતનું અત્યંત સરન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું કે ઘાત્રી બહારગામ જતા ત્યારે
 લક્ષ્મીનાઈ જ છાત્રોને આગવનો પાસ આપતા. લક્ષ્મીનાઈને છ બાળકો
 થયાં તેમાં નાથી નાના રમાનાઈનો જન્મ ૧૮૫૮માં થયો હતો. છેવટના
 દિવસોમાં આ ઘાત્રી રૂપતીની મિશિત નાવ કંગાવ બની ગઈ હતી અને
 તેને કારણે અનંતચાત્રીએ જવમમાનિ લેવાનો પણ વિચાર કરેલો. પણ
 તેમ કરી શકે તે પહેલા જ તેઓ કાગવથ થયા. તેમના પત્ની થોડા જ
 વખતમાં લક્ષ્મીનાઈ પણ ગુજરી ગયા. તેમની અવિવિધ જેમ તેમ
 પતાવીને રમાનાઈ તથા તેમનો એક ભાઈ શ્રીનિવાસ ઘર છોડી ફરતા
 કરતા કલકત્તા જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં પોતાની સન્કૃત વિદ્યાની મદદથી તેઓ
 ગુજરાતનું પલાવવા લાગ્યા.

કલકત્તામાં રમાનાઈએ સન્કૃતમાં ભાષણો આપવાનું શરૂ કર્યું તેમની
 કુવાન વય, પ્રભાવી વન્ય અને નિરંકુશ જ્ઞાન જોઈ ત્યાંની સ્ત્રીઓ
 તરફથી જાહેર સજા ભરી તેમને માનયત્ર આપવામાં આવ્યું પણ રમાનાઈના

દુઢિં વે કરીને તેમનો ભાઈ પણ એ જ વખતે (મે, ૧૮૮૦)માં મરણ પામ્યો. તે પછી રમાબાઈને મુંબઈ આવવા માટે ત્યાંના લોકોએ આમંત્રણ મોકલેલું અને તેમણે તે સ્વીકારેલું પણ ખરું. પણ મુંબઈ ન આવતાં તેઓ આસામમાં ગયાં ને ત્યાંના મેધાવી નામના એક વકીલ સાથે પરણ્યાં. પણ તેમના દુઢિં વે તેમનો પૂરો કેરો પકડયો હતો. મેધાવી લગ્ન પછી દોઢેક વરસે ગુજરી ગયા ને રમાબાઈ વિધવા થયાં. તે વખતે તેઓ મગળાં હતાં. યોગ જ મમયમાં તેમણે પુત્રીને જન્મ આપ્યો ને તેનું નામ મનોરમા પાડ્યું.

તે પછી બંગાળ કે આસામમાં ન રહેતાં તેઓ મુંબઈ ને ત્યાંથી પૂના આવ્યાં ને ત્યાં રાનડે, ભાંડરકર વગેરેની મહાયથી સ્ત્રીઓમાં કામ કરવા લાગ્યાં. ૧૮૮૨માં તેમણે 'આર્થ મહિલા સમાજ'ની સ્થાપના કરી. એ જ વરસે કેળવણી તથાસ થંચ (હંટર કમિશન) આગળ રમાબાઈની જુબાની થઈ. તેની પંચના પ્રમુખ હંટર સાહેબ પર એટલી ગરમ છાપ પડી કે તેમણે તેનું અગ્રેજી ભાષાતર કરાવીને એડિનબરોમાં એ જ વિષય પર ભાષણ આપી શ્રોતાઓને ચકિત કરેલા. પોતે કહે નાતે જુબાની આપે છે એ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં રમાબાઈએ કહ્યું કે, "શ્રીકેળવણીની હિમાયત કરવા માટે જેમની ખૂબ પગલણી થઈ, જેમના માર્ગમાં લોકોએ અનેક અંતરાયો નાખ્યા અને જેમનો બાંહેધાર પણ થયેલો, એવા એક ગૃહસ્થનાં હું દીકરી છું, અને શ્રીઓનો દરજ્જો ત્રિવે લાવવા માટે આજીવન કાર્ય કરવાનો મેં સંકલ્પ કરેલો છે." રમાબાઈની જુબાની રાણી વિક્ટોરિયાના વાલવામાં આવી ને તેને પરિણામે લેડી ડફરિન ફંડ, સ્ત્રી દાક્તરો તથા ઇસિપતાલોની પ્રવૃત્તિ થઈ થઈ એમ રમાબાઈના એક ચરિત્રકાર જણાવે છે.

પૂનામાં આવ્યા પછી રમાબાઈએ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ત્યાંની કન્યાશાળાના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિસ હરફર્ડ સાથે તેમનો પરિચય થયો ને તેમની દ્વારા પૂનાના ખ્રિસ્તી સમાજ સાથે તેથી રમાબાઈનું મન ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે વધુ આકર્ષાયું. પૂનામાં લોકોનો પૂરો સહકાર ન મળ્યાથી રમાબાઈને પૂરતો સત્તાઈ ન થયો ને તેઓ પોતાનાં દીકરી મનોરમાને લઈને વિલાયત ગયા. ત્યાં ચેલ્ટનહેમ કોલેજમાં તેઓ સંસ્કૃતનાં અધ્યાપિકા નિમાયા. વિલાયતમાં તેમણે પોતાની પુત્રી સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મનો શીતમર અંગીકાર કર્યો. વિલાયતથી રમાબાઈ અમેરિકા ગયા, ને ત્યાંથી મિથનરી લોકોની મદદ લઈને હિન્દુસ્તાન પાછા આવ્યાં. મુંબઈમાં તેમણે ૧૧ માર્ચ ૧૮૮૯ને રોજ નિરાશ્રિત વિધવા તથા બીજી સ્ત્રીઓ માટે શારદાસદન નામની સંસ્થા

સ્થાપન કરી, અને ચાનડે, બાગરકર, લાવણકર ઉમિયાતકર ઇત્યાદિ તેના સલાહકાર મંડળમાં જોડાયા.

હવે રમાબાઈ એક વટવાણેલી ખિસ્તી બાઈ થઈ હતી. તેની દેખરેખ નીચે હિન્દુ સ્ત્રીઓની કેળવણી થી રીતે ચાલે છે તે બાનત ઘણાને શકા થતી હતી અને તેમાં ટિળક પણ : તા એટલામાં ૧૧-૧૨-૧૮૮૮ના ખ્રિસ્તી ટ્રિફિનલ લીગની નામના ન્યૂયોર્કના એક પત્રમાં એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા કે, “શારદા નામના ઘણા સાન બાળવિધવાઓ છે તેમાંની બે પોતાની ખિસ્તી ધર્મે વિષેની શ્રદ્ધા જાહેર કરીને રમાબાઈની પ્રાર્થનામાં જોડાય છે બીજી એક ખિસ્તી મિથનની પાને ભણે પણ છે તેથી બે નસ્યામાં જે મનસ્વાનજ્ય છે તે હાનિકારક ન કહેવાય (એ મિથનની દૃષ્ટિથી!) અને બે નસ્યા ખિસ્તી જ એ સ્પષ્ટ થાય છે” વગળપ્રવૃત્તિમાં રન લેતી અને નવી વટવાણેલી ખિસ્તી બાઈના ઘણા નીચે હિન્દુ કન્યાઓને ભણવા શાખવી, અને ખામ કરીને તેણે સ્થાપેલા આશ્રમમાં રહેવા માટે દાખલ કરવી એમાં આપણી સત્કૃતિ અને ધર્મની દૃષ્ટિથી ભાગે જોખમ છે, કોઈ પણ રીતે તે ઇષ્ટ નથી, એમ માનનારા ટિળકે ઉપરના સમાચાર તરત જેમ્તામાં છાપ્યા. તેમ છતાં આશ્રમના સલાહકારક મંડળને મોડ તે વાણ જ રહ્યો બાઈ ખિસ્તી હોય તો ભલે, આપણી સ્ત્રીઓને કેળવણી મળે જો એ મોને લાખ કે, એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા અને બીજી તરફથી બાઈને જે નસ્યા તરફથી માર્થિક મદદ મળતી હતી તે નસ્યાને તેમણે આશ્રમમાં ધાર્મિક કેળવણી ન આપવા તેમ જ તેમાં ભણવા આવતી સ્ત્રીઓને ધમાનત કરવા ન લલચાવવા રમાબાઈને જુવના આપવા લખ્યું પણ તેમણે એવી કોઈ ગવના ન આપી એટલું જ નહીં પણ રમાબાઈને જ આશ્રમના સંચાલનને જોગેની કુલ નસ્યા આપો દીવી તેથી રમાબાઈએ પોતાના ટીકાકારોને ચોખ્ખું જ સુભળાવ્યું કે, તમે જે આશ્રમના સંચાલનને માટે પૂરતા પૈસા આપન તો શારદાસદન ખિસ્તી નસ્યા બનત જ નહીં તેમ જ પોતાના આશ્રમમાં આવતી માર્થ પણ સ્ત્રી ખિસ્તી નહીં બને એવી બાંહેધરી આપવાની પણ તેણે ના માગી. આટલું રમાબાઈએ કહ્યા પછી સુધારાવાળા ઓની આખ ઊઘડી અને ચાનડે, બાગરકર વગેરેએ મન્યાના સલાહકાર મંડળમાંથી રાજીનામા આપી દીધા પછી તો શારદાસદન છોડ્યો ખિસ્તી ધર્મના પ્રસારની જ નસ્યા બની ગઈ ટિળક સ્ત્રીકેળવણીની વિરુદ્ધ હતા એવો તેમના ધર આગેય મૂકવામાં આવે છે પણ સ્ત્રીને કેળવવા

જતા જો તે પોતાની સંસ્કૃતિ અને ધર્મથી વિખૂટી પડે તો તેમા તેનો તેમ જ સમાજનો કઈ રીતે ઉદ્ધાર થયો ગણાય? સંવેદનશીલ અને સંસ્કારગ્રાહી ઉમરમા પોતાના ધર્મ ને સંસ્કૃતિથી વિખૂટા પાડી ચારકા ધર્મ અને નસંસ્કૃતિના પ્રભાવ હેઠળ બાળક કે બાળાઓને મૂકવા એના જેવું કુશિયલ ભાગે જ હોઈ શકે ટિજક એવા શિયણના કદા વિરોધી હતા અને તેથી જ રમાબાઈના શારદાનંદન પર તેમણે સખત ટીકા ચાલુ રાખી હતી.

એ પછી શારદાસન્ન છોડીને બહાર નીકળેલી કન્યાઓના પાલન પોષણની વ્યવસ્થા કરવા માટે નિમ્માયેલી સમિતિમાં પણ તેમણે કામ કરેલું

આગળ જતા રમાબાઈએ ખૂબ મોટા પાયા પર વટાળ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તેમા તેમણે કાવે તેવા માર્ગોના આશરે લીધા છપ્પનિયાના દુકાળમા હજારો નિરાધાર છોકરીઓ તથા સ્ત્રીઓને તેઓ મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મારવાડ વગેરે પ્રાન્તોમાથી લઈ આવ્યાં અને તે બધાંને ઈશુના વાડામાં તેમણે દાખલ કરી દીધા પોતાની સંસ્થાને લગભગ જેલ જેવું સ્વરૂપ આપ્યું ને બહારના કોઈ માણસને અંદર જવાનું પણ અશક્ય કરી દીધું આની સામે અનેક કૃતિયાદો મંકારમા થઈ, સંસ્થાની તપાસ થઈ અને ઘિસ્તને નામે જબર દસ્તીથી છોકરીઓને સદનમા પૂરી રાખવી, તેમને વટલાવવી અને વિધર્મી લોકો સાથે પરણાવી દેવી, અ બધી ગુલામખાનાને જ ચેલો એવી ગેર રીતિઓ હોવાથી સરકાર તે ચલાવવા દઈ શકે નહીં, એમ પૂનાના કલેક્ટર સ્વિકૃતે તેમને સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું

પોતાની સંસ્થાને માટે દ્રવ્યસહાય મેળવવા રમાબાઈ ફરી અમેરિકા ગયા પણ બીજી વારના અમેરિકાના પ્રવાસમા તેમને સારી આર્થિક મદદ મળી નહીં, કારણ તે પહેલા સ્વામી વિવેકાનંદ તાજા જ વિશ્વધર્મ પરિષદ અગે ત્યાં ગયા હતા અને વેદાન્ત તથા હિન્દુધર્મ વિષે લોકોમાં આદરની ભાવના તેમણે પેદા કરી હતી એટલે રમાબાઈએ હિન્દુધર્મ, સંસ્કૃતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનની નિન્દા શરૂ કરી. વેદાન્ત વિષે કહેતા, “વેદાન્તના વિવેચનમા હિંદી થાસી પડિતો લાંબા લાંબા ને ભારે જડબાતોડ વાક્યો વાપરે છે, તેથી જ તે તત્ત્વજ્ઞાન ગહન છે એમ તમને લાગે છે!” એમ તેમણે કહ્યું “બ્રહ્મ એટલે પોલાણ, પણ જ્ઞાન અને આનંદથી ભરેલું પોલાણ! આવા પોલાણની તમે કલ્પના કરી શકો ખરા?” એવો સવાલ તેમણે અમેરિકન શ્રોતાઓને પૂછ્યો હિન્દુ સમાજસ્થિતિનું વર્ણન કરતા બાઈએ કહ્યું, “જોયી વર્ણના હિન્દુ પુરુષો એકી સાથે સો દોઢસો સ્ત્રીઓની સાથે પરણે છે

અને તેમની સ્મરસૂચકિત સારી નથી હોતી તેથી તેઓ પોતાનાં બેસાછેકરાની ચોપડામાં ચાલી કરી રાખે છે ”!

વેદાન્તની ટીકા બાબત લોકમાન્યે લખ્યું, “લાંની લાખી દાટીવાળા, શરીર પર કરચલીઓ પડેલી છે એવા ઋષિઓએ વેદાન્તના ગ્રંથો લખેલા છે તેથી લલિતકલાભાવનના નાજુક દુવાન અમેરિકન સ્ત્રીઓએ તે વાંચવા જેવા નથી એવી ટીકા આ માયાવાં બાઈએ વેદાન્ત ગ્રંથો પર ન કરી એ આપણા પર મહેરબાની જ કરો કહેવાય ” બ્રહ્મ વિષેના બાઈના ઉદ્દેશ્યોને ઉઠેલીને તેમણે લખ્યું, “પ્રાચીન કાળમાં અપ્પરાઓએ વિશ્વામિત્ર વગેરે ઋષિઓ અને ઇંકર વગેરે દેવોની ઠેકડી ઉડાવ્યાનું બાપણે પુરાણમાં વાંચીએ છીએ પણ પાંડિત્યએ કહ્યું જા બ્રહ્મની ઠેકડી પેલા જૂના સ્ત્રી પરાક્રમનો જ આધુનિક નમૂનો કહેવાય એકો સ્ત્રીઓની વાત સાચી હોય તો બાઈને વગળ પ્રવૃત્તિ માટે છોકરીઓ ભગાડી જવાની ભાગે નગવડ થાત પણ એવી સ્થિતિ ન હોવાથી જ દુગામમાં અનાથ બનેલા બાળકોથી જ બાઈને સંતોષ માનવો પડે છે કદાચના મુખીની છોકરીને બાઈ ભગાડી ગઇ એટલે તે લાકડી લઈને શારદાસદનની કડે કેવો પડ્યો હતો તેનો અનુભવ બાઈને આવેલો જ છે, તેની પણ તેમને બાઈને યાદ દેવડાવી

૧૭

ચાના ખ્યાલામાં જ તોફાન

નમતિવરનો કાવદો લેણે અવામાં જ જેને ચાના ખ્યાલામાં તોફાન કહી શકાય તે પંચલોદ મિથન ના પ્રકરણ નામની એક ગમૂંછ થટના બની. તેની હકીકત નીચે મુજબ હતી

પોતાની પત્ની આનંદીબાઈને હાકતરીના વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકા મોકલનાર ગોપાળરાવ જોશી એક ઉત્તર વિચારના સદ્ગુણસ્થ હતા. નમાજ-સુધારાને અંગે વાતો ઘણી થાય છે, પણ તે કરનારા વખત આવ્યે કોઈ ને કોઈ બહાનું કાઢી ફરજભાષી છાંડી જાય છે તે જોઈને તેમને એક ગમ્મત કરવાનું સૂચ્યું મિથનરી લો. સાથે તેમનો સારો સંબંધ હતો તેમણે પૂનાના પંચલોદ મિથનના યાદરી નેવરન્ડ રિવિઝન યાત્રે ૪ ઓક્ટોબર ૧૮૯૦ ને રોજ રાનડે, ટિળક, જોખણે, વગેરે ઘહેરના આજ્ઞાયકતા લોમેને ભાષવ

માટે આમંત્રણ અપાવ્યું ભાણ પૂરું થયા પછી મહેમાનોના આતિથ્ય માટે ના અને બિસ્કિટ તેમની આગળ મૂકવામાં આવ્યાં એટલે તેમાંના કેટલાકે એક કે બન્ને વસ્તુઓને ન્યાય આપ્યો, કેટલાકે ચાનો કપ હાથમાં લઈ એટલાથી તેનું સન્માન કર્યું અને બીજાઓએ એટલાં પણ તન્દી લીધાં નહીં.

આ સારી વાત બન્યા બાદ કેટલાય મહિના પછી ગોપાળરાવ જોશીએ આ સમારભની હકીકત પુર્વેગા છાપામાં મિશનમાં હાજર રહેલા — ને કેટલાક ન રહેલાનો પણ — લોકોનાં નામ દામ માથે પ્રમિલ્લ કરી તેમ છતાં પૂનાના બ્રાહ્મણો કેટલાક દિવસ યુધ્ધ ૪૨ રહ્યા. પણ છેવટે ૧૮૯૧ની આખરે બ્રાહ્મણ-રમક મંડળના આગેવાનોએ થંચેડીદ મિશનના ચાપાણીમાં ભાગ લેનારા સદ્ગુણસ્થો સાથે સંબંધ રાખનારા ઉપાધ્યાયો કે ગોત્ર અને રમોઈયા તથા પાણી ભરનારાઓની પાછળ બહિષ્કારનું લક્ષરું ડિભું કર્યું અને પછી સમારભમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેનારા લોકોનાં સર્ગોર્ગપ્રીઓમાં બહિષ્કાર દાખલ થયો અને તેને લાંબાં તેમના કુટુંબની સ્ત્રીઓ વગેરેની હેરાનગત થઈ થઈ.

દરમિયાન પુર્વેગમાં પ્રમિલ્લ થયેલા કેટલાક નામ ખોટા હોવાથી તેના પર આબરૂનુકસાનોનો ખટલો થઈ તેને બનેા કચિયાનો ૬૩ થયો. બીજી તરફ પૂનાના કેટલાક ચુસ્ત સનાતનીઓએ પેલા વટલાયેલા લોકો સામે શંકરાચાર્ય માને ફરિયાદ દાખલ કરી એટલે શકરાચાર્યે તેને અંગે એક પંચ નોમ્યું અને ૧૮૯૨ના જાનેવારીમાં એ પંચનું કામ પૂનામાં થઈ થયું એટલે ચાપાણ અને બિસ્કિટભણ પણ શંકરાચાર્યની હકૂમત ના પીવાના આરોપવાળા લોકો માને છે કે નહીં એ પ્રશ્ન વધારે મહત્વનો બન્યો. રાનડે ટિપ્પણ વગેરે કેટલાકે તે કબૂલ રાખી કેટલાક લોકોએ શંકરાચાર્યની સત્તા સ્વાકારી ૪ નહીં એટલે કમિશને બધાને જુદો જુદો જાતના પ્રાપચિત્તો ને પ્રતોની મજા દરમાવી.

પણ આ ચુકાદાથી પ્રકરણ વળી વધુ ચકડોળે ચકડું થયેરના બ્રાહ્મણોમાં શુકલ અને કૃષ્ણ અવા બે પલો પડ્યા ને ધાર્મિક વિધિઓ કે લગ્ન, જનોઈ વગેરે સમાજબને વખતે જોર કળતણ મળવાનું પણ કેટલાક બહિષ્કૃત લોકો માટે મુશ્કેલ બન્યું, તેમની પાસેલાં પુત્રોઓને તેડાવવાની તેમના સસરાના કુટુંબોએ ના પાડી ને કેટલાક સાસરિયાઓએ પોતાની વધૂઓને ચા પીવાવાળાં મિથરિયાઓને ત્યાં મોકલવાની ના પાડી પિતાપુત્ર વચ્ચે અબોલા ને ઝપ્પણ શરૂ થયા રાનડે પ્રાપચિત્ત લેવાના મતના ન હતા ને તેમને બહિષ્કારને કારણે ઝાઝું મહન કરવાપણું પણ ન હતું, કારણ તેમની પાસે

ધાર્મિક ધૂળ વિધિ ઇત્યાદિ માટે કાચમનો ભટજી હતો અને તેમના મિત્રોને પણ તેનો એવે પ્રત્યે લખાવો થતો. તેમ છતાં મિત્રોનાં કુટુંબોમાં શાંતિ આણવા માટે તેમને મિત્રોને પ્રાચલિત લેવાની સલાહ આપવા પડી અને એ જ કારણ તેમને પોતાને પણ આખરે પ્રાચલિત લેવું પડેલું ટિળકે પણ પોતે કાથી ગયા હતા ત્યાં જ પ્રાચલિત લીધું હતું એમ જાહેર કર્યું ને આ વાદ ધીમે ધીમે શમી ગયો. આ આખું પ્રકરણ તે વખતના સુધારકોની તેમ જ સિન્દુધર્મના કહેવાતા રચકોની કેવી વિચિત્ર માન્યતાઓ હતી તે બતાવવા આજે તો કેવળ રમૂજ પેદા કરે છે.

૧૮

સામાજિક અને રાજકીય

આ બધી ઘટનાઓ પરથી ટિળક મૂળે જ સમાજ/સુધારાના કદા વિરોધી હતા એમ કોઈ કહે તો તે બરાબર નથી જણાવે જણાવે નવાઈ લાગે કે તેમણે સામાજિક પરિષદોમાં યાજર રહી તેમના કામકાજમાં ભાગ પણ લીધો હતો.

જાણી કોલેજની બહાર જાહેર પ્રવૃત્તિમાં તેમણે ૧૮૮૯માં શરૂઆત કરી તે વરમના ડિસેમ્બરમાં તેલંગના પ્રમુખપણા હેઠળ મુબઈમાં ભરાયેલી ત્રીજી સામાજિક પરિષદમાં તેમણે યાજરો આપીને ભાગ લીધો હતો. એ પરિષદની દોડેક મહિના પહેલાં જ પૂના મુન્શરફના કેટલાક મમાજ/સુધારાના હિમાયતીઓએ એકભાષાગ્રંથ, ભાવવિવાહ પ્રતિષ્ઠા, મધ્યનિષેધ ઇત્યાદિ સુધારાઓનું એક પ્રતિજ્ઞાપત્રક કાઢ્યું હતું અને તેની જોડે ઠેરઠેરા પુણિપત્રમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મમાજ/સુધારાના કામમાં કાચદાની મદદ લેવાનો વિચાર પડેલો મૂકવામાં આવ્યો છે, તેથી પ્રતિજ્ઞાપત્રક પર સહી કરવાને હવે ઠોળને પણ વાંધ ન હોઈ શકે એટલે ટિળકે કોઈ પણ જાનની આનાકાની વિના તેના પર સહી કરી, ને ચનડે વગેરેની હિલચાલ માટે તેઓ જોડાયા આ પુણિપત્ર પર ચનડે, લોકહિતવાદી, ભાણરકર વગેરેએ સહીઓ કરી હતી.

એટલે ઉપરની પરિષદમાં મુનર્વિવાહ અને જાતિતંત્રની બાબતમાં દી. બ. રઘુનાથરાવે જ્યારે કેટલીક એવી સૂચના કરી કે જેથી સરકારને તેમાં હાથ ધાલવાને અવકાશ મળે ત્યાં “પ્રો. ટિળકે એમ કહ્યું કે, સામાજિક

સુધારાની બાબતમાં લોકોએ પ્રતિવાચન પર જે સહીઓ આપી છે તે સામાજિક સુધારા માટે કાયદાની મદદ મુદ્દલ લેવામાં નહીં આવે એવા આશ્વાસન પર જ આપેલી છે તેથી સ્થુનાચરણની સૂચનાઓને માન્યતા આપવી ચોક્કસ નહીં થાય ”

આ જ પરિપત્રમાં એક અતિ ઉત્સાહી સુધારકે જ્યારે ભાષણ આપતા જણાવ્યું કે આપણે જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે કેવળ આપણને જ નહીં, પણ આપણા વારસોને માટે પણ બંધનકારક હશે, ત્યારે શ્રોતાઓએ તેના કથનને ધધાવી લીધું આ ઘટના પ્રત્યે દિનકે પોતાનો તિરસ્કાર જાહેર કર્યો.

ચોથા પરિપત્રમાં તેમણે બાળવિવાહનો નિષેધ કરીને પ્રૌઢવિવાહનો પુરસ્કાર કરતા ઠરાવને ટેકો આપેલો. નાજપુરમાં ભરાયેલી પ્રાથમી પરિષદમાં વિધવાપુનર્વિવાહનો પુરસ્કાર કરતા ઠરાવમાં તેમણે એક મહત્વનો સુધારો સૂચવ્યો હતો “લોકો આ કામમાં થી રીતે સહાય કર ?” એવો મવાલ પૂછીને તેમણે કહ્યું કે, કેવળ શાબ્દિક સહાનુભૂતિ બતાવે કયું વળવાનું નથી તેથી જોમને વિધવા પુનર્વિવાહ માટે પોતાની મહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવા હોય, તેમણે કેવળ પુનર્વિવાહનાં વિધિ વખતે હાજર રહી મંત્રાપ ન માનતા તેને અંગે ઘનાત ભોજનગમ્યારણમાં પણ ભાગ લેવો જોઈએ પણ પરિપત્રના આગેવાનોએ અટલી સૂચના પણ માન્ય ન કરી અને ‘આ વળવળને આગળ ધપાવવા પોતાનાથી બને તેટલી મદદ કરવી’, એવા મોઘમ શબ્દો ઉમેરી ગئے કાકયા !

આ પરિપત્રમાં સમાજસુધારોની નીતિરીતિની બાબતમાં મતભેદ એટલો ઉગ્ર બન્યો દેખાય છે કે મધ ઉપરથી “મિ દિનક મરી નહીં જાય ત્યાં સુધી આ મતભેદોનો અંત આવવાનો નથી” એમ કહેવા સુધી વાત ગયેલી. તેથી સામાજિક પરિપત્રની નીત અને કાર્યપદ્ધતિથી દિનક કંટાળી ગયા અને તેમણે તેમાં ઈ સ ૧/૮ના અધિવેશનનો અપવાદ બાદ કરતા હાજર રહેવાનું બંધ કરી દીધું આ અધિવેશનમાં હિંદુ મુસ્લિમ પુલ્લડો અને એક બહુ જ મહત્વનો ઠગવ* પસાર કરવામાં આવ્યો હતો દિનકે

* હિંદુ અને મુસ્લિમ બંને કોમના રીતરિવાજ, રૂઢિઓ અને જાહેર સમારકોની ઉજવણી અંગે જે વલીય કે સિરમ્તા પચનિત હોય તેની નોંધ કરવી અને તે મુજબ દર વરસે બન્ને કોમો પાસે પાવન કરાવવું અને કોઈ વિવાદ કે ઝડોડો ઊભો થાય તો પચ દ્વારા નિમત્ર આપવો એવી મતવચનો આ ઠરાવ હતો.

કસરીમા સૂચવેલા ઉપાયો સાથે તે મળતો આવતો હોવાથી તે પસાર કરાવવામા તેમણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હોય એમ દેખાય છે

સમુદ્રપર્યટનના ઠરાવમાં પણ તેમણે એક મુધારો રજૂ કર્યો કે, પરદેશમા શાકાહારી રહેવું જોઈએ અને પાછા આવ્યા પછી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું જોઈએ તેમના આ સુધારાને પડિત માલવીયે ટેકો આપેલો

પણ સામાજિક પરિપક્વ ઠરાવ કરીને તેનો અમલ કરવા માટે કાયદાની મદદ લેવાનો પ્રયત્ન કરે, એ તેમને બિલકુલ પસંદ ન હતું

સુધારો અને કાયદો એ બેની મર્યાદાઓ બતાવવા માટે તેઓ ૧૮૯૨ના એક લેખમા જણાવે છે, “બધા લોકોને જ વાત સમત હોય તેનો અમલ કરવાને માટે કાયદાની મદદ લેવી એ જોટલું આવશ્યક છે, તેટલું જ લોકોના મતની વિરુદ્ધ જઈને તેમના પર કાયદાથી સુધારો લાદવો એ અશ્વઘાય છે ”

સુધારા અંગે વખતોવખત વ્યક્ત થયેલા તેમના વિચારો નીચે મુજબ હતા

સુધારો એક આંતરિક વિકાસની ભાગત છે અને તેથી તે સમાજના વિકાસનો નિદર્શક હોવો જોઈએ સુધારાનું કામ લોકકેળવણી દ્વારા જ કરવું ઘટે નવા વિચારને આત્મસાત્ કરીને લોકો તેને ધરાવે નહીં ત્યાં સુધી આગળ જરૂ નકામું છે તેથી સમાજસુધારકોએ સરકાર તરફ મોકલ કરવાને બદલે લોકો તરફ મોકલ ફેરવવું જોઈએ તેમને ઉદ્દેશીને પ્રચાર કરવો જોઈએ સમાજના માનસને નાણક દુભાવ્યા વિના ઓછામાં ઓછા વિરોધને માર્ગે આગળ વધવું જોઈએ કાયદાનો ટૂકો રસ્તો લેવો એ એક રીતે સમાજ પર અત્યાચાર કરવા જેવું છે વળી પિંદુસ્તાનમાં ન્યાત, જન, ધર્મની એટલી વિવિધતા છે કે બધાને સમાન હોય એવા થોડાક જ સવાલો બાદ કરતા દરેકને પોતપોતાને માર્ગે જવા દેવું એ જ રહાપસુભરેગે માર્ગ છે

પોતાના સામાજિક જીવન અને તંત્રાઓ વિષે લોમેના મનમાં જે અભિમાનની લાગણી હોય તેને સુધારકોએ દબાવવી ન જોઈએ દેશની રાજકીય ગુલામીની દશામાં અપામી નબળાઈઓનું જ્ઞાન કરાવનારી અનેક વસ્તુઓ પડેલી જ છે આજે આપણને ખરી જરૂર નબળાઈસ્વાગની છે અને જે સુધારો આપણને આપણા બન્ન કરતા નબળાઓનું વધુ જ્ઞાન કરાવે છે તે અનિષ્ટ છે, એટલું જ નહીં પણ ચોક્કસપણે નુકસાનકારક છે તેમણે એમ પણ કહ્યું કે, પોતાના રીતરિવાજો ને ફિક્કોને અનિર્બંધપણે

વખોડનારા લોકો હિન્દુસ્તાન સિવાય બીજા કોઈ પણ દેશમાં શોધ્યા નહીં જાડે.

જે લોકો રાજકારણમાં સાવ મવાળ દષ્ટિ રાખે છે પણ સમાજ-સુધારાની બાબતમાં વધારેપડતું ઝનૂન બતાવે છે તેનું એક કારણ એ પણ જરૂર આપી શકાય કે હિન્દુ સમાજનું સંગઠન બહુ જ વિધિવિધ અને નબળું પડી ગયેલું હોવાથી તેના નિયમો ને રૂઢિઓનો ભંગ કરનારને આજું સહન કરવાપણું ન હતું, જ્યારે સરકારનો વિરોધ કરવા જતાં ભારે હાડમારી અને નુકસાન વેઠવું પડે તેમ હતું. અમૃત રાજાર પત્રિકાકારના ઉદ્ગાર ટાંકીને ટિળકે એમ પણ કહેલું કે, "સંસારસુધારો આજે સરકારી નોકરીવાળા કેટલાક લોકોને આગળ વધવાનો માર્ગ બન્યો છે."

આપણે ત્યાંના સમાજસુધારકોનો વિચાર કરીએ તો સુધારા માટે જે ત્યાગ ને સહનશીલતા આવશ્યક છે તે તેમનામાં બહુ ઓછાં જેવા મળે છે. તેમનામાં નક્કર કાર્ય કરતાં વાચાળતા જ વધારે છે. તેમનામાં હિંમત અને સચ્ચાઈનો પણ અભાવ છે. એટલે સુધારાની હિમાયત કરનારા લોકોએ પોતે જ સુધારાને ખરે વખતે દગો દીધાના દાખલાઓ પણ જેવા મળે છે. એટલે ભાષણ કરતાં કૃતિ પર તેમણે વધારે ધ્યાન આપવું ઘટે.

વળી જે સરકાર સાથે રાજકીય હકો માટે સતત ઝઘડવાનું હતું તેમ જ જેની હસ્તી દેશ માટે શાપદ્રુમ હતી તેની પાસે જઈને અમારા સમાજમાં અમુક અમુક સુધારા કાયદો કરીને કરી આપો એ વિનવણી કરવા જતું એ સ્વાભિમાનની દષ્ટિથી ઇષ્ટ તો ન જ ગણાય. અને સરકાર તો ઇચ્છતી જ હતી કે રાજકારણ ને સ્વરાજ્યની વાત પડતી મૂકી હિન્દી આગેવાનો સમાજસુધારાની માછળ પડે તો સારું.

હવે આપણે લોકમાન્યના સમાજસુધારા બાબતની નીતિના સમર્થનમાં શ્રી અરવિંદ દોષ થુ કહે છે તે જોઈ આ પ્રકરણ પૂરું કરીએ. લોકમાન્યના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યનું મૂલ્યાકન કરતાં તેઓ કહે છે —

"અમાજસુધારા અંગેના સવાલોને રાજકારણ સાથે અકાળે ભેળવી દેવામાં આવે તો આપણી રાજકીય ચળવળ બહુજન-સમાજથી અવગ પડી જાય અને અંદરોઅંદર ઝઘડનારા મતો ઊભા થાય, અને તેમ કરવું આપણને પરવડે તેમ નથી, એ વાત ટિળક બરાબર જણાતા હતા. રાજકારણી માત્રાને સ્વાભાવિકપણે જ એમ લાગે કે, દેશની પોતાની ધારસભા હોય અને તે લોકોનાં જરૂરિયાતો જાણી લઈ તેમના આદેશોને અમલી બનાવી

શકે એવી પરિસ્થિતિ થાય ત્યારે સુધારા માટે યોગ્ય સમય આવ્યો કહેવાય. વળી, હિન્દુસ્તાનના લોકો માટે રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ તાકીદની વસ્તુ છે, અને તેની સાથે જેનો સીધો સંબંધ નથી તે બધી ગોણુ છે એ બાબત ટિળકનો ચોક્કસ મત અને આગ્રહ હતો. આપણે પ્રથમ સ્વતંત્ર થઈને રાષ્ટ્રનું સમગ્ર જીવન ઘડવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરીએ, પછી તેને સામાજિક બાબતોમાં શી રીતે વાપરવો તે જોઈ લઈશું. દરમિયાન લોકોની તાત્કાલિક પ્રવૃત્તિ જરૂરિયાતો અને ઇષ્ટાનિષ્ટતાનો વિચાર કરીને, તેમ જ લોકો ક્યાં સુધી આગળ વધવા તૈયાર છે તે જાણી લઈને કોઈ જાતના ગડબડ અને સંઘર્ષ વિના આપણે આગળ વધીએ. એ દષ્ટિ સાચી હો કે ન હો; પણ ટિળક જેવા છે અને રાષ્ટ્ર જેવું છે તેવું ઘોવાથી તેઓ બીજો માર્ગ લઈ શકત નહીં.”

૧૯

છાપાં અને લો-કલાસ

કેસરી, મરાઠા પત્રો ત્યારે શરૂ કરવામાં આવ્યા ત્યારે છાપાં, પત્રો તથા તે માટે લીધેલું છાપખાનું એ ત્રણે એક જ સંસ્થાનાં અંગો છે એમ માનીને જ તેમનું મંચાવન ચાલતું હતું. અને છાપામાં વ્યક્ત કરાતા અભિપ્રાયો સામાન્યપણે આખા મંડળના માનસના દ્યોતક છે એમ મનાતું. કેવળ વ્યવહારની સગવડ ખાતર આગરકરની કેસરીના તંત્રીપદે અને ટિળકની મરાઠાના તંત્રીપદે યોજના કરવામાં આવી હતી. અને કોલ્હાપુર પ્રકરણમાં જેને માટે ટિળકને સજા થઈ તે મરાઠામાં લખાવેલો લેખ તેમનો નહોતો પણ આપટેનો લખેલો હતો તે આપણે જોવું. પણ એ પ્રકરણમાં ટિળક આગરકરને ડોંગરીની હવા ખાવી પડી પછી આપટેમાંથી રાજકારણી લેખ લખવાનો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો હોય એમ લાગે છે.

પણ બાળવિવાહપ્રતિત્રવ અને અર્ધમતવેવળ વિષેની મલબારીની નોંધાની ચર્ચા શરૂ થતાં મંડળમાં તેને અંગે મતભેદ ઊભો થયો. મંડળની બહુમતી ટિળકના મતની તરફેણમાં હતી તેથી આગરકર કેસરીના તંત્રી હોવા છતાં તેમને પોતાનો અભિપ્રાય પોતાની સહીથી જણાવવો પડ્યો. રખમાબાઈનું પ્રકરણ અને બીજા સામાજિક સવાલોને લીધે મંડળમાં મતભેદ વધતો જ

ગયો. જે બંધાને પરિણામે આગરકરે જેમની તંત્રીપદ છોડી દીધું અને તા. ૨૨ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૭ને રોજ ટિળકનું નામ તંત્રી તથા પ્રકાશક તરીકે જાહેર થયું એક વરગ બાદ આગરકરે સ્વત્ત્વ નામનું પોતાનું ગોખુ સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું.

પણ છાપખાનું અને છાપા બંને અંગે એ એક નુકસાની બાબત છે એવી જાતનો અસતિષ્ઠ મંડળના સભ્યોમાં આ પહેલા જ પેદા થઈ ચૂક્યા હતા તેથી ૧૮૮૮ના જૂન માસમાં તે બંનેની જવાબદારી અલગ કરી તે કોઈ એક વ્યક્તિ લે તો મારુ એમ વિચારી તે આગરકર લે એવી સૂચના કરવામાં આવી પણ તેમણે તે લેવાની ના પાડી એટલે બીજા એક સભ્ય પ્રો. વાગુદેવરાવ કળકરે તે પોતાને માથે લીધી પછી છાપખાનાની વ્યવસ્થા ને દેખરખ માટે જાણકાર તરીકે હરિ નારાયણ ગોખલેને મુબઈથી બોલાવવાનું નક્કી થયું ત્યારે ટિળક આમાં જવાબદારી સ્વીકારતા હોય તો જ તેમણે આવવાની હા પાડી, એટલે ટિળકે અંતિમ જવાબદારી સ્વીકારવાનું કમલ કર્યું અને આગળ જણાવવામાં આવ્યું તેમ આગરકર કસ્ટરીના તંત્રીપદેથી ખસી ગયા પછી ટિળકે તે પદ તબાજી લીધું અને કળકરે મરાઠાના સંપાદનની જવાબદારી પોતાને માથે લીધી અને ૧૮૮૦ના જૂન સુધી આ બંનેએ સહકારથી બેઠું છાપાનું કામ કર્યું.

પણ રમાબાઈ અને તેમના શારંગમદનને અંગે ટિળક અને કળકર વચ્ચે મતભેદ થયો અને તેનું કસ્ટરી તથા મરાઠામાં પણ પ્રતિબિંબ પડવા લાગ્યું એ બંનેના પ્રકૃતિભેદને લીધે પણ એ મતભેદ ઉગ્ર બનતો ગયો. છાપખાનાની વ્યવસ્થા જોવા માટે આવેલા ગોખલે છાપાં તરફ સાવકાં બાળકોની જેમ જોતા કારણ કસ્ટરીમાંથી થોડુંક મજતર થતું હોય તોય મરાઠા ખોટામાં જ ચાલતું હતું છાપા અને છાપખાનાને માથેનો દેવાનો બોજો ૨૧,૦૦૦ રૂપિયા સુધી પહોંચી ગયો હતો એટલે એ બેની વહીવટી કરવાની વાત થઈ કળકર ગોખલેએ છાપખાનું ને ચોં ઉજારના દેવાનો જવાબદારી લીધી અને ટિળકે સાત ઉજારના કરજના બોજા સાથે બંને છાપા ૧૩ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૧ ને રોજ પોતાને હસ્તક લીધા અને એમના મૃત્યુ પર્વત એ એવી રીતે તેમની માલિકીના જ રહ્યા.

આ દરમ્યાન આપણે જોયું કે ટિળક મંડળમાંથી રાજીનામું આપીને છૂટા થયા અને એક પછી એક જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા લાગ્યા અને તેથી જ કરજના બોજા સાથે તેમણે છાપાનો જવાબદારી પોતાને માથે લીધી

પણ એકન એજ્યુકેશન સોસાયટીમાંથી રાજીનામું આપીને છૂટા થયા પછી છાપામાંથી કંઈ તાત્કાલિક આવક મળવાની તો આશા રાખી શકાય તેમ ન હતું એટલે ટિળકને પોતાનો ગૃહસ્થાન સલાવવા માટે છાપા ઉપરાંત કોઈ બીજો વ્યવસાય ખોળી કાઢવાની જરૂર ઊભી થઈ અને તેમણે બે ધંધા કરવાનું ઠરાવ્યું.

એક કપાન લેહીને તેની ગાતડીઓ બાવવાની જિર્નિંગ ફેક્ટરી કાઢવાનો અને બીજો લોક ક્વામ કાઢવાનો પેક્ટી જિર્નિંગ ફેક્ટરી માટે મૂડી જોઈએ અને એ તો ટિળક પામે ક્યાંથી જ હોય? એટલે લોમેનું દેવું કરીને તેમણે ધર હજાર ડિયા એ ધંધામાં રોકવા અને હેંદરાબાદ સભ્યમાં લાતુર ગામે પૂનાના બે મિત્રોની ભાગીદારીમાં જિર્નિંગ ફેક્ટરી કાઢી અને પોતાના ભાણે ધોરોપત વિદ્યાસને પોતાની વતી કારખાનાનું કામ જેવા મોકલ્યા શુભાતમાં કારખાનું ઠીક ચાલુ પણ ભાગીદારોમાંથી એ તરફ ધ્યાન આપવા નેહં તેયાર ન હોવાથી તેમાંથી બાકી પ્રાપ્તિ થવી મુશ્કેલ હતું ધોરોપતે માતેક વરન મુધી વ્યવસ્થાપકનું કામ કર્યું પણ જ્યારે ૧૮૯૭માં ટિળક પર રાજદ્રાહનો મુકદ્દમે થયો, ત્યારે તેમને કેસરી, ગરાઠા પત્રોની વ્યવસ્થા માટે પૂને આવવું પડ્યું, ને ત્યારથી તેઓ એ પત્રની વ્યવસ્થામાં જ કામમના રોકાયા. એટલે કારખાના માટે જે મૂડી ભેગી કરી હતી તેના વ્યાજ જેટલો નફો તેમણે ઘાસ તો બસ એવી તેની નિશાની ઘણાં વરમ ચાલી.

એટલે લોક ક્વામ જ તેમના ગુજરાનનું ખરું સાધન બન્યો. મેફર્ડ પ્રકરણના કામમાંથી પરવાર્ષા પછી ટિળકે લોક-ક્વામની જાહેરાત કરી અને ૧૮૯૧ના જૂન માનથી વકીલાતની તેમ જ મુનસફની પરીખા માટે વિદ્યાર્થીઓ તેયાર કરવા માટે કાષદાના શિષ્યમુનો વર્ગ શરૂ કર્યો અને વખતોવખત બીજા વકીલ સહકારીઓની મંદિથી સાત આઠ વરમ મુધી તે ક્વામ ચલાવ્યો. ૧૮૯૮ના પાછલા ભાગમાં પૂનામાં ખેંગ થયો ત્યારે લોમ વિવર માટે ને પછી કેસરી, મરાઠાનું કામ વધુ ત્યારે તે કામમનો અંધ કરવામાં આવ્યો. લોક ક્વામમાંથી ટિળકને મળિને આશરે દોઢનો ડિયા મળતા હતા અને તેટલાથી તેમનો પોતાનો ગૃહસ્થાન જેમનેમ નભતો. લોક ક્વામમાં હિન્દુ કાષદો, મુસલમાનો કાષદો, કર્ણાટકી કાષદો, વર્ષોવત ન્યાય (હકિવટ) વગેરે જે વિવેક અઘગ વિષયો હોય તે તેઓ ચેતા હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રમાં તો તેઓ એકા હતા, એટલે તે વિષય પરના તેમનાં ભાષણ બહુ ચરત થતા, અને

ચોરના જુવાન વકીયો પણ તે સાંભળવા ક્યારેક ક્યારેક આવતા હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર (કાયદા)નો કમવાર સંગ્રહ (કોડ) કરવાનો પણ તેમનો વિચાર હતો અને યો-કવાગના દિવસોમાં જ પૂરતી ફરસદ મળત તો તે પાર પડત અને તેમને સારો કમાણી પણ થાત.

૨૦

બાપટ કમિશન

મિત્રપ્રેમને વધુ થઈ મિત્ર પ્રેમની ફરજ બજાવવા માટે પોતાનો કામધણી રજાતો મુકાને તેમનો ચદદે દોડી જવાનો ટિજકના જીવનમાંનો પહેલો જાણીતો પ્રસંગ આ જ વખતે બન્યો.

વાસુદેવ મહાશિવ બાપટ મૂળ રત્નાગિરી તરફના ઘરની સ્થિતિ વિશેષ અનુકૂળ ન હોવાથી કોલેજનું શિક્ષણ પૂરું થાય તે પહેલા જ તેમને તે દોડી નોકરી ભેવી પહેલા ટિજક તથા દાજી આબાજી ખરેના તે સલાખાચી અને ત્યારની મંત્રી પાછીથી પણ થાતુ જ રહેવી વડોદરામાં રેવન્યુ સર્વે સેટલમેન્ટ ખાતાના ઉપરી અને સયાજીરાવના ભૂતપૂર્વ શિક્ષક શ્રી ઈલિયટ અને બાપટની અગાઉથી જ આજખાતે હતી અને બાપટની બુદ્ધિમતા ને હોશિયારી પર તેઓ પ્રસન્ન હતા તેમણે બાપટને પોતાના ખાતામાં નોકરી આપી અને જોતજોતામાં બાપટ આસિસ્ટન્ટ કમિશનરના પદ સુધી જઈ પહોંચ્યા.

વડોદરા ગયા પછી પણ બાપટનો ટિજક સાથે સંબંધ થાતુ જ હતો અને જસ્ટીસ સર ટી માધવરાવની કારકિર્દી વિષે જે ટીકા કરવામાં આવી હતી તે બાપટે આપેલી માહિતીને આધારે જ લાતુરના જિલ્લા માટે મૂડી જિલ્લી કરવામાં ટિજકને બાપટની મદદ મળેલી.

પણ બાપટની ઝખાટાણી બકતી થઈ એ જ કારણે તેમના પર આકૃષ્ટ જિતરી મર્વે સેટલમેન્ટનું કામ વડોદરામાં ચીતસર થયું થયું તે સયાજીરાવના ગાદી પર આવ્યા પછી અને સર્વેની સાથે ઇનામોની તપાસ કરવી, તેમની મનદો જોવી વગેરે કામ પણ થયું થયું એટલે પોતાના હમેના રમણ માટે ઇનામદારો, જાગીરદારો તરફથી ખાતા સામે અરજીઓનો ધોધ વહેવા લાગ્યો. ૧૮૮૮થી ૧૮૯૨ દરમિયાન ૯૦૦૦ અરજીઓ ઈલિયટ સાહેબ ગામે આવી અને તેમનો નિકાલ પણ થયેલો તે ઉપરાંત કેટલીક અરજીઓ મુદારાજ

સાહેબ કે દીવાન થાને ને ક્યારેક રેસિડન્ટ થાસે પણ સીવી જતી. કોઈ પણ દેશી રાજ્યમાં કચીક ધમાક ચાલે ત્યારે તેમાં દખલગીરી કરવા માટે પોલિટિકલ ખાતું કે રેસિડન્ટ ટાપાને જ બેઠા હોય. એટલે રાજ્યની અન્તર્ગત વ્યવસ્થામાં બ્રિટિશ સરકારને કશી લેવાદેવા ન હોવા છતાં વડેદરાના રેસિડન્ટ કર્નલ બિડલફ અરજી કરનારાઓને ઉત્તજન આપી કમ્પાઈન્ટુ ચલાવ કરવા લાગ્યા.

સેટલમેન્ટના કામની સી-રી જવાબદારી અધિકારની રૂએ બાપટની હોવાથી તે તથા તેમના સાથીઓ તદ્દન બેજવાનદારપણે અને તુમાખીથી વર્તે છે એવો આમેય તેમનાં સામે કરવામાં આવ્યો. પણ એવો કસો પુરાવો ફરિયાદ કરનારાઓ રજૂ કરી ચકચા નહીં. ઊંચડા, એ ખાનાના નોકરોને સારા કામ માટે સલાજીરાવને હાથે બળિયો અને દેણગીઓ આપવામાં આવી (૬ અપ્રિલ, ૧૮૯૩) અને બાપટને પણ તેમના પેનથન લીધા પછી અમુક સાલિયાણું બાધી આપવાનું આજ્ઞાસન આપવામાં આવેલું તેમ છતાં બાપટ તથા ઈલિયટને ઉતારી પાડવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહી.

એટલે ૧૮૯૪માં સલાજીરાવ અને ઈલિયટ બન્ને વિધાયત ગયા હતા ત્યારે દીવાન, રેસિડન્ટ અને ઈલિયટનાં જગ્યાએ આવેલા મેકેનકી — એ ત્રણેયે મળીને બાપટની સામે અરજીઓ લેવાની શરૂઆત કરી ને બાપટ પર લાંચ વગેરે લેવાનો આરોપ મૂકી ખટલો કરવાનું ઠરાવ્યું. તેમની સામે પુરાવો ઊભો કરવા માટે સારાનરસા બધા ઉપાયો મેકેનકીએ લેવા માંડ્યા.

પોતાને ન્યાય આપીને રક્ષણ કરી શકે એવા ઈલિયટ અને સલાજીરાવની ગેરહાજરીમાં પોતાની આગમણ જગત કાવતરું ગોઠવાતું જોઈને બાપટ મૂંઝાયા, ગભરાયા. તેમના વડેદરાના મિત્રો પણ રખેને દરબારનો રોષ આપણા પર ઊતરે એ બીકે તેમને ટાળવા લાગ્યા. એટલે બાપટને ટિળક થાદ આવ્યા ને તેમની થામે તેમણે મદદ માગી ટિળકે તરત જ બન્નેના મિત્ર વામુદેવરાવ જોશીને વડેદરે મોકલ્યા ત્યાં કદાચ બાપટને કેદમાં પૂરી દેવાના વગેરે સમાચાર જોશીના કાન પર આવ્યા હશે તેથી બાપટને વડેદરામાં રહેવા દેવામાં જોખમ છે એમ તેમને લાગ્યું એટલે પોતાને સ્ટેશન પર વળાવવા આવેલા બાપટને એકદમ ગાડીમાં બેસાડી લઈને છૂપાં પોલીસને હાથતાલો આપી તેઓ તેમને પૂનો લઈ ગયા. રસ્તામાં સુરતથી બાપટે વડેદરાના દીવાન મણિભાઈને માદગાને કારણે એકાએક મુઝઈ જઈ છુ એવો તાર કરી રજા માગી. વડેદરાની પોલીસે પૂનાની પોલીસની

મદદથી બાપટની ભાજ કાઢવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છતાં જોયીએ તેમને બાપટનો પત્તો લાગવા દીધો નહીં.

પણ વડોદરાથી આમ નાસી આવવાથી સવાલનો ઉકેલ આવતો ન હતો. ઊલટું, બાપટના ભાગી જવાથી તેમને વિષે શંકાને વધુ કારણ મળ્યું; અને ૩૦-૧-૧૮૯૪ને દિવસે તેમને સસ્પેન્ડ કરવાનો હુકમ થયો. બાપટને કેદ કરવામાં નહીં આવે, ઓછામાં ઓછું ગિરફતાર કરવામાં આવે તોય જમીન પર છોડવામાં આવશે એવી ખાતરી મળે તો બાપટ વડોદરે પાછા આવવા તૈયાર છે, એમ તેમના વતી વકીલ દ્વારા વડોદરાના દીવાન તથા રેસિડન્ટને પૂછવામાં આવતા બાપટના કામમાં હજી વકીલ લેવાનો વખત આપ્યો નથી એમ દીવાને જણાવ્યું, અને 'સજ્જ થવાના ડરથી ભાગી જનાર આરોગી સાથે હું સંધિ કરવા માગતો નથી,' એમ રેસિડન્ટે જવાબ આપ્યો.

આખરે તો, ૧૩ ઓગસ્ટ, ૧૮૯૪ને રોજ બાપટની તપાસ અંગે કમિશન નિમાયુ એટલે હવે બાપટ માટે વડોદરાની બહાર રહેવું ઇષ્ટ ન હતું તેઓ જાને વડોદરે જઈ કમિશન આગળ હાજર થયા રાજ્ય તરફથી ફિરોજશાહ મહેતા, ઇન્સન વગેરે બેરિસ્ટરો હતા જનારે બાપટ વતી ચરૂઆતમાં કેટલાક દિવસ મહાદેવ ચિમસાજી આપટે ને તેમના ગુજરી ગયા પછી દાજી આબાજી ખરેએ કામ ચલાવ્યું પણ વકીલનું ધણુંખરું કામ ને તેના કારકુનનું અશુભરકુ કામ ટિંજકને જ કરવું પડ્યું બલકે બધી જ વ્યવસ્થા ટિંજકને કરવી પડી કમિશનનું કામ ચાર મહિના ઉપર ચાલ્યું એ દરમિયાન ટિંજકના કક્કરી ને મારા છાપા અને લો કલાસની કામચલાઉ વ્યવસ્થા જ કરી શકાયાથી કામો જેમ તેમ ચાલતા હતાં છાપા માટે લેખ લખી મોકલવાની ટિંજકને ભાગે જ ફુરસદ મળી શકતી

કમિશન આગળ રજૂ થયેલા પુરાવામાં મુખ્ય ભાજ ફરિયાદી વતી આવેલા સાક્ષીઓ, અને તેમાં મોટે ભાગે હિસાબી ચોપડા સાથે સંબંધ આવતો એટલે બાપટની મદદથી તે ચોપડા જોઈને ઊલટ તપાસની તૈયારી કરવામાં ટિંજક વકીલને મદદ કરતા તેમણે એ કામ એટલી સરસ રીતે પાર પાડ્યું કે કેટલાય સાક્ષીઓ જૂઠા પુસ્તક થયા કમિશનનું કામ ચાલુ હતું એવામાં જ ફિરોજશાહ મહેતા કામ છોડીને જતા રહ્યા તેનું કારણ ફરિયાદી પણ તરફથી રજૂ થયેલા પુરાવો બનાવટી હોવાનું તેમને જણાયું એ હતું, એમ કહેવામાં આવતું

બાપટ તરફથી વિખિત બચાવ (ડિક્લેન્સ) આપવામા આવ્યો તે પણ માટે ભાગે ટિળકે જ તેવાર કર્યો હતો આ બધા કામને લીધે એ વરસે મદ્રાસમા ભરાયેલા રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશનમાં પણ તેઓ હાજર રહી શક્યા નહીં

કમિશને બાપટ સામે કરવામા આવેલા ૧૨ આરોપોમાથી ત્રણ આરોપ સાબિત થયેલા ગળુયા અને સજ્જ વગેરે ફરમાવવાની સત્તા ન હોવા છતાં તેમણે તેમને છ માસની સાદી કેદ અને ૧૦૦૦૦ રૂપિયાના દંડની સજાની સૂચના કરી પણ સજાનો હુકમ આપવાની સત્તા મહારાજાની હતી, તેથી તેઓ (જાનેવારી ૧૮૯૪)મા પ્રવાસેથી પાછા આવ્યા ત્યારે તેમણે બાપટ અંગેના બધા કાગળિયા ફરી બે વિદ્વાન વકીલો, એક હાઈમેટને ન્યાયાધીશ અને દીવાનને સોંપી તેમનો અભિપ્રાય મગાવ્યો તેમાં બહુમતીનો અભિપ્રાય બાપટ નિર્દોષ છે એવો મળતાં બાપટને દોષમુક્ત જાહેર કરવામા આવ્યા પણ તેમને ફરી નોકરી પર ન લેતાં સવાસો રૂપિયાનું માસિક પેન્શન બાંધી આપવામા આવ્યું ત્યારથી બાપટ પૂને આવીને વસ્યા ૧૯૧૫ માં જ્યારે તેઓ ગુજરી ગયા ત્યારે તેમના નાના છોકરાની ભત્રવાની વ્યવસ્થા માટે ટિળકે સંપાજીરાવ પાસે તેને શિખવૃત્તિ પણ અપાવી હતી.

કોર્ડે પ્રકરણના અનુભવનો ટિળકને બાપટ કમિશનના કામમાં ધમ્મે ઉપયોગ થયો કોર્ડેને નિર્દોષ જાહેર કરવામાં જે દલીલો રજૂ કરવામા આવી હતી તેનો એ પ્રકરણનો ઉલ્લેખ કરીને તેમણે સફળ પ્રયોગ કર્યો.

એવી જ રીતે પોતાના મિત્ર મરાઠીના સામર થકર મોરો રાનને ૧૯૦૩માં અવસાન થતાં ટિળક તેમના કુટુંબની વહાલે વડોદરે દોડી ગોલા રાનનેની અપૂરી રહેલી બે નવલકથાઓ જે કોઈ પૂરી કરી આપે તો તે તેમનું સ્મારક થાય અને તે દ્વારા તેમના કુટુંબીઓને દ્રવ્યસહાય પણ થાય એમ શ્રી દા.સા. મંદિરે ટિળકને કશું ટિળકે તરત એ કામ કરી આપવાનું સ્વીકાર્યું પણ થોડા જ વખતમાં તાઈ મહારાજાના મુકદ્દમામાં તેઓ નોંધવાયાથી એ કામ ખોરબી પડ્યું ઠેક ૧૯૧૮-૨૦માં વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી પદેનો ભેટો થતાં ' હવે મારી તનિયત વિરાયતની ઠંડી હવાને કારણે ખૂબ સરસ થઈ છે, એટલે બાબાની (રાનનેની) નવલકથાનું કામ હું પૂરું કરી શકીશ' એમ તેમણે કહ્યું પણ ટિળક થોડા જ વખતમાં ગુજરી ગયા તે તેમની નવલકથાની કથાથી મરાઠી સાહિત્ય વલિત રજૂ રાનને પાસા સંપારક હતા અને તેમની એ બાબત ટિળક ત્યાં ઉડી ચર્ચા થતી છતાં બેની મરીમા વિશેષ આ પો ન હોતો

લોકમાન્ય ટિળક

અંક ચોથો

ટિળક અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા

અત્યાર સુધી આખરે ટિળકને શાખા કોલેજની કેળવણીમાં તેમ જ છાત્રા દ્વારા લોકકેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરતા જોશ તે પછી સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચામાં તેઓ કંઈ દષ્ટિથી ભાગ લેતા હતા તે પણ જોયું તેની સાથે જ જાહેર જીવનમાં અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાનો પ્રયત્ન ઊભો થતા તેઓ એક જવાબદાર નાગરિક, પત્રકાર કે લોકનાયક તરીકે પોતાની ફરજ અદા કરવા કેવા તૈયાર રહેતા તે પણ આખરે જોયું શાકા, કોલેજ ને કેળવણી મંડળની પ્રવૃત્તિની બહાર માર્ગદર્શનક પ્રવૃત્તિમાં ચાલીને ભાગ લેવાની શરૂઆત તેમણે ૧૮૮૯માં મુબઈમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ને તેની સાથે જ સામાજિક પરિપદનું અધિવેશન થયું ત્યારથી કરેલી એટલે રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં તેમણે કેવા સંજોગોમાં પ્રવેશ કર્યો ને તેના કાર્યને કેવી રીતે વેગ આપ્યો તે હવે જોઈએ

અખિલ હિન્દ રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના ૧૮૮૫માં મુબઈ મુકામે થઈ પ્રથમ એ અધિવેશન પૂનામાં ભરવાનું નક્કી થયું હતું, કારણ તેના એક પ્રમુખ સયોજક ન્યાયમૂર્તિ રાનડેની તે કર્મભૂમિ અને તેથી જ પશ્ચિમ હિન્દની રાજધાની હતો પણ પૂનામાં મરકી ફાગી નીકળવાથી તે મુબઈમાં ભરવામાં આવ્યું

ન્યૂ ઇંડ સ્કૂલના મડામાંથી આગરકર તથા આપડે તેમાં હાજરી આપવા મુબઈ ગયેલા રાનડે તો હાજર હતા જ પણ ટિળક તે અધિવેશનમાં હાજર ન હતા તે જાણી નવાઈ થાય છે કારણ કમરી, મરાઠા પત્રો શરૂ થયાને થાવ વરસ થયા આવ્યા હતા અને કોલહાતુરના પ્રકરણને અંગે તેમણે તથા આગરકરે કરેલી જોલયાત્રાને લીધે તેઓ મહારાષ્ટ્રભરમાં તો સારી પેઠે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા ગેરહાજરીનું કારણ ભાવણ કે લેખન વિષે તેમનો અણગમો હોઈ ચકે અથવા તેમના એક ચરિત્રકાર કહે છે તેમ એક કામ હાથમાં લીધું હતું અટલું જ પૂરતું છે એમ તે માનતા હોય

મહાસભાની પહેલી ત્રણ બેઠકો થઈ ત્યાં મુખી સરકારની તેના પર મહેર નજર હતી તેની સ્થાપના વખતે વાઈસરોય લોર્ડ ડફિને શ્રી હ્યૂમને

તે નામાર્થિક નુધારાની નહીં પણ રાજકીય નૈતિકતા નનવી જોઈએ એવી નવાઈ પણ આપેલી બીજી અધિવેશન કલકત્તામાં મળ્યું તે વખતે તેણે તેના પ્રતિનિધિઓને ગાર્ડન પાર્ટી આપેલી. ત્રીજી મહાનમા ઘણું ત્યારે ત્યાના ગવર્નરે સાલુ સભામાં આવડે મુલાકાત આપેલી. પણ મહાત્મા અધિવેશનથી એ નીતિએ પડેને લીધે અત્યાર મુધીની મહાત્માના પ્રગતિ જોઈને હૂમે તેને આખું વરસ સતત લોકજાગૃતિનું કામ કરનારું સંસ્થા નનાવવાનું ઠરાવ્યું, એટલે સરકાર એકી બેઠી અને તેની ને મહાત્માની વચ્ચે વિશેષ પેદા થયે તેથી એવા અવાધાત્માના અધિવેશન વખતે નરકારી તત્ત્વનાં નાગજાલીથી મહાત્માના મંડપ માટે જન્વા મળવાની પણ મુશ્કેલી પડેલી અને તેમાં હાજરી આપવા આવનારા પ્રતિનિધિઓનાં સરકાર તરફથી કનડગત પણ થયેલી એ અધિવેશન પછી યુક્ત પ્રાન્તના ગવર્નર સર ઓકલેન્ડ કોર્પોરેશનના હૂમ સાથે પત્રવહેવાર થયે તેમાં કોલિવને, અમે જ રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિઓ છીએ, અમે મહાત્માના દાવો ખોલે છે, અમ જાણીએ લોકજાગૃતિની દૃષ્ટિથી રાજકીય નુધારા કરતા સામાજિક નુધારા વધુ મહત્વનો છે એ વાત લોકોને નમજાવવાનું કામ મહાત્મા કરે એવી મલાઈ આપી! મુનબાનોને મહાત્માથી અલગ રહેવાની સર સેવદ બહમંની સલાહ આ અગાઉ કચારનાં મળી ચૂકી હતી અને તેમની આજેવાનીથી મહાત્મા એક રાજદોષી સંસ્થા છે એમ કહી તેનું અ સ્વરૂપ ઉઘાડુ પાડે તેનો સામનો કરવા માટે 'યુનાઈટેડ ઈન્ડિયન પેટિશનરિક એસોસિએશન' નામની નૈતિકતા પણ ૧૮૮૭માં સ્વપાઈ ચૂકી હતી, તે ધ્યાનમાં લેતા કોર્પોરેશન સાથેની મલાઈ પાછળનું રહસ્ય સમજી શકાય તેમ છે એટલે હૂમે પણ જવાબ આપતા જણાવ્યું કે, 'દેશના નુધા મન્કારી, બુદ્ધિયાળી, અને દેશદાજવાળા લોકોનું મહાત્માને પીઠમળ છે અને મુતવમાન સમાજને મહાત્માની મામે ઉરેરવાનું કામ બેદનીતિને જોરે રાજ્ય ટકાવવા માંડતા બ્રિટિશ અધિકારીઓ જ કરે રહ્યા છે'

મહાત્માનું પાલમુ અધિવેશન હતું મુનઈ ખાતે ભરાવાનું બાવ્યું એટલે આ વખતે તે યૂનાત્મા ભરવાનું યોગ્યતા માટે યૂના તરફથી દિગ્ગજ અને નામજોથી મુનઈના આજેવાનોને મનાવવા માટે મુનઈ ગયા પણ તેમાં તેઓ ફાળા નહીં અને મુનઈમાં જ અધિવેશન ભરવાનું નક્કી થયું મુનઈના અધિવેશન વખતે જજીને મુનઈ લઈ જઈ એક અસ્વાઈડ્યુ તેની દૈનિક આવૃત્તિ કાઢવામાં આપેલી આ અધિવેશનમાં ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટના

ઉદાર વયના સભ્ય શ્રી ચાર્લ્સ બેંડનો ખાસ હાજર રહ્યા હતા તેથી આ અધિવેશન સારી પેઠે ગાજ્યુ આ અધિવેશનમા ધારાસભાઓની બુટસાઓને લગતા ઠરાવમાં ટિળકે એક સુધારો રજૂ કરેનો અને જોખનેએ તેને અનુમોદન આપેલુ આ જ વખતે કોર્ડે પ્રકરણના મામલતદારો અને પાર્લિમેન્ટ માટે માફીનો કાયદો પસાર કરાવવા બાબત ટિળક મેંડેચેને મળ્યા હતા તે આપણે જોઈ ગયા છીએ

૧૮૯૦મા મહામલાનુ છઠ્ઠું અધિવેશન સર ફિરોજશાહ મહેતાના પ્રમુખપણા હેઠળ કલકત્તામાં ભરવામા આવ્યુ તે વખતે સરકારે અધિકારીઓને મહાસભામા પ્રેમક તરીકે ગણ હાજર રહેવુ નહીં એવો હકમ કાઢવામાં આવ્યો અને જમાનાના ગવર્નરને પ્રેમક તરીકે હાજર રહેવા માટે મોકલેલી સાત ટિકિટો તેમ સરકારના હુકમનો ઉલ્લેખ કરી પાછી મોકલાવી. આ નિયમથી રાનડે જેવાને ભારે મૂઝવણ થવા લાગી એટલે સામાજિક પરિપક્વને નિમિત્તે તેઓ મહાસભાના અધિવેશન વખતે તે તે સ્થળે હાજર રહેતા અને તેને ખાનગી રીતે સલાહ મગલતનો લાભ આપતા

એ જ બેઠકમા ૧૮૯૨મા ખુદ ઇંગ્લંડમા મહાસભાન અધિવેશન ભરવા અને ઠરાવ કરવામા આવ્યો, ને તેમા સૌ સુધી પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનુ નક્કી થયુ

આ ઠરાવ થયો ત્યારથી દ્યૂમના વિચારાએ એક નવી દિશા પકડી મહાસભાનુ હિંદુસ્તાનનુ કામ તાત્કાલિક પૂરુ થયુ માનીને તે હવે મોકલે રાખવુ ને ઇંગ્લંડમાં ચળવળ કરવી અમ ત કહેવા લાગ્યા અને પોતાની એ વિચાર તેમણે ૧૮૯૧ના નામપુરના અધિવેશનના ચોડા દિવસ પહેલાં લોકો આગળ જાહેરમાં રજૂ કર્યો તેમની આ સૂચનાની ખૂબ ચર્ચા થઈ અને છેવટ રાષ્ટ્રીય મહાસભા બંધ ન કરતા ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કરવામા આવી

૧૮૯૨મા દ્યૂમે મહાસભાએ લોકોમા મતલ ચળવળ ચલાવવાની કેમ અને કેવા જરૂર છે તેનો ચર્ચા કરતો એક ગુપ્ત પરિપત્ર કાઢી મહાસભાના સભ્યોને મોકલ્યો અને તે જુદે જુદે ઠેકાણે કામ કરતા બીજા મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને વહેંચવાની પ્રાન્તિક સમિતિઓને વિનંતી કરી અલાહાબાદ અને મુબઈની સમિતિઓએ આ પરિપત્ર વહેંચવામા જોખમ છે, તેથી રાજદ્રોહનો ગુનો થાય છે, અમ કહી તે વહેંચવાની ના પાડી આખરે દ્યૂમના આગ્રહને વચ્ચ ચઈ અલાહાબાદની સમિતિએ તે વહેંચ્યો પણ મુબઈની સમિતિ પોતાના નિર્ણયને વળગી રહી

આ બધું જોઈને પૂનાના જુવાન યજ્ઞના આગેવાનો ટિળક અને આગરકર ખૂબ ચિડાયા, અને તેમણે હ્યૂમનો પરિપત્ર પોતાના છાયામાં છડેલોક પ્રતિબદ્ધ કરીને એક રીતે સરકારને પોતાની ઉપર કામ ચલાવવા માટે પડકાર કર્યો. ટિળકે આ પરિપત્રની બાબતમાં કેમરામાં બે લેખ લખ્યા તા પ એપ્રિલના અંકમાં તેમણે લખ્યું કે,

“હ્યૂમ સાહેબનું એમ કહેવું છે કે, તમે આ જે બેગવાઈ બતાવી રહ્યા છો તેના ભયાનક પરિણામ તમાર કોઈ ને કોઈ વખતે સોમવાં પડશે તમે પોતાની આંખ પર પડેલા રાખીને વસ્તુસ્થિતિ જોઈએવાની ના પાડશો, પણ આખો પ્રજા દારિદ્ર્ય અને ભૂખમરાની ભડીમાં પડીને તવાઈ જાય ત્યારે તમારી આંખ ઉપરની ચામડી ચીરી નાખતાં એને લગીરે વાગ નહીં લાગે તમને અમ લાગતું હશે કે આ ગરીબ પ્રજા શું કરવાના છે પણ તમારી માન્યતા સાવ ભૂલભરેલી છે ભૂખ અને દારિદ્ર્ય માણસ પાને શું શું કરાવે તેનું ઠેકાણું નથી હોતું દારિદ્ર્ય અને ભૂખથી ત્રાસેલી પ્રજા આગળ મરકાર અને તમે (સરકારની મદદથી સમૃદ્ધ થયેલા લોકો) બન્ને ટકી થકવાના નથી. હિંદુસ્તાનની પ્રજાની સ્થિતિ સુધારા વિના તમારી કે સરકારની હસ્તી સ્થિર ન કહી શકાય.”

એમ હ્યૂમના પરિપત્રનો સાર આખી લોકમાન્ય પોતા લોકો કહે છે, “હ્યૂમ સાહેબનો પરિપત્ર આમ જનતાને ઉદ્દેશીને લખાયેલો નથી અંગ્રેજી રાજ્યમાં અંગ્રેજોની મહેરબાનીથી જેમણે સંપત્તિનો સંગ્રહ કર્યો છે તેમને ઉદ્દેશીને એ કાઢેલો છે આવા લોકોને જે કોઈ તેમના કર્તવ્યનો સ્પષ્ટ ઇન્દ્રિયા ઉપદેશ કરે તો તે માણસ નરકારને વિષે અપ્રીતિ પેદા કરે છે અમ કહેવું વાજબી ન કહેવાય. કેટલાક ડાહ્યા લોકોએ એવી દલીલ કરી છે કે હ્યૂમ સાહેબ માથે અમારે કશો જઘો નથી, પણ ઓછામાં ઓછું મહાસભાના કામને આશ ન આવે એટલા માટે આ પરિપત્ર પ્રસિદ્ધ થાય એ ઇષ્ટ નથી હી આ મહાસભા માટેની જબરી વિંતા ! કેમ જાણે આજે તેને જે સ્વરૂપ મળ્યું છે તે આ લોકોના વિચાર અને ચિંતાનું જ પરિણામ ન હોય ! આપણી કાયરતા કેવી રીતે છુપાવવી તે આપણે બહુ સારી રીતે શીખ્યા છીએ બાકી રાષ્ટ્રહિતને કોઈ તનતોડ મહેનત કરીને માથાં ફાગળી અને સ્વાર્થની પરવા કર્યા વિના કામ કરવાનો ઇજારા માત્ર આપણે હ્યૂમના હેબને આપી દીધો છે ! તેઓ જાણે મહેનત કયા કરે, અને કોઈ વખત અકાલ કડક પરિપત્ર કાઢે તો આપણે ડરી જઈને તેનો વિરાધ કરીએ, એવી જાતનો

ગ્રામવિભાજ તેમની અને આપણી વચ્ચે સ્થાપાયેલા છે । આવી રીતે મહાસભા છૂમ સાહેબની પાછી ચાં રીતે ચાલશે એ બાબત અમને ભારે ચિંતા થાય છે ”

લોકમાન્ય ટિળક આગળ લખે છે “ છૂમ સાહેબનો પતિપત્ર નીકળ્યો ત્યારથી મહાસભાવાદી પક્ષની સ્થિતિ થયે તે વિષે બધાને ચિંતા થવા માડી છે મુબઈ, મદ્રાસ, અલાહાબાદ વગેરે પ્રાંતિક સમિતિઓ તંરકથી તેનો છડેલાક વિરોધ કરવામા આવ્યો છે અને કેટલાક લોકો રાજદ્રોહની બીકે શાંત બેસી રહ્યા છે પણ નહુભાગ્યે આ કાયરતા બધે ફેલાઈ નથી . આપણામા આવી રીતે સ્પષ્ટ મતભેદ ઊભો થયો હતો તોપણ એકઠરે દેશી પત્રકારોએ પાંખે પાંખે છૂમ સાહેબનો પક્ષ લઈને તેમની સાથે પોતાની ખૂર્સ મમતિ વ્યક્ત કરી અને મહાસભામા બગાડ પડવાનો જે સંભવ ઊભો થયો હતો તે મોટું ભાગે ટાળી દીધો ”

આવી રીતે મહાસભામા આ વખતે ભાગલા પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો તે ટળી ગયો પણ એનું કારણ આખી મહાસભાએ છૂમસાહેબની ક પના મુજબ પ્રગટ થળવળ કરવાનું ઠરાવ્યું એ ન હતું, પણ એ ક પનાનો કોઈએ ટેકો આપ્યો નહીં અને છૂમ સાહેબ વિલાપત રવાના થયા એ હતું ।

૧/૯૩ના રાષ્ટ્રીય મહાસભાના લાહોરમા ભરાયેલા અધિવેશનમા ટિળકે આખા દેશમા કાયમી જમાબંધી દાખલ કરવાની માગણી કરતો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો તેમા “ કાયમી જમાબંધી અને તેના ખાતેદારો ઉપર કઈ પણ આક્રમણ કરવામા આવે તો યોગ્ય અને શક્ય સઘળા ઉપારોથી તેનો વિરોધ કરવામા આવશે, ” અવી ચેતવણી સરકારને આપવામા આવી હતી પણ આ “ યોગ્ય અને શક્ય સઘળા ઉપારો ” કયા, તેનું કશું નિર્ધારન ઠરાવમા નથી

આ જ અરમમા (૧/૯૩મા) શ્રી અરવિંદ ધોર તાજ જ હિન્દ આવીને વડોદરા રાજ્યનો નોકરીમા દાખલ થયા હતા પોતાના કૌશલતા નામનાથી અને મિત્ર શ્રી મેથવરાવ દેશપાંડે, જે તે વખતે મુન્શિફરાના અંગ્રેજી વિભાગના તંત્રી હતા, તેમના આમંત્રણથી તેમણે એ પત્રમા ‘ ન્યુ લેમ્પ્ન ફોર ઓ ક ’ નામની અઠ લેખમાળા શરૂ કરી તેમા રાષ્ટ્રીય મહાસભા વિષે પોતાની ઊંડી ભક્તિ વ્યક્ત કરીને તેને બચવાનું ચીં રીતે બનાવો શકાય તેની ચલા કરી તેમ કરતી વખતે તેમણે એ સંસ્થાની તે

વખતની નીતિ, કાર્યપદ્ધતિ અને નેતાઓની પણ કડક ટીકા કરી; અને જણાવ્યું કે, “રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સાચી શક્તિ તો દેશની ‘પ્રોવિટેરિયટ’ (આમજનતા)માં છે; અને પરિસ્થિતિનો ઉકેલ લાવવાની સાચી એ જનતાના હાથમાં છે. તે આજે જડ જોવી છે, તેનામાં આજે કશું બળ દેખાતું નથી, પણ તેનામાં સુષુપ્ત શક્તિનો ભંડાર પડેલો છે, એ વાત જ સમજાશે તે જ તેને જાગૃત કરી શકશે, ને ભાવિનો ઘડનારો થશે.”

અરવિંદના લેખો જોઈ ચનડેએ ચિન્તા વ્યક્ત કરી અને આવી રીતે લેખો આપ્યા કરશે તો પત્ર રાજત્રીહના ગુનામાં સંડોવાશે એમ કહ્યું. એટલે એ લેખો અટકી ગયા!

બંગાળી વખતે અને તે પછી અરવિંદ અને દિગ્ગજના સહકાર અને મિત્રતાનો બીજા ઉપરના લખાણમાં પ્રતિબિંબિત થતી તેમની વૃત્તિમાં જોઈ શકાય છે. મહાસભાને લોકાભિમુખ બનાવી આમજનતાનો પાયો તેને મળે એ બાબતમાં દિગ્ગજ અને આગરકરની જેમ જ અરવિંદ પણ આનુર હતા, જેકે તેના પ્રયત્ન કાર્યથી તેઓ અજગા હતા.

૨૨

પ્રાન્તિક પરિષદ અને ધારાસભામાં

રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના પછી ત્રણેક વરસે મુંબઈ ઇલાકાની ‘પ્રાન્તિક પરિષદ’ ભરવાની શરૂઆત થઈ. તેનું પહેલું અધિવેશન ૧૮૮૮માં થયું હતું તેમાં દિગ્ગજ ગયા ન હતા. ૧૮૮૯માં પૂનામાં લોકહિતવાદીના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાયેલા બીજા અધિવેશનમાં તેમણે હાજરી આપેલી અને તેમાં કોર્ફુ પ્રકરણને અંગે રજૂ થયેલા મુંબઈ અરકારને ધન્યવાદ આપતા ઠરાવને તેમણે ટેકો આપેલો.

૧૮૯૦માં પૂનામાં જ ભરાયેલી ત્રીજી પરિષદમાં તેમણે અરકારની આબકારી ખાતાની નીતિને વખોડી કાઢતો ઘસવ રજૂ કર્યો. ઘસવ પર ભાષણ કરતાં દિગ્ગજે દેશી તેમ જ વિદેશી દારૂનો ખર્ચ વધ્યો છે, એમ નિદ્ધ કરી સરકારના તેથી ઊંચા અભિપ્રાયનું ખંડન કર્યું. દારૂનિષેધ મંડળો દેશમાં નીકળે છે એ દીક જ છે, પણ આવા મંડળો કાઢવાની જરૂર બિંમી થવી એ જ અનિષ્ટ છે. કારણ અંગ્રેજોની નજા દેશમાં સ્થપાઈ તે પહેલાં,

મરાઠી રાજ્યમાં દાણનો આટનો ખૂબ ન હતો, વગેરે માહિતી આપીને મ્યુનિસિપાલિટીઓ, ગ્રામપચાયતો છે સ્થાનિક સંસ્થાઓને પોતાની હદમાં દાણના પીંછ કાઢવા ન કાઢવા અંગેનો 'લોકલ ઓપ્શન'નો અધિકાર આપવો જોઈએ એવી માગણી ઠરાવ દ્વારા કરી આ પરિષદ પછી નામ-જોશીની સાથે ટિળક અને જોખવેને પછીની સાંજની પરિષદની વ્યવસ્થા માટે સહમતી નીમવામાં આવ્યા.

તે પછીની પ્રાતિક પરિષદ પણ પૂનામાં જ ૧૮૮૧ના મે મહિનામાં ભરાઈ તેમાં ટિળકે સમતિવચના કાયદા વિષે ઠરાવ રજૂ કર્યો અને દેશના લોકમતનો યોગ્ય વિચાર ન કરવા બદલ હિન્દુસ્તાન સરકારને વખોડી કાઢવામાં આવી એ ઠરાવ પસાર થાય થયો સુધારાવાળાઓએ તેનો વિરોધ કરવાની હિમત પણ ન બતાવી.

આ વખતે પરિષદના કામકાજ અંગે નિશ્ચયો થકવા માટે 'નિમાયેલી અમિતિમા સભ્ય' તરીકે તેમ જ પરિષદના એક મંત્રી તરીકે ટિળકની નિમણૂક કરવામાં આવી.

પછીની એટલે પાંચમી પરિષદ પૂનામાં જ નામદાર ફિરોજશાહ મહેતાના પ્રમુખપણા હેઠળ થઈ પોતાના ભાષણમાં પ્રમુખે સમાજસુધારાના અંગે ટિળકનું જે દષ્ટિબિંદુ હતું તેનો બવાવ કર્યો છઠ્ઠી પરિષદ ૧૮૮૩ના નવેમ્બરમાં રહેમતુલ્લા સયાનીના પ્રમુખપણા હેઠળ અમદાવાદ મુકામે થઈ તેમાં ટિળકે કોકલ તરફના દેવગઢ, પેલુ, પનવેલ વગેરે તાલુકાઓમાં થયેલી રિવિઝન રોટલમેંટને અંગેની તકરારો વિષે ઠરાવ રજૂ કર્યો અને ન્યાય અને કારિબારી ખાતાઓને જુદા પાડવા અંગે જે સમિતિ નીમવામાં આવી હતી તેમાં કામ કર્યું.

૧૮૮૫ માં ભરાયેલા અધિવેશનમાં ટિળકે દેશી દવાઓ તથા દેશી વેદકને અંગે ઠરાવ રજૂ કરી તેમને યોગ્ય ઉત્તેજન મળે તે માટે અખીવ કરી.

આ બંધી પગિપદોમાં ટિળકે ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો અને કેટલીકમાં મંત્રી તરીકે પણ કામ કર્યું કોંગ્રેસમાં જ્યારે વિનીત પમના રાનડે, ફિરોજશાહ વગેરે લોકોનું પર્વસ્વ હતું, ત્યારે પ્રાન્તિક પગિપદના તંત્રમાં તે કામકાજમાં રાષ્ટ્રીય પમનું પર્વસ્વ ગણાતો તે ટકાવી રાખવાનું શ્રેય મુખ્યત્વે ટિળકને જ આપવ ઘટે છે.

સાર્વજનિક સભા

રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં તથા ઇલાકાની પ્રાન્તિક પંચિદમા આવી રીતે ભાગ લેવાની ઇચ્છાએ કયાં પછી થોડા જ સમયમાં એ બધી પ્રવૃત્તિમાં મહારાષ્ટ્ર વતી કાયમી સ્વરૂપનું કાર્ય કરનારી મહારાષ્ટ્રના રાજકીય જીવનની આદ્ય નસ્યા જે સાર્વજનિક સભા તેની પ્રવૃત્તિમાં પણ ટિલક ભાગ લેવા લાગ્યા હતા તેનો કબજો લઈ તેને પોતાના આક્રમણથી રાજકારણનું સાધન બનાવવાનો તેમણે વિચાર કર્યો.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના પહેલાં દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં જે જાહેર કાર્ય કરનારી રાજકીય મંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી તેમાં પૂનાની સાર્વજનિક સભા એક મહત્વની સંસ્થા ગણાય. ગણેશ વાસુદેવ જોશી ઉર્ફે સાર્વજનિક કાકા તથા ન્યા. રાનેડેના પ્રયત્નથી ૨ જી એપ્રિલ ૧/૭૦ ને રોજ તેની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને એ બંનેના સંવાદન અને દોરવણીને લીધે તેનું નામ થોડા જ વખતમાં આખા દેશમાં ખ્યાલિત પામ્યું.

પર્વતી દેવસ્થાનના વહીવટનો સવાલ — જેને માટે સભા મૂળ સ્થાપન કરવામાં આવેલી — ઉમરાંત મૂના યહેરની સુધારણા, રેલવેના મુગારોની ફરિયાદોનું નિવારણ, દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચેના સંમર્યા, દુકાનરાહતનું કામ અને તેને બીજી સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર વગેરે કામો સભાએ બહુ સારી રીતે પાર પાડ્યા અને તેથી લોકો અને નરકાર વચ્ચે સભા એક સાંકળ જેવી બની ગઈ આ સરકાર તરફથી પણ તેના લોકોનાં પ્રતિનિધિ તરીકેની માન્યતા મળી. દેશી રાજ્યોમાં પણ તે પ્રતિષ્ઠાને પામી.

કમિશનર કોર્ફને અને સભાએ કોર્ફે વિરુદ્ધ દગલ કરનાં સભાના મંત્રી શીતારામ હરિ વિગમ્સરે મંત્રીપદનું રાજીનામું આપ્યું અને તેમની જગ્યાએ ગોખલેની સ્ત્રી રતિ નિમસૂક થઈ તે આપણ જોયું જ છે.

તે પછી મૂનાના જાહેર જીવનમાં સમાજસુધારાનું કામ, તેમ જ રાષ્ટ્રીય મહાસભાના રાજકારણનું કામ ગળેગળે જૂના પગ અને ગિરકના નવા પગ એ બે વચ્ચે મતભેદ વધતો જાય છે અને તેની અંતરે નાવંજનિક સભા થર થર થઈ જાય અને મધ્યમાં નવા મૂનાના સાથમાં લેવાનું ગિરક પામે બીડુ મળ્યું ૧૮૯૫ની ૧૪મી જુલાઈના રોજ જરાયે ૧ વર્ષિક સભામાં સભાની કાર્યકારી મંજૂરી બુટામી ૧૦ ને વખતે ગિરક થયે મધ્યમાં પોતાની બામની કરોને ગોખલેને મુખ્ય મંત્રીના પદ પર કાયમ રાખી કાર્યકારી મંજૂરી પોતાના માણસોની વચ્ચે કરી. સભાના નવામાં ૧૧૧૧

આ ક્રાંતિકારક ફેરફારને કારણે જૂના પમના લોકો તથા તેમના મિત્ર અંગ્રેજ છાપાવાળાઓએ ખૂબ હોહા કરી અને નવા અને જૂના પમ વચ્ચે મામલામાં આંતરેવાનું શુદ્ધ ચાલુ. તેને પરિણામે ગોખલેએ પોતાના મંત્રીપદનું રાજીનામું આપી દીધું. ગળા ટિળક પમના હાથમાં જતા રાનડેનો તેની માથેનો સંબંધ આપોઆપ તૂટી ગયો. કારણ ટિળકે રાનડેના વડીલમણને અને નેતૃત્વને કચારનું ફરિયાદી દીધું હતું.

આર્થિક મલામાંથી નીકળી ગયા પછી ગોખરે અને તેમના પક્ષના કેટલાક મતેએ નવીન સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર છૂટ કર્યો ને રાનડેના આથીવર્ધિથી 'ટેક્સ ગળા' નામની બીજા એક સંસ્થા ૧૮૯૬ના નવેમ્બરમાં સ્થાપન કરી. એ નવી સંસ્થાની પાછળ કંઈ જાતની નીતિ અને વિચાર-સરણી રહેલી છે તેનું વિવેચન કરતા 'ઉદારમતવર્ધિત' (લિબરલિઝમ) અને 'વિનીતપણ' (મોડેસ્ટી) એ બે ગુણ પોતાના પમના સૂચક છે એમ રાનડેએ જણાવ્યું.

ટિળકે રાનડેના આ પગલા પર ટીકા કરતા બહુ જ આકરી ભાષા વાપરી, ને રાનડેનું આ કામ "સાડી બુદ્ધિ નાકી"નું લખણ છે કે બચ્ચાંનો રમત છે?" એવો સીધો અવાજ પૂછ્યો તેમજ લખ્યું, "ટિળક અને ગોખલે બન્ને મહામલામાં માનનારા છે, તો પછી તેમનામાં ભેદ ક્યા રહ્યો?" ટિળક અથવા નાનું અંગ્રેજોનું સજ્જ હુબાડી દેવાના અને ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અથવા ગોખલે એન બવાવવાના એમ સીધી કે આડકતરી રીતે કહેવું, એટલે જ પ્રથમ પોતાનું નીચપણ અથવા મૂર્ખતા જાહેર કરવા જવું છે. અંગ્રેજ સરકાર એટલી જિરાવર છે કે તે બન્નેને તમાલો લગાવીને બેમાડી દેશે સમારમુધારામાં જેમ જરમ નરમનો ભેદ છે તેવો સજ્જીય કામમાં નથી, અને નરમ મુધારકો પોતાન કડા મુન્દ્રી કહેવડાવે અને બાજ લોકો પર આડકતરી રીતે સજ્જાહનો આરોપ કરે એ કેવળ પાછપાછું છે."

આમ લખતી વખતે પોતે મર્ચન્ટનું ઉલ્લેખન કરી રહ્યા છે એમ ટિળકને અવશ્ય લાગ્યું હશે, કારણ લેખને અંતે તેઓ કહે છે, 'સ્વેચ્છાચારથી જરા કલંકિત થયેલી કલમ ફગે હાથમાં લેવાની જરૂર નહીં પડે એવી આશા છે"

‘નામદાર ટિળક’

ઓગસ્ટ ૭, ૧૮૯૫ને રોજ મુબઈ છેવાકાના મધ્ય વિભાગના જિલ્લા લોકલ મોર્ગોની બહુમતીથી ટિળક મુબઈની ધારાસભામાં ચૂંટાઈને આવ્યા, અને તેમણે ચાલુ રિવાજ પ્રમાણે સપ્તીને વફાદાર રહેવાના સોજન લીધા.

કોલ્હાપુરના પ્રકરણ અંગે તેમને થયેલી સજને પરિણામે તેમને ચેટિલી નાવાયકીનો પરિહાર લોડ રેએ કર્યો તેથી તેમની ચૂંટણી થકય બની હતી. તે વખતે ધારાસભાનો મળ્ય ચૂંટણી પછી પણ ગવર્નરે તેની રીતસર નિમણૂક કરવાની જરૂર રહેતી એટલે સભ્યો રાજમાન્યતા મેળવવા માટે પણ મથતા પણ ટિળકનું વક્ષણ એ બાબતમાં સ્પષ્ટ હતું. તેઓ કહેતા કે, સરકારની વાજબી અને પ્રામાણિક ટીકા કરવાનું અટકાવવા માટે ધારાસભાનું મળ્યપદ એક લાભકર કે મોઢે ડુંચો છે એવી રીતે હું તે તરફ જોતો નથી. પણ જો એમ હોય તો ગમે તેવા મોટા અધિકારીઓની ભૂલો કે ગેરરીતિઓ પર ટાંકપિછોરો નાખવા કબૂલ થવા કરતાં એ સભ્યપદ છોડી દેવાનું જ હું પ્રસંદ કરું.

અને ૧૮૯૨ ના ઇંડિયન કાઉન્સિલ એક્ટ વડે સુધરેલી ધારાસભાઓ પણ કેવી હતી તે જોવા જેવું છે મુબઈની ધારાસભા બે વરસ દરમિયાન આઠ દિવસ મળેલી ને તેમણે કુલ ૩૬ કલાક કામ કરેલું ! એ ૩૬ કલાકમાં સભ્યોએ પૂછેલા સવાલોના ગમે તેવા બેજવાબદારપણે જવાબો આપવા, વાર્ષિક અંદાજપત્રની ચર્ચા કરવી, એ ઉપરાંત સરકાર તરફથી રજૂ થયેલાં તરૂન મામૂલી બિલો પસાર કરવા — એવા વિશેષ આ અવધિમાં માત્ર હતી અને અવધિમાં, તે પસાર પણ કરવામાં આવેલાં — એ બધું કામ પાર પાડવામાં આવેલું એ જમાનામાં પ્રાન્તોના અંદાજપત્રની ચર્ચા કેવળ મડદું ચૂંથવા જેવી હતી તે સરકારી અમલદારો પોને કબૂલ કરતા, કારણ વડી ધારાસભાની માન્યતા મળ્યા પછી તેની ચર્ચા થતી ! અને સરકારી અમલદારોની ચૂંટાયેલા સભ્યો પ્રત્યે વર્તણૂક પણ કેવી અપમાનજનક અને તુમાખીભરી હતી તે પણ જોવા જેવું છે સવાની જેવો કોઈ નભ્ય ખાસ મહેનત લઈને ભાષણ તૈયાર કરી લાવે તો તમે એ છપાવીને વહેંચો તો વાચવાની તકલીફમાંથી બચી જાઓ, અમે તેને વચિલુ ગણીશું (ટેકન જેઝ ડેડ) એમ કહેવાની સરકારી મળ્યો કૃષ્ટતા કરતા ! ગેરરીલાચ પારિક કે નેતવવાડ જેવા મળ્યો પોતાના વિષયો અંગે દાખલા દલીલ સાથે વ્યવસ્થિત ભાષણો કરતા ત્યારે, ‘તમે પોતાના મનગમતા વિષયોના ઘોષા બનાવી તે યગ મવાર લઈ આખી કાઉન્સિલનું સર્કમ બતાવો છો.’ એવી ટકોર કરવામાં આવતી

બજેટની ચર્ચા વખતે બે વરમના આકાશની તુલના કરીને મંત્રિય ન માનતા સરકારી નીતિનું લગ્ન ગાગે શું પરિણામ આપ્યું તે તરફ ધ્યાન આપીને ટિળક ટીકા કરતા આમ જમાન મહેનૂલ તથા જાગલ અને આજકારી

ખાતાંઓની ઊપજ લોકોની સગવડ અગવડની ગરવા કર્યા વિના છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં સાચા ખાંચ કરોડ વધી, તેમ છતાં તેમાંથી છેલ્લાંની પ્રજાની સુખસગવડ માટે ઘણો જ થોડો અંશ વધાર્યો છે, એવી તેમણે ફરિયાદ કરી અને આવા કરવેસમાં સરકાર ધારાસભાને પૂછ્યાગાછ્યા વિના પણ ફેરફાર કરતી, તેને ઉદ્દેશીને તેમણે સવાલ પૂછ્યો કે, ધારાસભાનો ઘડેલો કાયદો સરકારનું કાર્યકારી મંડળ રદ કરી શકે ખરું? એ જમાનામાં મુશ્કેલી હોદ્દાઓને આવો સીધો સવાલ પૂછ્યો એ એક વિચિત્રનું કામ ગણાવું. ટિલકનો સલાહ સાંભળી તેઓ જરૂર સડક થયા હશે.

હિન્દુમુસ્લિમ રમખાણો

બાપટની મામે વડેદરામાં કાવતરુ રચાતુ હતુ એ જ અરસામા મુબઈમાં ૧૮૯૩ના ઓગસ્ટ મહિનામાં ને ત્યાંથી પછી પૂનામાં તેમ જ મહાગાદમાં જુદે જુદે ઠેકાણે હિન્દુમુસ્લિમ રમખાણો થયાં. આ ઘટના તેમ જ ટિળકે તેની કરેલી મીમાંના બરાબર સમજવા માટે કેટલોક પૂર્વ ઇતિહાસ જોવો ઉપયોગી થશે એટલે તે પર નજર નાખીએ.

કોમી હુલ્લડોને—વિશેષતઃ હિન્દુમુસ્લિમ હુલ્લડોને રાજકારણનું સ્વરૂપ મ.પુ તે બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિને આભારી કહેવાય; એટલુ જ નહીં એ હુલ્લડો બ્રિટિશ હકૂમતની એક વિશેષતા જ બની હતી. ઠેક બજવા વખતે ૧૮૫૭ના ઓગસ્ટ માસમા હિન્દુ અને મુમલમાન લશ્કરો દિલ્હીના ઝોટ પાંજળથી બ્રિટિશ લશ્કરનો સામનો કરતા હતા, તે વખતે તેમની વચ્ચે અણબનાવ પેદા કરવા માટે, ગોવધ કર્ષા વિના ઈદ ખુદાને મંજૂર નહીં થાય, એવો પ્રચાર કરવા માટે અંગ્રેજોએ જે મીલવીઓને દિલ્હી શહેરમા મોકલ્યા ને તેમણે ગાયની કુરબાનીની તૈયારી કરાવી એને પરિણામે જ્યારે હિન્દુઓમાં ઉશ્કેરાટ થયો ને વાત બાદશાહને કાને ગઈ, ત્યારે તેણે પેલા જે મીલવીઓને તોપને મારે દાંધા, ગોવધ બંધ કરાવ્યો, અને જે કોમી વચ્ચે ઘનાગે વિખવાઈ અટકાવ્યો.

જ બજવા પછી અંગ્રેજોનુ રાજ્ય હિન્દભરમા વ્યવસ્થિતપણે નોંઠવાઈને નિશ્ચય થયા પછી હિન્દુઓએ તેમની ભાષા તથા નવી વિદ્યા આત્મમાનુ કરવામા પડેલ કરી. તેથી સરકારી નોકરી તેમ જ ઉચ્ચજિયાન ધંધાઓમા તેઓ ઝાઘાટામા આગળ વધ્યા મુસલમાનોનુ માન્ય ધર્મજનૂની હોવાથી તેમણે નવી વિદ્યાના બાનનમાં ઉદાસીનતા જ નહીં પણ વિરોધભાવ નેળ્યો. તેથી તેમને સરકારી નોકરીઓ કે ઉચ્ચજિયાત વ્યવસાયોમાં ત્યાગ ન મળ્યુ વળી અંગ્રેજો બાપ્યા તે પહેલા મુસલમાનોને લશ્કરમા ખૂબ અવકાશ મળતો તે પણ હવે નોરા લશ્કરને લીરે ઓડે થયો. ત્યાર બાદ ૧૮૫૭ના બજવામા મુસલમાનોએ મદત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો એ કારણતર અંગ્રેજ

ઊતરતા છે, એ મીલાના મહમદ અલીની ઉક્તિ અહીં ચાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી.)

કોંગ્રેસની ચળવળને પરિણામે જ્યાર ૧૮૯૨નો સુધારાનો કાયદો પસાર કરવામા આવ્યો ત્યારે તેમા મુસલમાનોનુ હિત સાવવવા માટે કેટલાક મુઝિમ સભો નીમવાની સત્તા પોતાને હસ્તક રાખી સરકાર મુતલબમાનોના રમક તરફે બહાર પડી આજ અગામાં આઈ સી એમ નાં ધરાવાઓ હિન્દમા ફેવાય એવો પાર્લમેન્ટે ઠરાવ પસાર કર્યો એટલે એ જાણ્યો મોટે ભાગે હિન્દુઓ પડાવશે એવો બીક પણ મુસલમાનોમા ફેવાઈ — ફેલાવવામા આવેલી.

આવી પરિસ્થિતિમાં ઇ સ ૧૮૯૩મા કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢ રાજ્યમા આવેલા પ્રભાસપાટણમા તાબૂતોના દિવસોમા રમખાણ થયુ તેમા મંદિરો ભાષ્ટ કરવામા આવ્યા, મૂર્તિઓ ભાંગવામા આવી, અને લાધુસતો, જાત્રાળુઓ વગેરેના ધરીર પર તેલ રેડીને તેમને જીવતા મગાવવામા આયા આ વખતે રાજ્યનો કારભાર નવામ તળીર હોવાથી કે બીજે કોઈ કારણે બ્રિટિશ સરકારને હસ્તક હતો. રમખાણની તપાસ થઈને ગુનેગારોને યોગ્ય શાસન થાય તે માટે હિન્દુઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને મુસલમાનોએ પોતાના જાતભાઈઓના બચાવ માટે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. મુબઈમા હિન્દુઓની માધવબાગમાં સભા થઈ તેમા તપાસ અને ત્યાયની માગણી ઉપરાત રમખાણમા નિરાશ્રિત બનેલા કુટુંબોની મદદ માટે કાળો ઉધરાવવાનુ નક્કી કરવામા આવ્યુ મુસલમાનોની પણ એવી જ નભા ભરવામા આવી પ્રભાગ પાટણના રમખાણથી ત્યાંના મુસલમાનોમાં વધારેપડતો જુસ્સો આવ્યો અને ત્યાંથી કેટલાક મીલવીઓ હુલ્લડબાજીનો પેગામ લઈ મુબઈ આવ્યા અને ત્યાંથી ઈલાકામા બીજે અનેક ઠેકાણે ફેલાયા.

તેમના આ પ્રવારને પરિણામે જ મોટે ભાગે ૧૧ ઓગસ્ટ, ૧૮૯૩ને રોજ મુબઈમા મોટુ રમખાણ થયુ અને એનુ તાત્કાલિક કારણ દિવાનાના દિવસે હિન્દુઓઅ મંદિરોની યાત્રેના મંદિરોમા વાઘો વગડીને મુતલબમાનોને ખીજાવ્યા અમ જણાવવામા આવ્યુ પણ મુનવમાનોએ મસ્જિદોમા લાકીઓ વગેરે વસ્તુઓ પ્રથમથી જ સંઘરી રાખી હતી અને રમખાણ ચોજનાપૂર્વકનુ હતુ અમ માછળથી સિદ્ધ થયુ.

બીજે દિવસે હિન્દુઓઅ પ્રતિકાર માટે હાથમા ડડા લીધા અને મિલ વિસ્તારમા કામ કરતા મરાઠા મજૂરોએ મુસલમાનોને ટીપ્પા હુલ્લડ વળી બે દિવસ વધુ ચાલુ અને છેવટે પાલધૂની પર તોપો ગોઠવવા પડી અને

બહારથી લશ્કર બોલાવવું પડ્યું આ રમખાણમાં ૬૫ જેટલા ખૂન થયાં, સાડાત્રણસો માણસ જાનમી થયા, બારસો માણસો ગિરફતાર થયા અને હજારો લોકો રમખાણની બીકે મુબઈ છોડીને પરદેશ રવાના થયા ને આખા શહેરનો વહેવાર ખોરવાઈ ગયો.

રમખાણ પછી પણ કેટલાક દિવસ સુધી મુગલમાની લશ્કરોમાં થઈને કામ પર જનારા મજૂરોની મુસલમાનો તરફથી કનડગત ચાલુ રહી અને તેમને તેમાંથી બચાવવા માટે પોલીસ બંદોબસ્ત ન થવાથી તેમણે કામ પર જવાનું જ બંધ કરી દીધું એટલે આખા શહેરનું નુકસાન થતું એટલાવવા માટે પોલીસ વચ્ચે પડી ને મજૂરોને જોઈતું રમણ મળતાં કામધંધા પહેલાંની જેમ ચાલુ થયો ટિળકે આ હડતાળનું સમર્થન કર્યું.

મુબઈના લુલ્લહ વખતે પકડાયેલા મોટા ભાગના માણસોને 'ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજી'ને ન્યાયે મજબૂતો ફટકારવામાં આવી અને મુસલમાનો જ હથિયારોથી ગજજ થઈને જુમા મસ્જિદમાંથી બહાર પડ્યા હતા એ વાત ચોખ્ખી પુરવાર થઈ હોવા છતાં, પોતાના બચાવ માટે સજા થયેલા લોકોને છોડી મૂકવા જોઈતા હતા તેને બદલે તેમને પણ સજા કરવામાં આવી તે સામે ટિળકે જેમરા દ્વારા જોશબેર વિરોધ કરી લુલ્લહના સાચાં કારખોની તપાસ કરીને તે બંધ કરવાના ઉપાય બતાવવા માટે એક સ્વનંત્ર કમિશન નીમવું જોઈએ એવી માગણી કરી.

પણ રમખાણોનો રોષ મુબઈથી આગળ ચાલી પુના, વાઈ, તોલાપુર, બેલગામ, પૂળિયા, માલેગામ, જેવલા વગેરે અનેક ઠેકાણે ફેલાયો તેમાં જૂની ફક અનુસાર જ્યાં સરખો ૧૭ જવાનો હિન્દુઓનો ઘડક હતો ત્યાં પણ સરકારી અમલદારોએ હિન્દુઓ પર નવી નવી ચરતો લાટી અને હિન્દુઓએ તેમનું પાવન કર્યું છતાં મુમઝમાનોએ સરકારી હુકમોનો ભંગ કરીને મસ્જિદોમાં ભેગા થઈ પથ્થર ફેંક વગેરે કરીને હિન્દુઓની કનડગત કરી તેમ છતાં તેમની સામે ચરકાર કસા પગલા લેવા તેવાર થતી નહીં અને ઊંચટુ જોરખા ને વાઘો વગાડવાના મુદ્દા કાઢવાને જ્યાં મુસ્લ અવકાશ ન હોય અને ઠેકાણ પણ તે કાઢીને હિન્દુઓ પર જ આખો દોષ ઠેકાવવા મથતી તેના એટલાક દાખલા જેવા જેવા છે.

જેવલામાં હિન્દુ મોર્ચિસ્ટ્રેટના જાહેરનામાની આર્ટિસ્ટન્ટ કનેક્ટરે જ અવગણના કરી અને મુમઝમાનોએ તેનો ભંગ કર્યો તે જોઈને ત્યાંના લોકોએ બાલજીની ધારખા કાઢવાનું મોકૂફ રાખ્યું અને મુમઝમાનો મથેનો.

વહેવાર બંધ કરી દીધા. ત્યારે નામિકના કલેક્ટરે ત્યાં જઈને ત્યાંના પ્રમુખ હિન્દુ નાગરિકોને દમદારી આપી હિન્દુઓના બહિષ્કારનો અંત આણ્યો. આપણી કોઈ દાદ લેવું નથી તે જોઈ તેમણે સરકાર પર ઉપરાડપરી તાર કર્યા. ત્યારે તે તરફ ધ્યાન તો આપ્યું જ નહીં, પણ “તાર પર અરજીની ટિકિટ ચોક્કી નથી તેથી પરત” એવો શેરો તારની યાછળ કરીને તેનો નિકાલ કરવામાં આવ્યો! ટિળકે તે શેરા બાબત લખ્યું, “તારને ટિકિટ થી રીતે ચોટાડવા તેની અમને ખબર નથી. તાર દ્વારા કોર્ટદારની ટિકિટ મોકલવાની અજબ વુક્તિ વિટર (નામિકના કલેક્ટર) સાહેબને ખબર હોય તો તે તેઓ અવશ્ય જાહેર કર. એટલે તેમને ઝેનોગ્રાફની શોધ કરનાર એડિમનની ઉરોળમાં બેગાડી શકાશે.”!

આ તરફ એ ગામમાં મુસલમાનોએ ફરીથી (ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૪માં) તોફાન શરૂ કર્યું વસ્તુકરોનાં ગ્રંપણ બાળી નાખ્યાં, હનુમાનજીની મૂર્તિ ભાંગી નાખી અને મસ્જિદમાં મરેલું ડુકર કોકે નાખ્યાની વાત ફેલાવી. બન્ને કોમો વચ્ચે ખૂબ મુલ્લ ચાલ્યું ને આખરે લશ્કરની મદદથી પુલ્લડ બંધ કરવું પડ્યું. વેવલાના હિન્દુ આવેલાનો પર સેથન્સમાં ખટકો કરવામાં આવ્યો. પણ તેઓ બધા નિદોષ છૂટ્યા. એક ખટલામાં તો સેથન્સ જાળે એવો શેરા કર્પો કે સરકાર તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલા પુરાવાથી એક કૂતરાને પણ ફાંસી દઈ શકાય તેમ નહોતું. તેમ છતાં સરકારે વેવલા પર નજી દાખલ વધારાની પોલીસ લાદી.

ધુળિયામાં ૧૮૯૫ના ગમેશ ઉત્તવને છેલ્લે દિવસે મરઘસ નીકળ્યું હિન્દુઓએ અગાડથી જોઈના પરવાના મેજવી લીધા હતા. પણ મુસલમાનોને મરઘસને ગમે તેમ કહીને હરકત કરવી હતી. તેથી તેઓ મોટી સંખ્યામાં જે મસ્જિદ પાનેથી મરઘન પમાર થવાનું હતું તેમાં ભેગા થયા. આ વાતની જાણ થતાં ત્યાંના કલેક્ટર પોતે પોલીસ ટુકડી સાથે મસ્જિદ પાને પહોંચી ગયા. સરઘન મસ્જિદની પાને આવતા જ મુસલમાનો “દીન દીન”ના પોકારો સાથે બહાર પડી આવ્યા. કલેક્ટર કમીને તેમને સમજાવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમની વાત મુસલમાનોને ગમે ન હોતી અને તેઓએ સરવસ પર પથ્થરમારો શરૂ કર્યો. કેટલાકે કલેક્ટરને મસ્જિદમાં ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને એક જાણે તો તેના પર લાટી પણ ઉગામી. આમ પોતાના વડાના જન જીવનમાં પોલીસ અધિકારીએ પોતાની જવાબદારી પર નોજીઆરને પુકમ કર્યો. તોફાન કરવાનો મુસલમાનોનો વિચાર પહેલેથી નક્કી

યોગે હતો, એ વાત મરિજદમાં ભેગી કરેલી ઈંટો ને ગથ્થરના ઢગલા, લાડીઓની બારોઓ ને એક મુસલમાન ગુણએ સ્થાનિક જાતભાઈઓ પામેથી ભેગી કરેલી ફાળાની રકમ તથા તેમને લેવડાવેલી પ્રતિજ્ઞાઓ પરથી તપાસ વખતે મિલ્લ હુઈ મરિજદ પાને આવ્યા પછી હિન્દુઓએ કોઈ પણ જાતનું પાપક કયું નહીં પણ કોઈ પણ રીતે આ પ્રકરણમાં હિન્દુઓને વગોવવા માટે તેમણે એવી વાત જોડી કાઢી કે, કચૂમિન સાહેબ પોતાના હાથપીચેના હિન્દુ અધિકારીઓના દોરવાયા વર્ત્યા હતા પણ આ બનાવ પહેલાં થયેલા મુલ્કલો વખતે તેણે કાકેનો પરિપત્ર મુસલમાનોને અનુકૂળ હતો એ વાત આગળ આવી તેથી મુસલમાનોનું મન મનાવવા જતા તેઓ ભસ્મામુર થઈ બેસે છે એમ સરકારને પણ દેખાયું

આ આખા પ્રકરણ અંગે ટિલકનું દષ્ટિબિન્દુ આમ હતું

“મુસલમાન લોકો ફર્યા છે તેનું મુખ્ય કારણ સરકારનો તેમને ટેકો હોય છે એ છે અમે અહીં છીએ તેવા જ તમારું મુમલમાનોથી રમણ થાય છે એમ અંગ્રેજો કલ્પા કરે છે, એ સાબલીને જ મુસલમાનોને ઉત્તેજન મળે છે આ કોમી જગડામાં હિન્દુઓ અને મુસલમાનોના જેમ સરકાર પણ એક પક્ષ છે અને આ એક ત્રિરંગી સામનો (કોમી ત્રિકોણ) છે, બન્ને જોમોના તહેવાર, ઉત્સવો ઇત્યાદિ પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પરંપરા અનુસાર પાર પાડવા માટે સરકારે નિષ્પાતપણે મદદ કરવી જોઈએ, મુસલમાની લતામાં જઈને ખાટકીના ઘરમાંથી ગાયને છેડાવવા જનાર હિન્દુને તેના વવારેમડતા ધર્મજનૂન માટે સજા જ થવી પડે છે તેથી ઊલટું, હિન્દુઓના ધાર્મિક ઉત્સવોને પ્રસંગે વાઘો વગાડવાથી અમને ચીડ આવે છે એમ કહેનાર મુસલમાનોને પણ ઠેકાણે રાખવા જોઈએ ”

મુસલમાનોના મુલ્કલો થાય છે તેનું કારણ સરકારનો મુસલમાનો પ્રત્યેનો પ્રભુપાત જ છે, એમ પૂનાના સુધારણી લોમેનુ પણ કહેવું હતું તે તેમના એક પત્ર જાનપ્રકાશની ટોકા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે તા ૨૮-૮-૯૩ના અંકમાં એ પત્રે લખેલું કે,

“એક કોમને બીજી કોમ સાથે લડાવીને તેમાંથી રાજકીય દષ્ટિથી વાળ ઉઠાવવો એ એક મજાની રમત છે, એમ સરકારના કેટલાક અમલદારોને ભલું લાગતું હોય, પણ એ રમત કેટલી ખતરનાક છે તેનું આ આખા વચ્ચે દરમિયાન જે હિન્દુ-મુસ્લિમ રમખાણોની માળા આપણે જોઈ તે પરથી તેમને ચોક્કસ ભાન થશે મદ્રાસ ઇલાકામાં સાલેમમાં રમખાણો થયા ન્યારથી

સરકાર એક કોમની માથે બહુ નરમાશથી અને બીજીની સાથે વધુપડની કડકાઈથી વર્તે છે એ આરોપ વારંવાર કરવામા આવ્યો છે, અને આ વાત તરફ સરકારે આ પહેલા ધ્યાન આપ્યું હોત, તો આપણે આ બધા ત્રાસ અને સામમા આગેપોમાંથી બચી જાત ”

૧૮૯૫ના ગણેશ ઉત્સવ વખતે પૂનામા હુલ્લડ થયું તેમા મુસલમાનોએ એક ઠેકાણે ગણપતિની મૂર્તિ ભાંગી નાખી અને નરદાર નાનું પોતાના ગણપતિના સરધમ સાથે જતા હતા તેમને માર માપેા અને બીજા પણ કેટલાક અત્યાચારો કર્યા. એટલે કેટલાક હિંદુઓ પણ જે મસ્જિદમાંથી મુમલમાનો લાકડીઓ લઈને સુઘન પર તટો પડ્યા હતા તેમા દાખલ થયા અને તેમણે પણ કેટલાક મુમલમાનોને માર માપેા પણ પોલીસે સરના નાનુને તેમ જ બીજા કેટલાક નિર્દોષ હિંદુઓને ડિલ્ટા ગિરફતાર કર્યા તેઓ જાણતા હતા કે મનીદમા ધસી ગયેલા લોકો પોતાનું કામ પૂરું કરીને કચારનાથ જતા રહ્યા હતા ને તેઓ ભજતા જ લોકોને પકડી રહ્યા છે તેમ છતાં એવા નિર્દોષ લોકોને પકડી તેમના પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું પણ તે ખટલામાંથી બધા જ દોષમુક્ત છૂટ્યા તેમનું કામ ન્યાયાધીશ જોકન અને બે ખિસ્તી, બે પારતી ને એક હિંદુ અને નસે આગળ લા પુ થયું અંગ્રેજી રાજ્યમા કચાકે ન્યાય જરૂર મળે છે એવા ઉદ્દગારો ટિળકના મોદામાંથી નીકળ્યાના પ્રતિભાનો જ આ એક પ્રતિભા બન્યો. ગવર્નર હોરને પૂનાના બ્રાહ્મણોને રમખાણો માટે જવાબદાર ગણી તેમને ગાળો દીધી હતી તે બધું પાયા વિનાનું પુરવાર થતા તે લોર્ડ મહેબને બ્રાહ્મણોની માફી માગવા ટિળકે જણાવ્યું

મહાનભાના પહેલા દસ વરસના કાર્યનું સરવૈયું કાઢતા મહાનભાના વધતા જતા બળ સાથે રમખાણોનો નર્મથ બહુ જ સરોટમણે ટિળકે બતાવ્યો

“ મહાનભાની ચડતી કળા જોઈને આચાર્ય ઓજ્જ્વે હડિયનહિન શત્રુઓને ભારે ધાસ્તી પેદા થઈ હવે અંગ્રેજોના હિન્દુસ્તાનના રાજ્યનો એટલે કે ગોરા અમલદારોનો મોજમજનો ચોક્કસ અત આવવાનો એમ તેમને લાગવા માડ્યું આ અનર્થનું કારણ મહાસભાએ શરૂ કરેલી રાજકીય ચળવળ છે એમ પણ તેમના મનમાં વત્તુ, અને તેથી સર સેવદ અહમદ વગેરે જેવાને વશ કરી લઈને મુમલમાનોને ફોડવાનો પ્રયત્ન શરૂ થયો પણ ગોરા જમાઈઓનાં લહેરવાણીયા કામ મૂક્યા વિના મુસલમાનોને બાપી પણ શું શકાય ? અને લૂખાં આચાર્યનો પર ઝેલો વખત ચલાવી શકાય ?

એટલે કંપની સરકારનો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ માર્ગ સરકારને પર્વદ પડ્યો અને દેશમાં ઠેકઠેકાણે હિન્દુમુસલમાનોનાં રમખાણો પેદા થયાં! ૧૮૯૩ના જૂન માસમાં ત્રિવિધ સંવિસને ઝાંચેનો દરાવ પચાર થયો ન હોત તો ઑગસ્ટ મહિનાથી હિન્દુમુનસમાનના ઝઘડા કદાચ ઘડી થયા ન હોત એમ ઘણાને લાગે છે, અને એ માન્યતા સાવ પાયા વગરની છે એમ અમે કહી શકતા નથી.”

૨૪

બે ઉત્સવો

૧. ગણપતિ ઉત્સવ

રાષ્ટ્રીય મહાસભા, પ્રાતિક પરિપદ વગેરેની પ્રવૃત્તિ હજી મોટા ભાગે સરકારને ઉદ્દેશીને જ ચાલુ હતી અને સરકારને મોકલવા માટે ઘડાતી અરજીઓ, કે આ સભાઆમા પસાર થતા ઠરાવો તરફ સરકાર ધ્યાન ન આપે તોય તે દ્વારા આપણે લોકોને કેળવણી આપી શકીએ છીએ એમ રાનડેએ ગોખલેને કહેલું, તોય તેની અપ્રત્યક્ષ રીતે અને તે પણ સુશિખિત વર્ગ પર જ મર્યાદિત અમલ પડતી ટિળકે પોતાની દષ્ટિ આમજનતા પર કેન્દ્રિત કરેલી હતી, તેથી લોકોને પોતાના રાષ્ટ્રીય રાજકારણમા રમ લેતા કરીને તેમનામાં વધારે શક્તિ પેદા કરવાના ઉદ્દેશથી તેમણે બે ઉત્સવો શરૂ કર્યા ૧૮૯૪મા તેમણે ગણપતિ ઉત્સવને સાર્વજનિક સ્વરૂપ આપ્યું અને ૧૮૯૫થી શિવાજી ઉત્સવ ઊજવવાની શરૂઆત કરી

‘રાષ્ટ્રીય ઉત્સવોની આવશ્યકતા’ એ મયાળાવાળા કસ્ટરીમા લખેલા લેખમા તેઓ કહે છે

“જૂના જમાનાની યાત્રાઓ ને મેળાઓ એ રાષ્ટ્રમા ચાલતી ધાર્મિક, સામાજિક, અને ઔદ્યોગિક હિલચાલોનાં ગંજાવર પ્રદર્શનો હતાં આ સામાન્ય લાગતા મેળાઓને તેમ જ નાના નાના ઉત્સવોને પ્રતિષ્ઠિત લોકોનો ટેકો મળે તો તેમાથી લોકોને ઘણું લાભ થવાનો છે આ કામ રાષ્ટ્રીય મહાસભાના કામ જોટલું કડાકૂટિયું કે ખર્ચાળ નથી તેમ છતાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા દ્વારા જે કાર્ય પાર પાડવાનું શક્ય નથી એ કાર્ય આ મહોત્સવો દ્વારા ભણેલા લોકો ગહેજે પાર પાડી શકશે મોટા મોટા મેળાઓને આપણે વિરાટ સભાનું સ્વરૂપ કેમ ન આપીએ? અમ કરવાથી આપણી રાજકીય ચળવળનો ગામડે ગામડે અને જૂથડ જૂથડે પ્રવેશ નહીં કરાવાય

કે ? . . એવે વખતે આપણી સાચી સ્થિતિ કેવી છે તેનું જ્ઞાન જનસમાજને ભણેલાઓ કેમ ન આપે ? . . અથવા બધામાં ધર્મબુદ્ધિ જાગ્રત કરીને આપણી રાષ્ટ્રીયતાને વધારે દઢ કેમ ન બનાવે ?”

આ બે ઉત્સવોમાંથી ગણપતિ ઉત્સવ પહેલાં પણ દેકદેકાણે ખાનગી રાહે ઊજવવામાં આવતો. સાધનસંપન્ન લોકો — ખાસ કરીને ગાણપત્ય સંપ્રદાયના લોકો — ગણેશચતુર્થીને દિવસે ગણપતિની સ્થાપના કરી અમુક દિવસ સુધી તેનો ઉત્સવ પણ કરતા. મૂર્તિ આગળ રોશની તથા કથાત્મક શણગાર અને કથાંક કથાંક સંગીત અને કથાઓ પણ કરવામાં આવતાં. આ ઉત્સવના આવા વ્યક્તિગત કે કૌટુંબિક સ્વરૂપને બદલી તેને સાર્વજનિક સ્વરૂપ આપવામાં આવે તો તેને લોકશિક્ષણનું એક ઉત્તમ સાધન બનાવી શકાય, તેની મારફતે રાષ્ટ્રીય રાજકારણનો પ્રચાર થઈ શકે; તેમ જ તાજિયા વગેરે પાછળ છિન્દુઓ જે ગાંડા બની જાય છે તેમાંથી તેઓ પરાવૃત્ત થાય અને એક કોમ તરીકે માનવાનિ અને વિટંબણામાંથી બચા જાય, એવો વિચાર શરૂ થયો.

આવા ઉત્સવની કલ્પના પ્રથમ મૂનાના ભાઉ રંગારી નામના શખસે સૂચવી હતી એમ કહેવાય છે. અને એ વાતને આગળ ધરીને ટિળકમાં પોતાના મેળે કોઈ વિચાર કે પ્રવૃત્તિ ઘાય ધરવાની યોગ્યતા ન હતી એમ તેમના ટીકાકારો આજકાલ પ્રતિપાદન કર્યા કરે છે. પણ અહીં એટલું યાદ રાખવું ઘટે કે કોઈ કલ્પના ગમે તેટલી રૂડી રૂપાળી હોય તોય તે એટલા જ કારણથી લોકોમાં એકદમ પ્રતિષ્ઠિત બનતી નથી. તેને વહેવારુ સ્વરૂપ આપવું, લોકપ્રિય બનાવવી, એ બધું કરવા માટે અમુક પ્રકારની આવડત, વહેવાર-જ્ઞાન, લોકોનો વિશ્વાસ ઇત્યાદિની જરૂર હોય છે અને એ ગુણો ટિળકમાં હોવાને કારણે તેમણે તે કલ્પના અપનાવ્યા પછી જ ગણેશોત્સવનો પ્રચાર અખાટાબેર થવા લાગ્યો. અને સ્વાભાવિકપણે જ ભાઉ રંગારીનું નામ સંશોધનનો વિષય બની ગયું.

ઉત્તમ જાહેર સ્વરૂપમાં ઊજવવાની પ્રથમ મૂનાથી શરૂઆત થઈ. ત્યાં હતો હતો ને શેરીએ શેરીએ ગણપતિની મૂર્તિની કોઈ જાહેર મંદિરમાં કે પોક જેવી જગ્યાએ સ્થાપના થવા લાગી. રોશની, શણગાર અને કળાનું તે એક પ્રદર્શન જ બની ગયું. ઉત્સવની દસ દિવસની અવધિ દરમિયાન ગણપતિની પ્રતિમા આગળ સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક ઇત્યાદિ જુદા જુદા વિષયો પર ભાષણો, કીર્તનો, પ્રવચનો થવા લાગ્યાં. થવાડા

(મહારાષ્ટ્રનાં વીરકાવ્યો), વગેરે જુદી જુદી જાતનાં પદ્યો ભજનો ગવાવા લાગ્યાં. અને આવી રીતે ગણપતિ ઉત્સવ એક જ્ઞાનસત્ર જેવો બની ગયો. તેમા મનોરંજન સાથે લોકોને શિક્ષણ પણ મળવા લાગ્યું.

પૂનાનું અનુકરણ બીજાં પણ અનેક શહેરોમાં તેમ જ કસબાઓમાં થવા લાગ્યું અને વખત જતા આ ઉત્સવ ગામડાં સુધી પહોંચ્યો. મહારાષ્ટ્રની બહાર પણ કેટલાંક શહેરોમાં, ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રીય લોકોની ઓછાવસતા વસ્તીવાળાં સ્થળોએ, તે પૂનાની ઢબે જ શરૂ થયો.

‘આ ગણપતિ ઉત્સવમાં બધો ન્યાતજાતના લોકોને અનિર્બંધ પ્રવેશ મળતો. અને તેથી તે જોતજોતામાં બહુ જ લોકપ્રિય બની ગયો. પૂનાનો ઉત્સવ તો એટલો આકર્ષક બન્યો કે તે જોવા માટે મહારાષ્ટ્રના દૂરદૂરના ગામડાંથી લોકો પૂના આવવા લાગ્યા.

ભણેલા વર્ગનાં સભાસભિષનોમાં કે ખુદ કોંગ્રેસમાં પણ તે વખતે આમજનતાને રસ પડે એવું ભાગ્યે જ કશું હોતું. અંગ્રેજી ભણતર પામેલા વર્ગો આમજનતાની ભાષા સમજવાની પણ પરવા કરતા નહીં, ને પેલાઓ આ લોકોની ભાષા સમજી શકતા નહીં, એવી પરિસ્થિતિમાં આ ઉત્સવ અને એના ‘મેળાઓ’ (જુદી જુદી જાતના પદ્યો ગાનારાં મંડળો) નવી રાજકીય જાગૃતિને આમજનતા સુધી વર્ધ જવાનું એક ઉત્તમ સાધન બન્યા એમ કહી શકાય.

આ ઉત્સવમાં મુસલમાનોનો દ્રવ્ય કરવા જેવું કશું જ ન હતું. તેમ છતાં એવો ઈંડિયન છાપાવાળાઓએ અને મરકારે તેની એવી રીતે વગોવણી શરૂ કરી અને બીજા ભણેલા વર્ગના લોકોએ તેમાં સૂર પૂર્ણ, એ દુ.ખની વાત કહેવાય.

૨. શિવાજી ઉત્સવ

ગણપતિ ઉત્સવની જેમ જ શિવાજી ઉત્સવ શરૂ કરી તેને ‘લોકપ્રિય બનાવવાનું’ કીય ટિંજકને જ આપવું પડે છે. પહેલા ઉત્સવનું મહત્ત્વ ધાર્મિક અને સારકૃતિક દષ્ટિથી વિશ્લેષ હતું ત્યારે બીજાનું રાષ્ટ્રીય દષ્ટિથી. આ ઉત્સવ અગે લખતાં ટિંજક કહે છે:

“જેવા રીતે આપણે આપણા બાપદાદાઓનું સ્મરણ કાયમ રાખીને તેને પોતાના કુટુંબની પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી લૌકિક ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા કાયમ રાખવાનું સાધન બનાવીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રના મહાપુરુષોનું સ્મરણ રાષ્ટ્રીયતા કાયમ રાખવાનું એક ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. એકરાષ્ટ્રીયતા એ

કોઈ આંખે જોઈ શકાય એવી વસ્તુ નથી. એ એક જાતની કેપના છે અને એ ગતત જગત રાખવામાં આવે તો જ ટકી શકે છે; અને જે જે રાષ્ટ્રોએ તેને ટકાવી રાખી છે તેમણે પોતાના મહાન ઐતિહાસિક પુરુષોના ઇતિહાસનો આ કામમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરેલો છે. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનું ચરિત્ર આવી જ જાતનું છે. આ ઉત્સવમાં . . . (ન્યાતજાતનો) જોઈ પણ ભેદભાવ રાખવો તદ્દન અયોગ્ય છે.”

આ ઉત્સવની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ જાણવા જવો છે. રામગઢનો પહાડી કિલ્લો શિવાજીની રાજ્યાની હોઈ ત્યાં જ તેનું મૃત્યુ થયું હતું, અને સમાધિ બાંધવામાં આવી હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં જંગલ ખાતાના એક અંગ્રેજ અધિકારીએ પ્રથમ સમાધિનો ઉલ્લેખ છાપામાં કરી તેની ખરિયેર હાલત તરફ ધ્યાન ખેંચી જીર્ણોદ્ધારની સૂચના કરેલી. તે પછી મુંબઈનો ગવર્નર સર રિચર્ડ રૅપલ રામગઢ જોવા ગયેલો અને તે ઇતિહાસનો રમિયો હોવાથી રામગઢ પરની શિવાજીની સમાધિની ખરિયેર સ્થિતિ જોઈને તેને દુઃખ થયું અને ‘તમારા જિવ્હામાં આવેલા આવા મહત્વના ઐતિહાસિક સ્થાનની તમે કદી દરકાર લેતા નથી’ એવો પત્ર કુલાખા જિવ્હાના કલેક્ટરને લખી તેને તેણે ઠપકો આપ્યો. તેને પરિણામે મુંબઈ સરકાર તરફથી વાર્ષિક રૂપિયા પાંચ સમાધિની આસપાસની સફાઈ માટે મંજૂર કરવામાં આવેલા. બીજી પણ કેટલીક હોદ્દા થઈ. પણ સમાધિના જીર્ણોદ્ધાર અંગે કશું થયું નહીં.

૧૮૯૫ ના એપ્રિલ માસની આખરે શિવાજીના સ્મારકને અંગે ટિળકે કેમ્પરીમાં લેખો શરૂ કરી તેમણે લખ્યું કે: “મરાઠાઓના ઘનુ બોર્ડ હોરિસ જોવા પણ શિવાજીના પરાક્રમનું વર્ણન કરે છે, જ્યારે તેના જ વંશજો અને સરદારો તેના સ્મારક માટે કશું કરતા નથી એ તેમને માટે નામોદીભરેલું છે.” ઉજી મેએ પૂનામાં સ્મારક અને સેનાપતિ દાભાડે અને ટિળકની સહીથી એક જાહેર સભા બોલાવવામાં આવી તેમાં મહારાષ્ટ્રનાં કેટલાંક રાજવાડાંઓ અને સરદાર જાગીરદારોએ પણ હાજરી આપી હતી. ન્યા. રાનડેએ તાર કરીને સભાના કાર્યને સમિતિ જણાવી અને એક સ્થાયી નિધિ ભેગો કરવાનું સૂચનું કોહ્યાપુરના રાજા પામે ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ તરફ તાર તદ્દન છેલ્લી ઘડીએ આવી પહોંચ્યો. સભાને આગલે જ દિવસે મુંબઈના ટાઉનમાં સમાધિના જીર્ણોદ્ધાર માટે શરૂ થયેલી રાજવળને અંગે

એવી ટીકા આપી હતી કે, 'સમાધિના સમારકામ અંગે જે કરવું થયું હતું તે સરકારે (વાર્ષિક રૂપિયા ચાલ મજૂર કરીને?) કપારનું કરી દીધું છે ન્યાય રાનડે અને તેલગને પણ તે પૂરતું લાગ્યું છે તેમ છતાં પેદાવાઓની મોટાઈના અતિ ઉત્સાહી પ્રયત્નોએ આ નવું નૂતન નકામું ઊભું કર્યું છે તેની થાં જરૂર છે તે સમજાતું નથી.' રાનડેના તારથી ટાઈમની ટીકા ને જુઝાણાને બારોબાર જવાબ મળી ગયા.

ફાગો ઉપરાવવાનું કામ થયું થયું ને તેની પછેનાં કેટલીય પત્રો દ્વારા સ્વીકારાવા લાગી કોમ્પાયુરના રાજા પામે ટિળક વગેરેનું પ્રતિનિધિમંડળ જતાં "અમે અમારા પૂર્વજોની છત્રાઓની જેમ જ રામગઢ પરની છત્રીનાં પણ વ્યવસ્થા કરીશું અને ખર્ચનો અંદાજ નક્કી થશે વર્ષાસનની પણ વ્યવસ્થા કરીશું," એવું આશ્વાસન તેણે આપ્યું.

ઑક્ટોબરના આખર સુધી ફાળાની રકમ રૂ. ૧૧૦૦૦ પર પહોંચી દિવેન્દ્રમાં પૂનામા મહાસભાનું અધિવેશન હતું તેને લાભ લઈ અધિવેશનના પ્રમુખ સુરેન્દ્રનાથ બેનર્જીના પ્રમુખપણા હેઠળ ટિળકે એક જાહેર સભા ગોઠવી સભામાં સુરેન્દ્રબાબુ અને ધં માલવીયાના ભાષણો થયા.

તે પછી રામગઢ પર શિવાજી ઉત્સવ ઊજાવવાનું નક્કી થયું અને તે માટે ૧૫મી એપ્રિલ ૧૮૯૬નો દિવસ મુકરર થયો એવામાં અચાનક એક મુશ્કેલી ઊભી થઈ રામગઢ સરકારી જગલની હદમાં હોવાથી જગલના અધિકારીની રજા ઉત્સવ માટે જરૂરી હતી અને તે માગવામાં આવતા મળી પણ ખરી પણ ઉત્સવ માટે મુલકી અધિકારીની પણ રજાનાં જરૂર હતી એટલે એ અરજી મામલતદાર મારફતે કુલાબા જિલ્લાના તે વખતના કનેક્ટર લે. જ. પાસે જતા તેણે ચોખ્ખું મુદતની અંદર અરજી આવી નથી એ મુદ્દાનર રજા આપવાની ના પાડી લોકો તો ઉત્સવ માટે મોટી સંખ્યામાં ભેગા થઈ રહ્યા હતાં એવે વખતે આ નવી મુશ્કેલીનું નિવારણ કેમ કરવું એ સલાહ થઈ પડ્યા એટલે તિલકે મહાબેશ્વરનો રસ્તો લીધો અને ઠેક ગર્વનર પાસે જઈ મહોંચ્યા ત્યારે જ મુશ્કેલીનો નિવેડો આવ્યો આ વખતે ટિળક મુજબનાં પાસણાના સભ્ય હતા તેથી ગવર્નરે તેમની વિનંતી માન્ય ગઈ.

ગઢ ઉપર જાહેરસભા થઈ તેમાં ઐતિહાસિક હકીકતવાળા અનેક ભાષણો થયા ઉપસંહારના ભાષણમાં ટિળકે કહ્યું કે, "જેવી રીતે અંગ્રેજો લોકોએ ઓલિવર કોમવેલનું સ્મારક કર્યું છે, ફ્રેન્ચોએ નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું

સ્મારક કયું છે, તેવી રીતે આપણે પણ આપણા સ્વરાજ્ય સંસ્થાપક શિવાજી મહારાજનું સ્મારક કરીએ છીએ તેમા અચક્રાનિષ્ઠાનો જરા સરખો અંશ નથી”

આ અમારજ દરમ્યાન ટિળકે શિવાજીને એક અવતારી પુરુષ કહ્યો તેથી સુધારકોનો ચિત્તો ગયો અને તેઓ ‘ટિળક નવું ભણતર ભણ્યા તે બધું એતે ગયું’ એમ કહેવા લાગ્યા સરકારમા પણ આ ઉત્સવ વિષે અને શિવાજી સ્મારકની એકદર પ્રવૃત્તિ વિષે વહેમ પેદા થયો. એ જ અરમામાં અફઝલખાનના વધને અંગે ઊભા થયેલા વાદ વિષે પ્રાફેસર ભાનુએ ૨૮મી માર્ચને રોજ ડેક્કન કોનેલની ડિસ્ટરી કબજ આગળ પ્રિ. બેનના પ્રમુખપણા હેઠળ ભાષણ કયું ઉપસંહારના ભાષણમા વિદ્વાન પ્રમુખે શિવાજી વિષે એવો મત વ્યક્ત કર્યો કે, “આ પ્રશ્નની ગંજી ચર્ચા કરવાની કશી જરૂર નથી શિવાજી જેવા હોકોનું કલ્યાણ કરનાર પુરુષની પરીક્ષા સામાન્ય નીતિ નિયમોના ધોરણથી કરવાની હોતી નથી મરાઠાઓનું સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપન કરવાનું મહાન કાર્ય તેને પાર પાડવાનું હતું તેથી તે કાર્ય પાર પાડવા માટે તેણે જે કંઈ કયું તે બધું ચોખ્ખું જ હતું તે તેણે કેવળ રાષ્ટ્રના હિતને માટે જ કયું હતું” આ પહેલા ૧૮૯૪મા શ્રી. કરકરિયા નામના પારખી વિદ્વાને મુબઈની રાયલ એસિયાટિક સોસાયટી આગળ પ્રતાપગઢ કિલ્લા વિષે વાંચેલા નિબંધમા તે કિલ્લા પર થયેલા અફઝલખાનના વધને અંગે દગો કરવાની દાનત શિવાજીની નહીં પણ અફઝલખાનની જ હતી એમ સંલોધનપૂર્વક માહિતી આપી હતી

મરકારના બાતમીદારો અને કેટલાક અધિકારીઓ રાયગઢ પરના ઉત્સવમાં હાજર હતા તેમણે ઉત્સવ અંગે મરકારમા શા સમાચાર આપ્યા કોણ જાણે, પણ થોડા જ વખતમા શિવાજી અને તેના સ્મારકની પ્રવૃત્તિ વિષે મહારાષ્ટ્રના રજવાડાઓ ને જાગીરદારો વિરક્ત બની ગયા અને શિવાજી ઉત્સવ કરવો એ જ રાજદ્રોહની એક બાબત બની ગઈ, અને ટિળક પરનો રાજદ્રોહનો આરોપ સિદ્ધ કરવા માટે તેઓ શિવાજી ઉત્સવના સંચાલક હતા એ બીના તેમની સામે યુગવા તરોકે મરકાર તરફથી રજૂ કરવામા અને ન્યાયાધીશ તરફથી સ્વીકારવામા આવી

પણ આ ઉત્સવનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં તો સારી પેઢે થયો જ, પણ બીજા પ્રાંતોમા પણ તે ઉજવાવા લાગ્યો બંગાળીમા શિવાજી પર એક મહાકાવ્ય લખાયું રવીન્દ્રનાથે પણ શિવાજી પર કવિતા કરી. અને કેટલાંક

૧૨૨ બાદ હિન્દુસ્તાન બહાર જાપાનમાં પણ એ ઉત્ખવની ઉજવણી થઈ. શિવાજી અને સ્વરાજ્યનો અવિભાજ્ય મંત્ર જોડાઈ ગયો.

ગણેશ ઉત્સવ અને શિવાજી ઉત્સવ દ્વારા ટિળકે રાષ્ટ્રમાં ભારે મોટી જાગૃતિ નિર્માણ કરી. આ વખત સુધી ભણેલા લોકો તરફથી એવું કોઈ પણ કાર્ય ભાગે જ થતું કે જેમાં આમજનતા ભાગ લઈ શકે. મહારાષ્ટ્રની જ પાત કરીએ તો લોકહિતવાદી, રાનડે, જોષીએ કે આગરકર એ બધામાંથી પોતાનું શહેર છોડીને ગામડા તરફ ભાગે જ કોઈએ નજર કરી હોય અથવા ન્યાં ગયા હોય. એ બધા વિદ્વાન હતા, દેશના હિતચિંતકો હતા, દેશના પ્રમુખો બરાબર સમજતા હતા; તોમણ લોકોમાં પ્રત્યક્ષ ભળીને તેમની નાડ પારખવાની આવડત ટિળકે જ પહેલવહેલી કેળવી એ કબૂલ કરવું જોઈએ. આ બધા નેતાઓમાંથી ટિળકની જ ભાષા એવી હતી કે જે લોકો તરત સમજી જતા અને તેથી જ કેમરીના તંત્રી યથા પછા તેનો પ્રમાર ભૂમકે ને કૂદકે વધતો જ ગયો અને કેસરી શબ્દ વર્તમાનપત્રનો જ એક પર્ચાય બનો ગયો. ટિળકના આ કાર્ય માટે તેઓ 'ધાર્મીમાવીના આગેવાન' છે એવી જાણ ખાસ કરીને વિનાંત વર્ણના આગેવાનોએ તેમને અર્પણ કરી. પણ એ જાળનું લાછળ જ તેમને માટે એક અલકાર સમુ, બની ગયું.

૨૫

પૂનાની મહાસભા

૧૮૮૫નું મહાસભાનું અધિવેશન પૂનામાં ભરવાનું નક્કી થયું. ટિળકે પછી જાન્યુઆરી ૧૮૮૫ના કેસરીમાં મદ્રાસના અધિવેશન વિષે લેખ લખ્યો. તેમાં મહાસભાના દસ વર્ષના કાર્યનું સરવૈયું કાઢી મંત્રણ વ્યક્ત કર્યો તેની સાથે જ મહાસભાની આવરવ્યવસ્થાને અંગે તેના બંધારણમાં પ્રતિનિધિઓની મંજૂર નિયમિત કરવી, તેમની ચૂટણીની પદ્ધતિ નક્કી કરવી, સભાનું કામ ચલાવવા માટે કાવચી સમિતિ સ્થાપવી, દરેક પ્રાંત અને જિલ્લામાં તેની શાખાઓ શરૂ કરવી, વગેરે સુધારાઓની જરૂરનું દિગ્દર્શન કર્યું અને પૂનાના અધિવેશનમાં એ કામ પાર પડશે એવી આશા વ્યક્ત કરી.

પૂનાના અધિવેશનની વ્યવસ્થા મુબઈના ફિરોજશાહ મહેતા વગેરેની દેખરેખ નીચે કરવાનું મદ્રાસમાં જ નક્કી થયું હતું તેને અનુસરીને ઓપ્રિય

મહિનામાં તે માટે એક કારોબારી સમિતિ — દેના ટિળક પણ એક મંત્રી હતા — નીમવામાં આવી અને તેણે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું.

આ અગાઉ થયેલા મહાસભાના અધિવેશનોને પ્રસંગે સામાજિક પરિષદ પણ મહાસભાના મંડપમાં જ ભરવાની પ્રથા પડી હતી. કારણ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે "એક રીતે બન્નેના સંવાદક જેવા હતા. પણ પૂનામાં કેટલાય સમયથી સુધારકો અને સનાતનીઓ વચ્ચે વાદ ચાલુ હતો તેને લીધે અહીં મહાસભાના મંડપમાં સામાજિક પરિષદ ભરવી કે નહીં એ એક મુશ્કેલ સવાલ બન્યો. તેને લીધે મહાસભાના કામ માટે ફાળો આપનારાઓમાં પણ બે પક્ષ પડ્યા. સનાતની લોકો એમ કહેવા લાગ્યા કે સામાજિક પરિષદ મહાસભાના મંડપમાં ભરાશે નહીં એવી ખાતરી આપે તો જ અમે પૈસા આપીએ. જ્યારે સુધારવાળા પૈસા આપવા માટે એનાથી ઊલટી ખાતરી માગવા લાગ્યા. ટિળકે બન્ને પક્ષને ઊંધડા લીધા અને જણાવ્યું કે મહાસભાને પૈસા આપવાની બાબતમાં કોઈ પણ જાતની શરત કરવી એ અજૂઝળું છે, એ કામ બધાનું છે, અને પૂનાવાસીઓએ પોતાના આનંદનો ખ્યાલ કરી એ પાર પાડવું જોઈએ. તેમ છતાં જેમ જેમ અધિવેશન પામે આવતું ગયું તેમ તેમ આ વાદ વધુ ને વધુ ઉગ્ર બનતો ગયો.

આ વર્ષે ટિળકને માથે બીજા પણ કેટલાંક કામોની જવાબદારી આવી હતી. શિવાજીના સમાધિના જીર્ણોદ્ધારની ચળવળ શરૂ થઈ તેમાં ટિળકની તેના મંત્રી તરીકે નિમણૂક થઈ હતી. યુનિવર્સિટીની અને ધારાસભાની ચૂંટણીઓ આવેલી, તેમાં ટિળકે ભાગ લીધેલો ને ચૂંટાયેલા પણ ખરા. સાર્વજનિક સભાના તંત્રમાં પણ આ સાથના જુલાઈ માસમાં તેમના પક્ષની બહુમતી થઈ અને તે થય તેની કાર્યવાહક સમિતિમાં ચૂંટાઈ આવ્યો. આ બધી ધમાલને પરિણામે પૂનાનો પક્ષભેદ વધારે ઉગ્ર બન્યો અને ટિળકના વિરોધીઓએ ટિળક મહાસભાના અધિવેશનનાં તેજારી તરફ પૂરતું ધ્યાન આપતા નથી એમ કહી જાતજાતની ફરિયાદો કરવાની શરૂઆત કરી. પણ ટિળકે એ ફરિયાદોમાં કશું વજૂદ નથી એમ બતાવતાં જણાવ્યું કે, પૂનામાં મંડપ તો વરસાદની ઋતુ પૂરી થયા પછી જ ઊભો કરો શકાય; ખુરશીઓ 'ઓરટેલિયન' કહેવાતી હોય તો પણ મુબઈમાંથી જ જોઈએ ત્યારે પૂરતી સંખ્યામાં મળી શકે છે; અને સ્વર્ણસંવકોની જરૂર તો ડિસેમ્બરના પાછલા ભાગમાં પડવાની છે. તે ઉપરાંત તેમણે તે વખત મુખી અધિવેશન અંગે ચોગ્ય જગ્યા મેળવવી, મંડપ માટે પ્લેન અને ખર્ચના અંદાજે

(એસ્ટિમેટ) તૈયાર કરાવવા, વગેરે જે કામો થયા હતા તે પણ બતાવ્યાં. પરિણામે ટિણકનું કામ મંત્રીપકારક છે એવો દરાવ સમિતિને કરવો પડ્યો.

તેમ છતાં બે થય વચ્ચે અઘણે વધતો જ ગયો. કાર્યકારી મંડળમાં સુધારાવાળા પગની બહુમતી હતી. તેથી તેઓ ટિણકને મંત્રીપદેથી દૂર કરવા માગતા હતા તેમણે ટિણકની જેરણ્જીમાં તેમના ઘરમાંથી મહામભાની કચેરી ખર્ચેડવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેઓ દાખ્યાં નહીં, ઓક્ટોબર મહિનાની ૨૨ની તારીખે એક મોટી સભા પૂનાવાસીઓએ ભરી અને તેમાં મહાસભાના અધિવેશનનું કામ પૂનાના બહુજન મમાજના મન અનુસાર યાવતુ જોઈએ એવો દરાવ થયો. એ જ મભામાં સુધારાવાળા પક્ષે તેના વિરોધમાં પત્રિકાઓ વહેંચી, છેવટે આ અઘડો મુબઈ ગયો. ફિજેજશાય મહેતાએ પૂના મુબઈના બન્ને પક્ષોના કેટલાક લોકોની સભા બોલાવી, અને અધિવેશનનું કામ બધાના સહકાર અને સંપર્થી થાય તે માટે નાત મંત્રીઓની નિમણૂક કરવામાં આવી તેમાં પૂનાના બે પગના બન્ને અને મુબઈના ત્રણ સભ્યો લેવામાં આવ્યા.

આ વ્યવસ્થા પાછી પણ બે પક્ષ વચ્ચેનું યકીનુ વાતાવરણ ચાલુ જ રહ્યું. મુબઈવાળા મંત્રીઓનો ટેકો સુધારાવાદી લોકોને મળવા લાગ્યો અને પૂનાના જનતાનો મહામભાને જે ટેકો મળવો જોઈતો હતો તે મળવાનો સભવ ઓછો દેખાવા લાગ્યો. એટલે સુધારાવાદીઓ અને સનાતનીઓ એ બેઉની ખેંચાખેંચમાં પોતાની નાહક વર્ગોવાળી યાવ છે એમ વિચારી ટિણકે ઓક્ટોબર મહિનાની આખરે મંત્રીપદનું રાજીનામું આપ્યું.

કાર્યકારી મંડળના મંત્રી પદ પર હતા ત્યાં સુધી ટિણક મહાની ચર્ચામાં કોઈ યમ લઈ શકતા નહોતા પણ એ બંધન હવે રહ્યું નહીં, એટલે મહામભાના મંડળમાં સામાજિક પરિપદ ન ભરવામાં આવે એ મતને તેમણે ટેકો આપ્યો. તેની સાથે જ કોઈ પણ બહાનુ કારણ સિવાય મહાસભાને લવાજમ આપવા લોભેને વિનંતી કરવાનું તેમણે ચાલુ જ રાખ્યું અને ત્રીજી નવેબરને રોજ રાત્રમ બેઠક દિવસમાં પત્ર લખી પોતાના દષ્ટિનિદુની સેખવટ કરી.

“સનાતની જે સુધારક, પ્રાજાતિક કે પ્રત્યાઘાતી, બધાએ મહાસભાના પ્રવૃત્તિમાં જોડાવું જોઈએ અને તેને મદદ કરવી જોઈએ મહાસભાનું પૂનાનું અધિવેશન તો જ સફળ થયું ગણાય, જે પૂનાના મોટા ભાગના લોકો તેમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લે તેમ થાય તે માટે આપણે ભણેલા લોકની જેમ જ વેપારીઓ, કારીગરો અને મજૂરો વગેરે માને પણ જવું જોઈએ અને તે

બધા માનેથી મહાત્મજીના ક્ષણ માટે નાણાં ઉપરાવવા જોઈએ; અને તેમને એવી વિનંતી કરતી વખતે તેમની ભાવનાઓ કોઈ પણ રીતે નાહક ન દુભાય તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. મહાત્મજી આખરે તમામ જનતાની મહાત્મજી થવા જોઈએ. દર વરમે જે જે વર્ગોએ તેમાં હજી ભાગ લીધો નથી તેમને તેમાં લાવવાનો મત તરફ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. હવે આમજનતા જે મહાત્મજી તરફ આકર્ષાય તો તે સામાજિક પરિપક્વતા કામને સીધા કે આડકતરી રીતે દેકો ન આપે એ બનવાજોગ છે. આવા ડરને કારણે જ સમાજસુધારાવાળા લોકો મહાત્મજીના કામને અમુક સુરક્ષિત અને સાકડા વર્તુળમાં ગોંધી રાખવા માગે છે. . . . એક યશ્ન સમાજસુધારાના સવારને કોરે મૂકીને જોટલા મળે તેટલા લોકોને મહાત્મજીમાં લાવવા માગે છે જ્યારે બીજા યશ્નના લોકો સમાજસુધારાને અનુકૂળ હોય એવા લોકોને છોડીને બીજાઓ પાસે જવા માગતા નથી. એટલે યુનાની મહાત્મજી યુનાના બધા લોકોની થવાની છે કે માત્ર અમુક વિશિષ્ટ વર્ગની, એ મુદ્દાનો મવાલ છે. એટલે સુધારાવાદી લોકો લોકમતને માન આપવા તૈયાર ન હોય — અને મને કહેતા દુઃખ થાય છે કે તેઓ તેને (લોકમતને) યશુબળ (બ્રુટફોર્મ) કહે છે — તો હું બહુર્મખ્ય લોકોના મતને માન્યતા અપાવવાનો આગ્રહ થાકુ રાખીને મહાત્મજીમાં ભગાણ પાડવા તૈયાર નથી.”

ટિળકે શરૂ કરેલા પ્રચારને પરિણામે ૧૦મી નવેમ્બર ૧૮૯૫ને રોજ પનાવાસીઓની એક પ્રચંડ મળા થઈ અને તેમાં શ્રીધર વિકૃષ્ઠ દાતે નામના એક ગુંડાવૃત્તિવાળા શખએ સુધારકોને ધમકી આપી કે તેઓ મહાત્મજીના મંડપમાં સામાજિક પરિપક્વ ભરવાનો આગ્રહ થાકુ રાખશે તો મંડપને આગ લગાડવામાં આવશે વળી ૨૩મી નવેમ્બરે ૧૯૦૦ ઈ.સ્વી. સ્કૂલના એક શિક્ષક અને સુપરક યત્રના સંપાદક વાસુદેવ બળવંત પટેલવર્ધનને રાત્રે રસ્તામાં કોંકે લાકડી મારી અને તેમના માથામાં ઈજા થઈ દાતે મહાશય કેવુ રત્ન છે તે બધા સારો પેકે જામતા હતા તેથી, પટેલવર્ધનને માર પડ્યો તેથી, તેમ જ મહાત્મજીના નિયોજિત પ્રમુખ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ કાગળ લખ્યો તેને પરિણામે રાનડેએ તા. ૨૮ નવેમ્બરને રોજ પૂને તાર કરીને જણાવ્યું કે સામાજિક પરિપક્વ મહાત્મજીના મંડપમાં ભરવાનો વિચાર પડતો મુશ્કેલો છે ને તે યુનામાં જ બીજો કોઈ સ્થળે ભરવામાં આવશે. આવી રીતે આ વાદનો અંત આવ્યો.

અધિવેશનની સીધી જવાબદારીમાથી છૂટા થયા છતાં તે નિમિત્ત પૂને આવનાર બહારના દેશનેતાઓ અનેનું યોતાનું કર્તવ્ય ટિળક બગબર

મમજતા હતા, તેથી પોતાના બાણા ધોડાયતને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે અધ્યક્ષ સુરેન્દ્રભાણુને મળવા દોડ સ્ટેશન ઉપર મોકલ્યા અને જાને મિત્રો માથે પૂનાને આગલે સ્ટેશને જઈને તેમનું સ્વાગત કર્યું અધિવેશનમાં તેમણે ભાગ લઈને જમાન મહેગૂલ અંગે ઠરાવ પણ રજૂ કર્યો આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ સુરેન્દ્રનાથની લાજરીનો લાભ લઈ શિવાજીના સ્મારક અંગે તેમણે એક સભા પણ ભરી અને તેમાં તેમનું સુરેન્દ્રભાણુ તેમ જ પડિત માલવીયાજીનાં ભાષણો થયા અને એ ભાષણ ગણો તરત જ તેમના મરદાર મિત્ર બાબા મહારાજ મારફતે અધિવેશન નિમિત્તે ભેગા થયેલા બધા પ્રતિનિધિઓને ગાર્ડન પાર્ટી આપવામાં આવી

રાષ્ટ્રીય મંજી અધિવેશન એકઠરે બહુ જ સારી રીતે પાર પડ્યું એમ ટિપ્પણે તે પર જેઠામાં લખેલા લેખમાં પ્રસન્નપણે જાહેર કર્યું અધ્યક્ષ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના શબ્દો ટાકી તેમણે જણાવ્યું કે, “રાષ્ટ્રીય સભા એ બધી કોમના, બધા ધર્મના ને બધા મતોના લોકોના છે તેમાં મુધારકોય જેઈએ ને સુધારક ન હોય તે પણ જેઈએ, હિન્દુઓ જેઈએ ને મુસલમાનોય જેઈએ, જગાણીઓ જેઈએ ને મદ્રામીઓય જેઈએ દુકમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું કામ એ બધાનું કામ છે, અને તેમાં કોઈ પણ વિશિષ્ટ ધર્મના, જાતિના કે વર્ગના મતોનો પ્રભાર બીજાઓના મન દુભાય એ રીતે કરવાનો કોઈને હક નથી કે તેમ કરવાનો રજા નહીં મળે”

મામાજીક પરિપત્તમાં ન્યા ચનડાએ મંડય અંગે થયેલા ઝઘડા વિષે એક મહત્ત્વનું ભાષણ કર્યું મુબઈ, કલકત્તા, લાહોર વગેરે ઠેકાણે આજ સુધી મંડળ અંગે આવો વાદ થયો નહીં ને તે પૂનામાં જ કેમ થયો? એનો પ્રશ્ન પૂછીને તેમણે તેનો ખુલાસો કર્યો કે, “બંગાળ કે પંજાબની જમ અમે સમાજથી અલગ એવો સુધારકોની જુદી ન્યાત, ધર્મ કે વર્ગ ઊભો નથી કરવા માગતા અમારે ત્યાંના સુધારકોનો રસ્તો કેટલાકને નિશ્ચિત, સ્પષ્ટ અને જુદો દેખાતો નહીં પણ એને હું અમારી નબળાઈ નહીં પણ એક ખાસિયત ગણું છું અહીં સુધારકો ને સનાતનીઓ એક જ છાવણીમાં રહીને માર્ગ કાપી રહ્યા છે અને તેથી જ પૂનામાં ઝઘડો ઊભો થયો” અને એ આખા ઝઘડાને તાત્ત્વિક ભૂમિકા પર લઈ જઈ તેમણે સમાધાનને સંતોષનું વાતાવરણ પેદા કર્યું

આ અધિવેશન વખતે ગોખલેએ કાઢેલા કોઈ પરિપત્તમાં મામાન્ય ભોડોની બહુમતીને ઉદ્દેશીને ‘શ્રૂટ ફોર્સ’ (યુગ્મજ) શબ્દ વાપર્યો હતો

તેમાં ગર્ભિત નિદા કે કટામ જરૂર છે, તેમ છતાં આજે તે ઘટ્ટ રાજકાલમાં કેવળ સંખ્યાબળને માટે લામણિક અર્થમાં પ્રચલિત છે. પણ એ ઘટ્ટના વાન્યાર્થ પર ભાર દઈને ટિળકે ગોખલેને સારી પેઠે ઊધાડીધા ને ત્યારે જ તે અર્થને પોતાને માથે ઓડી લઈને તેને જોરે પોતાના રાજકારણની વિશેષતા બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ૧૫ નવેમ્બરના અગ્રવેખમાં તેમણે લખ્યું, “કમરી એ કુદરતી રીતે જ જનાવનેના રાજ હોવાથી તેને ધારી, મોચી, ગાધી કે પાનવાળો વગેરે જનાવરો સાથે ભળવામાં કશી નાનમ કે ઘરમ લાગી નથી એટલું જ નહીં પણ એ જનાવરો એ જ પોતાની શક્તિ છે એમ તે માને છે. થઈ અંગ્રેજી વિદ્યાને કારણે વરણગી કરનારા કે વૃથાભિમાની બનેલા લોકો ભલે ફારે તેમ ભોંસા કરે.”

આગરકરનું મૃત્યુ

આ જ વરને જૂન મહિનામાં આગરકર ગુજરી ગયા. પોતાનો એક ન્નેહી અને પ્રખર દેશભક્ત આટલો જલદી આ દુનિયા છોડી ગયો તેથી ટિળકને બહુ દુઃખ થયું. આગરકરના મૃત્યુ વિષેનો લેખ ટિળક લખાવતા હતા તે વખતે તેમનો આંખોમાથી સતત આંસુ વહેતા હતા અને જે લેખ લખતા એકાદ ક્લાક થાય તેને ઠેકાણે આ મૃત્યુલેખ લખતા ચાર ક્લાક થયા હતા. ૧૯૧૬ માં જ્યારે આગરકરની ૨૧ મી શ્રાદ્ધતિથિ ઊજવવામાં આવી તે વખતે આગરકરના વ્યક્તિત્વ અને કાર્ય વિષે લખતા તેમણે લખ્યું કે, “પરિસ્થિતિમાં ગુલામ ન બનતા પરિસ્થિતિને યથાસંભવ, યથાશક્તિ અને યાવત્ શક્ય પોતાના કામૂ લેકળ લાવવા માટે જે મનોનિશ્ચય, સ્વાર્થત્યાગ અને દીવનિષ્ઠાનો જરૂર હોય છે તે જેનામાં છે, તેમ જ જે દુષ્ટોની અથવા સંકેતોની ભીંત કે ધરવા રાખ્યા વિના પોતાનામાં રહેલા ઉપર ગણાવેલા ગુણોનો લોભેના ભલા માટ ઉપયોગ કરે છે, તે જ વ્યક્તિને મહાન કહી શકાય. જામાજરાવ આગરકર એ કાટિની વ્યક્તિ હતા. શ્રાદ્ધતિથિ ઊજવનારાઓ મોટે ભાગે સમાજસુધારકો હોઈ તેમણે આગરકર ના સમાજસુધારાના કાર્ય પર બધો ભાર મૂક્યો હતો. તેને ઉદ્દેશ્ય ટિળકે લખ્યું કે, “આગરકરનું તર્કયુક્ત રાજકીય, સામાજિક તેમ જ કેળવણીવિષયક ભાષામાં એકસરખું અપ્રતિહતથણું ચાલતું. પણ સમાજસુધારકોને આગરકરના જીવનની બીજા પાસાં જોવા ન હતા, તેમને આખો આગરકર જોઈતો ન હતો. બ.કે, આખો આગરકર તેમનાથી નિરવાત જ નહીં.”

લોર્ડ હેરિઝ

આ વરસે જ મુબઈના ગવર્નર લોર્ડ હેરિસની મુદત પૂરી થતી હતી એટલે જે કોઈ ગવર્નર વિદાય લઈને પાછો જાય તેનું સ્મારક કરવાનો મધો લઈ બેઠેલા લોકોએ પોતાની એ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી, અને એ સ્મારક તમામ જનતા વતી છે એમ પણ તેઓ કહેવા લાગ્યા બીજી તરફ અહમદ નગર, સોલાપુર વગેરે ઠેકાણે હેરિસને માનવત્ર આપવામાં આવ્યાં તેના જવાબમાં એ સાહેબે બહુ ઉદ્દામ ભાષણો કર્યા. તેને ઉદ્દેશીને ટિળકે લખ્યું, “જે લોકો પર ચાર વરસ અમલ ચલાવ્યો તેમના આગેવાનેને ‘તમારા અકલ બહેર મારી ગઈ છે, તમે નીચ છો’ એમ કહેનારો ગવર્નર આજ સુધી મળ્યો ન હતો. તેઓ મોટા પદ પર હોવાથી ભરી સભામાં તે લોકોને ગાળો દે તોય ત્યાં ને ત્યાં કોઈ તેમને કશું સંભળાવતું નથી એ સાચું, પણ ઓગણીસમી સદીમાં કાવદાસરની યાગો દેવાનો અધિકાર એકલા ગવર્નર સાહેબને જ છે એમ નથી દરેક જણ પોતાના ઘરનો ને ધધાનો ગવર્નર જ છે, અને નામદાર માહેબ જે વાત કોઈ એક પ્રમંડે ને એક ઠેકાણે કરી શકે છે તે જ બીજે પ્રમંડે, બીજે સ્થળે, બીજાઓ પણ જરૂર કરી શકે છે.”

લોર્ડ હેરિસનું બાવલું બનાવવા નીકળી પડેલા લોકોને તે કેવું હોય તો હેરિસનું વ્યક્તિત્વ એમાં દેખાય એ અંગે નીચેની સૂચનાઓ ટિળકે આપી. “હેરિઝ સાહેબનું વ્યક્તિત્વ પૂતળામાં બરાબર ઊતરે તે માટે તેમના આ ગુણો પૂતળું બનાવનારે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ ૧ લોકમતનો તિરસ્કાર, ૨ સ્મૃતનો શ્રેષ્ઠ, ૩ પોતાનું કામ કરવાનો ઈચ્છારો ૪ આખાંત્રણપણું, ૫ પોતાના બોલવાની બીજ પર શી અમર ધાય તે બાબત બેપરવાઈ ૬ હાથ નીચેના લોકોની ઇજ્જત સાચવવાની વૃત્તિ, ૭ બધા વધારવાનો કસબ, ૮ ચાટીય ગુણોનો હાસ કરવાની શૈલી, અને ૯ સ્વજાતિના લોકો માટેનો ચલપાત.

આવી રીતે ગવર્નરના પદના માણસનો ટોંકા કરવામાં રાજદ્રોહ છે એમ જ્યારે સ્મારકવાદીઓ સૂચવવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે એવા લોકોને યતોજ જવાન આપ્યો કે, “ગવર્નર એ કેવળ રાષ્ટ્રી ચરકારનો મુનીમ છે અને તેથી તેના પર ટીકા કરવાથી રાષ્ટ્રી ચરકાર પર ટીકા થતી નથી. અમુક ગવર્નર અમારે ન જોઈએ, બીજે મોકલો, એમ કહેવામાં પણ રાજદ્રોહ નથી, પછી અમુક ગવર્નર ખરાબ છે એમ કહેવામાં વળી રાજદ્રોહ શાનો? અમારા

પર થતા જીવમને કઈ સણી નરકારની મંમતિ નથા. આવી સ્થિતિમા જે એ જીવમ વિષે લખવુ નહીં તો પછી છાપુ કાઢવુ જ શા માટે તે સમજતુ નથી.”

“જેનુ રમરણ થતાં મનને સતત ઉદ્વેગ જ થયા કરે એવા લોડ ઉંરેસના જેવી કારકિર્દી આજ સુધી બીજી થઈ નથી લોકમતનો ધિક્કાર કરી સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે જોડો આટંગે બેબનાવ પેદા કર્યો હોય એવા બીજે ગવર્નર આજ લગી થયા નથા” એવા ટાંકા ગોખલે જેવાએ જેને વિષે કરી, તેણે પ્રજામા કેટલો અમંતોષ પેદા કર્યો હશે તેનાં કલ્પના જ કરવી થતે.

નામજેશીનું મૃત્યુ

મહામહાનુ અધિવેશન પાર પાડ્યા પછી સપ્તમક પાર શિવાજી ઉત્સવ ઊજવવાનો ધર્માચાર્ય ટિળક યડ્યા હતા તે જ વખતે તેમના સહકારી ને મિત્ર માવવરાવ નામજેશી જાનેવારી માસમા માદા પડ્યા ને એ માદગી છવલેજી નીવડી તેમનુ આખુ જીવન જહોર પ્રવૃત્તિમા જ પચાર થયુ હતુ અને તેમ કરતા તેમણે પોતાના ઘરસસાર તરફ સાવ દુર્લ્ભ ક્યું હતુ. તેઓ ટિળક અને ચિપળૂણકરની સાથે જોડ્યા તે પહેલાં તેમણે ફિજ (શરૂ ઓગસ્ટ ૧૮૭૭), ટુન સ્પાર (અગ્રેજી) એ બે પત્રો ચલાવેલા ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ તરફ તેમનું વિશેષ ધ્યાન હતુ ૧૮૮૭માં તેમણે સિલ્ક કળા વિજ્ઞાન નામનુ માસિક શરૂ કરેલુ ઔદ્યોગિક પરિપદ, રે ઇન્ડસ્ટ્રિયલ મ્યુઝિયમ, વિક્ટોરિયા જીબિલી ટેકિનકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, ડેક્કન પેપર મિલ ઇત્યાદિમા તેમનો સારો ફાનો હતો.

મરણને સામે ઊભેલુ જેઈ પોતાના કુટુંબીજનોનું શું થશે તેનો વિચાર તેમના મનમા ઘોળાવા લાગ્યો. તેથી તેઓ પતીડતા જણાયા તેમના પ્રાણ રૂપાવા લાગ્યા, ને આખર્માંથી આસુ વહેવા લાગ્યા ટિળક પાને જ હતા. તમારા કુટુંબની ચિન્તા કરશે નહીં, હુ તેમની સંભાળ લઈશ એમ તેમણે છાતી પર હાથ દઈને કહ્યુ ત્યારે નામજેશીને મંતોષપૂર્વક પ્રાણ છોડ્યા મૃત્યુશય્યા પર પડેલા મિત્રને આપેલુ વચન ટિળકે બંધુ જ રીવટપૂર્વક પાડ્યુ નામજેશીના કુટુંબનુ ભરણપોષણ, છોકરાંની ડેજવણ, તેમ જ જનાઈ અને લગ્ન જેવા પ્રસંગો માણ ટિળક પોતાને ખર્ચે પાર પાડતા. પોતાના ભાણા અને વ્યવસ્થામક ધોરણપતને તેમનો કાચમી સૂચના હતી કે, “ટિળક જેલમા ગયા કે કાળા પાણી પર ગયા એમ તેમના ઘરના માણનો ભલે મનજે, પણ માધવરાવ નામજેશીના કુટુંબને તો એમ જ લાગવુ જેઈએ કે, ટિળક ગાયકવાડ વાઘમાં જ છે, એ વાત કદી જુલાવી ન જોઈએ.”

૧૯૧૮માં ટિળક નિરોધ કેસ તથા દોષ રૂ.૩ લીગના કામ માટે વિધાયત ગયા ત્યારે નામજેશીના પુત્ર ગણપતરાવને સાથે લઈ ગયેલા.

લોકમોન્ય ટિળક

જાંડ પાંચમા

૧૮૯૬નો દુકાળ

હિંદુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ વખનારા લેખકો આપણને જણાવે છે કે, ઓગસ્ટીમ્મા સીકામા દુકાળની પરમચથી દેશ ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ પીડાતો ગયો. તેમા દુકાળો વચ્ચેનું અંતર ઘટતું ગયું એટલું જ નહીં, પણ તેમની બીધણતા પણ વધતી ગઈ. ૧૮૭૬-૭૭ માં જ્યારે દક્ષિણમાં દુકાળ પડેલો તે વખતે પૂનાની સાર્વજનિક સભા દ્વારા સાર્વજનિક કાકા અને રાનડેએ દુકાળને અંગે ભારે જયમત ઉઠાવીને ખેડૂતોને મદદ કરવાનું અને તેમની ફરિયાદો સરકાર આગળ રજૂ કરી દાદ માગવાનું કામ બહુ સરત રીતે કર્યું હતું. આવી જાતની ચળવળ એ સભાએ જ હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ કરી એમ કહી શકાય અને અંશત એ ચળવળને યરિસ્ટામે જ 'ફેમિન કોડ' અસ્તિત્વમાં આવ્યો. ટિળકના જીવન ઉપર જે બે ત્રણ બતાવોની નાનપણમાં અમર થઈ તેમા આ દુકાળ પણ એક હતો.

એવો જ પ્રમંજ છે સ ૧૮૯૬ માં જિભા થયો આ દુકાળ વખતે તેમ જ જ્યેગ વખતે પોતાના દેશબાધવો માટેની કરુણાની પ્રેરાઈને ટિળકે અધાગ પરિશ્રમ ઉઠાવી લોકોને કંઈક પણ રાહત અને આશ્વાસન મળે તે માટે પ્રયત્ન કર્યો. તે વરસે ચોમાસાની શરૂઆતમાં વરમાદ ખૂબ જ પડ્યો અને ખેતીની પાકમાંથી થઈ અને મછી વરસાદ બિચકુલ ન પડવાથી લોકો તદ્દન નિરાશ થઈ ગયા. દેશના કેટલાક ભાગમાંથી અનાજની લૂટફાટ થવાના સમાચાર ચંભલાવા લાગ્યા. તેમ છતાં સરકાર વતી લોકોને મદદ કરવા માટે કશી પ્રવૃત્તિ લાયક થરાઈ નહીં. દુકાળને વખતે લોકોને રાહત આપવાને અંગે સરકારે પોતે તૈયાર કરેલા ઉપર જણાવેલો 'ફેમિન કોડ' નામનો કાયદો તેને દફતરે પડ્યો હતો, પણ તેનો ઉપયોગ કરવાની સરકારની દાનત દેખાતી ન હતી. અનાજ અને લોચે માટે ઘાસચારો, બન્નેનો ભારે મોટી તંગી જિભા થઈ ખેતીના જનવચે ખાટકીને ત્યાં જવા લાગ્યા અને ગરીબ હિંદુઓ ધાર્મિકોની જળમાં ફસાઈને પટાળપ્રવૃત્તિના ભોગ થવા લાગ્યા.

આ વખતે ટિળક મુજઈ ધારાગભાના સભ્ય હતા તેમ જ સાર્વજનિક સભા તેમના કાબૂમાં હતી. ધારાસભાના સભ્યનું વજન તે અધિકાર સરકારમાં

કેટલાં હતાં તે તો આપણે જોઈ ગયા છીએ, એટલે માર્વેજનિક સભા દ્વારા તેમણે ચળવળ શરૂ કરી પ્રથમ ચક્રારના પોતાના જ દેમિન કોડનો લાભ લોકોને મળતો થાય તે માટે લોકો પાને ચળવળ કરાવવાની જરૂર હતી. એટલે એ કોડની રૂએ લોકોના શા શા અધિકાર છે તેની તેમને સમજૂતી આપવા માટે તેમણે એક મરાઠી પુસ્તિકા તૈયાર કરાવીને છપાવી, અને તેની સંખ્યાબંધ નકલો ગામડાંના લોકોમાં વહેંચવા માટે રવાના કરી કેટલીક જિલ્લાના કલેક્ટરોને પણ લોકોમાં વહેંચવા માટે મોકલાવી અલબત્ત, આ છેલ્લી નકલો મોટે ભાગે કચરાની ટોપલીમાં પછોચી ગઈ, અથવા અગ્નિનારાયણને સમર્પણ કરવામાં આવી હતી

જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં ત્યાંની દુકાણની પરિસ્થિતિની જાતનપામ કરવા તેમ જ લોકોને તેમના હકો અમળવવા માટે સખા તરફથી પ્રતિનિધિઓ મોકલવામાં આવ્યા. વરિષ્ઠ અમલદારો પોતાના હાથ તળેના અધિકારીઓને જે ગુપ્ત પુસ્તકો મોકલતા તેમની નકલો હાથ કરવાની લોકમાન્યમાં જે કુશળતા હતી તે આ વખતે પણ જોવામાં આવી. એ માહિતીનો તેઓ જંગમમાં અત્યુક્ત ઉપયોગ કરતા. તેને લીધે સરકારી અમલદારોના અહેવાલ પર એક પ્રકારનો કામૂ આવી જતો. ટિળક દ્વારા ચાલતી આ ચળવળને પરિણામે લોકો રબે મહેસૂલ આપવાની ના પાડે એવી ભીતિ સરકારી અમલદારોને લાગવા માડી. સભાના પ્રચારજો દ્વારા જે કંઈ માહિતી સભા પાસે ભેગી થતી તેને આધારે સરકારમાં અગ્રજો કરવામાં આવતી અને એમનો જવાબ આપવામાં અધિકારીઓને પણ ખૂબ મૂંઝવણ થતી અને તેઓ ઉડાઉ જવાબો આપતા અને આ ચળવળને દબાવી દેવાની તક માટે ટાંધી રહેતા. ટિળક પણ ચળવળ જોરમાં ચાલે તેની માથે જ મરકારને તેમા દખલ કરવાની તક ન મળે તે માટે સાવચેત રહેતા. તેઓ કસરા મારફતે ચળવળને ખૂબ ઉત્તેજન આપતા, તેની માથે જ દુકાણ જેવા જાહેર મકાનને પ્રસંગે લોકો પોતાની સામાજિક જવાબદારી સમજી મમાજના કલ્યાણ વિષેની બુદ્ધિ જાગ્રત રાખે તે માટે પણ તેઓ મથતા. નફાખોરો પાછળ પડીને અનાજ વગેરેના ભાવ વેપારીઓએ ન વધારવા જોઈએ એવો બોધ તેઓ જાતે દુકાનોમાં ફરી તેમને સતત આપતા શ્રીમંતો પાસેથી દાન મેળવીને ગરીબો માટે સસ્તા અનાજની દુકાનો શરૂ કરાવતા. દુકાણની પરિસ્થિતિમાં વણકરોનો ધંધો સાવ જ પડી ન ભાગે અને પોતાનો ધંધો છોડી તેમને ચમ્પર ફેડવા માટે સડક પર ન જવું પડે તેટલા માટે તેમણે

ખૂબ મહેનત લીધી અને તેમને ઘેર બેઠા કંઈક કામ મળે એવી વ્યવસ્થા કરી આવી

અઠવાડિયાઓ સુધી ટિળકે કસરી દ્વારા લોકોને દુકાળની પરિસ્થિતિ સમજાવી, ફેમિન કોડની રૂએ સરકાર જે કંઈ રાહત આપવા તૈયાર હોય અને બંધાયેલી છે તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા જનતાને સતત બોધ આપવાનું ચાલુ રાખ્યું તેમજ વખત,

“દુકાળમાં રાજાએ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ વળી આપણી સરકારે આપણી પાસેથી પૈસા ઉઘરાવીને દુકાળનો વામો ઉતારેલો છે ખુદ મહારાણી સાહેબનો હુકમ નીકળ્યો છે કે, દુકાળમાં લોકોને મરવા દેતા નહીં હાલ તિજેરીમાં જે પૈસા છે તે પૂરતા ન થાય તો દેવું કરીને પણ લોકોના પ્રાણ દુકાળમાં બચાવીશું, એમ ઉપ ભારતમંત્રીએ જા પાર્લમેન્ટમાં જાહેર પણ કરેલું છે સરકારની આટલી બધી તૈયારી હોય ત્યારે લોકોએ નાહકના યુ કામ મરવું તે અમે સમજી શકતા નથી દાતા હોય પણ માગનારાઓનો જ તોગો હોય, એમ ન થવું જોઈએ પછી દાતા થાયો હોય તો ટકશે, નહીં તો તેનું ચૌકિલ તો ખુલ્લું પડશે મરકારનું ભરણું આપવા માટે તમારી પાસે પૈસા હોય તો જરૂર આપો પણ જે ન હોય તો કેવળ સરકારી અમલદારોનો ખોટું ટાળવા માટે પોતાની મિલકત વેચતા નહીં” લોકોના ડરપોકપણાથી તેમને અધાર દુખ થતું તેઓ કહેતા, “આપણે ગમે તેટલા દુકાળ વેઠી શકીએ, પણ આવા બીકણ લોકોનું શું કરી શકાય ?”

ઇંગ્લંડમાં જે આવો દુકાળ આવી પડતો અને ત્યાંના મુખ્ય પ્રધાન લોર્ડ એર્લ જનની જેમ સાવ બેદરકાર હોત, તો એક અઠવાડિયાની અંદર તેની સરકાર પત્તાના બગલાની જેમ તૂટી પડતી. અનાજની લૂટપૂટને તેમણે વખોડી કાઢી અને લોકોને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, “બજારો ઘા માટે લૂટો છો ? તમે કલેક્ટર પાસે જાઓ અને તેની પાને કામ અને ખાવાનું માગો. એ આપવાની તેની ફરજ છે” છેવટે વગભગ અકળાઈને તેમણે લોકોને ઉદ્દેશીને તવાલ પૂછ્યો “મૃત્યુના સકળમાં સપડાયા હો, ત્યારે પણ તમે મરણિયા થઈ શિવત નહીં બતાવો ?”

આ તરફ માર્શનિક સભા તરફથી જે પ્રચારકો જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં ફરતા હતા, તેઓ પણ પોતાનું કામ કર્યું જતા હતા તેમાંના એક પ્રચારક અધ્યાપક સ્કોબે યાણા જિલ્લામાં ખેડૂતોની એક પ્રવંડ સભામાં પેટાના મહાવકારી, ફેજદાર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને તેમની સાથે આવેલી તથા

બંદૂકધારી પોલીસની હાજરીમાં ‘તમારા પાક નાશ પામ્યા હોય તો તમે સરકારનું મહેનૂલ બિલકુલ ભરશો નહીં,’ એમ ફેમિન મેડને આધારે ગંભીરપણે ત્રણ ત્રણ વાર કહી ગળાવ્યું.

આ તબાનું વર્ણન કરતા દિગ્ગજે “પોલીસની તળાતી બંદૂકોના ટપ્પામાં ભરાયેલી કિસાનોની પ્રવડ તબા” એવા લાંબા મથાળાવાળો અગ્રણેય વસ્ત્રમાં લખ્યો, નરકારી તંત્રથી સતત ડગીને ચાલતા સાવ પામર બનેલા લોકોમાં હિંમત પેદા કરવાનો જ ઉદ્દેશ આ લાંબા ઉત્તેજક મથાળા પાછળ હતો, એ તો દેખીતું જો એટલે સરકારથી એ કેવી રીતે સહન થાય ? તેણે અધ્યાપક માટે પર તથા બીજા પ્રવારકો પર મુકદ્દમો કર્યો.

દિગ્ગજ આ વખતે કોંગ્રેસની બેઠકમાં હાજરી આપવા કલકત્તા ગયા હતા. તેમને મુકદ્દમાના સમાચાર તારથી આપવામાં આવતા તેઓ કલકત્તાથી નીધા પૂને આવ્યા ને ત્યાંથી તેમની સહ જોતા બેઠેલા કાર્પેન્ટારીના નાથે જ્યાં ખરેખરે ચાલવાનો હતો તે ગામ (પેસુ, જિલ્લો કુલાના) ગયા.

ખટલો ચલાવનાર અંગ્રેજ મેજિસ્ટ્રેટના તંત્રની આમપાત્ર હજાર લોકો ભેગા થયા હતા અને તેમણે ‘દિગ્ગજ મહારાજકી જય’ની બૂમો પાડીને આખું વાતાવરણ ગજાવી મૂક્યું. લોકોને યાત્રા પાડવાનો પોલીસનો બરો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતા મેજિસ્ટ્રેટ બ્રૂકની વિનંતીને માન આપી દિગ્ગજે બહાર જઈ તેમને શાંત થવા સૂચના કરી, અને બધી ગડબડ બંધ થઈ ગઈ તે પરથી આ વખતે લોકોનેવા દ્વારા દિગ્ગજે લોકોમાં કેટલું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

મેજિસ્ટ્રેટ આગળ કામ ચાલતા અધ્યાપક સાક અને તેમના સાથી અધ્યાપક પરાજપે નિર્દોષ છૂટ્યા અને દત્તોપેત આપેને અકલાને, જામ બે જણને અમ ને એમ છોડવાનું સરકાર સાદું જ ન વાળવા માગતી હોય તેમ, ભારે તજ ફટકારવામાં આવી !

પણ સરકાર દિગ્ગજ અને તેમની સાર્વજનિક તબાનો આવો પ્રભાવ અને પ્રવૃત્તિ ગ્રામેય સમય સહન કરે એ શક્ય ન હતું અને તેને જોઈતી તક પણ તબાના બક પ્રવારકની ભૂલને લીધે મળી નહોતી તબા તરફથી પ્રવાર કરનાર બક ભાઈ એકસબેકર લોકોને ઉદ્દેશીને છાપેલા પત્રકમાં મહેનૂલની મોકૂફી અને માફિની માટે પાકની આનાવારી જોઈ ભૂલભરતી માહિતી આપી એટલે ખોટી માહિતી આપવાથી લોકો નાથ ઉદયાય છે અને ગેરરસ્તે દોરવાય છે એ મુદ્દાસર સરકારે સાર્વજનિક તબાને

લોકોની પ્રતિનિધિ સંસ્થા તરીકે આપેલી માન્યતા રદ કરી પત્રક બાબત સરકારે ખુલાસો માગેલો, પણ તે આપવામાં ઘણો વિલંબ થયો અને જ્યારે આપવામાં આવ્યો ત્યારે પણ પ્રતિનિધિની ભૂલનો નિખાલસપણે સ્વીકાર ન કરતો સરકાર ખિન્ન થઈ રહેતા આપવામાં આવ્યો, તેની પણ અહીં નોંધ લેવી ઘટે

આ દોષ બાદ કરતાં લોકમાન્યે ચલાવેલી આ ચળવળ પાછળથી ગાંધીજીએ ખેડમાં જે સત્યાગ્રહની ચળવળ ચલાવી તેની પુરોગામી હતી એમ કહેવું જોઈએ.

સભાની માન્યતા રદ કરતા સરકારી ઠરાવ પર ટીકા કરતા ટિળકે લખ્યું, “હંસ ઉપર બ્રહ્મા ગુસ્સે થાય તોય તે શું કરી થકવાનો હતો? બહુ તો કમળના વનમાંથી તે તેને હાંકી કાઢે, પણ દૂધ અને પાણી જુદા પાડવાની હંસની આવડતને તેની પામેથી ઝૂટવી લઈ લેવાનું સામર્થ્ય બ્રહ્મા પામે પણ નથી! એ જ ન્યાય પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં લાગુ પડે છે. સભાએ કરેલી અરજી કચરાની ટોપલીમાં ફેંકી દેવા કે તેનો વિચાર કરવો, એ કામ સરકારનું છે, અને તેને હાથે તેમ તે કરશે. સભાનું કામ તો સભા કર્યે જ જાય ” એટલે કે સરકારને અરજીઓ ને વિનંતીઓ કરવા પર ભાર દેવાને બદલે લોકોની પ્રતિકાર શક્તિ કેળવવા પર સભા વધુ ભાર દેશે, એવો આનો અર્થ થયો.

દુકાળ વખતે લોકોને રાહત આપવામાં સરકારે કરેલી ઢીલ ને કુજૂસાઈની બાબતમાં ટિળકે કરેલી ટીકા કેટલા વાસ્તવિક હતી તે એ દુકાળને અંગે નિમાયેલા ફેમિન કમિશને પોતાના હેવાલમાં કરેલી ટીકા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કમિશન કહ્યું કે, “મુબઈ સરકારના દુકાળની વ્યવસ્થામાં ખાસ દોષયાત્ર વાત એ હતી કે, તેણે મહેસૂલની મોકૂફી અને માફીની બાબતમાં બહુ જ કજૂસાઈ બતાવો. કોઈ પણ ખાતેદાર પર દેવું કરીને મહેસૂલ ભરવાનો વખત ન આવવા દેવો જોઈએ એમ સરકારી હુકમમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે, પણ મહેસૂલ ભરવા માટે અનેક નાના નાના ખેડૂતોને દેવું કરવું પડ્યું ત્યાં હોય, એમ માનવું મુશ્કેલ છે ”

રાજકારણને વરેલા માણસો જોઈએ

૧૮૯૧ ની કલકત્તાની કોંગ્રેસની બેઠકમાં દુકાળ અંગે વિસ્તૃત ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં વિવાદથી મળી શકે એવી રાહતને

અંગે મરકાર તરફથી નખાતા અતસયો અને દરિયાદ કરવામાં આવેલી ગરીબાઈ અને ભારે કરવેરા તેમ જ નરકારી તત્ત્વો ઉડાડપણ એ બધાને લીને દુકાળ પડતા જ માણસો વાચાર બના મોતી સંખ્યામાં મરણશય થાય છે એ તરફ મરકારનું ધ્યાન દોરવામાં આવેલું પણ પ્રજાએ શું કર્યું જોઈએ તે બાબત કંઈ કહેવામાં આવ્યું ન હતું એટલે લોકોને તેમની શક્તિ અને કર્મવ્યવસ્થા બાબતે કરાવીને સરકારને યોગ્ય પગલા લેવાની ફરજ પાડવા અંગે શું કરવું જોઈએ તે વિષે ટિળકે લખ્યું કે,

“સરકાર આપણા સાભળે તે માટે છેલ્લા બાર વરસથી આપણે ધા ૧ બેની જાય ત્યાં સુધી સતત બૂમો પાડતા આવ્યા છીએ પણ કોઈ મંજૂરના ગણગણાટ કરતા આપણી બૂમોની વવાગે અંતર થઈ નથી આપણી વાતો પર મરકાર વિચાર ચાખતી નથી જયવા તે ખોટી છે એવો ખેડ કરે છે તેથી હવે આપણે બંધારણસરની જોરદાર હિંમતથી કરીને તેને આપણી દરિયાદો માંભળવાની ફરજ પાડીએ આપણા અજ્ઞાન ગામડિયાઓને નારામાં સારી રાજકીય કેળવણી આપણે આપીએ તેમને નમાનભાવે જાયણે મળીએ, તેમના હોમનું જ્ઞાન તેમને આપીએ, અને ઈલાકાનર કેવી રીતે લડવું તે તેમને શીખવીએ એમ કરીશું તો જ મહાસભાની અવગણના કરવી એટલે હિન્દી રાષ્ટ્રની અવગણના કરવા જેવું છે એમ સરકારને લાગશે તો જ મહાસભાના આગેવાનોના પ્રયત્નો સફળ થશે આપણે કામ કરવા માટે, જેમને રાજકારણ એ કેવળ રજના દિવસની પ્રવૃત્તિ નહીં પણ તનુનિર્મિત પણે અને પોતાની બધી શક્તિ વાપરીને કરવાનું કામ હોય એવા અનેક લાયક અને નિષ્ઠાવાળા લોકોની જરૂર છે ”

સ્વદેશીની પહેલી હિંમતવાલ

આમ ૧૮૯૬-૯૭ ની નાવમાં એક બાજુએ ગામડાની પ્રજામાં કાયદાની મર્યાદામાં રહીને પ્રત્યક્ષ પ્રતિકારની ચળવળ ચાલુ હતી તે જ વખતે બીજી બાજુએ શહેરના મધ્યમ વર્ગમાં સરકારના જીવમી કાયદાનો પ્રત્યક્ષ પ્રતિકાર કરવાની સ્વદેશીની ચળવળ ટિળક સંગમિત કરતા હતા એ વખતે સરકારે વિલાયતથી અહીં આવાત થતા નૂતર પરની જકાત રદ કરી અને વિલાયતથી આવાત થતા કાપડ પર તેમ જ અહીંની મિલમાં થતા બધી જાતના કાપડ પર એકેજી ઘાવને બદલે સાત ત્રણ ટકાની જકાત નાખી એટલે મેં રેસ્ટરના કાપડને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી હવે અહીંના ગરીબ લોકોના વપરાશના દેશી જાડા કાપડ ઉપર પણ પહેલાં મુદ્દલ ન હતી

નેને દેકાણે સાડા ત્રણ ટકાની જકાત પડી. તેથી વિલાયતના મિલવાળાઓને જાણ કાપડની બાબતમાં પણ સ્વદેશી મિલવાળાઓ સાથે હરીફાઈ કરવામાં મદદ મળી. આ અન્યાયો કાયદાનાં પરિણામો ગણાવાને ટિંક કહે છે, “બધા લોકોને અમારી આગ્રહભરી વિનંતી છે કે, તેમણે આ અન્યાયનો પોતાનાથી બની થકે તેટલો પ્રતિકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હિન્દુસ્તાન સરકારની ધારાસભાના સભ્યો આપણને અનુકૂળ હોત તો સારું જ થાત; પણ તેઓ અનુકૂળ નથી તેનાં રોદણાં રડવામાં કશો સાર નથી. સરકારે કરેલા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાનું કેટલેક અંશે આપણા જ હાથમાં છે. સૌ કોઈએ કેવળ દેશાં કાપડ વાપરવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. જ્યાં સુધાં આપણામાં આવી રીતે પ્રતિકાર કરવાની તાકાત આવે નથી, ત્યાં સુધાં આપણી અરજીઓનો અથવા ધારાસભામાં બેઠેલા આપણા પ્રતિનિધિઓનાં ભાષણોનો કે દલાલોનો કોઈ ભાવ પૂછવાનું નથી.”

આવી રીતે સ્વદેશીના પુરસ્કાર દ્વારા સ્વાર્થત્યાગ ને ઉમતનું બળ કેળવો લોકોમાં રહેલી પ્રતિકારશક્તિ જાગ્રત કરવાનો પ્રયત્ન ટિંક કરી રહ્યા હતા, તે વખતે રાષ્ટ્રીય મહાસભાના તે વખતના સૂત્રધારો એ બાબતમાં કેવળ ઉદાસીન જ નહીં પણ વિરોધી ભાવ સેવતા હતા. શ્રી વાઘ્લાએ તો એ વખતે રાજ્ય મેજિસ્ટ્રેટના પત્ર લખી એવી પણ દલીલ કરી કે બધા જ લોકો સ્વદેશી કાપડ વાપરવાનું જાત લે તો તેમને પૂરતું થાય તેટલું કાપડ આપણા દેશમાં પેદા થી રીતે થઈ શકે? તેના જવાબમાં ટિંકે ૧૭મી માર્ચ ૧૮૮૬ના કેસરીમાં લખ્યું કે, “સ્વદેશીના ચળવળમાં સ્વદેશી માલ વાપરવાનો નિશ્ચય લોકોમાં પેદા કરવાનો જોરેલો ઉદ્દેશ છે, તેટલો જ એ માલ દેશમાં પેદા કરવાની દેશના શાહુકારો ને કારખાનાવાળાઓને હાકલ કરવાનો પણ છે. અને સ્વદેશીની માગણી જેમ જેમ વધશે, તેમ તેમ તે માલ ખૂરો માડવા માટેના પ્રયત્નો પણ થવા જ કરશે, એ અર્થશાસ્ત્રનો (માગણી અને પુરવઠાનો) સિદ્ધાન્ત કામ કર્યા વિના રહેશે નહીં.”

પ્લેગની આપત્તિ

મુંબઈ-પૂનાનો પ્લેગ

દુકાળ પછી સામાન્યપણે મરકી કે કોલેરા ફાટી નીકળવાના બનાવો બનતા આપણે જાણીએ છીએ પણ ૧૮૯૮-૯૭નો દુકાળ વાકુ હતો એવામાં એક નવા જ ભવંકર રોગે દેખા દીધી ને આખા દેશને હલમથાવી મૂક્યો. તેની શરૂઆત મુંબઈથી થઈ

૧૮૯૬ ના સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર મહિનામાં મુંબઈના માંડવી વિભાગમાં પ્રથમ એક અતર્કિત એવો રોગ ફાટી નીકળવાના મમાયાર ફેલાયા અને ધીમે ધીમે એ રોગનો ફેલાવો મુંબઈના બીજા ભાગમાં તેમ જ ગુજરાત મહારાષ્ટ્રમાં પણ થયો. તેનાં લક્ષણની સૂઝ પડતા તે બદિયો અથવા ગંડિયો તાવ કે પ્લેગ એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. આ રોગને લીધે શહેરની મરણ-નખ્યા એકદમ વધી ગઈ ને લોકો નાગભાગ કરવા લાગ્યા મુંબઈ ઇલાકામાં અનેક ઠેકાણે પ્લેગ ફેલાયેલો જણી પંજબ, બંગાળ જેવા બીજા પ્રાંતોમાં તો થુ, પણ ઇંગ્લેન્ડમાં, કે જ્યાં ઈ. સ. ૧૬૬૫માં આખા લંડન શહેરને તેણે બેથિરાગ કરી નાખેલું ત્યાં પણ દહેશત ફેલાઈ અને રખેને આ ભવંકર ચેપી રોગ પાછો ઇંગ્લેન્ડ પર સવારી કર્યો એ બીકે આ રોગને અંગે વાપતા પગલાં લેવા માટે વિલાયત સરકાર તરફથી હિંદુસ્તાન સરકાર પર તાકીદના તારા આવવા મંડ્યા

પૂનામાં પ્લેગનો પહેલો કેસ સપ્ટેમ્બરની આખરે થયો એટલે મુંબઈથી આવતા લોકો પર, ખાસ કરીને માદા માણસો પર, પૂનાની મ્યુનિસિપાલિટીએ નજર રાખવાનું નકલ કર્યું પણ જાનેવારીની શરૂઆતમાં મુંબઈની કોર્મ વગેરે પ્લેગને કારણે બંધ કરવામાં આવતા મુંબઈ છોડી બહાર જનારાઓનો ધસારો ખૂબ વધ્યો ને પોતાની માદગી છુપાવી કોંકરોની તપાસણીમાંથી છોકીને ઘણા લોકો પૂનામાં તખલ થયા તેમ જ ઇલાકામાં ઠેર ઠેર ફેલાયા ફેબ્રુઆરીની શરૂઆત સુધીમાં તો પૂનામાં આશરે સવાળો માણસો પ્લેગના ભોગ બની ચૂક્યા એને પૂનાના એક નાગરિક તરીકે તેમ જ એક

જવાબદાર પત્રકાર તરીકે ટિળકે એ રોગને અંતેતજ્ઞો માગે લેખો લખાવી લોકોને તેની માહિતી આપી તેમ જ એ રોગ બાબત કેવી રીતે સારવેતી રાખવી જોઈએ તે સમજાવવા લોકોને ઉદ્દેશીને સુવનાઓ આપવાની શરૂઆત કરી. તેમાં આપણા લોકોની જ્યાં ત્યાં ધૂંકવું કે કૂડો-કવરો નાંખવો, ઈકરોને ઘાસતે બેસાડવાં, ઇત્યાદિ દેવો બદલ પણ સખત ખટકણી કાઢી અને જોમને ત્યાં સારવાર માટે પૂરતી જગ્યા કે સગવડ ન હોય તેમને પોતાને ત્યાંના રોગીને ખેગની ઇસ્પતાલમાં મોકલવાની સલાહ આપી.

સરકારે પણ ખેગ સામે ઝુમેય વધારે સખત બનાવવાની ઘડ્યાન કરી. ફેબ્રુઆરી મહિનામાં વડી પાસણભાયા પેળી રોગ અંગેનો એક વ્યાપક કાયદો પસાર કરી લોકપ્રતિનિધિઓના વિરોધને ન ગણકારતા મુશ્કેલી અધિકારીઓને લશ્કરી અધિકાર આપ્યા અને તે પ્રમાણે સજાઓ પણ ફરાવી દીધી અને એના અમલ પૂરતી કડકાઈથી ઘાયલે માટે કયાંક કયાંક ખેગના ખામ અધિકારીઓની પણ નિમણૂક કરવાની જોગવાઈ કરી.

પૂનામાં ખેગના ખામ અધિકારી તરીકે, વાઈસ મસીદ આગળ વાઘ વગાડવાના નિયમનો ભંગ થવા બદલ ત્યાંના પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો પર નાહક ખટલો કરવા માટે વજોવાલેલા, ગાતારા જિલ્લાના આગિસ્ટન્ટ કલેક્ટર રેડની નિમણૂક કરવામાં આવી ક્વોરન્ટાઈનની નાકાબંધી, સેગ્રિગેશન એટલે રોગ થયેલા માણસને વસ્તીથી જુદો પાડવો કે તેને ઇસ્પતાલમાં મૂકવો, તેમ જ જે ઘરમાં ખેગનો કેમ થયો હોય એવા ઘરને ડેરવિનાયક દ્રવ્યનો ધૂણી આપવી, તેની સફાઈ કરવી, રોગીએ વાપરેલાં કપડાં બાળવા, ઘરમાં હવા-ઉજલ આવી શકે તે માટે ભીંતોમાં બાકા પાડવાં ને છાપરાના નળિયા ખુલેડવા, એ બધા ઉપાયોનો અમલ થયું થયો ટિળકે આ ઉપાયોની કડકાઈથી શરૂઆત થાય તે પહેલાં જ અમલ લખેલું કે, લોકોને સમજાવીને તેમનો ગલકાર મેળવ્યા વિના આવી રીતે જે કેવળ અધિકારને જોરે આ કામ કરવામાં આવશે, તેા ધારેલા હેતુ પાર પાડવામાં જારે મુશ્કેલી ઊભી થશે વળી તેમણે પૂનાના ડોક્ટરોનાં એક સભા બોલાવીને તેમાં એક ઠરાવ કરાવી તે મ્યુનિસિપાલિટી પર તેમ જ સરકાર પર મોકલાવી આપ્યો. તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું કે, ભીંત અને ચિંતા એ પણ રોગનું એક નિમિત્ત કારણ બની શકે છે, તેથી સેગ્રિગેશનનું કામ મ્યુનિસિપાલિટી દ્વારા જ સીમ્પલ્સ થવા દેવું જોઈ છે, અને લોકોની ખાનગી ઇસ્પતાલો કાઢવામાં ને તેમનું સંચાલન ચોખ્ખું ચાલકોના હાથમાં સોંપવામાં આવે તેા લોકો

એવી ઇસ્પતાલોમા જ્યાં રાજી વદે કારણ, ઇસ્પતાલ એટલે માણસને મારી નાખવાની જગ્યા, એવી જાતનો વહેમ એ જમાનામા હોકોમા પ્રચલિત હતો ! ટિળકે લોકોની એ મૂઠ માન્યતાને વખોડી કાઢી તેની સાથે ખાનગી રાણે એજ સ્વતંત્ર હિંદુ લોમ્પિટલ કાઢવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો.

ખેંગની વ્યવસ્થા ખરી રીતે મ્યુનિસિપાલિટીને હસ્તક હોવી જોઈએ તેને બદલે પૂનામા તો એકલા રેડને હસ્તક ગોળવામાં આવી અને તેણે પણ પોતાનું કામ લશ્કરના સિપાઈઓ દ્વારા મુરજેસમાં શરૂ કર્યું. જોઈએ તેટલા રોગી ઇસ્પતાલમા નથી આવતા એમ જણાતાં ઘરમાં 'છુપાઈ ગયેલા' રોગીને કે તેના પ્રેતને શોધી કાઢવાની જુએશ શરૂ થઈ લશ્કરી સિપાઈઓમાં એક ગોરા સિપાઈઓની પલટણ પણ આવી તેઓ ઘરમાળમે ત્યાં દાખલ થતા, રસોડામા, દેવઘરમા ને તુલાવડી હોય તો તેની ઓરડીમા પણ ધૂસી જતા તેથી લોકો ખેંગના કરતાં તેના ઉપાયથી વધારે ડરવા લાગ્યા. તેમ છતાં એ સિપાઈઓ આપણા રીતરિવાજ જાણતા નથી, એટલે તેમની સાથે જનારા આપણા સ્વયંસેવકોએ તેમને એ વસ્તુ બરાબર સમજાવવી જોઈએ, એવી રીતે ટિળક વસ્ત્રો દ્વારા લોકોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં આમ ખેંગને અંગે લેવાતાં બધા માવરોતાના કે ઉપચાર માટેનાં પગલાંનો ટિળકે બચાવ કયા કર્યો. પણ તેની સાથે જ ખેંગ અમલદાર અને તેની ફોજ જે બેપરવાઈ, જોલુકમી, જાબરહસ્તી અને જુલમ જુજારતી તેનો પણ નિષેધ કર્યો.

માર્ચના પહેલા અઠવાડિયામા ટિળકના પ્રયત્નને પરિણામે હિંદુઓ માટે એક સ્વતંત્ર ઇસ્પતાલ શરૂ કરવામા આવી સરકારી અધિકારીઓએ તેને માન્ય રાખવામા જાતજાતના વાંધા ઉઠાવ્યા, પણ આખરે માન્યતા આપી ઇસ્પતાલની જગ્યા, ઘરના માણસોને દરદીની સારવાર કરવા માટે ગહેવાની છૂટ, ને બધી વ્યવસ્થા દેશી લોમેના હાથમા હોવાથી ત્યાંનું વાતાવરણ લોકોને માણસાઈવાળું લાગ્યું, તેથી તેઓ ખુદીલાં ખેંગના દદીઓને ત્યાં મોકલવા લાગ્યા.

સરકારી વ્યવસ્થામા જોલુકમી દિવસે દિવને વધતી જ ગઈ અને રોગી કે તેનું પ્રેત ઘરમા સત્તાડી રાખ્યાની શંકાથી પેટુ લશ્કરી સિપાઈઓનું ધાડુ દેર દેર કરે વર્તાવવા લાગ્યું. દરદી કે પ્રેતને ખસેડવામા આવેલું હોય તો ઘરના લોકોને નેજિગેશન કે પમા રવાના કરવામાં આવતા. ત્યાંની વ્યવસ્થા તદ્દન જેવ જેવી હતી બહારના માણસની સાથે વાત કરવાની

પણ ત્યાંના સિપાઈઓ મનાઈ કરતા. જાણે ધેગનો ચેપ વાડ કૂદીને ન વળગતો હોય! રખેને કોઈ ધેગનો રોલી શહેરમાં બહારથી ધૂરી જાય તે માટે આખા શહેર ફરતો લશ્કરી ઘેરો જોયો પડ્યો હતો અને રાતે અવર-જવર બંધ કરવામાં આવતી. ભણેલા લોકો ધેગના ડરથી ઘરબાર છોડીને બહાર ભાગી જતા. તેમને ઉદ્દેશીને ટિળકે બહુ જ સખત ટોકા કરી, અને ગોરા સિપાઈઓ અને મિસનરી બાઈઓ ધેગના લક્ષ્યાંક કેવી રીતે નિર્ભયપણે લોકોને મદદ કરવા ફરે છે, જ્યારે આપણે કાજર બની આપણા ગરીબ લોકોને સિપાઈઓને હવાલે કરી બાજાબાજ કરીએ છીએ, તેનો ઉલ્લેખ કરી આપણા રાષ્ટ્રના કમનમીલનો હજી અંત આવ્યો નથી એમ માની લાચાર થઈ બેસી રહેવું પડે છે, એમ જણાવ્યું.

ગોરા સિપાઈઓના દાડાઈનો પ્રતિકાર કરવા બાબત પણ તેમણે લોકોને સૂચના આપવાનું શરૂ કર્યું. સિપાઈઓ જે નિયમોનો ભંગ કરે, તો તેમનો પ્રતિકાર કરવામાં જીનો નથી, કોઈ ચોરી કરતો હોય તો તેને જરૂર પકડી પાડવો જોઈએ, એમ પણ તેમણે જણાવ્યું. લોકો દિવસ પર રાતના પેઠમાં ગોરા સિપાઈઓના એક ટોળાએ ઘુલ્લુલુબાજી કરી ત્યારે ત્યાંના લોકોએ ભેગા મળી તેને સારી પેઠે ટીપી કાઢ્યું ને પરિણામે એક જણ મરણ પામ્યો. પણ તે માટે કોઈને જવાબદાર ગણવામાં આવ્યો ન હતો. એ બનાવનો ઉલ્લેખ કરી તેમણે આગળ કહ્યું કે, “પણ આપણું વર્તન કાયદેસરનું હોવું જોઈએ, એ બાબત પૂરપૂરી કાળજી રાખવી જોઈએ. આપણે જે આપણા પકની બાબતમાં જાગૃત રહીએ તો જમે તેવા સખતાઈ-વાળા ઉપાય લેવામાં આવે તોય જે વાંધાવાતપણું આપણે ચાલી રહ્યું છે તે ન ચાલે પણ પ્રતિષ્ઠિત માણસો શહેર છોડીને જતા રહ્યા છે તેથી બાકી રહેલા ગરીબ લોકોમાં પ્રતિકાર કરવાની ધિમત નથી એ બારે દુઃખની વાત છે . . . હવે જે મોજવાઈ કે રેંડ્યાલી ચાલુ છે તે લાંબો વખત ટકી ન શકે. લોકો જમે નેટવા ગરીબ હોય તોય આપણે ત્રાસ કાયમ સહન કરણે એ શક્ય નથી. તેથી ધેગથી મરો જઈએ તો બહેતર, પણ આ ત્રાસ તો નહીં જ સહન કરીએ એમ લોકોને લાગવા માંડે ત્યાં મુશી વાત ન જાય તે જોવા લોર્ડ સેઝર્ટને અમારી વિનંતી છે.”

ટિળક ચોતાના કુટુંબ સાથે પૂનામાં જ રહ્યા ને લોકો નાહક નામ-ભાગ ન કરે તે માટે તેમણે ચતત કેસરીમાં લખ્યા કર્યા.

ધ્વજ વખતના જુવમ બાબત આગરકા શરૂ કરેલા મુશ્કેલ પત્રે પણ બહુ જ કડક ટીકા કરેલી નીચેના ઉત્તરો પાછી એ જુવમોનો ખ્યાલ આવશે

“અંગ્રેજ સરકારના અમલદારો આટલા દારી જાણે એમ કદી લાડું ન હતું! પણ બુદ્ધિનિક ધ્વજ એ કોઈ રોગ નથી, પણ મિષાઈઓનું હુલ્લડ છે એમ જાણે કહેવું પડે છે! જમે તેનું ઘર તોડવું, જમે તેની માથમતાની અફસાસ કરવી, જમે ત્યાં ધમાલ મચાવવી, જમે તેનો હાથ પકડવો ને તેને ઢસડી જતો—આ તે ઘર તપાસણી છે કે લોકોની મરકરી? અરજી તરફ કોઈ ધ્યાન આપવું નથી, ફરિયાદ મેઈ સાંભળવું નથી, મથદાની કોઈને પગવા નથી, રોડ તાલેમના મેટલાક જમદૂતોની આવી વર્તણૂક છે આ ડગોરિયા જમલી લોકોને કથાની ધરવા નથી. ધર્મા મુવાવડી છે, ખેંચી કાઢે બહાર, કોઈની આંખો દુખે છે, નાખો તેને ગાડીમાં, એવો નખાનો વાવું છે, આ છે શું? આ તે બીનસન છે કે, હુલ્લડખાજ છે રંગશાહી?”

“આટલા દિવસ નુધી ચોરીથી પતવું હતું હવે સ્ત્રીઓ પા હાથ નાખવા નુધી વાત આવી છે અને આટલું બધું વાલી રહ્યું છે ત્યારે લોકો જેઈએ તો સાવ શાત્ર ખરે જ આપણા લોકો જેવા નામદ દુનિયામાં બીજા કયાય નહીં મળે, એ બારે ચરમ સાચે કમૂલ કરવું પડે છે! અરે, તમે આટલા નિસત્વ ધારી વશા? પોતાના સગવડાયાની આગરનું રક્ષ કરવા જવાક તો હાથમગ હવાવો. અરે, તમે ત્યાં બાવલા જવા રડો છો શું? આ જગલી લોકોને કાચદો સીખવો. ‘અમારા દેવામાંની મેટલીક સોનાવાલીની મૂર્તિઓ ચોરી ગયા’, ‘અમારી પેતાની પેટી તોડીને પેના ઉઠાવા ગયા’, ‘અમારા પાપડ અબડવા’, ‘અમારી મુવાવડી ધરવાળીને પાવમને દિવને જ બહાર કાઢી’ આ અને આના જેવા પૂનાવાત્તીઓના ઉદ્ગાર છો હર કાને પડે છે. ખેર, તમે મગ્ છે કે સ્ત્રીઓ? અરે, આમ રાદણ રડવાથી આ રડાણી જવાની છે શું? આથી તો તે વધારે જોઈમાં આવશે. નોજાર હોય કે તેનો કાલો હોય તેથી શું? ચોરી કરે છે, તો તેને પકડતા મેમ નથી? આપણા પર હુમલો કરનારનો પ્રતિકાર કરવો, બેકાચલ વર્તન બતાવનારને કાચદો કે હાથ બતાવવો એ કઈ ગુનો નથી માણતની જેમ પોતાના પગ પર ડિભા રહો ને બતાવો એ અગ્રિય આખલાઆને કે તેમની બેતાવ અધાધૂધી જ્યાં નુધી કાચદો અમારા પગમાં છે ત્યાં મુખી મૂંઝે મોઢે અમે નહીં વાણવા દઈએ. જેરકાચદેસર ધાધવથી પોતાનો બચાવ કરવાનો હક કાચદથી હરકને છે તે ધ્યાનમાં રાખીને વતો.”

રે'ડનું ખૂન

આખરે રોજિગેશન, દવાખાનામાં રોગીને ખસેડવો, ઘરોને ધૂણી આપવો, છેત્યાદિ સાવચેતીના પગલાં કે ઉપાયો વડે કે તકતુમાં પરિવર્તન થયું તેને લીધે, કે બન્ને કસ્ટો મળીને મે મહિનામાં શ્વેગ ઓગરી ગયો. ૧૬મી મેને રોજ રે'ડની સહીષી એક જાહેરાત બહાર પડી કે શ્વેગની તપાસણી થોડા જ દિવસમાં બંધ કરવામાં આવશે, અને તે મુજબ તે બંધ થઈ. અને લશ્કરી સિધ્ધાંતોનો ત્રાસ પણ બંધ થયો બહાર ગયેલા લોકો પણ શહેરમાં પાછા આવી ગયા.

આ વરસે મહાસણી વિક્ટોરિયાને ગાદી પર આવ્યાને સાઠ વરસ પૂરાં થતા હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં ઠેકઠેકાણે તેના હીરક મહોત્સવના મમારભો ભારે ધામધૂમથી ઊજવવાની ચક્રાત થઈ. એવો જ એક સમારભ તા. ૨૨ જૂનને રોજ રાત્રે પૂનામાં ગણેશખિંડમાં આવેલા ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં થયો. ટિળક પણ ગવર્નમેન્ટ હાઉસ પર ગયા હતા. મધ્યરાત્રીએ સમારભ પૂરો થયા થઈ શ્વેગના ખામ અધિકારી મિ. રે'ડ પોતાની ગાડીમાં ઘેર જવા નીકળ્યા તેમની પાછળની ગાડીમાં તેમના મદદનીશ લે આર્સ્ટને તેમના યત્ની હતા ગવર્નમેન્ટ હાઉસ છોડીને પાચસો છસો વારને અંતરે ગાડીઓ આવતા જ બાજુની ગાડીમાંથી એક માણસ બહાર આવ્યો અને રે'ડની ગાડી પર પાછળથી ચઢીને તેણે તેના ૫૨ પિસ્તોલ છોડી તેથી રે'ડ બેભાન થઈને પડ્યો થોડી જ સેકડ પછી બીજે ધડકો થયો અને તેણે લે આર્સ્ટનેના તન્કાળ પ્રાણ લીધો ને તે પોતાની યત્નીના ખોળામાં ઢળી પડ્યો બન્ને ગાડીઓના થોડા ભડકો ગયા ને જોરથી દોડવા લાગ્યા આર્સ્ટનેની યત્નીની બૂમો સાંભળી ત્રીજી એક ગાડીમાં બેઠેલા એક લશ્કરી અમલદારે બન્ને ગાડીઓ રોકી પાડી ને રે'ડને તરત ઈસ્થિતાવમાં લઈ જવામાં આવ્યો તેની મરતોન્મુખ સ્થિતિમાં જુબાની પણ લેવામાં આવી અગિયાર દિવસ ઇસ્થિતાવમાં રહ્યા પછી રે'ડ મરી ગયો.

ખૂનની તપાસ ચક્ર થઈ તે માટે મિ. બ્રૂઈન નામના મુખર્જીના એક બાહોશ પોલીસ અધિકારીની સ્પેશલ ડ્યૂટી ઓફિસર તરીકે નિમણૂક

કરવામાં આવી ને તે મુબઈથી પૂને આવ્યો. ગુનેગાર અને તેના મજતિયા-ઓને પકડાવી આપનારને માટે સરકારે વીસ હજારનું ઇનામ જાહેર કર્યું.

પણ યામ્ત જેવા અગ્રેજી વૃત્તપત્રનો નતાપ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી ગયા અને તેણે ખૂબ જ વાહિયાત પ્રચાર કરવાની શરૂઆત કરી “પૂનામાં બ્રાહ્મણોનું એક જામર કાવતરું રવાયુ છે અને મિ. રેડ્ડી ખૂન એ તે એના પહેલા પેતરાનું પગલુ છે,” એમ તેણે જાહેર કરી દીધું. ‘જસ્ટિસ’ નામથી પોતાને ઓળખાવનાર કોઈ ગૃહસ્થે એ જ પત્રમાં પત્ર લખીને આ ખૂનનો શિવાજી ઉત્તમ માથે મંમથ જેડી દીધો. પૂનાના કલેક્ટર મિ. લે બે નાગરિકોની એક નબા બોલાવીને તેમની આગળ એમ કહ્યું કે, “આવા દુષ્ટાઓ માટે આધુનિક કેળવણીથી વંઠેલા શાળાના છોકરાઓ, શિવાજી ઉત્તમ જેવા ઉત્સવો અને દેશી છાપામાં આવતા કડક અને રાજદ્રોહી લેખો જવાબદાર છે.”

મિ. લે બેના ભાષણને બીજે જ દિવસે પૂના શહેર આખાને સંજ કરવા માટે ડા ૧,૧૫,૦૦૦ને ખર્ચે વધારાની પોલીસ લાદવા અંગેનો મરકાગી કરાવ પ્રસિદ્ધ થયો. અને તેને માટે સાજમરજમ ખરીદવા માટે રૂા ૩૨૦૦૦ની રકમ વધુ મંજૂર કરવામાં આવી. આ બધું ખર્ચ આપવાનું મ્યુનિસિપાલિટીનું બજુ ન હોવાથી આખી મ્યુનિસિપાલિટી જ સરકારના કનજમાં ગયા જેવી થઈ.

પણ આ બધું થયું છતાં દિગ્ગજ જરાય ડગ્યા નહીં તેમણે આ બધી મરકારી કરણીનો નિષેધ કરી “સરકારનું માથું ઠેકાણે છે કે?” એવો સીધો સવાલ જેડી દીધો સરકારને પછળો, તેમણે લખ્યું, ‘ખૂન થયું એ વાત સારી નથી જ ખૂન કરનારન પકડો પાડીને તેને મજા કરવી, વગેરે વાતો યોગ્ય જ છે, પણ તે માટે મરકારે જાહેર કરેલું વીસ હજાર રૂાિયાનું ઇનામ ખૂનનું છે આખા શહેર પર વધારાની પોલીસ લાદવાનું કામ નથી, અને તેનો કોઈ ઉપયોગ પણ નથી’ જુબિયાને દિવસે જ પેશાવરમાં એક યાત્રીએ એક યુરોપિયનને ધીમે દિવસે ગોળીથી ઘાત કર્યો, પણ પંજાબ સરકારે એ ગુનાને રાજદ્રોહનું કે રાજકીય કાવતરાનું સ્વરૂપ આપ્યું નહીં, એ વાતની દિગ્ગજે મુબઈ સરકારને યાદ કરાવી. એટલું જ નહીં પણ “ખૂન કરનારને જ ખૂન ચડ્યું જેઈએ તે અપમાન સરકારને ચડ્યું છે અને તેથી તેની નજર સાવ ફરી ગઈ છે,” એમ પણ તેમણે લખ્યું.

આવી જાતનું સ્પષ્ટોક્તિવાળું લખાણ મરકાળે ન રહે એ સ્વાભાવિક જ હતું એટલે ઝિજ્ઞાસ પર કેસ કરવા માટે સરકારી તત્ત્વના ચંકો અતિમાન થયા.

ગોખલેની માફી

જોગ અધિકારી રેડનું ખૂન થતાં અહીંની જેમ ઇંગ્લેન્ડના પત્રોમાં પણ જાત જાતના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થવા માડ્યા તે વખતે શ્રી ગોખલે મુબઈ છેલ્લાકા વતી વે. ડી. કમિશન આગળ સાતી આપવા વિલાયત ગયા હતા એટલે પૂનાના આવા જવાબદાર નાગરિકનો રેડના ખૂનની બાબતમાં શ્રી અભિપ્રાય છે તે જાણવા માટે છાપાના ખબરપત્રીઓ તેમની પાને પહોંચી ગયા ગોખલેના મનમાં પણ હિન્દુસ્થાનમાં મવી રહેલી ધમાકેને લીધે ખજાણાટ ચાલુ હતો પૂનાના તેમના મિત્રો તરફથી જોગના દિવનોમાં અધિકારીઓ દ્વારા થતા જુલમની હકીકતવાળા પત્રો તેમના પર આવતા જ હતા એટલે મેજસ્ટ્રેટ ગાંધિયનના ખબરપત્રીને મુલાકાત આપતા તેમણે રેડ અને તેના નાજાના માણસોએ પૂનામાં જે જુલમ ગુજાર્યો તેને કારણે જ તેનું અને આયર્સ્ટનું ખૂન થયું હોય જોઈએ અમ કલું તેઓ સ્ત્રીઓને રસ્તા પર ખેંચીને તેમની તપામણી કરે છે એક બે સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર ગુજારવામાં આવ્યો તેમાથી એક જણે તો આત્મહત્યા પણ કરી, અમ પણ તેમણે એ મુલાકાતમાં જણાવ્યું.

આ મુલાકાત પ્રાંતિય થતા વિલાયતમાં ભાઈ હોહા મચી ગઈ પાર્લિમેન્ટમાં પ્રશ્નોનાની ઝડી વરખી તેથી વિલાયતના મરકારે મુબઈ મરકાર પાને ખુલાસો માગ્યો મુબઈ સરકારે થાવનો મદનુલ્લસ્યોને પ્રશ્નપત્રો મોકલી માહિતી મંગાવી પણ ગોખલેના હકીકતોને ટકી આપવા મેઈ પણ વ્યક્તિ આગળ આવી નહીં તેથી મુબઈ સરકારે નરકારન પાને કથો દોષ નથી જાવી મતવબનો ખરીતો વિલાયત રવાના કથો ન ભારતમંત્રીએ ગોખલેએ આપેલી માહિતી ખોટો છે અમ જાહેર કરું.

હવે ગોખલેની સ્થિતિ કફોડી થઈ લોકો તેમને જૂદું બોલનાર હિન્દી આગેવાન કહીને તેમની કડવી ટીકા કરવા લાગ્યા સ્વદેશ આવીને પોતે કહેલી હકીકત નાવી છે અમ પુરવાર કરવા માટે જરૂરી પાછા ફર્યા જેમણે જેમણે તેમને કાગળો લખેલા તેમણે મહેરજાની કરી અમારા નામ જાહેર નહીં કરતા જવા પત્રો તેમને લખ્યા તે ગોખલેને એકનમાં જ મળ્યા, તેથી ગોખલેનો મુખ્ય આધાર જ જતો રહ્યો. મુબઈના બાલ પા તેમની બોટ

આવતાં જ ત્યાંના પોલીસ વડા (કમિશનર) તેમને જઈને મળ્યા, ને ગોખલેને માહિતી આપનારાઓનાં નામ જણાવવા કહ્યું. પણ ગોખલેએ તેમ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી. તેમણે કહ્યું કે મને જે કાગળ લખવામાં આવેલા તે મારા મિત્રોએ અંગત રીતે લખેલા. મેં તેની માહિતી જાહેર હિતમાં બહાર પાડવાની અગત્ય જાણી તેમ કરેલું. હું જો તેમનાં નામ આપું તો તેમનો મેં વિશ્વાસઘાત કર્યો એમ થશે.

પૂને ગયા પછી તેઓ પ્રથમ પોતાના આદરણીય ગુરુ ચાનડેને જઈને મળ્યા, ત્યારે ચાનડેએ તેમને માફી માગવાની સલાહ આપી ને ગોખલેએ તે પ્રમાણે વિના સંકોચે કહ્યું.

ગોખલેએ માફી માગી તેથી લોકો તેમના પર બહુ નારાજ થયા. પણ કોસ્લાપુર પ્રકરણમાં જેવી રીતે ટિળક આગ્રહકરને માફી માગવી પડેલી તેવી જ રીતે ગોખલેએ પણ માફી માગી હતી. અને પોતે કરેલાં વિધાનો પુરવાર ન કરી શકાય એવી સ્થિતિમાં તેમની આગળ બીજો રસ્તો ન હતો, અને તે તેમણે લીધો. એ માર્ગ જ તદ્દન ઉચિત હતો. પણ લોકોનો વાધો એ હતો કે તેમ કરતાં તેમણે રેંડ, લશ્કરી સિપાઈઓ અને ગવર્નર માટે વધારેપડતી ચિંતા વ્યક્ત કરી, અને એમની આખી પ્રવૃત્તિ કેવળ લોકહિતાર્થે હતી એમ કહીને તેમનું એક રીતે ચીરવ કર્યું.

૨૮

રાજદ્રોહનો પહેલો મુકદ્દમા

શાળા કોલેજની બહારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમાં, ખાસ કરીને દેશના રાજકારણમાં, ટિળક પહેલવહેલા ૧૮૮૯માં પડ્યા ને એક બાળુથી રાષ્ટ્રીય મહાત્મભા, પ્રાંતિક પરિપદ તથા સાર્વજનિક સભામાં અને બીજી બાળુથી ધારાત્મભા, મ્યુનિસિપાલિટી ઇ.માં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. અને આપણી અરજીઓ કે માગણી પાછળ લોકસંગઠનની શક્તિ હોવી જોઈએ અને એ અંગઠન માટે સ્વાર્થન્યાય અને હિંમતનું બળ જોઈએ એ વિચારસરણી આપણા રાજકારણમાં દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન તેમણે શરૂ કર્યો. જકાત-વિરોધ માટે સ્વદેશીની ચળવળ અને દુકાળનિવારણની ચળવળ એ બન્નેમાં રહેલી પ્રતિકારશક્તિ સરકારથી ભાગ્યે જ સહી જાય તેવી હતી. તેમાં ધ્વજ વખતના હત્યાકાંડનો ને તેને અંગેની કેમરીની ગર્જનાઓનો ઉમેરો થયો.

ટિજકની ઉંમર આ વખતે ૪૦ વરસની હતી અને તેમની કાર્યશક્તિ પૂરે-બહારમાં હતી. એવે વખતે તેમને ગિરફતાર કરી બેંચના મળિયા પાછળ પૂરવાનો સરકારે નિર્ણય કર્યો.

અને ૨૭મી જુલાઈ ૧૮૮૭ને મગજવારે મુબઈના વડા પ્રેસિડન્સી મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં, ૧૫ મી જૂનના કેસરીમાંનું લખાણ છેન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૧૨૪બ નો ભંગ કરનારું છે એમ જણાવી, ફરિયાદ દાખલ કરવામાં આવી અને એ લખાણ કરનાર ટિજક, મુદ્રક બાળ ને છાપખાનાના માલિક ગોંધલે માટે વોરન્ટની માગણી કરવામાં આવી. ટિજક આગળે દિવસે જ મુબઈ આવ્યા હતા. એટલે એ જ દિવસે રાતના દસ વાગ્યે ગિરગામ બેંક રોડ પર આવેલા તેમના મિત્ર દાજી આબાજી ખરેના ઘરમાંથી પૂનાની પ્લુનિટિવ પોલીસના વડા મિ ગાયડર દ્વારા તેમની ઓળખાણ કરાવી ધરપકડ કરવામાં આવી.

શ્રી ખરે ટિજકની મૂચના અનુચાર મેજિસ્ટ્રેટ પાસે તેમને જામીન પર છોડાવવા માટે બધા પસુ મેજિસ્ટ્રેટે જામીન લેવાની ના પાડી એટલે ખરે નિરાશ થઈને પોલીસ કનેરીએ જયાને તેમણે ટિજકની ઓરડીનું ખાસાં ખખડાવ્યું. ટિજક તેમની સાથ જોતા હશે એવી ખરેની અપેક્ષા હતી, પણ તેઓ તો નિરાશ થસથથાટ ઊઘતા હતા એમ તેમણે જ્યુ. જામીન લેવાની ના પાડી એ કહેવા અત્યારે નાહકના આવ્યા, મવારે આવત તો ચાલત, એમ ટિજકે તેમને શાનિપૂર્વક કહ્યું, અને વિદાય આપી.

૩૧મી જુલાઈને રોજ ટિજક અને બાળને વડા પ્રેસિડન્સી મેજિસ્ટ્રેટ સુમમ કોર્ટ કરવામાં આવ્યા મરકાર તરફથી ઔપચારિક ગ્રામીઓની જુબાની લેવામાં આવ્યા બાદ ટિજક તથા બાળને જુનાને અંગે કહ્યું કહેવાનું હોય તો કહેવા જણાવવામાં આવ્યું તે બન્નેએ ગુનાનો ઇનકાર કર્યા પછી મેજિસ્ટ્રેટે ટિજક ઉપર ૧૫ જૂન, ૧૮૮૭ના કેસરી પત્રમાં લેખ છાપીને ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૨૪બ પ્રમાણે ગુનો કયાંતો આગેપ મૂકી ખટલાને હાઈકોર્ટના સેશન્સ પર મોકલી આપ્યો.

તા ૪થી ઓગસ્ટને રોજ દાવરે ન્યાયમંત્રિ બદરહીન તેજબજી આગળ ફરી જામીન-અરજી કરી, તેમાં કહ્યું કે આ મુકદ્દમા સેશન્સમાં દેહ અધેન્ડરમાં ચાલશે એટલે મારા અસીલને જામીન પર ન છોડવામાં આવે તો તેનો અર્થ એવો થશે કે પોતાના બચાવ માટે જેઈતી સગવડ સરકાર તેને નથી

આપણા માગની. ઉપરાંત પ્રસ્તુત ગુનાને માટે જેમ દેશનિકાલની સજા ફાંસી છે, તેમ ત્રણ વરસની સજા પણ ફાંસી છે, એમ તેમણે જણાવ્યું. વંધાવાળા ફંકરા રાજદ્રોહના હોત તો મિ. દિળક સાથે તેમને ધારાનુભાના સભામંદ ચૂટી કાઢ્યા ને પહેલાં જ કામ ચલાવવામાં આવત. સરકાર તરફથી આ દલાલનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો, તેમ છતાં ન્યાયમંત્રીએ, તદ્દામતદારને જામીન પર છોડવાથી ન્યાયનો હેતુ હિંમો વળશે એમ મને લાગતું નથી એમ કહ્યું, તદ્દામતદારે પચામ હજારનો જાતમચરકો, અને પચીસ પચીસ હજારના બે જામીન આપવા એવો હુકમ કર્યો ને દિળક જામીન પર છૂટા થયા. મુકદ્દમાની તારીખ ૮મી મધ્યેઝર નક્કી થઈ.

બીજે દિવસે એટલે પછી ઓગસ્ટને રોજ દિળક પૂને આવ્યા. એવામાં તેમના મિત્ર બાબામહારાજને કોલેરા થયાની ખબર પડી, એટલે તેઓ તરત તેમની પાસે હોડી ગયા.

બાબામહારાજ પૂનાના એક મરદાર હતા. સ્વભાવે ઉદાર વૃત્તિના હોઈ જાહેર કામમાં રસ લેતા. માર્વજનિક સભાના તે એક ઉપપ્રમખ હતા. દિળક સાથે તેમનો ઘર જેવો સંબંધ હતો અને જાહેર તેમ જ ખાનગી કામની બાબતમાં દિળક પર તેમને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. ૧૮૯૫ માં પૂનામાં મહાસભાનું અધિવેશન થયું ત્યારે તેમણે પ્રતિનિધિઓને ગાર્ડન પાર્ટી આપેલી તે આપણે જોયું. પ્રથમ પત્નીથી તેમને બે કન્યાઓ થયેલી, પુત્ર ન હતો. તેથી તેના ગુજરી ગયા પછી તેમણે મકવારબાઈ નામની એક માધારણ કુટુંબની ગુવાન છોકરી માથે લગ્ન કર્યું. એ જ પાછળથી તાઈ મહારાજના નામથી ઓળખાઈ. તેનાથી બાબામહારાજને એક કન્યા થઈ હતી, તે પછી બીજી વાર તેને ગર્ભ રહ્યો. દિળક જામીન પર છૂટીને પૂને આવ્યા તેને આગલે દિવસે બાબામહારાજ એકાએક કોલેરાથી પટકાયા ને પર્યારીવશ થયા હતા. એટલે તેમની સારવાર કરવામાં દિળકને શેકાવું પડ્યું.

બાબામહારાજ એ માંદગીમાંથી ઊઠ્યે કે કેમ તેની યંકા જણાતા તેમ જ તેમની આર્થિક અને કીટુમ્બિક સ્થિતિનો વિચાર કરીને તેમણે બાબામહારાજને મૃત્યુપત્ર કરવાની સલાહ આપી. બાબામહારાજે તે મુજબ મૃત્યુપત્ર તો કર્યું પણ ટ્રસ્ટીઓમાં દિળકનું નામ હોયુ જોઈએ એવો આગ્રહ રાખ્યો. મરણપચારી પર પડેલા મિત્રના આગ્રહને વશ થયા વિના દિળકને છૂટકો જ ન રહ્યો. અને દિળક, ખાપડે, કુંભાજીકર અને નાગપુરકર એમ ચાર ટ્રસ્ટીઓની નિમણૂક કરવામાં આવી.

આ આકસ્મિક ઘટનાને પરિણામે ટિળકને કેટકેટલાં કષ્ટ સહન કરવા પડ્યાં, શારીરિક અને આર્થિક નુકસાન વેઠવું પડ્યું, પોતાની આબરૂના બચાવ માટે કોર્ટોમાં જઘડવું પડ્યું, તીવ્ર માનસિક વેદનાઓ સહન કરવી પડી અને ઢેઠ મરણની ઘડી સુધી તેને અંગે તેમને કંઈક ને કંઈક સતત કરવાનું આવ્યું, એ આગળ અલગ પ્રકરણમાં જોઈશું. તે બધાનો વિચાર કરતા એક રીતે ખૂબ દુઃખ થાય છે તેની સાથે તેમની મિત્ર પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને એક વાર કામ હાથમાં લીધા પછી તે માટે ગમે તે અગવડ કે નુકસાન સહન કરવાની ટેકીલી વૃત્તિ માટે માન અને આદર વધા વિના રહેતા નથી.

બાનામહારાજ ૮મી ઓગસ્ટને દિને ગુજરી ગયા.

રાજદ્રોહનો મુકદ્દમા મેજિસ્ટ્રાટ ચાલવાનો, એટલે તે માટે ખર્ચની જોગવાઈ કરવાની હતી. ટિળકની આર્થિક સ્થિતિ આ વખતે સાવ સામાન્ય ગણાય તેવી હતી. કસ્ટરીનું દેવું હજી પૂરું ચૂકવાયું ન હતું. લૉ કલ્લાસમાંથી જે કમાણી થતી હતી તે માડ ઘરસંસાર ચલાવવા પૂરતી કહેવાય તેથી મિત્રોએ બચાવ માટે ફડ ઉઘરાવવાનું ઠરાવ્યું. મહારાષ્ટ્રમાંથી જેમ લોકોએ તેમાં નાણાં આપ્યા તેમ બંગાળમાંથી પણ મદદ મળી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, મોતીલાલ ઘોષ વગેરેએ તેમાં મદદ કરી તે ઉપરાંત બંગાળમાંથી બેરિસ્ટર ખૂ અને ગાર્થ તથા ચૌધરીને મોકલવાના ખર્ચની જવાબદારી ઉપાડવામાં આવી. બચાવકડની રકમ આજે પચાસ હજાર જેટલી થઈ તોપણ યજ્ઞાતમા મુબઈ જતી વખતે થોડી ઘણી રકમ સાથે જોઈએ એટલા માટે ચિત્રચાળાવાળા વાસુદેવરાવ જોશી મારફતે મિત્રો પામેથી નાની રકમો ઉછીની લેવી પડી. આ મુકદ્દમામાં પોતાને ભારે સજા થશે એવી ધારણા હોવાથી ટિળકે પોતાનું મૃત્યુપત્ર પણ તૈયાર કરી નાખ્યું. તેમાં દેવાની વ્યવસ્થા કરવાનો સલાહ જ મુખ્ય હોવાથી પોતાની પાછી પોતાના કુટુંબનું થું થશે તેનો વિચાર આવતા મૃત્યુપત્ર લખાવનાર ટિળક તેમ જ તે લખનાર તેમના ભાણી પોણીપત વિદ્વાસ બન્નેને આખે જળજળિયા આવ્યા.

૮મી સપ્ટેમ્બરે મુકદ્દમાનું કામ શરૂ થતા મુબઈની જનતાને તેના તાજા ખબર રોજ ને રોજ મળ્યા કરે તે માટે કમરીની સ્વતંત્ર દૈનિક આવૃત્તિ મુબઈમાં કાઢવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું અને શ્રી કેળકર અને ખાડલકર — બંને આ વરસે જ ટિળકને આવીને મળેલા — તથા મુબઈના એક ભાઈ શ્રી મુર્જને એ કામ સોંપવામાં આવ્યું.

ટિળકને સરકાર ગિરફતા કરશે એ કંપનાચો ટિળકના કલકત્તાવાળા મિત્ર બાબુ મોતીલાલ ઘોષ અસ્વસ્થ થયા હતા. તેમણે ન્યા. રાનડને મહારાષ્ટ્રના રાજકીય થર્ગે વચ્ચે તમાધાન કરાવવા બાબત કાગળ લખ્યો હતો. ટિળક પર સરકારે મુકદ્દમા કર્યા પછી તેમણે તેમને ખેંચના દિવસો માં લખેલાં પોતાના ઉત્તર લખાણો બદલ માફી માંગવા સૂચવ્યું.

* ટિળકે તેમને જવાબમાં લખી જણાવ્યું કે, “લેજોમાં મારી જે પ્રતિષ્ઠા છે તે કેવળ મારા ચારિત્ર્ય પર આધાર રાખે છે. તેથી આવા મુકદ્દમાથી ગભરાઈ જવું એ મારે માટે નામોઝીબનું ગણાય, અને હું ગભરાઈ જાઉં તો મહારાષ્ટ્રમાં ઘોડે કે અંદામાનમાં, બન્ને સરખા જ છે. આપણે જે રાજ કારણમાં રહેવું હોય તો આવાં જોખમો ખેડવા માટે આપણે હમેશા તૈયાર રહેવું જ જોઈએ તેમનો (સરકારનો) ઉદ્દેશ પૂનાના આગેવાનોને હલકા પાડવાનો છે, પણ મને આશા છે કે તેઓ મને ઢીંચોપોચો નહીં જુએ. વળી આપણે ઘાટ રાખવું જોઈએ કે અમુક હદ પછી આપણે બધા લોકોના નેવક છીએ. આપણે જે અણીને વખતે કડુસ કાચરતા બતાવીએ, તો આપણે તેમનો આશાભંગ અને દ્રોહ કર્યો ગણાશે.”

તા ૮ સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૭ને રોજ નેચન્સ કોર્ટમાં ટિળક પરના મુકદ્દમાનું કામ ન્યા. સ્ટ્રેચી આગળ ચડ્યું. (આ સ્ટ્રેચી તે અગાઉ હિન્દ તરફારની કારોબારી તમિલિના સભ્ય અને પાકા સામ્રાજ્યવાદી એ ગ્લો હડિયન મર જૉન સ્ટ્રેચીના પુત્ર થાય.) પોલીસનો કડક બૈલિસ્ત રાખવામાં આગે હતો. પ્રથમ કલાર્ક જોફ ધ કોર્ટ પાંજરામાં બિભા રહેલા ટિળક અને બાળને તેમની ઉપર કરવામાં આવેલા આરોપ તેમને કબૂલ છે કે કેમ એ વિષે સવાલ પૂછ્યો.

તેના જવાબમાં અમે નિર્દોષ છીએ એમ બન્નેએ એક પછી એક કહ્યું. પછી ખામ જૂરીની વચ્ચી થઈ. તેમાં થાય અંગ્રેજ, એક વલ્લૂદી, એક પારસી અને જે મહારાષ્ટ્રીય સદ્ગૃહસ્થો આવ્યા પછી એડવોકેટ જનરલ થી લે જે સરકાર તરફથી મુકદ્દમાનો સાર જૂરી આગળ કહી સંભળાવ્યો. ને તે સંબંધી કાયદાની કલમ ૧૨૪બ વાંચી “જે કોઈ મોઢાના અથવા વિખિત ચઢોથી અથવા વિહુનો કે ચિત્રોથી કે બીજી રીતે બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં કાયદાથી સ્થાપિત મરકાર પ્રત્યે વદિલીની માલના* ઉશ્કેરશે

અથવા ઉચ્ચેવાનો પ્રયત્ન કરશે તેને તેની આખી જિંદગી પર્યંત અથવા મેઈં પણ મુદત પર્યંત દેશનિકાવની સજા કરવામા આવશે અને તેની માથે દંડની મળ પણ થશે, અથવા ત્રણ વરસ પર્યંત સખત કેદખાનાની તેમ જ કેદખાના અને દંડની અથવા માત્ર દંડની સજા કરવામા આવશે' ને એ કલમ અંગેનો ખુલાનો પણ વાંચી સભળાવ્યો. આ કલમ પ્રમાણે એટલું જ બતાવવું પૂરતું છે કે મરકાર પ્રત્યે ખરાબ લાગણી ઉત્પન્ન કર અને પ્રજામા તે તિરસ્કાર પામે એવા ચઢો વાપરવામા આવ્યા હતા અને તેવી ભાવના પેદા કરવાના ઉદ્દેશથી તે વાપરવામા આવ્યા હતા. પછી પહેલું લખાણ શિવાની જે ઉગાર (શિવાજીના ઉદ્દગાર) અને બીજું યી શિવાની રાજ્યાભિષેકોત્સવ એ બે લખાણો સરકારી વકોતે વાંચી સભળાવ્યાં પહેલો લેખ "ભવાની તલવાર"ના તખલુસથી બહારના કોઈ માણસે લખેલી એક મરાઠી કવિતા હતી. બીજો લેખ કસ્ટીમા નવા આવેલા શ્રી ખાડિશકરનો લખેલો શિવાજી રાજ્યાભિષેક ઉત્સવનો હેવાવ હતો.

કવિતામા શિવાજી બન્ને વરસ પછી તેના દેશવામીઆએ તેને પાદ કથાથી તેમના આમત્રણને માન આપીને સ્વર્ગમાથી ધરતી ઉપર ઊતરી આવે છે અને દેશની કળાવ દશા જોઈને તેને ઘણું દુઃખ થાય છે તેના કિ ના ખડિશેર હાલતમાં પડ્યા તે જુએ છે દેશના ચોકોને રાજકર્તાઓ તરફથી થોડા ન્યાય મળતો નથી અને ગોરો માણસ કોઈને માગી નાખે તોય પેલા મરનારમા જ કર્તક ખોડ હતી, તેની બરોજ મોટી થઈ હતી, ઠંડ્યાદિ કારણો આગળ ધરી ન્યાયાધીશ કે જૂરી તેને દોષમુક્ત ગણી છોડી દે છે સ્ત્રીઓની આબરૂના રક્ષણ માટે તેના વખતમા જ્યા સખ્યાનંદ તલવારો એકીસાથે મ્યાનમાથી બહાર પડતી હતી ત્યા આજે આગગાડીમા પ્રવાસ કરતા કોઈ સ્ત્રીના હાથ પકડી તેને ઢસડવામા આવે છે તોય હે શઢો, તમે આ બધું ચહન કેવી રીતે કરા છો? અવો પ્રશ્ન શિવાજી પૂછે છે અને પ્રજા તેમ જ દેશી રાજાઓ સાવ નિર્વીર્ય અને ચેતરજના પ્યાદા જેવા બની ગયા છે તે જોઈને ચોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કરે છે છેવટે ચોતાની પ્રજાના આવા બેહાલ જોઈ શિવાજી રાજ્યવકતા અંગેજોને અવો સંદેશો આપે છે કે, મેં મારા વખતમા ભારતના આતિશ્રધર્મનો ખ્યાલ રાખી તમને અહીં રહેવા દીધા હું ધારત તો તમને તમારા ત્રાજવાકાટલાં માથે તમારા દેશમા પાછા મોકલાવી શકત તો હવે આજ્ઞામા બોલ્યો મારા વંશને પ્રત્યે જરા ન્યાય અને દયાથી વર્તજો

બીજા સેખમા ૧૮૯૭ માં પૂનામાં ઉત્તવાયેલા શ્રી શિવાજી રાજ્યાભિષેક ઉત્સવનો અહેવાલ ને તે પર પત્રકાર તરીકે લખેલી નોંધો હતી. તેમાં શિવાજીએ કરેલા અફઝલખાનના વધનો અચાવ કરવામાં આવેલો અને દેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે તેના જેવા મહાપુરુષનાં કૃત્યોનું સામાન્ય નીતિના નિયમો અનુસાર મૂલ્યાંકન ન કરવું ઘટે છે. આદિ ઉદ્ગારો પ્રેમ ભાનુ, ટિળક વગેરેએ ઉત્સવમાં આપેલા ભાષણોમાં કહેલા તે આપ્યા હતા.

આખા મુકદ્દમામાં ચબ્દોના અર્થો અને વ્યાકરણના પ્રયોગોની ખૂબ ઝીણવટપૂર્વક ચર્ચા ચાલી મૂળ લખાણ મરાઠી અને ન્યાયાધીશ કે જૂરીના મોટા ભાગના સભ્યોને તે ભાષા આવડે નહીં એવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં ન્યાય આપવાનું કામ થયેલું.

તા. ૧૪ને રોજ ન્યા સ્ટ્રેચીએ ઘેરથી લખી આપેલો ઉપસંહાર જૂરીને વાંચી મળ્યાલો. પ્રીતિનો અભાવ એટલે દ્વેષ એટલે દ્રોહ એ નામની વ્યાખ્યા તેમણે પોતાના ઉપસંહારના ભાષણમાં આપી જૂરીને મુકદ્દમે મમજાવવાની વિધિ આ રીતે પૂરી થયા પછી જૂરીના સદ્ગૃહસ્થો પોતાનો નિર્ણય ઠરાવવા માટે એકાતમા જઈને બેઠા લગભગ ચોસા કલાકે તેઓ પોતાની જગ્યાએ પાછા આવ્યા ને જ જણાવે ટિળકને દોષિત જાહેર કર્યા ને ત્રણ જણાએ નિર્દોષ ઠરાવ્યા ન્યાયમૂર્તિએ એ બહુમતીનો નિકાલ માન્ય રાખ્યો.

તે પછી આરોગ્ય પ્રાપ્તિ થયા હતા સજા અંગે કથું કહેવાનું હોય તે કહેવા ટિળકને જણાવવામાં આવતા તેમણે કહ્યું, “જૂરીને હું દોષિત લાગતો હોઈશ, પણ મારે મન હું નિર્દોષ જ છું રાજદ્રોહના હેતુમર મેં લેખો લખ્યા નથી, અને તેમનું પરિણામ રાજદ્રોહ પેદા કરવામાં થાય એમ મને લાગતું નથી લેખોના ચબ્દોના અર્થો વિષે મરાઠીના જાણકાર વિદ્વાનોની સામી સરકારના પોતાના તરફથી આપવામાં આવવી જોઈતી હતી, તે પણ અપાઈ નથી.”

ન્યાયમૂર્તિએ ટિળકને અદ્વાર મહિનાની સખત મજૂરીની કેદની નજર દરમાવી શ્રી બાળને જૂરીએ એકમતે નિર્દોષ જાહેર કર્યાથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

ન્યા સ્ટ્રેચીના ચુકાદા સામે પ્રીવિ કાઉન્સિલમાં ખાત અખીલ કરવાનું ટિળક તથા તેમની મિત્રમંડળીએ ઠરાવ્યું. અને તે માટે શ્રી ખરે તા. ૨-૧૦-૯૭ની બેઠકથી અને તેમને મદદ કરવા સોલિસિટર કાગા

બધા દસ્તાવેજો લઈને ૧૯-૧૦-'૯૭ની બેઠકથી વિલાયત રવાના થયા. ૧૯-૧૧-'૯૭ને રોજ અગીલનું કામ ચાલ્યું. ટિળક તરફથી ઉદારમતવાદી આગેવાન એસ્કિવથને વકીલાતનામું આપ્યું હતું. પણ રહેઠીને નિર્ણય જ ન્યા કાયમ રહ્યો.

ટિળકને સજા થતા કેન્દ્રી ને મરાઠાના પ્રકાશનની શી વ્યવસ્થા કરવી એ એક સવાલ થઈ પડ્યો આર્યભૂષણ છાપખાનાના વ્યવસ્થાપકે પ્રકાશનની ના પાડી એટલું જ નહીં પણ ઊલટું ટિળક છૂટીને આવે ત્યાં મુખી પત્રો બંધ રાખવાની સુધિયાણી સલાહ આપી! તેથી છાપવાની વ્યવસ્થા બીજા એક છાપખાનામાં કરવી પડી અને બાકી બધું કામ કરવા માટે ટિળકના રહેવાના મકાનમાં એટલા પર બે દેવદારના ખોખાં 'ગોડવીને' ધોડોપત વિડાંએ કાર્યાલય ઊભું કર્યું અને બન્ને છાપાં જગ્યા બંધ પડ્યા વિના પ્રમિલ કરવામાં આવ્યા.

આ જ વરસના ડિસેમ્બરની આખરે ઉમરાવતીમાં ભરાયેલા રાષ્ટ્રીય મહામંજીના તેરમા અધિવેશનમાં (રાજદ્રોહી!) ટિળકની સજા વિષે નેક્રે સીધા ઠરાવ ન લાવી શકાયો, તોપણ પ્રમુખશ્રી શંકરન નાયરે પૂનાની દમનનીતિ, નાતુ ભાઈઓની વિનાશપાત્ર અટકાયત અને ટિળકને થયેલી મજા તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પ્રચલિત ન્યાયની પદ્ધતિને લીધે ટિળક ઉપર અન્યાય થયો છે એમ દાખવા દલીલ સાથે સિદ્ધ કર્યું. અને રાજદ્રોહનો કેસ હોય તોપણ તે હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દી જૂરી આગળ જ ચાલવો જોઈએ એવો પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. તેમ જ હિન્દી અને બ્રિટિશ નાગરિકોના સમાન હક્ક અને દરજ્જાનું આવેશપૂર્ણ પ્રતિપાદન કર્યું.

નાતુ ભાઈઓની અટકાયતના વિરોધના ઠરાવ પર ભાષણ કરતાં બામુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ સૌ ટિળક માટે આખા રાષ્ટ્રનું હૈયું દુખથી કેતુ મીઝઈ રહ્યું તે જણાવતા કહ્યું કે, " પૂના ઉપર વધાસની પોલીસ લાદવામાં આવી છે એ ભૂલ છે એવો અમારા મત છે. શ્રી ટિળક અને પૂનાના બીજા પત્રકારોને કેદમાં પૂરવા એ તેથી પણ મોટો ભૂલ છે એમ અમને લાગે છે. શ્રી ટિળક માટેની સહાનુભૂતિથી મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું છે. આખા રાષ્ટ્રની આખમાણી આસુ પહોં રહ્યા છે. . . ."

તે વખતે આખી સભાએ ઊઠીને ટિળકના નામનો જયજયકાર બોલાવ્યો, અને એ દારૂથી ટિળક અખિત ભારતીય માન્યતા ને પ્રતિપાદને પામ્યા.

બીજો કારાવાસ

ટિળડે રાજગોળ માટે મળવાતા પહેલા જ કાઉન્સિલની જગ્યાનું તેમ જ ખૂના મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય તરીકેનું રાજીનામું આપી દીધું હતું પણ મુખર્જીની નેનેટના સભ્ય તરીકેનું રાજીનામું આપ્યું ન હતું. એટલે સરકારે પોતે જ તેમને તે પદ પરથી દૂર કર્યા.

જેવમા ટિળકના ખૂબ બેઠાવ થયા હોવાથી વગેરે પ્રત્યે સૂઝ હોવાથી તેમને કેવળ હૂખો ગેરતો ખારો પડ્યો. દૂધ ધીનું તો નામ ન મળે. તેથી તેમનું વજન ઝપાઝબેર ઘટવા લાગ્યું ને ૧૩૫ રતલ હતું તે ૧૦૫ પર આવ્યું જેવની ઓરડી અને કપડાવસ્તુ ગદા હતા તેથી પણ તેમની તબિયત પર મારી અત્યંત થવા લાગી કાઠીની દોરડી બનાવવાનું કામ તેમને આપવામાં આવેલું.

ટિળકની તબિયતના સમાચાર જુદે જુદે માં ભહાર આવતા હોવાથી ખૂબ ચિંતાની લાગણી ફેલાઈ સરકારને અરજીઓ કરવાથી કંઈ પરિણામ આવવાનો મંભવ ન હોવાથી ટિળકના મુખર્જીના એક વકીલ મિત્ર શ્રી સેટલૂરે વિવાદની હોર્ડ ઍલોનિમેશન નામની સંસ્થાને તે બદલ કાગળો લખવાની શરૂઆત કરી જેવમા ડેલીઓ પ્રત્યે માસમાઈવાતું વર્તન કરવામાં આવે, તેમનું જીવન સહ્ય બને અને જેવમા તુધારા થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવાનું આ નિર્ણયનું કામ હતું તેણે એ પત્ર ભારતમંત્રી પર ગવાના કર્યો અને તેણે જોકે જવાબ તો સરકારી ઢંચે જ આપ્યો તોય અંદરખાનેથી ટિળકની બાબતમાં સૂચનાઓ જરૂર આપી હોવી જોઈએ કારણ તે પછી ટિળકને ઝોંગરી જેવમાથી ભાજપલા જેવમાને ત્યાંથી ૧૮૯૮ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં પરવડાની જેવમા ખતેડવામાં આવ્યા તેમના ખોરાકમાં થોડુંક દૂધ ને ઘી દાખવ કરવામાં આવ્યા ને કાઠીના કામને બદલે ગાંઘીયા માટે સૂતર અને ઊંન રગવાનું કામ તેમને જાપવામાં આવ્યું.

રગનું કામ બુદ્ધિમૂર્વક અને વધારે ચારી રીતે કરી શકાય તે માટે ટિળડે પ્રો. ગજજરને કાગળ લખી માહિતી મંગાવી એમણે તેમણે મેંવાંક

પુસ્તકો અને નુસખા (ફોર્મુલા) પણ મોકલા દિલકે એ કામ ખૂબ રમપૂર્વક કર્યું ને જાતજાતના પ્રયોગો કરી જોયા, અને તેના ટાયણ પણ ક્યાં બહાર આવ્યા પછી એ ટાયણો જોવા માટે જ્યારે તેમની પામે કોઈ આવતું ત્યારે તેઓ મજાકમાં કહેતા કે, “મારું રંગવિદ્યાનુ જ્ઞાન જેલમાં બેઠીને કામ કરે તેને જ ફળ આપે છે હું માહિતી આપું, પણ તમે જેલમાં જવા તૈયાર છો?”

દિલક જેવા સ્વમાની માણસને એ જમાનામાં જેલમાં શી શી મુશ્કેલીઓ પડી હશે તેની તો કલ્પના જ કરવી ઘટે પોતાનું તો દીક પણ પોતાને મળવા આવનારાઓનું અપમાન સહન કરવું વધારે મુશ્કેલ હોય છે એક વખત દિલકના મિત્ર બૅરિ ખરે અને ગ્રી કેળકર તેમને મળવા ચરોડા જેલ પર ગયા મુપરિન્ટેન્ડેન્ટની આફિસમાં તે સાહેબની ખુરશી સામે બીજી એક ખુરશી હતી સાહેબ ઓરડામાં ન હતા એટલે ખરે સ્વાભાવિકપણે જ પેલા બીજી ખુરશી પર બેઠા એટલામાં સાહેબ આવ્યા અને ખરેને ખુરશી પર બેઠેલા જોઈ તેમનો પિત્તો ગયો ને તેમણે “એ ખુરશી પર તમે શા માટે બેસો?” એમ ખરેને બૂમ પાડીને પૂછ્યું “હું મુલાકાત માટે આવનાર છું એમ મેં અગાઉથી જણાવ્યું હતું તેથી ખુરશી માટે માટે હશે એમ સમજીને બેઠો.” એમ ખરે જવાબ આપ્યો અટકે સાહેબ કહે, “એમ ભલે હો, પણ હું તમને બેઠવાનું ન કહું ત્યાં સુધી ન બેસાય એ તમારે જાણવું જોઈતું હતું” એ સાબળી ખરે ગુસ્સે થઈને ડિકખા એટલે સાહેબ કહે, “સારું, હવે ખુરશી પર બેસો!” અટકે “મારે તમારા ખુરશીની જગર નથી, હું અહીં મારા કામ માટે આવ્યો છું હું વકીલ છું તેથી મને ડિભા રવાને બાલવાની સારી પેઠ ટવ છે.” એમ કહીને ખરેએ પોતાનું કામ પૂરું કરીને વિદાય લીધી ખરે હાઇકોર્ટ વકીલ ને પ્રિસ્ટર હતા તેમ જ પારામખાના સભ્ય હતા એ વાતની સુધરિન્ડેન્ટ જરૂરનને ખબર તો જાડે હશે જ

એ જમાનામાં જેલના નિયમો વગેરે કેદીને સુધારવા નહીં પણ સજા કરવા માટે હોય છે એવું જેલ મન્યુઅલમાં જ આપ્ટપણે લખેલું હતું, અને રાજદારી દેદીઆનો નોખો વર્ગ પણ ન હતો એટલે પાર ડ્રફ્ટ, ખૂની પ્રતો જે વર્તન રાખવામાં આવતું તેવું જ દિલક જેવા પ્રતે પણ રાખવામાં આવતું હતું કેદીના શરીર પર કોઈ પણ ઘોખાવાળી ચલાય એવી વસ્તુ તો એમ જ રખાય? એનો એક રમૂજ દાખલો જોવા તો છે એક વખત

ટિળકે ઘેરથી દમિણી જોડ મંગાવ્યા એ જોડ ચાકતા લાવ રગના હોય છે, એટલે તે જેવમાં આવતાં, એવા ખૂબમૂરત જોડ કેદીને છો નીતે અપાય એમ વિચારા તેના પર કાગે રંગ ચોપડીને પછી તે ટિળકને આપવામા આવ્યા!

ચરવડાની જેવમાં ટિળક હતા તે જ વખતે રૅડના ખૂન માટે ફાંસીની સજા પામેલા દામોદર ચાફેકરને ત્યાં ફાંસી માટે મોકલવામાં આવેલા મારે સરકારને અરજી કરવી છે ને તે ટિળક પાને લખાવવી છે એવી તેણે માગણી કરાંથી જેવના અધિકારીએ તેની વિનંતી સ્વીકારીને ટિળક ગાયે ચોખ અધિકારીની હાજરીમા તેની મુલાકાત કરાવી. મુલાકાત ત્રણ કલાક ચાલી તે અરજીનું કથું પરિણામ ન આવ્યું. ચાફેકરે ફરી ટિળકને મળવાની રજા માગી ને ટિળક પાત્રેથી ગીતાની નકલ પોતાની પાને હેવટ સુધી ગમવા માટે લીધી અને ફાંસી અપાયા પછી પોતાના દેહનો અભિનસ્કાર વિધિપૂર્વક થાય તેની તેનો જોડવણ કહે એવી વિનંતી કરી. ટિળકે તે મુજબ પોતાને મળવા આવેલા વિદ્વાન મારફતે તે વ્યવસ્થા કરી હતી.

ટિળક ગિરફતાર થઈને તેમને સજા થયા પછી રૅડનું ખૂન કરવા માટે દામોદર ચાફેકરને ફાંસીની સજા થઈ અને ટિળક સાથે એ ખૂનનો ઝોઈ પણ રીતે સંબંધ જોડી ચકાવો નહીં, તેમ જ ખૂનની પાછળ ઝોઈ પણ જાતનું કાવતરું ન હતું એવું પણ સરકારને જણાવ્યું અને તેથી પૂના પર જે સજાની પોલીસ લાદેલી તે પણ ઉઘાડી લેવામાં આવી. એટલે ટિળકને જેવમાં રાખી મૂકવા એ તદ્દન અનુચિત અને અન્યાયનું હતું તેથી સરકારે હવે ટિળકને છોડી મૂકવા જોઈએ એવા પત્રો છાપામા આવવા લાગ્યા અને સરકાર પાત્રે લાગવગ ધગવનારા લોકોએ તેમને છોડાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવી નૂચનાઓ પણ થવા લાગી. પણ એવી અરજી હિન્દમાઘી ન થતા પ્રો. મેંકત્રમુવર, સર વિવિચમ હટ્ટ, વિવિચમ કેન, દાદાભાઈ નવરોજી, રમેશ્વરદ દત્ત છેત્તાદિની ત્રણીથી વિવાદમા ભારત-મંત્રીને કરવામા આવી. પણ તેનું કથું તાત્કાલિક પરિણામ આવ્યું નહીં.

પ્રો. મેંકત્રમુવરને યાવ પરમ પર ટિળક ગાયે તેમના ઓરાધન ગ્રંથ બાબત પત્રવલેવાર થયો હતો તેથી તેમના જેવો વિદ્વાન પરિત રાજદ્રોહના આરોપગર સખત મજૂરીની તજ ભાગવતો જેવમા સખડી રત્યો છે તે જણી તેમને દુઃખ થયું તેમણે પોતે સપાદન કરેલી કાન્હેદની જેક નકલ ટિળકને ભેટ મોકલાવી, અને ટિળકની મુક્તિ માટે જો ઝોઈ સરકારને અરજી વગેરે

કે તો લોકોની વિનંતીને માન આપી ટિળકને છોડવા માટે સરકારને સમજાવવાનો હું ચારાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરીશ એમ પણ જણાવ્યું હતું અને તે મુજબ ઉપરની અરજી પર તેમણે સહી કરી હતી.

જાગવેદની નકલની પહેાચ સ્વીકારતા ટિળકે મેંકસમુદયને લખેલા કાળજીમાં જણાવ્યું કે, “મારા છુટકારા માટે કરેલી અરજી પર આપે મહાં કરી તે મારા જાણવામા આવ્યું છે તેનું પરિણામ જામે તે આવે, આપે મારા પર જે ઉપકાર કર્યો છે તે બદલ કેવી રીતે આભાર માનવો તે મને પ્રમજાનું નથી . . મને ઘેર પણ જે કોઈ કુરસદનો સમય મળે છે તે હું જાગવેદ, બ્રહ્મસૂત્રો, ભગવદ્ ગીતા ઇત્યાદિ વાચવામા જ ગાળું છું . . હાલ ‘ઓરાયન’ની પહેલાના કાળની પરિસ્થિતિને વિષે હું મારા વિચારો નક્કી કરી રહ્યો છું અહીંથી બહાર પડ્યા પછી તે કામ પૂરું કરવાનો મારો વિચાર છે.”

મેંકસમુદયે મોકલાવેલ જાગવેદના ગ્રંથો જ્યારે ટિળકને પહોંચાડવા માટે જેલ પર આવ્યા ત્યારે મિ સોલોમન નામના એક એમ એ થયેલા વિદ્યાર્મિક ગૃહસ્થ જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા ખુદ મેંકસમુદય જેને પોતાના ગ્રંથો ભેટ મોકલે છે તે માણસ આપણા તાબાનો એક કેદી છે તે જાણી સોલોમનને ભારે નવાઈ લાગી ને એ કેદી વિષે તેના મનમા સદ્ભાવ પેદા થયો. તેણે ટિળકને રાત્રે દસ વાગ્યા સુધી વાચવા માટે દીવાની ખાસ મગવડ કરી આપી, જેલની ઇસ્પતાલમાં ભોજન કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપી, ને બીજી પણ કેટલીક સહાય આપી.

મિ સોલોમનના ગયા પછી આગળ કહેલા મિ જોકમન સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની જગ્યાએ આવ્યા. તેમણે જોકે સોલોમનને કરેલી ખાવાપીવાની, કામની તેમ જ દીવાનતીની બાબતમા કંટો ફેરફાર કર્યો નહીં તોય કેટલીક બાબતમા પોતાના હલકા મનનું પ્રદર્શન જરૂર કર્યું.

ગજનું એક વરસ પૂરું થવા આવ્યું એ વખતે ટિળકની મુક્તિનો પ્રયત્ન ફરી શરૂ થયો. પોતાની મુક્તિ માટે ટિળક પોતે અરજી કરે અવી સરકારની એક ઘસત તો તેમણે એવી અરજી કરીને પૂરી કરી તેમા તેમણે એમ જણાવ્યું કે મને સજા થયા પછી અનેક વસ્તુઓ બહાર આવો છે મારા લેખોનો ખૂન ગાથે કર્યો સંબંધ નથી એટલે હવે મને તમારે છોડવો જોઈએ પણ સરકારે એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે હવે પછી રાજકારણમાં ભાગ ન લેવાનું તેમ જ છૂટ્યા પછી સત્કાર સમારંભમાં હાજર ન રહેવાનું

ટિળક લખી આપે તે પેઠી બીજી ચગ્ન તો િજો તરત સ્વીકારી. પણ પહેલી ચગ્ન કદી માન્ય કરી ચકાવ તેમ નથી એમ જણા પુ તેથી છુટકારાની બાબતમાં કચુ થવાની સલાવના રહી નહોં

તેમ છતાં ટિળક તરફથી તેમના સલાહકાર શ્રી ખરે અને સત્કાર વતી પોલીસ અધિકારી શ્રી બ્રુઈન એ બેની વારંવાર થરવણ આવજા થઇ થઈ ને છેવટે ફરી રાજકોઠાના ખુનો ટિળક કરે ને તે નાબિન થાય તો અન્યાયે બાકી રહેશે છ માતની સજા તેમણે ભોંલવી, એ ચરત બંને પામે માન્ય થઈ ને ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૮ને રાજ રાતે દત્ત વામ્બે ટિળકને થરવણ દેશમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

થોડા જ વખતમાં િળકની મુક્તિના સમવાળે ચોમેર ફેલાયા બીજે વિવેકે લગભગ દન હજાર માણસો ગાયબવાડ વાઙ્મા ટિળકને મળવા આવી ગયા હયે એમ મુખર્જીના એક અંગ્રેજ દૈનિક પત્રે લખ્યું હતું તે વિવેકે મીટિંગમાં લેખિત્તવ કરવામાં આવ્યે. આખા દેશમાંથી તેમ જ પરદેશમાંથી પણ અભિનંદનના તારો તથા કાગળો આવ્યા ટિળકની મુક્તિ થવાના આનંદ માં અનેક નમા ભો થયા. પણ તેમાં ટિળક જાજી ન રહ્યાથી યાજો રત રહો નહોં

દોહમાન્ય ટિળક

ખંડ છઠ્ઠો

‘તે જ કામ કરવાનો છું’

જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા પછી ટિળક આરામ લઈ તબિયત સુધારવા માટે દોઢ બે મહિના સિંહગઢ પર જઈને રહ્યા પછી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મદ્રાસના અધિવેશનનું આમત્રણ આવતા ડિસેમ્બરની આખરે ત્યાં ગયા. અધિવેશનમાં તેમ જ મનવંત સમિતિમાં ચૂંટાયા હતા તેમાં પણ તેઓ બોલ્યા નહીં તેથી વિરોધી પક્ષના લોકોએ જાત જાતની અકવાઓ ફેલાવવા માઠી એટલે એક છાપાવાળાને આપેલી મુલાકાતમાં તેમણે ચોખવટ કરી કે, ‘ મને બોલવાનો કોઈએ પ્રતિજ્ઞ કર્યો ન હતો, એટલું જ નહીં પણ બોલવાનો આગ્રહ પણ કેટલાક લોકોએ કરેલો. પણ એક વાર બોલવાની શરૂઆત કરુ તો ઠેકઠેકાણે ભાષણો આપવા માટે લોકોનો આગ્રહ થઈ પાવ, તે મારા હાલની તબિયતને માફક આવે એવું નથી મભામ! ન બોલવા માટે સરકાર સાથે હું બંધાયો નથી ”

એ જ છાપાવાળાએ છેવટે એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, “હવે પછી આપ શું કરવાના છો ?”

તેના જવાબમાં “હું આજ સુધી જે કર્યો આવ્યો છું તે જ કરવાનો છું ” એવો તેમણે ટૂંકમાં જવાબ આપ્યો.

બરાબર એ જ વખતે તા ૩૦ ડિસેમ્બર ૧/૯૮ ને રૈજલ બોર્ડે કર્જને હિન્દની ભૂમિ પર વાર્ષિકરોષ તરીકે પગ મૂક્યો. તેની કારકિર્દી અલગ પ્રકારમાં જોઈતું.

મદ્રાસની મહાસભા પછી ટિળક મિલોન જઈ આવ્યા રસ્તામાં કુભકોલમ, તજવર, મદુગ વગેરે ઠેકાણે ગયા ને ત્યાંના ગ્રામીણ ગણનયુખી ગ્રામ્યરોવાળાં મંદિરો જોઈને તેમના મન પર ભારે અગર થઈ તેઓ કહે છે, “હિન્દુધર્મ અને દેવસ્થાનોના પ્રાચીન સ્વરૂપ તથા તેના વૈભવની વાસ્તવિક કલ્પના આ સ્થાનોએ જોયા વિના કોઈને નહીં આવે. હિન્દુ ધર્મના વૃક્ષને અને તેની સાથે જ બધા હિન્દુ સમાજમાં જે અક જાતનો એકધનો ભાવ નજરે પડે છે તેને જીવતો રાખવા માટે આ મહત્વના ગાંધનો નથી એમ મોટું કહી શકો ?”

લોક આજ દૃષ્ટાંતને તેનો ધોડિયેરી પણ ગણા ધોડિયેરી લેવા નાનડા પ્રાન્તને પોંચેલી લોકલભામા બે પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક હતો. એવે બ્રિટિશ મુલક કળા બે પ્રાન્તની પ્રજાને કેટલાક વધારે મહત્વના રાજકીય હો છે, એ તેમને જેણે જેમ જ ત્યાં અંગ્રેજોનો પ્રચાર બોડો છે, એવે આપમે ત્યાંના કેટલાક લોકો અંગ્રેજી ભાષાના પ્રનાર સાથે રાજકીય હોનો સંબંધ જો છે તે બરાબર નથી, તેને માં એક પ્રજા પ્રચાર તેમને જેણે.

ત્રિવેનમ ત્યાંના લોકોની સામાજિક નિયમિત જોઈને તેનો કહે છે બ્રિટની મિશનરીઓના ત્રણેય વરસના સંવાતને, બ કે જુલમને, પરિણામે હિન્દુસ્તાનમાં જે સામાજિક મુદ્દાઓ કળા માટે આપણા મુદ્દાઓ આટલાંવા ધમધમીય મારે છે તે બધા ત્રિવેનમ કળાના વર્ષ સુધી છે, પણ તેને પરિણામે ત્યાંના લોકોનું પોતાના ધર્મ, રાષ્ટ્ર, અને સંસ્કૃતિ વિષેનું અભિમાન સાવ લોક પામ્યું છે એવે જે અભિમાન જાળ કરવું એ ત્યાંના સામાજિક મુદ્દાઓ મહત્વનું અંગ છે.

ત્રિવેનમ રથા તે દરમિયાન તેમને બીજા સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પોતાના અભ્યાસમાં પણ લોકો ઉમેદ કરી લીધે.

ત્રિવેનમના પ્રવાસથી ટિળક દેખુઆરી મહિનામાં પૂના પાડા બાજુ તે વખતે રોડ ખૂન મેનના નીજ આગેથી બાજુફલ ચાકેરનો ખ લો નેશનલ કમિટી થયા હતા. પણ જે દ્રવિડ ભાઈઓને વીત હજાર પિપાના ઇનામની લાલચથી આપેલી બાતમી પરથી બાજુફલને પકડવામાં આવેલો તેમનું જ ટમી દેખુઆરીને ચાલે ચાલેકર ભાઈઓમાંના ત્રીજા ભાઈ વાનુવે, સનડ અને સાકે નામના પોતાના બે નાથીઓની મ લથી ખૂન મુ અને ૧૮૮૭ના જૂનમાં બનેલી ઘટનાઓની જ એક રીતે મુનરાવૃત્તિ થઈ અ જ્યો ઇડિયન પત્રોએ તો તેમના વિવાદ પ્રમાણ આ બધા બનાવા સાથે ટિળકનું નામ સીધી કે આડકતરી રીતે જોડવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરી જ લીધો. આ જ અન્તમાં લોર્ડ લેટમેન્ટની મુ ત મૂલી થતા લોર્ડ નોર્થમેટને મુબર્કના નવરરને પે મોકલવાનું જાહેર થયું એવે ઇંગ્લાન્ડના મોંઝરોટિય પપના જાત પત્રના ૨૮મી ઓક્ટોબરના અકમાં તેમને સાવધ કરી ઉપેક્ષા નાપવા માટે બે લોક પ્રતિલ લોકો તેમના પૂનાની રજવજ પા વિષેય ભાઈ હોને કહેવામાં આવ્યું કે, “આ જે ખૂનની પરપરા ચાલી છે તેનું દિવે સંવાતન નહીં ક્યું

હોય તોય તેની પાછળની પ્રેરણા તો ચોક્કસ તેમની જ છે અને મુબઈ ઇલાકામાં રાજદ્રોહના જે ભયાનક કાવતરાં ઠેર ઠેર થઈ રહ્યા છે તેના આગેવાન તેઓ જ છે તેથી પૂનાના બ્રાહ્મણો પર ગવર્નરે જરાય વિશ્વવાસ મૂકવો નહીં ” મહાસભાના રાજકારણ પર કટાક્ષ કરતાં તેણે લખ્યું, “ટિળક અને ગોખલે જેવા માણસો રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં હાજર રહી શકે છે તે પરથી જ એ મહાસભા કેવી જાતની છે તેની આપણને ખબર પડી ચૂકી છે! ખુદ ચાફેકર ભાઈઓ જ આ મહાસભા હાજર રહી શક્યા નહીં એ કેવી દુ ખની વાત કહેવાય !”

ગ્લોવ પત્રમાથી આ ઉતારો વિલાપતના લોકમત તરીકે મુબઈના દાદમ્મ બેંક ઇલિયાએ પોતાના ૧૮-૧૧-૧૮૯૯ના અકમાં છાપ્યો. તેથી પત્રકાર દુનિયામાં ખળભળાટ થયો. એટલે ટિળકે તા ૨૩મી નવેમ્બરને રોજ દાદમ્મ બેંક ઇલિયા પર બદનમીની ફરિયાદ દાખલ કરી, અને ના ફિરોજશાહ મહેતાને પકીલાતનામું આપ્યું. રાજસે તરત માફી માગી, એટલે તેના પરથી ફરિયાદ પાછી ખેંચી લેવામાં આવી.

પણ મૂળ લખાણ તો જીવનું હતું. એટલે તેને પ્રથમ નોટિસ આપવામાં આવી. પણ તે તેણે બસુકારી નહીં. એટલે તા ૨૮ જૂન ૧૯૦૦ને રોજ લડનની હાઈકોર્ટમાં દાવો દાખલ કરીને મોલિમિટરની આગ્રહભરી મહાલથી પોતો લાખ રૂપિયા નુકસાનના માગવામાં આવ્યા. દાવામાં પોતે પુરાવાને અભાવે ફાવશે નહીં એવા ખાતરી થતા ગ્લોવ પણ માફી માગી, ટિળકનું ખર્ચ આપ્યું અને દૂકાળ ફરમા મંદ કરી, અને એવી રીતે આ પ્રકરણનો અંત આવ્યો.

જીવની માફીના સમાચાર ન્યા રાનડેને જોઈએ આપ્યા ત્યારે તેમણે ટિળકની ચીવટ અને નિર્ભયતાની તારીફ કરી હતી. એમ કહેવાય છે

પુનશ્ચ હરિઃ ૐ

તા ૪ જુલાઈ ૧૯૯૮ને રાજ દિગ્ગે લાભજ બે વરતના ગાગા પછી કમ્પાના તંત્રી તરીકે રી રીતસર કામ ચડ કર્યું, અને 'પુનશ્ચ હરિ ૨૦૧' એ મથાળાવાળો બક લાંબો લેખ લખ્યો. તેમા પ્રથમ બે વરતના 'કર્મદોષ' પછી 'સ્વાધ્યાય'ની ચર્ચાત કરતા પહેલા પ્રથમ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરીને રાજદોષના ફોજદારી ખડવા વખતે આખા દેશે પેતાની તથા બીજા મદ કરી તેથી તેમને માથે સાતકારાએ કહેલાં ત્રણ શ્લોકો ઉપરાંત અન્યુ ચાલુ "લોકિઃ મત્" ઉપનિષત યુગ, તેમાથી બામરણુ લોકોતેવા કરીને પણ મુખા લવાયે કે નહીં તેની ખજા પડતી નથી, છતા આજ નુરી જે રીત જિંદગી ગાળી તે જ રીતે ગાળવાનું બંધન સ્વીકારવાનું તેને કાલે જ પાતાને મા અનિવાર્ય બને ॥ અમ તેમજે જસૂ-નુ પસ ૧/૮૭-૮૮મા લેકામા જે રાજવજ થઈ તેનું નિમિત્ત કારણ અમુક રીતે પોને લાગ તોય તેનું બનુ કોઈ સરકારને જ આપવું ઘટ, અમ તેમજે કહ્યું

પાતાની ટેરણાજી દરમ્યાન જનરી પત્ર મેઠ પપ જનની ઊસગ વિના, બકે વચ્ચ મઠ વિનૈય પડ્યો છે તે જસૂવા દીસ વિના, વધારવા માટ તેમના લાથીઓ શ્રી જેતકા અને ખાલિવર તેનજ મુમર્દના બાતમી દાર શ્રી જનનનો અંત પાતાને મુલત પૂરી લગ પહેલા ઈજાવવાના પ્રયત્ન કરનારાઓ અને તેમાના બાવોલ પ્રો. મેંલમુલ્કનો તેમજ આભાર માની. વરલાં બે વરતનું સિદ્ધાવચોક્ત સ્ત્રી, રાજાના મથલામાં સરકારે સુધારો કર્યો તેની વર્ચા કરી અને લખ્યું કે, 'અમારા જિવાને ભોત લીધા પછી તેમા નુસા. સરવાને બલે લુંધા પહેલાં શ્લોકો દોન તો જમે કંઈ તેના બંજ કરવા માગતા ન લા. અમારી બરી પ્રવૃત્તિ જમે મથલામા રહીને જ સરવા મા ઠીએ છીએ તેની-તથે તેમાં જે મેં છૂં, હોય તેનો પપ મૂ પૂ. લાખ લખ્યું બચકે તેમ કરવું જ અમારી દ જ છે અમ અમે માનીજ છીએ.'

તે પછી વતમાન વિવિધો વિચાર કરતાં વિનીન પદના લેમો ઉદ્યોને તેમજ લખ્યું

“બે વરસ પર જ્યારે પૂનામાં ટેકન સખાની સ્થાપના સાથે ‘મોડરેથન’ (વિનીતતા) નો નવો રાજકીય સંપ્રદાય નીકળ્યો, તે વખતે જ તેનું આગુ મર્મવચન થયે એવી ધાસ્તી અમે વ્યક્ત કરેલી. અમારા લેખ બદલ કેટલાક પેટ્રોએ અમને વખોડી કાઢ્યા હતા, પણ અમારું બવિષ્ય પાછળથી બનેલા બનાવોથી સાચું થઈ ચુક્યું છે. . . . હવે જે થયું તે થયું. તેને વિષે દુઃખ ન કરતાં હવે પછી શું કરવું તેનો વિચાર કરીએ. સરકારે ધારણ કરેલા ઉગ્ર સ્વરૂપને લીધે તેમ જ સ્વેચ્છ વખતની ગડબડને લીધે પૂના શહેરની બધી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ બંધ જેવો પડ્યો છે. એ ઠંડી પડેલી સંસ્થાઓમાં ફરી જાગૃતિ લાવવી હોય તો પ્રથમ આપણે અંદર અંદર એકતા સ્થાપન કરવી જોઈએ. આપણે વિનીતો અને ઉગ્ર વિચારવાળાઓ પોતાને મોર અને સામાવાળાને કાબડો કહીને તેનો ગમે તેટલો ઉપહાસ કરીએ તોય એ બન્નેને થપ્પડ લગાવનારો નોકરશાહીનો ગરુડ માથા પર ધૂમ્રી રહ્યો છે, એ છેલ્લા બે વરસના અનુભવ પરથી આપણે ન સમજીએ તો આપણા જેવા મુરખ આપણે જ. ખટ્ટો થયો એ જ જહાવપણું લક્ષણ છે, એમ જે કોઈ કહે, તો હું જવાબ આપું કે, મવાળ (વિનીત) કહેવડાવનાર વ્યક્તિ કે છાપા પર કેમ્પીની જેમ જ ખટલા ધાત, પણ તે ન થવાનું કારણ જુદું જ છે. કોઈ પોતાને વિનીત તરીકે ઓળખાવવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોય તે સરકારની દૃષ્ટિથી તેવો બનતો નથી એ જાઈએ સાહેબના પરિપત્ર* પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. અંગ્રેજ રાજકર્તાઓ પાસેથી પ્રજાને કયા હક જોઈએ તે બાબત જહાવ અને મવાળ બન્ને પાસે એકમત પરાવે છે. એ હક કયા તે લોકોને મમજાવવાની તેમ જ તેઓ સરકાર પાસે તેની માગણી કરતા થાય તેમ કરવાની જરૂર છે, એ બાબત પણ મતભેદ નથી. આમ જે હોય તો પછી જહાવપણું ને મવાળપણું કયા રહ્યું? બોલવાની ને લખવાની મર્યાદા તો જે કાયદો નક્કી કરે તે બન્નેએ માન્ય કરવી જ રહી. તો પછી ભેદ કયા રહ્યો?... કાયદાએ લખવલોલવામાં આપણને આપેલાં છૂટછાટમાં આમેય કામ મૂક્યા છે. . . . તેમાં જહાવમવાળના ભેદ કરવા બેસવું યોગ્ય નથી. . . . તેમાં એકબીજાથી વહેમાઈને અલગ રહેવાનું છોડી દઈ, ઓછામાં ઓછું, જે બાબતમાં એકમત હોય તેમાં સાથે બેસીને એક દિશા નક્કી કરી એ તરફ પ્રયાણ કરવું એ આજની પરિસ્થિતિમાં પૂનાવાળાઓનું આદ્ય કર્તવ્ય છે એમ અમને લાગે.”

પણ ટિળકની આ વિનંતીની વિનીતો પર કશી અસર થઈ નહીં. ૧૯૦૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મુબઈના ગવર્નર લોર્ડ સેંટર્સ્ટેનો નિવૃત્ત થવાનો મમય પાસે આવ્યો, એટલે ભાડારકર, ચંદાવરકર વગેરેએ તેને માનપત્ર આપવાની તથા તેનું સ્મારક કરવાની વાત શરૂ કરી. સેન્ટલવાડ, વાચળ જેવાને પણ એ વાત પસંદ પડી ન હતી, પણ પોતાના આગેવાન ફિરોજશાહ મહેતાનું વલણ જોઈ તેઓ તેની સાથે સંમત થયા.

નોકરશાહી અને રાષ્ટ્રીય બંને વચ્ચે ઝઘડો શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો એવે વખતે મહાસભાના આગેવાનોની આ નબળાઈ ટિળકને જરાય ગમી નહીં. તેમણે લોર્ડ સેંટર્સ્ટેનો કારકિર્દી વખોડી કાઢતો ઠરાવ આ વરસની લખનીની મહાસભાની બેઠકમાં રજૂ કર્યો. તેનો મહાભાના આગેવાનો તરફથી ખૂબ વિરોધ કરવામાં આવ્યો. ટિળકે લોર્ડ સેંટર્સ્ટેનો અમલ દેશના હિતને હાનિકારક ન હતો એમ સિદ્ધ કરવા પ્રતિનિધિઓને પડકાર કર્યો. તેમણે નોકરશાહીનાં અપકૃત્યો ગણી બતાવ્યાં અને તેમાં કોઈ અતિશયોક્તિ હોય તો તે બતાવવાની માગણી કરી. પણ મહાસભાના પ્રમુખ રમેશચંદ દત્ત તેમજ વિનીત વૃત્તિના ઘણા પ્રતિનિધિઓ આ ઠરાવ રજૂ કરવા દેવાની તદ્દન વિરુદ્ધ હતા. એટલે એક સભ્યે આ સવાલ પ્રાંતિક છે તેથી તેની ચર્ચા અખિલ ભારતીય સંસ્થામાં ન કરવી ઘટે એમ સૂચવ્યું. ત્યારે પ્રાંતિક બાબતોમાં મહાસભાએ રસ લીધો હોય એવા દાખલાઓ ટિળકે રજૂ કર્યા, અને જણાવ્યું કે ઠરાવ રજૂ ન કરવા દેવો એ ગેરવાજબી છે. છેવટે પ્રમુખે શજીતામું આપવાની ધમકી આપી એટલે ઠરાવ પડતો મૂકવામાં આવ્યો.

લખનોની મહાસભા પછી ટિળક કલકત્તા ગયા. એ જ વખતે તેમના મિત્ર પ્રો. હર્તેનું સરકસ બ્રહ્મદેશમાં જવાનું હતું. એટલે તેમના આમંત્રણથી ટિળક વામુદેવરાવ જેઠીને સાથે લઈને તેમની સાથે બ્રહ્મદેશ ગયા. રંગૂનમાં તેઓ એક પંખવાડિયું રહ્યા અને ત્યાંથી રેલ્વે માર્ગે માંડવે પણ જઈ આવ્યા ને અઠવાડિયા પછી કલકત્તા પાછા આવ્યા. બ્રહ્મદેશની લોકસ્થિતિ જોયા પછી સામાજિક ચર્ચામાં રાજકીય પ્રથમ કે સામાજિક પ્રથમ, એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં, તેઓ બ્રહ્મદેશનો દાખલો અચૂક આપતા અને પોતાના અવલોકનના નિષ્કર્ષ ઉપે કહેતા કે, સામાજિક સુધારો અને રાજકીય ઉન્નતિ વિશે તાત્કાલિક એ બે વચ્ચે કામચલાઉ કાર્યકારણ સંબંધ નથી, એટલું જ નહીં પણ વિરોધ હોવાનો પણ સંભવ હોય. સ્વદેશપ્રેમ, એકત્રીજ વચ્ચેના કુદ ભેદ ભૂલી જઈને દેશકાર્ય માટે એક થઈને કામ કરવાની

વૃત્તિ અને ટેવ, પરદેશમાં જઈને ત્યાંથી નવા ઉદ્યોગોનું જ્ઞાન મેળવવાની ધગશ, પોતાના રાષ્ટ્રની વિશેષતા કાયમ રાખવા બાબત આસ્થા વગેરે જે ગુણો રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક છે, તે આપણે જેને સામાજિક મુદ્ધારાને નામે ઓળખીએ છીએ તેના પર આધાર રાખતા નથી એટલું જ નહીં પણ આવી મુદ્ધારણા જ્યાં થઈ છે ત્યાં એ ગુણોનો અભાવ હોઈ શકે છે, એ બ્રહ્મદેશની સ્થિતિ પરથી જોઈ શકાય છે.

ટિળકે કસ્ટોનું તંત્ર ફરી હાથમાં લીધું તે જ વખતે પોતાનો લો કલાસ પણ ફરી શરૂ કરેલો, એટલામાં યૂનામાં પ્લેગે ફરી દેખા દીધી એટલે તે પાટો બંધ કરવો પડ્યો, અને પછીથી તો કેસરી, મરાઠાનું કામ વધી જવાને કારણે એ કાયમનો જ બંધ કરવામાં આવ્યો.

આ જ અરસામાં પ્લેગના પ્રતિબંધક ઉપાય તરીકે હાઈકિન સાહેબે પ્લેગની રમી મૂકવાની (ઇનોક્યુલેશનની) શરૂઆત કરી અને એ એક અસરકારક ઉપાય છે એમ ગણી સરકારે તેને ફરજિયાત કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ટિળકને રસી મુકાવવા સાથે કોઈ તાત્વિક વિશેષ ન હતો, પરંતુ એ ઉપાય પ્રયોગાવસ્થામાં હોવાથી તે ફરજિયાત ન હોવો જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. મુબઈના ડાક્ટર ભાવચંદ્ર રમીનો જોરદાર પુરસ્કાર કરવા લાગ્યા, તેથી ટિળકને તેમની સાથે વાદવિવાદ કરવો પડ્યો. વિવિધ શાસ્ત્રીય હોવાથી ટિળકે તેનો વ્યવસ્થિતપણે અભ્યાસ કર્યો, અને કેમતામાં લેખો લખી તેના દોષો બતાવવાની શરૂઆત કરી એ જ વખતે કલુટિકમાં ફરજિયાત રસી મૂકવાને લાંબે કેવો કેર વર્તી રહ્યો છે ને રસી મુકાવેલા માણસો ઉપર કેવી ખરાબ અસર થાય છે, તે પુરાવા સાથે શ્રી ગુરુજીએ કમતી પર લખેલા લેખો દ્વારા બતાવી આપ્યું તેને આધારે રસી અંગે જોઈએ તેટલા પ્રયોગો થયા નથી, સરકાર નાહક ઉતાવળ કરી ગઈ છે, એવી દલીલ ટિળકે રજૂ કરી આ પછી કેટલાક દિવસ બાદ સરકારે આ બધા સવાલનો વિચાર કરવાને માટે એક કમિશન નીમ્યું ત્યારે ટિળકની ટીકા અને ગુરુજીની માહિતી બરાબર હતી એમ સરકારને પણ સ્વીકારવું પડ્યું એટલે ૨૨-૨-૧૯૦૦ને રોજ મુબઈ સરકારે એક ઠરાવ બહાર પાડી ૨-ની મુકાવવાની બાબતમાં કોઈ પણ જાતની જબરદસ્તી કરવામાં નહીં આવે એમ જાહેર કર્યું.

બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ પૂરો કરીને ટિળક ફેબ્રુઆરી (૧૯૦૦)ની આખરે પૂને આવી મહારાષ્ટ્રા ને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં લાગી ગયા. આ વરસે

પેશવાઈના પ્રમિલ્લ મુન્દરી નાના ફૂડનવીનના મૃત્યુને નો વગ્ન પૂર્ણ થયા હતાં, તેથી તેમના વતન વેળાન ગામે તેમની શતાબ્દી બિલ્લવવાનું કેટલાક લોકોએ નક્કી કર્યું. ટિળક પોતે તો ત્યાં જઈ શક્યા નહોં, પણ મરાઠા શાહીના એ છેલ્લા મહાન મુન્દરીની એક મોટી છબી અને પોતાના ભાણ્ણ નાથે પોતાના ભાણ્ણ વિદ્યાસેને ત્યાં મોકલ્યા.

આપણે ત્યાં પંચાંગો અનેક પ્રચલિત છે અને તે પણ શાસ્ત્રીય નિષ્ઠિતી જેવા શુદ્ધ અને ચોક્કસ હોવા જોઈએ તેવાં નથી. તેથી નિદોષ અને શાસ્ત્રીય પંચાંગ તૈયાર કરવું એ એક રાષ્ટ્રીય કાર્ય છે એમ ટિળકના બુદ્ધિ પ્રો. છત્રે કહેતા હતા. ટિળકને પણ એ વાતનું તેટલું જ મહત્ત્વ લાગતું હતું. તેથી તેમણે આ વરો ઉનાગામા કેટલાક ખગોળશાસ્ત્રીઓને એકત્ર બોલાવીને પંચાંગ-અંગ્રાધનના કાર્યની શરૂઆત કરી.

એ જ મહિનામા સાતારામાં ભગલેલી પ્રાન્તિક પરિષદમાં લોર્ડ ન હર્લેના સ્મારકને અંગે મુબઈના નેતાઓએ જે ચોજના લોકો બાગળ રજૂ કરી હતી તેનો ટિળકે સખત વિરોધ કર્યો. આ પરિષદના પ્રમુખનો લાભ લઈ મી અનાજી દામાજી કાગ નામના સદ્ગુણસ્વે પેમા રૂંડની ચોજના લોકો આગળ પ્રથમ રજૂ કરી. ટિળકને એ જમી અને તેમણે જરૂરી હાય તેને ટેકો આપી તેનો પ્રચાર શરૂ કર્યો.

વેદોક્તનું પ્રકરણ

આ અને આના પછીના વરસમા મરાઠાઓ મત્રિય વલના (દિજ) હોવાથી તેમની ધાર્મિક વિધિઓ યુગલોક્ત યજ્ઞતિને બદલે વેદોક્ત યજ્ઞતિથી થવી જોઈએ એવો વાદ મૂળ વડે રામા શરૂ થયો ને ત્યાંથી મેન્દાપુરના ઉત્તેજક વાતાવરણમા જઈ તેણે જોર પકડ્યું. કોન્દાપુરના સજાને પોતાના સજાગોર સંજિમાધ્યેને તમારે મહેલમા આવોને ધાર્મિક ફૂલો વેદોક્ત યજ્ઞતિથી કાવા જ પડશે” એમ જણાવી તેમ જ ન કરે તો તેમના ઇનામ અને વધારાન જમ થશે અમ જણાવું વેદોક્તનો આ વા બુદ્ધિ દેવાયા ને લાગે ચાલો તેનો અંત આવવા માટે પ્રો. વિજાપુરકે જે શ્રુતિમૃતિયુગલ શાસ્ત્રીઓ ડા ભાડાગર, પ્રો. વે કા સંજ્ઞાડ કે પ્રો. આર્ત જેવા બે આધુનિક મેળવણી પામેલા સંસ્કૃતના જાણકાર થઈતો અને બે, બની શકે તો નમ્કૃતન શુરાધિયનોનું અક ધવ નીમી તેમનો નિર્ભય જગ્ન શરૂ

શંકરાચાર્ય આગળ રજૂ કરી તેમનું આજ્ઞાપત્ર લેવાની સૂચના કરી પણ કોલ્હાપુરનરેયે તે ધુતકારી કાઢી

આ વાદ વિષે ટિલકનું કહેવાનું ટૂંકમાં આપું છું —

“મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓનું જે માન છે તે તેમના બાપદાદાઓના શરાતનને લીધે તેમને પ્રાપ્ત થયેલું છે, અને એવું શરાતન, સાહસિકતા, ને દૈશ્યાભિમાન વગેરે ગુણો જ્યાં સુધી એમનામાં જીવતા છે ત્યાં સુધી એમનું માન કદી ઘટવાનું નથી. વેદોક્ત કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણો પાણી ભરવાનું કામ કરે છે અને પુરાણોક્ત કર્મ કરનારા મગખાઓ રાજગાદીએ વિરાજમાન છે તે આપણે નજરે જોઈએ છીએ, તો ગણી વેદોક્ત મંત્રો વડે જ પોતાના સંસ્કારો થવા જોઈએ એવો આગ્રહ મગખાઓ રાખે તેમાં શું અર્થ છે ?

“મરાઠા રાજાઓને જે પુરાણોક્ત કર્મો કરનારા બ્રાહ્મણ ગોરો ન જોઈતા હોય તો ભલે તેઓ તેમને ન બોલાવે, પણ તેટલા ખાતર મજકૂર ગોરો જ્યાં લગી ધરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા શિરસ્તા મુજબ કર્મ કરવા તેમાં હોય, ત્યાં મુખો તેમનાં વપાસન બંધ કરી શકાય નહીં.”

આ બાબતમાં તેમની એવી પણ દલાલ હતી કે, “રાજકીય બાબતમાં જેવી રીતે આપણે બંધારણસરની ચલવણ કરીએ છીએ, તેવી જ રીતે સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં પણ શાસ્ત્રોક્ત ચલવણ કરવી જોઈએ. સંસ્થા કે શાસનની વિરુદ્ધ એકદમ બળવો કરવાથી કંટો લાભ થતો નથી. વ્યૂથરે પુરોષમાં ભાર ધર્મક્રાન્તિ કરી એ વાતને પોતાનું સમર્થન કરનારા દાખલા તરીકે મુધારકો હમેશાં ટાકે છે પણ વ્યૂથર બાઇબલ પર વિશ્વાસ રાખનાર શ્રદ્ધાવાળો ખ્રિસ્તી હતો આપણે ત્યાંના મુધારકો તેનાથી જુદો જાતના છે.”

પણ આમ કહેવાથી મુખ્ય મુદ્દાનો ઉકેલ આવ્યો નહોતો—આવી શકે પણ નહોતો આજના જગતમાંના જગતમાંના વેદ-શાસ્ત્રના ઇગ્ગડ કે જર્થનીમાં પણ છપાય છે ને હિંદમાં તે કોઈ પણ વર્ણના માણસને કશી મુશ્કેલી વિના મળી શકે છે એ વાત જગજહેર છે લોકમાન્ય પણ એ વાત જાણતા હતા એવી પરિસ્થિતિમાં આ સવાલને આવી રીતે ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવો બરાબર ન કહેવાય. આનો યોગ્ય ઉકેલ ટિલકને હાથે જો થાત તો મહારાષ્ટ્રના મમાજદેહમાં તેને લીધે જે ઝેર ફેલાયું તે અટકી જાત, અને બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મીતર ગંધા આજના જોટલું ઊંડું મૂળ ન ધાવત.

મેન્નમુવરુનું મૃત્યુ

નવેમ્બરની હડઆતમા પ્રાચ્ય વિદ્યાના પ્રખર અભ્યાસી 'નેડેડ બુ ન્
ઓફ ધિ હસ્ટ' (પૂર્વના પવિત્ર ગ્રંથો) નામની જાળવિખ્યાત ગ્રંથમાળાના
સંપાદક અને આજન્મ વિદ્યાના ઉપાસક પ્રો. મેન્નમુવરુનું અવસાન થયું
ટિળક પોતે ઉચ્ચ નેટિના વિદ્વાન પંડિત હતા એટલે સપિતૃત્વ એવા એ
મહાન પંડિતના અવસાનના મમાવાર જાણીને તેમને દુઃખ જરૂર થયું અને
તેમણે 'ભટ્ટ મોમમુવર' પર જે મૃત્યુલેખ લખ્યો તે તેમના સારામા નાશ
લેખોમાનો એક જણી ચકાવ તેવો છે તેની નાથે જ ભાગીચ પ્રાચીન
વિદ્યા અને સન્કૃતિ વિષેનું તેમનું પોતાનું અભિમાન પણ તેમાં મોઢે કળાએ
પ્રજા કે જેવા મોઢે છે રાજા તો પોતાના દેશમા જ તેની સત્તાને કારણે
આલગપાત્ર બને છે, પણ વિદ્વાનની સર્વે પૂજા થાય છે એ અર્થનું
સંસ્કૃત વચન ટાકી તેમણે-મન્નમુવરુ વસુદેવ કુલવર્માની પૂતિવાળા તેમ
જ શ્યામ અને ર્જાત પ્રત્ય સમદષ્ટિ રાખનારા મહાન પંડિત હતા એવું
તમનું વર્ણન કર્યું

નવેમ્બરની (૧૯૦૦) આખર લાહોરના મહાનભાના અધિવશનમાં
તેઆ ગયા અહીં તેમને વિષય વિચારિણી સમિતિમા દિરોજલાલ મહેતાનો
વિરોધ કરવો પડ્યા લાહી લાજપતરાય અને વિજયરાધવનારિયર પણ
તેની સાથે અને પછી ને તેઆ તેમના મતના થયા ખુલા અધિવશનમાં
ટિળકે 'દુઃખ અને દારિદ્ર્ય' એ વિષય પર ભાષણ આપ્યું તે ઉપરાંત
૧૮૯૮-૧૯૦૦ ના દુકાળ વખતે ખ્રિસ્તી મિશનરીઆને હિંદુ તથા ખ્રિસ્તી
નહીં એવા બીજા ધર્મના લગભગ ૨૫૦૦૦ બાળકો પોતાના કમજમા લીધા
હતા તેમને કાવમને માગ પોતાની પાસે રાખવા સરખા એ મિશનરીઆને
રજા આપી હતી તે બાબત દરાર રજૂ થાય તે માગ વિષય વિચારિણી
સમિતિમા ટિળકે પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો

લાહોરની સનાતન ધર્મસભામા તેમણે હિંદુધર્મ ઉપર ભાષણ કર્યું

જા હસનો પરિપત્ર

૧૮૮૭ના શિવાજી ઉત્સવને પ્રતી દમ્પનન કારેજના એક પ્રોફેસર
ભાનુઅ શિવાજી વિષ આપેલું ભાષણ લજાલવાળું છે એમ જાણી
મરકારી મેળવણી ખાતાના વડા જઈ-સે કે એ નોસાવરીને તેમન નોસરી
પરથી રજા આપવાની દરજ માગી અને તેની સાથે જ સરકારી માગ લેનારી

સંસ્થા પર કેટલાક નવાં બંધનો લાદવામાં આવ્યાં. ગણપતિ ઉત્સવ અને શિવાજી ઉત્સવ પ્રત્યે એ સાબોજને ઘૂસા હતી તેથી તેમાં તથા બીજી કોઈ ખાનગી ચળવળમાં શિશુકોએ તેમ જ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ ન લેવો જોઈએ એવો પરિપત્ર તેમણે કાઢ્યો. ૧૮૯૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલા દેશી ભાષાના ગ્રંથો પર લખેલા પોતાના રિપોર્ટમાં તેમણે ગુજરાતી ને મરાઠી ગ્રંથો વિષે સમાયોચના કરતાં કેટલીક અનધિકારવેષ્ટા કરી અને જ્યાં ત્યાં રાજદ્રોહનું આરોપણ કર્યું. તેમાંથી મલબારી જેવા રાજનિષ્ઠ નાગરિકનો ‘મંસારિકા’ જેવો કાવ્યગ્રંથ પણ બચી શક્યો નહોતો. મલબારીએ તો જાહેરની સખત જાટકણી કાઢી તે સાહેબ એ કામ માટે નાલાયક છે એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું.

જાહેરની એ પ્રવૃત્તિને ઉદ્દેશીને ટિળકે એવી ટાંકા કરી કે,

“રાજદ્રોહમાં ખેંગારી દૂષિત થયેલું વાતાવરણ ડિસ્ટર્બન્સકેટ કરવાનું પોતાનું કામ છે, એવી પોતાના મનમાં ખોટી ભ્રમણા પેદા કરીને આપણા હકપૂર્ણ સદાચાર ગવર્નેક્ટર એ ઈદવાડ સાફ કરવા માટે પોતે હાથમા સાવરણી લઈને નીકળી પડ્યા છે સાહેબ બહાદુરના દષ્ટિ ખાનગી કેળવણી તરફ વળાં અને તેઓ ખાનગી શાળાઓને ગૂંજાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.” એમ કહી ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીએ ગ્રાટ મુઠે છે એટલા ખાતર પોતાના મેવકો પર વિચિત્ર બંધનો લાદવા કબૂલાત આપી તે બદલ તેમણે સોસાયટીની પણ સખત જાટકણી કાઢી સરકારનો મામનો કંવા સ્થાપેલી પોતાના સંસ્થા આવા રીતે સરકારની ગ્રાન્ટની લાગવે પામર બને તેથી તેમને ખૂબ દુઃખ થયું.

રાનડેનું અવસાન

ઓગસ્ટાસમી સદી પૂરી થયા પછી થોડા જ દિવસમાં હિન્દના જાહેર જીવનના એક મહાન આચાર્ય, રાષ્ટ્રીય મહાસભાના સંસ્થાપકોમાંના એક પ્રમુખ સંસ્થાપક, સરકારી નોકરીમાં રહીને પણ જેમણે રાષ્ટ્રના જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ કોટિનું કાર્ય કરી તેનો વિકાસ સાધ્યો તે ન્યાયમૂર્તિ રાનડે પરલોક મિથાવ્યા ટિળક તથા આગરકરે પણ રાનડે પાસેથી જાહેર જીવનની પ્રેરણા મેળવેલી, તેમ જ ચરખાતના દિવસોમાં તેમની સલાહ પણ લીધેલી રાનડે પણ આ મંડળના પ્રથમક બનેલા પણ આગળ જતા રાજકારણ અને સમાજકારણની બાબતમાં તેમની વચ્ચે ખૂબ તીવ્ર મતભેદ પડ્યો ને ટિળકને રાનડે પર ઘણી સખત ટીકા કરવી પડી હતી, તેમ છતાં તેમનું અવસાન થતા તેમનું ગુણસંકીર્તન અને તેમના જીવન અને

કારકિર્દીનું મૂલ્યાંકન ન્તેમણે બહુ જ સહૃદયતાથી કર્યું. “સ્વર્ણ” ન હિ માધવ” એ એક જ વાક્ય વડે તેમણે ચોદમા મેકામાં વિકાસનગરનું હિન્દુ માધ્યાત્મ્ય સ્થાપવામાં પ્રેરણા આપનાર સંસ્કૃત વિદ્યાના એક શાક કોટિના એવક માધવાચાર્યની ગાયે તેમની સરખામણી કરીને તેમની મુદ્ધિનો મહિમા પણ ગાયો. મહારાષ્ટ્રના જીવનમાં તેમનો ફાળો વર્ણવતાં તેમણે લખ્યું,

“મહારાષ્ટ્ર તે વખતે એક ઠરી ગયેલા ચેતનહીન ગોળા જેવો થઈને પડ્યો હતો. એ ગોળાને કઈ રીતે ઘૂંટું અને ગરમી આપીએ તો તે ફરી મજબૂત થઈ હાથપગ હલાવવા માંડે, તેનું અહોરાત ચિંતન કરીને, અનેક દિશાએથી, અનેક ઉપાયો વડે, અનેક રીતે તેને ફરી મજબૂત કરવાનું દુષ્કર કાર્ય માટે લઈને, તે માટે જે કોઈએ તનતોડ મહેનત કરી હોય, તો પ્રથમ તે માધવરાવે (રાનડેએ) જ કરી એમ કહેવું જોઈએ અને અમારે મન એ જ એમનો મહત્તાનું કે એમના અસાધારણ વ્યક્તિત્વનું મૂખ્ય નિહન ગણાય.”

કાર્ડિન્મિલનું ફારમ

એ જ વરસે મે મહિનામાં મુબઈ મરકારે જમીનમહેમૂલના કાયદામાં મુનારો કરવા માટેનું એક બિલ પ્રસિદ્ધ કર્યું. ખેડૂતોની જમીનો દેવાદારીને કારણે શાલુકારોના કબજામાં જતી ન રહે તે માટે પ્રબંધ કરવાનો બિલનો હેતુ છે એમ સરકાર તરફથી કહેવામાં આવ્યું પણ તેનો અંદગ્યાનેથી ઉદ્દેશ જુદો જ હતો, તે પામી જઈને ટિળકે તેના પર જૂનથી સપ્ટેમ્બર મહિના સુધી ટીકાનો મખત મારો ચલાવ્યો ને લોકોમાં તેને અંગે જાગૃતિ આણી. દુકાળ વગેરે પ્રમુખ મહેમૂલ ન આપવાને કારણે જમીનો ખાવમાં કરવી પડે અને એ ખાવમાં કર્યા પછી તેમની માલકીલકનું આજ લગી ચાલતા આવેલાં પદ્ધતિ પ્રમાણે લિલામ ન કરતા એ જમીનો અમુક વરસને પડે બીજા ખેડૂતોને આપી સ્વચ્છ અને તેમ કરતી વખતે એ ખેડૂત જમીન ગારો મૂકી કે વેચી શકે નહીં એવી શરત કરવાની સત્તા કચેકટરને આપવા માટે લેડ ટેવન્યુ કોડમાં મુધારો કરવા આ બિલ કાર્ડિન્મિલમાં સરકારે ગજૂ કર્યું છે, એમ ટિળકે તેના પર ટીકા કરી સરકારનો હેતુ ઉઘાડે પાડ્યો. લોકમતનો તીવ્ર વિરોધ હોવા છતાં, તેમ જ પોતાના કાર્ડિન્સિવરોની પણ અવગણના કરીને તેમણે રજૂ કરેલામાંથી કોઈ પણ મુધાને માન્ય રાખ્યા વિના સરકારે એ બિલ મૂળ સ્વરૂપમાં પનાર કર્યું તેના વિરોધમાં ફિનેજિયાલ

મહેના, જોખણે અને ખરે મર્ડિનિશનાથી નજાલ થાયા ગયા આની
 અનેજ છાપાચાએને દેકરી છડ કી, જેણે દિગ્દે તેમની તારી પે
 ગાકણી કારી અને પેલા નાનકોનું સનથેન કોને સરકાવ પ- પણ તારી
 પે તપામે લગાવો. તેમણે લખ્યું કે, “જ્યા તુરબિનાન ને દુનિયાનું
 સામાન્ય પ્રવર્તે છે, પ્રીતિ અને લાપચે જ્યાથી વિગ્રહ થીની છે અને
 મેવજ કાપને જેડે મુન્દીપણના કાન પાપ પાડવા લોકો સજા થઇને
 બે । છે, તેન જ અચ લોકોનું જ જ્યા ને છે, ત્યાથી પોતાનો પચ તાણે
 હોય તેણે લા લગાવિવાર પ્રયા માસત્ર માં બીજે મા । નથી, જેમ
 અને લા છે થોના પ્રતિનિધિએને કાર્ડિનલમા મોશાવીને
 આવી રીતે જ ને તેમની અવાજના કરવાની હોય, તે જ્યા જ-તા પાચ
 છ પચગના આવશ્ય બનાવડીને, તેમની જ કાર્ડિનલ હાલના જુ- જુ-
 દેલાવે ન્યાપના કન્વી અને ચુટ્ટીઓ થા જાય જ લે તેમના એકને
 નામ । દિગ્દેશાની દેખી, બીજને પ્રો પોખલેની પાવરી પહેલવીને
 પ્રવસ બાખમેને જ લે પ્રખના ચટ બેતારી જેમ શાક ક વાના આવે છે
 તેમ મર્ડિનિશનું કરત પનાથી એવું અ વધા તારુ થાય

૭૨

ભયંકર દિવ્ય

[૧૬ ૧/૯૩ ના ચાલનોહવા ખ લા વખતે જનાન પ- છાન
 આવા હના તે વખતે નિખાનકાકાના મુન્દુપાનથી હજ તેના તેમની
 નિવકાના રૂની શી રીતે મના તે આખે નેવું તેમને સજા થઇને તેના
 નેલમા હના તે હરમાન આખા મહાકાલી વિગ્રહ તાજનકાગે જડ
 પુત્રને જન્મ આપ્યો, પણ બે માનમા જ તેન નગ્ન સીપનું હા અને
 તાજમકાકાની નજરિત ધોમે ધોમે ચિન્ત કાલક મનની જાલી હના જ લે
 [૧૬ છૂત્રને આવ્યા થઈ તે ૧૦ તારી છોકરાન તત્ક ૯, લે જ
 જ નુ છે, જેમ તેમને તેમ જ બીજા રૂનીઆન થાજ થમ તક નેને
 લેતો તે આખા ટનીઓમા ખેનનામ છડ થઇ મહેના ને મુનીનનુ માન
 કદનાર ટની નાનપુરકર મેનાપુર નકો તત્ક લેવાના મનના હોલ અ
 તરનો મેક । મને તો તે મનુમા ચાખી રકે અને તાજ ૧૫૫ રોને

પોતાની હયાતી દરમ્યાન મિલકતનો વહીવટ કરી શકશે એમ નાનપુરકરે બાઈને નમજાયા હતા જ્યાં મેસ્તાપુર તરફનો દત્તક લેવાના અનેક પ્રર્થનો ઊભા થશે એમ જિજ્ઞાસે લાગતું હતું તેઓ કુટુંબની બોરજાના તરફની શાખાનો ઈકગે લેવાના મતના હતા ખાપડેને આમા ઝાંગે રત્ત ન હતો અને તેમને દિગ્ગ કર પૂરે વિશ્વામ હતો તાઈમહારાજ સ્વાભાવિકપણે જ નાગપુરકરના પગના હતા. છતાં ઈજકની નૂવનાનો વિરોધ કરવાની હિમત તેમનામા ન હતી એ વે દૂસ્રીઓની ૧/-૮-૧૯૦૧ ની સમામા દિગ્ગ, ખાપડે અને તાઈમહારાજ ઔરગામીઁ જાવ અને ત્યાનો ઈકરો પર્નૅ કરીને તેને દત્તક લે એવું નક્કી કરવામા આવ્યું એ ઠગવ મુજબ આ તસ જસ ઔરગાબાદ ગયા ને રટમી તાગીએ જળિન્નાથ નામના ઈકરને પર્નૅ કરી દત્તક લેવામા આવ્યો ને બધા પૂના પાછા આવ્યા.

પૂના પાછા આવ્યા થડી દિગ્ગ પૂનાના હરદારેના એજન્ડ મિ. બ્લૅનને કાગળ લખીને તાઈ મહારાજે જળિન્નાથને દત્તક લીધા વિષેની ખબર આપી.

આ તરફ પૂનામા દિગ્ગ વને ની જેઠાજીરી દરમ્યાન નાગપુરકરે દૂસ્રીઓના દફતરમા દત્તક લેવાને ઝાંગે થયેલા ઠગવ નીચે પોતાની અલ્પમતિ બતાવનાંગે લેશે ઉમેરી દીધા, અને એક કાવતરાનો પાતો નાખ્યો. તેમા આગળાગાના દત્ત વિધાનનો ઈન્કાર કરવો, નવો ઈકરો દત્તક લેવો, અને દૂસ્રીઓની નત્તાનો અંત આપી મિલકતની વ્યવસ્થા તાઈમહારાજના હાથમા આવો જાવ તેમ કરવું, એવો હુકમ હતો. નાગપુરકર તાઈમહારાજને મિ. એસ્ટન પાને લઈ ગયા. બ્લૅન પૂનાનો ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ પસ હતો અને તેણે દિગ્ગ જેવા તરકાના શ્રમન ચાકરીય નેતાને ખજાવવાની આ સામે ચાલી આવવી તક તેમ તરત ઝડપી લીધી અને તાઈમહારાજને સલાહ સૂચન આપવાનું કામ થસ થડ કર્યું.

તે મુજબ તાઈમહારાજે દૂસ્રીઓને નોટિસ આપી જણાવ્યું કે તેને પુત્ર થયો હતો અને હવે તે ગુજરી ગયો છે એંગે તે પોતે જ બાબા મહારાજની મિલકતની વારન અને માલિક બને છે, અને બાબા મહારાજે ક જા દૂસ્રીડોના અંત આવે છે તેથી દૂસ્રીઓને હવે પછી મિલકતની વ્યવસ્થામા કયું કામ કરવાપણું રહેતું નથી. તેમણે તેમા ન્દ લેવાનું બં કરી દેવું.

આ નોટિસ આપ્યા પછી ટ્રસ્ટીઓને આપવામાં આવેલું પ્રોબેટ રદ કરવા માટે તાર્થ મહારાજે ડિસ્ટિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ ઍસ્ટનને અરજી કરી, અને સાથે માથે ૪ કો-હાપુરના બાળામહારાજને દત્તક લેવાની પરવાનગી માટે કોહાપુર દરબારને અરજી કરી એ પરવાનગી તત્ત ૪ મળી ગઈ અને બાળામહારાજને દત્તક લેવા માટે ૧૩ જુલાઈ ૧૯૦૧નો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

દરમિયાન ટિળકે કોહાપુર દરબારને બીજે દત્તક લેવાની પરવાનગી ન આપવા માટે તાર કર્યો ને ઍસ્ટનને પણ ઔરંગાબાદમાં થયેલા દત્તવિધાનની કૃતિ ખબર આપી થાદ દેવડાવી.

પછી બાળામહારાજ વગેરે કોહાપુરનું મંડળ તાર્થમહારાજને ત્યાં પૂના આવ્યું ત્યારે ટિળકે તાર્થમહારાજને ઓછામાં ઓછું બધા ટ્રસ્ટીઓ ભેગા ન થાય ત્યાં સુધી કશું ન કરવા વિનંતી કરી તે મુજબ ખામડું આવ્યા ને બાઈનું મન વાળવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો પણ ણિકની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાની બાઈએ ના પાડી, એટલે ટિળક અને ખામડુંએ આવેના મહેમાનોને બાળામહારાજની હવેલી છોડી જવા નોટિસ આપીને તેમને બહાર કાઢ્યા, ને વાડામાં ઘતી અવરજવર મર્યાદિત કરી એટલે બાઈ પછી કોહાપુર ગયા ને ત્યાં ૧૯મી ઓગસ્ટને ગેજ બાળામહારાજને દત્તક લીધો.

પછી ટિળકે ઔરંગાબાદનું દત્તવિધાન મજૂર કરવા અને કોહાપુરમાં થયેલું બીજું દત્તવિધાન રદ કરવા થયેલા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ આગળ અરજી કરી પણ તે અરજીનું કામ ચકતું મૂકીને મિ ઍસ્ટને તાર્થ મહારાજે પ્રોબેટ રદ કરવા અંગે કરેલા અરજીનું કામ પ્રથમ હાથમાં લીધું અને તેની સાથે તેણે બાળામહારાજના બાઈ પડિતમહારાજ અને તાર્થમહારાજે ટિળક સામે આણેલા બીજા મુદ્દા પણ ભેળવી દીધા અને ટિળક સામે નીચેનાં આરોપો મૂકવામાં આવ્યા.

૧ ટિળકે ખોટી મામી આપી છે

૨ તેમણે બનાવતી દસ્તાવેજી કયા છે

૩ તાર્થમહારાજને તેમણે ખોટી રાખ્યા હતા

૪ નાગપુરકર સામે તેમણે ખોટા આરોપો મૂક્યા હતા

આ મુદ્દા પ્રોબેટના દાવામાં પ્રસ્તુત નથી એમ ટિળક તરફથી વાધો ઉઠાવવામાં આવ્યા હતા ઍસ્ટને તે માન્યું નહીં, અને બધા મુદ્દા અંગે તપાસ શરૂ કરી ઔરંગાબાદના દત્તવિધાનને અંગે ૩-૪-૧૯૦૨ને રેજીસ્ટ્રેટ

૪૦ પાનાનો લાંબો ચોકો ચુકાદો આપી દિગ્ગજી પર ઉપરના આરોપ માટે કામ ચલાવવા તેણે મિટી મેજિસ્ટ્રેટને સૂચના આપી, પ્રોબેટ રદ કર્યું અને ટ્રસ્ટીઓને મિલકતની વ્યવસ્થા અંગે કલો હક નયો એમ જાહેર કર્યું.

મિ એસ્ટનના આ ચુકાદા સામે દિગ્ગજી ૧૭મી એપ્રિલને રોજ હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરી ને તેમાં એસ્ટનનો ચુકાદો ફરી ગયો, ને પ્રોબેટ કાયમ રહ્યું પણ તેથી સરકાર માછી પકી નહીં અને તેણે દિગ્ગજી પરના ફોજદારી આરોપોનો કેસ ચલાવવા માટે મિ ક્લેમન્ટની સ્પેશલ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે ૧૫-૯-૧૯૦૨ને રોજ નિમણૂક કરી અને રજા ઓક્ટોબરે દિગ્ગજી મામેના ફોજદારો ખટોવાની ચરૂઆત થઈ દિગ્ગજીના વકીલ સતારાના દાદાસાહેબ કરદાંકર બધા આરોપોની બાબતમાં બહુ સારો બચાવ કર્યો પણ તેનું કથું પારેણામ ન આવ્યું અને ક્લેમન્ટે તા. ૨૬ ઓગસ્ટ ૧૯૦૩ને રોજ ચુકાદો આપ્યો, તેમાં દિગ્ગજીના ઉદ્દેશમાં કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ ન હતો એમ જણાવો હજીવી સજા કરવાને ઇસદે (૧) તેમને દોઢ વરસની સખત મજૂરીની કેદ અને રૂ. ૧૦૦૦ના દંડની સજા ફરમાવી રાજ થતાં જ દિગ્ગજીને યરવડા મોકલવાના તેમની અગાઉથી જ કરી ચાખી હતી, અને કોર્ટના કમ્પાઉન્ડમાં તેમ જ બહાર સચસ પોલીસ તથા ઘેડેનવારોનો પામે બંદોબસ્ત રાખવામાં આવ્યો હતો. દિગ્ગજીને તુરગમાં લઈ જતી વખતે હાથકડીઓ પહેરાવવામાં આવી હતી, આવી રીતે સરકારી અધિકારીઓએ દિગ્ગજીનું અપમાન કરીને પોતાની હોદ્દા પૂરા કરી લાંબા !

પણ ક્લેમન્ટસનો ચુકાદો કઈ જાતનો હશે તે પામી જઈ દિગ્ગજી સેઇન્સ કોર્ટમાં મોકલવા માટે અપીલ અગાઉથી જ ઘડી ચાખી હતી, તેથી ઉપરનો ચુકાદો જાહેર થઈ સજા થતા વેંત તે જ દિવસે પૂનાના સેઇન્સ જજ મિ લ્યૂકગની મેઈમાં તેમની વતી અપીલ દાખલ કરવામાં આવી અને તોડક કવાક જ જવા રહ્યો દિગ્ગજી ઘેર માછા આવ્યા. આ અપીલનો નિકાલ તા. ૪ થી જાનેવારી ૧૯૦૪ને રોજ થયો ને દોઢ વરસની સજા ઘટાડીને છ મહિનાની કરવામાં આવી પણ તેથી કઈ તેમની આખરું પરનું કાંઈક થોડું જ ગાફ થયું હતું? એટલે નેઇન્ જજના ચુકાદા સામે હાઈકોર્ટમાં તરતોતરત અપીલ કરવામાં આવી. આ વખતે અપીલ દાખલ થઈને જમીન પર છૂટાં સુધી દિગ્ગજીને ત્રણ ચાર દિવસ જોડાનો લેગમાં રહેવું પડ્યું હાઈકોર્ટમાં અપીલની સુનવણીનું કામ ન્યાં જર્જન્ટસ અને બેગી આગળ ચાલ્યું અને તેમણે ૪ માર્ચ ૧૯૦૪ને રોજ દિગ્ગજીને બધા આપ્યા.

માથો મુક્ત કર્યા અને આવી રીતે અદ્વિતીય પરમથી જે પીડા ટિળકની પાછળ પડી હતી તેનો અંત આવ્યો અને તેમના ચારિત્ર્ય પર જે આલોપો કરવામા આવ્યા હતા તે સાફ ધોવાઈ ગયા. અને તે નિષ્કલંક અને શુદ્ધ પુરવાર થયું આ ગુકાદો આખા દેશમા આનંદપૂર્વક વધાવી લેવામા આવ્યો. ને ટિળક પર ચારે કોરથી અભિનંદનના સંદેશાઓનો વરમાદ વરસ્યો સરકારનાં ગદી ચાલબાજીને ઉથલાવી દઈને ટિળકને આ યશ મળ્યો હતો તેથી તેમની લોકપ્રિયતામા પણ ખૂબ વધારો થયો.

મેશન્સ બ્રજ વ્યૂકસ આગળ અખીલ દાખલ થયા પછી થોડા જ દિવસમાં (૧૯૦૩ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં) તાઈમહારાજ ગુજ્જરી ગયા પોતાના હઠીલા સ્વભાવ ને વૃથાભિમાનને કારણે તેમણે મરતા સુધી ટિળક સાથે વેર રાખીને કામ કર્યું. અને તેમ કરવા જતા પોતાની આબરૂની પણ પરવા કરી નહીં પણ મિત્રપત્ની તરીકે તેમની આબરૂ સ્થાયવવાનું કામ ટિળકને કરવું પડેલું.

આ બંધા કિસ્સામા સરકારે વધારેપડતો રસ લીધો તેનો હેતુ ટિળક એક હથકા ચારિત્ર્યવાળી વ્યક્તિ છે એમ બતાવી તેમને સમાજની આખમા કામમના બદનામ કરવાનો હતો, એમ માનવાને પૂરતા કારણો છે એમ કહો કે સરકાર પોતાના રાજકીય શત્રુને પૂરેપૂરી ઓળખી ગઈ હતી ને તે તેને સદાને માટે ખતમ કરવા માગતી હતી, અને તેથી તેણે આસિસ્ટન્ટ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ પોલીસ (મિ હેરી બ્રૂઝન), લીગલ રિમેબ્રન્સર, ઇન્વાદિ પોતાના જવાબદાર અધિકારીઓના અભિપ્રાયોને ઝોરે મૂકી એક ખાતગી ખટલામા દખલ કરો.

ટિળક પર ફોજદારી કામ ચલાવવા માટે એસ્ટને હુકમ આપ્યો તેમા ગંભીર દોષ હતો હિન્દુસ્તાનના કાયદા પ્રમાણે ખોટી ફરિયાદ કરવા બદલ જે કોર્ટ આગળ એવી ખોટી ફરિયાદ કરી હોય તેની મંજૂરી વિના ખટલો કરી શકાતો નથી તેથી ટિળક પર તેનું કામ ચલાવવાનું કાયદેસર બને તે માટે સિટી મેજિસ્ટ્રેટની મંજૂરી મેળવવાની જરૂર હતી પણ સરકારે એવી મંજૂરી મેળવી નહીં અને ટિળકે હાઈકોર્ટને અપીલ કરી ત્યારે જ એ ખામી માન્ય કરવામા આવી અને સામાન્યપણે સરકારે હાઈકોર્ટનો એ નિર્ણય સ્વીકારીને કામ આગળ ન ચલાવતા ચૂપ બેસી જવું જોઈતું હતું પણ ટિળકની વિરુદ્ધ સરકારે તો પોતાનાથી બને તે બધું કરવાનો જાણે સકાપ જ કર્યો હતો તેથી તેણે નાગપુરકરને સિટી મેજિસ્ટ્રેટની મંજૂરી

મેળવવા માટે ઊભા કર્યા ને તેનું બધું ખર્ચ આપવાનું સ્વીકાર્યું! કારણ સરકાર કાયદા મુજબ આવી મજૂરી માટે બગીચા કરી શકે તેમ ન હતું તેને ન્યાયાધીશ મિત્રી મેંજિસ્ટ્રેટની એ મજૂરી પણ રદ કરી અને તેનો નિર્ણય હાઈમેટ પસંદગમ કયો. પણ આ બધું સરકારે કાયદાના નામાન્ય નિયમાનુસાર કર્યું ન કહેવાય નોકર સામાન્ય નિયમને બાંધુએ મૂકીને આ મુદ્દામા દખલ કરી તેમા ટિળકને લોકોની નજરમા હલકા પાડવાનો ને તેમની કેવળ પગલસી કઢવાનો જ તેનો હુદ્દસ સ્પષ્ટ દેખાય છે

ટિળક થોડા ગંદા આંગેપો સાંજિત કરવા માટે લગભગ માઠ હજાર રૂપિયા જેટલી રકમ મરકાઈ ખર્ચ કરી, ટિળકને પૂણે તેને ત્રીમેક હજાર રૂપિયાના ખર્ચમા ઉતાર્યા કેવળ આર્થિક નફાનુકળાનનો નવાજ હોત તોપણ ટિળકે ટુન્ગી તરીકે જે કામ હાથ ધર્યું હતું તે પૂરું કર્યા વિના તેમનાથી છોડી શકાત નહીં પ્રસ્તુત પ્રકરણમા તો તેમના પોતાના ચારિત્ર્યને વજોવવાનો પ્રયત્ન હતો, એટલે પોતાના 'યશ કાચ'ને મુરખિત રાખવા માટે તેમને ભારે જહેમત ઉઠાવવી પડી, તન મન ધનની આબુતિ આપવી પડી છતાં ટિળકને જ્યારે '૧૭ કહેતુ કે આ પ્રકરણમા તમે નાહ-તા પડ્યા, અ તો 'ન શ્યામ ન શ્યામ' જેવું થયું ત્યારે તેઓ તરત જવાન આપતા કે, તેમના એ આખી પ્રવૃત્તિ 'શ્યામ ન શ્યામ ન' જ હતી.

હાઈમેટ ફોજદારી ખટવાના બધા આંગેપોમાથી ટિળકને નિર્ણય જાહેર કર્યા પછી પોતાને થયેલા આર્થિક નુકસાનની ભરપાઈ માટે ટિળકે તા. ૨૭-૪-૧૯૦૬ ને રોજ મુનઈ સરકાર ધાને બગીચા કરી. પણ 'નીચલી કોર્ટે આપેલા ચુકાદા હાઈ કોર્ટ ફેરવ્યા એ નુકસાન ભરપાઈ માટે કારણ બની શકે નહીં' એવા તેમે જવાન આપ્યો અગ્ગે તેમમે તા. ૨૦-૭-૧૯૦૬ ને રોજ ભારતમંત્રી ધાને તેની માગણી કરી પણ તેનું કશું યગિલામ આવ્યું નહીં

આ આખા પ્રકરણમા ટિળક મેટલા નિસ્વાર્થપણે વર્ત્યા હતા તેનો પુરાવો તાર્કિકતાજને મોકલે નીકળેલા શબ્દોથી જ મળે છે ટૂસ્ટી નામપુરકના બનીગની સાથે વાત કરતા તેમમે કહેતુ કે, "ભાઈ, ટિળકે અમાર ત્યાંથી એક ચીંદરડી નરખી લીધી નથી." બાનામહારાજના બનીયામા થયેલી શામ્બાજી આપવા માળી આવે તો તે પણ, તમારા બનીયામા તે વળી શકે મેંતુ થવાનું હતું? અમારા બનીયામા

(પૂનાના શાક બજારમાં) જાત જાતના શાકભાજી ઘાપ છે, એમ કહી ટિળક તે લેવાની ચોખ્ખી ના પાડતા, એમ એમના એક લલિયા શ્રી કુલકર્ણો જણાવે છે

ઔરંગાબાદનું દત્તવિધાન કાયમ કરવા તેમ જ કો-હાપુરનું પાછળથી કરવામાં આવેલું બીજું દત્તવિધાન રદ કરવા ટિળકે ૧૯૦૧ ના રાષ્ટ્રેબરમાં અજ્ઞવલ દાવો માડેલો તેની સુનાવણી ટિળક ફોજદારી આરોપમાંથી મુક્ત થવા પછી શરૂ થઈ અને ૩૧ જુલાઈ ૧૯૦૬ ને રોજ ફર્ટ કલાસ કોર્ટે ટિળકની તરફેણમાં ચુકાદો આપ્યો. આ ચુકાદા સામે નામાં પડે એક્ટોબરમાં હાઈકોર્ટમાં અપીલ દાખલ કરી ચાર વરસ વીત્યા બાદ અપીલના સુનાવણી ન્યાયમૂર્તિ ચંદાવરકર અને હીટન આગળ થઈ અને ઔરંગાબાદનું દત્તવિધાન નાસાબિત ઠરાવવામાં આવ્યું તેમ કરતી વખતે ચંદાવરકરે “દ્રવ્યલોભની જેમ અધિકારલોભથી ઘેરાઈને પણ માણસ અપ્રામાણિકપણે વર્તે છે” એમ કહી, ટિળક પર અપ્રામાણિકપણાનો આરોપ મૂક્યો ટિળક તે વખતે કેદમાં માડલે હતો, તેમ છતાં આ નિર્ણય મામે પ્રીવિ કાઉન્સિલમાં અપીલ કરવાની તેમણે ત્યાંથી સૂચના આપી અને કયા મુદ્દા પર અપીલ કેવી રીતે કરવી તેનો મુગ્ધો પણ તૈયાર કરી મોકલ્યો. તેમણે જણાવેલા મુદ્દાનું પ્રીવિ કાઉન્સિલ તરફથી પૂરપૂરું સમર્થન થયું અને “ન્યાય ચંદાવરકર વિદ્વાન બને હોય, પણ તેમણે ટ્રસ્ટીઆ પર કરેલો આરોપ તદ્દન અયોગ્ય છે,” ઇત્યાદિ ટીકા કરીને ચંદાવરકરના ચુકાદાને વખોડી કાઢી ટિળકનો મૂળ દાવો મજબૂત કર્યો, ને તેમની આબરૂ પર ચંદાવરકરે ફેકેલો કાદવ પણ ધોઈ કાઢ્યો.

માતાજીની શાળા ને બંદૂકનું કારખાનું

સિંચેબરમાં (૧૯૦૧) મહાસત્યાગ્રહ ૧૭મું અધિવેશન ક્વક્ત્તામાં ભરાયું તેમાં ઇજક હાજરી આપવા ગયા હોઈ કર્જને નીમેલા એજ્યુકેશન કમિશન એજેના કરાવ થર તેમણે બાપુ આપ્યું તેમાં તેમણે હિન્દની ને જાપાનની કેળવણીપદ્ધતિઓની તુલના કરી. એ જ વખતે ગાંધીજી પણ હિન્દ આવ્યા હતા ને મહાસત્યાગ્રહ અધિવેશનમાં હાજર રહ્યા હતા. તે વખતનું નિસ્મરણ આપતા તેઓ જણાવે છે: “મારે સદ્બાળ્યે, જે વિભાજમાં હું હતો તેમાં જ લોકમાન્યનો પણ ઉતારો હતો. . . . લોકમાન્ય હોય ત્યાં નાનો મરખો દરબાર તો જામે જ. . . . તેમને મળવા આવનાર અમંખ માણુનોમાંના એકનું જ નામ મને વાદ છે—જમ્ન વાગાર પત્રિકાના મોનીટર. આ જેનું મહામહા કલ્પુ ને રાજકર્તાના અનુભવી તેમની વાતો ન ભુલાય તેવા છે.”

ક્વક્ત્તામાં લોકમાન્ય રહ્યા તે દરમ્યાન ‘માતાજીની કન્યાશાળા’ નામની એક સંસ્થા જેવા ગમેલા નિસ્થાનાં સંચાલક બાઈ ‘માતાજી’ મૂળ નજવર તરફના કોઈ મહાગામીય ખાનદાન કુટુંબમાં જન્મેલાં ને બાળવયમાં જ વિધવા થયેલા. વાત્રા નિમિત્ત તેઓ ઉત્તર હિન્દમાં ગમેલા નેપાળમાં ગયાં હતા ત્યારે તેમનો ત્યાંના મહારાજ સાથે બેટો થયો. ને ખૂબ સીંદરસાગ્ન હોવાથી મહારાજનાં માનીતાં રાણી થઈને રહ્યાં. મહારાજનું ખૂન થતાં તેઓ મહારાજ પાસેથી તેમને મળેલું જ્વેરાત લઈ દરબારા લઈ ક્વક્ત્તે આવ્યાં ને ત્યાં તેમણે એક કન્યાશાળા કાઢી. નેપાળ સાથેનો તેમનો મંત્રપ નાથ જ હતો. પોતાની ઓજખાણ અને લાગવગને દેવના કામમાં કંઈ ઉપયોગ થાય એની તેમને તાકાવેલી હતી. લોકમાન્યને મળતાં તેમને ઘણા આનંદ થયો. તેમની ઓજખાણ અને પ્રેમથી જ લોકમાન્યના એક સ્વામી શ્રી કૃષ્ણજી પ્રજાકર ખાદિવકરને નેપાળના રાજના રાજમહેલ માટે નજિયાં બનાવવાનું કારખાનું કાઢવાનું નિમિત્ત કરીને નેપાળમાં મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં જઈ બંદો બનાવવાનું કારખાનું કાઢવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. ખાદિવકરે નજિયાં બનાવવાની વિદ્યા જમવપુર વગેરે ટેકાણે જઈ ત્યાંનાં

કારખાના જેઈ હસ્તગત કરા લીધી અને બે એક માણસો સાથે લઈ તેઓ નેપાળ ગયા જર્મનીના સુવિખ્યાત કપ્ત કારખાનાના કલકર્તાના એજન્ટ જેડે વાટાઘાટ કરી તેની મારફત પાંચ હજાર રૂપિયાનું બાનું આપી એક યંત્રનો ઓર્ડર પણ આપી દીધો નેપાળમા ખાડિલકર 'કૃષ્ણરાવ' નામથી રહ્યા, જેડે ત્યાં તેમને બધા 'ટાઈલ બટ'ના નામથી ઓળખતા નહિયાના કારખાનાનું પ્રયોજન રાજમહેલ માટે જેઈતા નહિયા પૂરૂ થયા પછી રહ્યું નહીં પણ પેલું યંત્ર હજી આવ્યું ન હતું તેથી દિવાસળીનું કારખાનું કાઠવાની વાત થઇ થઈ એટલામા બંદૂકનું યંત્ર હિન્દને બંદરે ઊતરી સરહદ વટાવી નેપાળને માર્ગે પડ્યું હતું એટલામા કપ્ત કમનીના વ્યવસ્થાપકને મળવા ખાડિલકરને મુબઈ જવાનું થયું તેમણે રસ્તામા એ યંત્ર જોયું ત્યારે જે ગાડા પર તે લઈ જવામા આવતું હતું તે ગાડું ભાગીને રસ્તા પર પડ્યું હતું એ એક અપશુકન જ થયો હતો અને તે ભાવિનું સૂચન કરનારો નીવડ્યો ખાડિલકરે મુબઈ જઈ કપ્તના એજન્ટને બાજુ પાંચ છ યંત્રો માર્ગે ઓર્ડર આપ્યો એ યંત્રો પાંચ વરસે મળવાના હતા દરમિયાન નેપાળ જઈ દિવાસળીનું કારખાનું ચલાવી યંત્રો આવ્યા પછી બંદૂકોનું કારખાનું કાઠવાની યોજના તેમણે નક્કી કરી

પણ તેમનો એક સાથી દામુ જેથી કો-હાપુર ગયો હતો ત્યારે ત્યાના રાજાએ તેની પ્રથમ પજવણી કરી ને તેનાથી તે વશ ન થયો એટલે હાથથમા પાડી તેની પાસેથી નેપાળની યોજનાની બધી હકીકત જાણી લીધી તેમની પાસેથી તે બ્રિટિશ સરકાર પાસે પણ ગઈ, અને નેપાળમા તપાસ થઈ થઈ પણ ત્યાના લોકોની સમયમૂલકતાથી ખાડિલકરને સીધી રીતે તેમા સરકાર માં પી થકી નહીં અને શસ્ત્રાસના કારખાનાની યોજનાનો આત આવ્યો

લો ટિગ્ગ હિસક ચળવળમા માનતા હતા તેથી બંગલોગ પછી દેશમા જે બોંબની ને ખૂનની પ્રવૃત્તિ થઈ તે પણ તેમને માન્ય હતી, બલકે તેઓ તેના પ્રેરક હતા અને તેથી તેઓ ત્રાસવાદી પણ હતા અમ કહેવામા આવે છે પણ આ લોકો ભૂલી જાય છે કે સચ્ચ ક્રાંતિ એક વસ્તુ છે અને છૂટાછવાયા અમલદારોના ખૂન કરો દહેશત કે ત્રાસ ફેલાવવો એ સાવ જુદી વસ્તુ છે લોકમાન્ય સચ્ચ ક્રાંતિ થકય હોત તો તેને જરૂર આશીર્વાદ આપત, તેની દરવણી પણ કરત એ વસ્તુ તેમની વિચારસરણી સાથે વિસંગત ન હતી પણ ત્રાસવાદી ધારેનું પરિણામ લાવી શકાયે એમ તેઓ

નિશ્ચય માનતા ન હતા અને તેથી એવા લોકોને તેઓ પરાવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા. વાસ્તવિકપણે તેમની આખી પ્રવૃત્તિ ખુલ્લી રીતે જ ચાલતી હતી અને તે દ્વારા જ લોકોમાં બળ કેળવણી એમ તેઓ માનતા ખાડિશ્વરના નેપાળ જવામાં તેમનો કેટલો હિસ્સો હતો તે કહેવું મુશ્કેલ છે એ સાહસને તેમણે આશીર્વાદ આપ્યા હોય તોય તેમની પ્રેરણાથી ખાડિશ્વર ગયા એમ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી.

૩૪

ચાર મૃત્યુ

૧. સ્વામી વિવેકાનંદ સમાધિસ્થ થયા

૪ જુલાઈ ૧૯૦૨ને રોજ સ્વામી વિવેકાનંદ સમાધિસ્થ થયા વિશ્વધર્મ પરિષદ માટે સ્વામી અમેરિકા ગયા તે મહેલા (૧૮૯૧-૯૨માં) તેઓ એક વાર પૂના ગયેલા ત્યારે ટિળકના મહેમાન રહ્યા હતા. તે પત્ની કલકત્તાની મહાસભા વખતે ટિળક તેમને મળવા બેંગ્લુરમક ખાગ જઈ આવ્યા હતા અને ત્યાં તેમની વચ્ચે ખાનગી વાતનીતો પણ થયેલી વિવેકાનંદના કાર્યનું ટિળકને મન કેટલું મહત્ત્વ હતું, તેમ જ તેમને વિષે તેમના મનમાં કેટલો આદર હતો તે તેમને વિષે લખેલા મૃત્યુલેખનાં નીચેનાં વાક્યો પરથી જોઈ શકાશે.

“તજરો વર્ષથી હિંદુધર્મમાં આવતું આવેલું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર મશિમના દેશોના વિદ્વાનો બાળજ રજૂ કરીને તે શાસ્ત્રની અપૂર્વતાનો તેમની પાને સ્વીકાર કરાવેલો, તેમ જ જે શબ્દોમાં એ શાસ્ત્ર જનમુ તેના સોકો વિષે તેમનામાં સહાનુભૂતિ પેદા કરવી, એ કંઈ નાનીનૂની વસ્તુ નથી. મશિમનાં આધિભૌતિક શાસ્ત્રોનો ધીમ અગ્રેજી વિદ્યા સાથે એટલા ઝપાટાખેર અહીં વધો આવતો હતો કે તેને માછી ઠેકવા માટે કોઈ અધ્યાત્મનાં ધર્મ અને બુદ્ધિરાતો પુરુષ પેદા થાય એ આવાશક હતું વિષ્ણુનોદ્ધિક્ષ નોગાવટીએ એ કામ વિવેકાનંદ મહેલાં થઈ કરેલું ખરું, પણ એ પ્રવૃત્તિને અસર હિંદુ ધર્મના પાયા પર મૂકવાનું કાર્ય પ્રથમ વિવેકાનંદે જ કર્યું એમાં ધંધા નથી.

“હિંદુધર્મનું ઉન્નત્ત્વ સ્વરૂપ કેવું છે, આવી જાનના ધર્મ આપણા દેશમાં થયો એ જ આપણું અમૂલ્ય ધન અને ગતિ છે, અને તેને આખી દુનિયામાં પ્રચાર કરવો એ આપણું સાચું કર્તવ્ય છે, એમ કેવળ બોધનાસ

નહીં પણ દુનિયાને તિલક કરી બવાવનારા સમુદાય હજાર બારસો વરસ પહેલાં એક શકરાચાર્ય થઈ ગયા, અને ઓગણીસમા સેકાની આખરે બીજા સ્વામી વિવેકાનંદ પણ !”

રાજા રામમોહનરાયણી માંડીને સુધારકોની જે પરપરા આપણે ત્યાં થઈ ચૂકી, તેમાં રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદની ધારા જુદા પ્રકારની હતી તેમાં આપણી સરકૃતિ, ધર્મે કે સમાજસ્થનાની બાબતમાં કોઈ પણ જાતનો ધોન-વબાવ ન હતો તેથી ટિળક વિવેકાનંદ પ્રતિ વિશેષ આકર્ષણ ધોય તો નવાઈ નહીં કારણ ટિળક પોતે પણ એ જ પરપરામાં માનનારા હતા.

૨. મોટા દીકરાનું અવસાન

ટિળક પર તાઈમહાજન પ્રકરણ અંગે ફેફાડારી ખટલાનું કામ પાતું હતું તે જ વખતે ધૂનાયા પેગનો વાર્ષિક ડં તે થઈ થયો ને ટિળકના પોતાના કુટુંબના ટેલાક માણસો તેના જોગ બન્યા તેમાં તેમના સૌથી મોટા દીકરા વિશ્વનાથનું પણ મરણ નીચળ્યું (૧-૨-૧૯૦૩) તેમ છતાં ટિળકે પોતાના નિમત કામોમાં કોઈ પણ જાતની શિથિલતા આવવા લીધી નહીં મોટો દીકરો પેગથી ગુજરી ગયો ને નાનો તાવથી પટકાયાની વાત ઘરમાં ચાલી રહી છે એવે વખતે પણ જરાય અસ્વસ્થ થયા વિના અનેક મુસ્લિમોમાંથી આધારો ખોળીને તેમણે કસરી માટે ઈન્ડોરના હોલકરનું “શાહનામું કે ફરિશ્તાત ગાનીયાગ” પરનો લેખ લલિયાને લખાવ્યો, એટલું જ નહીં જ પણ તે તપાસીને છાપવા માટે રવાના કર્યો ત્યારે જ બ્રિટીને તે અંત ગયા.

દોકરાના મૃત્યુ થઈ ત્યારે તેમના જમાઈ ખરખરો કરવા આવ્યા, ત્યારે તેમણે કહ્યું, “અરે ભાઈ, ગામની હોળી તળની હોય ત્યારે દરેક ઘરમાંથી છાણા તેમાં નાખવા જ પડે છે તેમ આ પણ થયું !”

એ વખતે તેમના ભાણા શ્રી વિદ્યાસ કોંકલુમાં ગયેલા હોવાથી છાપ ખાતાની મુશ્કેલીઓ તરફ પણ તેમને જ ધ્યાન આપવું પડતું તેથી જ્યારે પેગને લીધે છાપખાનામાં બાંબા ગોઠવનારા (કંપોઝીટરો) ની સંખ્યા પૂરતી નથી અને જો બીજા કંપોઝીટરો ન મળે તો કસરાનો એક વખતસર કાદી ચકાવે નહીં, એમ તેમને કહેવાયા આવ્યું ત્યારે, તમે આર્થસ્થપણ છાપખાનાના માલિક અને હું કેસરીનો તંત્રી, આપણ બંને મરી જઈએ તોય કસરીનો એક તો અનૂક મગજવારનો મગજવારે બહાર પડવો જોઈએ, એમ કહી પોતે નાદુરસ્ત તબિબત હોવા છતાં જો ચાર છાપખાનાવાળાઓ પાલે ગયા અને જોઈતા કંપોઝીટરો લઈ આવ્યા.

૩. પ્રો. જિન્સીવાલેનું મૃત્યુ

એ જ વરને ઓગસ્ટમા તેમના એક વખતના ગુરુ અને મિત્ર પ્રો. જિન્સીવાલે ગુજરી ગયા જિન્સીવાલે ભાગે નુસ્ત અને આચારનિષ્ઠ હતા, જ્યારે દિગ્ગજ એવા કર્મી ન હતા. છતાં તે બે વચ્ચે ઉત્કટ પ્રેમ હતો. તેથી તેમના મૃત્યુથી દિગ્ગજને કૌટુંબિક હાનિ થયા જેવું લાગ્યું જિન્સીવાલેના જીવન અને ચારિત્ર્ય અંગે લખતાં તેમણે કહ્યું કે,

“હું હિંદુ છું, હિંદુ રહોશ, હિંદુ મરીશ અને હિંદુત્વ વડે જ પોતાનો અભ્યુદય ગમે ત્યાં પણ માગીશ, એનો તેમનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો, અને તે વિશ્વાસ બદલવાને માટે પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું બહાનું બીજું ભણેલા લોકો આગળ ધકે છે તે સાચું નથી, એમ તેમણે પોતાના આચરણ દ્વારા નિરૂપ્યું હતું પ્રો. જિન્સીવાલેના ચરિત્ર પરથી તરુણ પેઢીએ જો મોડો બોધ લેવા જેવો હોય તો તે આ છે ”

૪. તત્ત્વજ્ઞ સ્પેન્સરનું અવસાન

ડિસેમ્બરમા પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞ હર્નર્ટ સ્પેન્સરનું ૮૪ વર્ષની વયે અવસાન થયું તેની નોંધ લેતા દિગ્ગજે એક લાંબો લેખ લખ્યો તેમણે લખ્યું કે, “હર્નર્ટ સ્પેન્સરનું નામ અકલ્પ્ય મહારાષ્ટ્રમા જ નહીં પણ આખી દુનિયામા જાણીતું છે, અને ઓગસ્ટીનમા નેકાના ઉત્તરાર્ધમા જે કેટલાક વિખ્યાત તત્ત્વજ્ઞ થયા તે બધામાં અગ્રપૂજનું માન સ્પેન્સરને મળ્યું છે તેમણે લગ્ન કર્યાં ન હતા, સંપત્તિની તપ્સા રાખી ન હતી, પાર્લમેન્ટ કે બીજી કોઈ અવી મજાના સભ્ય થવાની આકાંક્ષા રાખી ન હતી, પણ વૈજ્ઞાનિક અને એકનિષ્ઠાથી આધિભૌતિક વિચારપ્રવાહથી . . . જમાનામા આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોનો વિચાર કરવામા તેમણે જે કર્યો અને પોતાના અલૌકિક બુદ્ધિનામર્થ વડે ભારી જે વિદ્યા બતાવી આપા પુરુષો જ દુનિયાના નાશક દ્વિતક કોઈ પણ દેશમાં પેલા થયા હોય તોય ‘વિદ્યન્ત મનવ વૃ’ નરખી રીતે આદરને પામે છે ”

યુગોપના રાષ્ટ્રના પૂર્વના દેશો પર કાનૂ જમાવી તેની સામે સ્પેન્સરનો આત્મા કકડી ઊઠેલો. તેના જ માસને ખ્યાલમા રાખીને જ યંત્રિત રસમજી કૃષ્ણવમ માટે વ્યાખ્યાનમાના ત્યાગન કરી હતી.

લોકમાન્ય ટિળક

અંડ સાતમે

નવા જમાનાનો આરંભ

હિન્દના સરકારણને આ અરસામાં જે નવું વલણ મળ્યું તેનાં વિવિધ કારણો હતા. ઇટલીમાં મોઝિની જેરીબાડીએ જે કાર્ય કર્યું તેનો હિન્દના લોકો પર ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો હતો. મોઝિનીનું જીવન અને તેની પ્રવૃત્તિઓ અગે માહિતી આપતા પુસ્તકો હિન્દની જુદી જુદી ભાષાઓમાં પ્રમિલિત થયા હતા. ૧૮૯૬માં આબિગોનિયાએ ઇટલી પર વિજય મેળવ્યો તેથી પૂર્વના લોકોના મનમાં આગણે પશ્ચિમના લોકો કરતા ઊંચરતા છોએ એવી જે હિન્દવત્તાવ ને લાચારોની લાગણી હતી તે ઓછી થવા માડી હતી એવામાં રશિયા ને જાપાનનું યુદ્ધ શરૂ થયું તેમાં નાનકડું જાપાન વિજયી થયે એવો મંભવ દેખાવા લાગ્યો ત્યારે તેનું સહસ્ય સ્પષ્ટ કરતા ટિલકે તા ૫-૭-૦૪ના ક્ષરમાં લખ્યું કે, “એશિયા ખડ એટલે પુરોપના સમ્રાટે જીતવા માટે ને ત્યાં પોતાની સત્તા જમાવીને તેને પોતાના થગ તમે દબાવી રાખવા માટે પરમેશ્વરે ખામ નિર્માણ કરેલો પ્રદેશ, એવી આજ લગી જે માન્યતા હતી તે જાપાનને અત્યારે મળી રહેલા વિજયના પક્કાથી થડી ભાગવાની પ્રથમ જ શરૂઆત થઈ છે અને એ માન્યતા એક વાર તૂટી જાય એટલે તેનો લાભ એકલા જાપાનને જ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનને પણ મળ્યા વિના રહેતો નહીં.”

છેવટે જ્યારે ૧૯૦૫માં જાપાને રશિયા પર વિજય મેળવ્યો ત્યારે તે વિજયને “એશિયામાં ઊગેલા નવા પ્રભાવ” તરીકે નવાજવામાં આવ્યો. તેની સાથે જ ઈજિપ્ત, તુર્કી, ઈરાન અને રશિયામાં ચાલી રહેલા રાષ્ટ્રીય ઉલ્લાસ અને સ્વતંત્રતાની હિલચાલોના સમાચારોને લીધે આ નવી આશાઓને પોપણ મળ્યું હતું.

એ જ અરસામાં ૧૯૦૪ના મર્ટિનરમાં એક્સપ્રેસમાં સમાજનાદીઓની એક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ થઈ તેમાં દાદાભાઈ નવરોજીએ હિન્દુસ્તાનની દયાજનક દુર્દશાનું દૃઢચત્તથી વર્ણન કરીને બ્રિટિશ સરકારીતિને તેને માટે જવાબદાર ગણી તેને સખત રીતે વખોડી કાઢી એ પરિષદમાં દાદાભાઈને ખૂબ માન આપવામાં આવ્યું અને હિન્દી પ્રજાની રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓ માટે

નડાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવામા આવી જે જ પરિપટ વખતે માન્ય બિકાર્ડ
કામાએ હિન્દનો રાષ્ટ્રીય વાવટો પ્રથમ ટરકાવ્યો.

પર દેશ બહારની આ બની ઘટનાઓ કળા વધારે અસરકારક
ઘટના દેશમા જ બની રહી હતી અને તે હતી લોર્ડ કર્ઝન અને તેની
આપખુદ સામ્રાજ્યનીતિ, અને તેના પછી આવેલા લોર્ડ મિન્ત્રેની
દમનનીતિ અને એને જ પરકાર રૂપ ગણી ટિપ્પક, અરવિંદ ઘોષ, ત્રિપિનચંદ્ર
પાલ, લાલા લાજપતરાય વગેરેએ રાષ્ટ્રવાનુ આવાહન કરીને સામે જવાન
વાળો તેનો ઇતિહાસ હવે જોઈએ

શ્રી પંડીકર કહે છે “૬ સ. ૧૯૦૦મા લોર્ડ કર્ઝને બ્રિટિશ
પ્રધાનમંડળને લખી જણાવ્યું હતું કે, ‘કોંગ્રેસ હવે કુલમુક્તિ વધારવાની
છે અને એક પક્ષ પક્ષે તે ભાવજેની વચ્ચે, અને હિન્દમાની મારી એક
મેલા મહત્વાકાંક્ષ તેને શાતપમે નુવડવી દેવાની છે (તે પૂર્વે વચ્ચે) .
પક્ષ વાધુ નેકાની શરૂઆતમા કોંગ્રેસ ભાગી પડી નહીં તેનું કાલ તો
મેં ભાગે લોઈ કર્ઝન પોતે જ હતો.”

અરથે હવે આપણ લોર્ડ કર્ઝનની નીતિ અને કારકિર્દી તરફ વળીએ

૩૬

લોર્ડ કર્ઝનની કારકિર્દી

લોર્ડ કર્ઝન વાઇસરાયના હોદ્દા પર આવ્યો તે પહેલા તેણે પૂર્વના
દેશોના પ્રદેશો પ્રવાસ કર્યા હતા અને ત્યાં વખત મિત્રની મુલાકાત થીરી
હતી ૧૮૮૧-૮૨મા તેણે નામક ભારતમંત્રીનું કામ પણ કર્યું તેના
તેટલો સુવાન વાઈસરોય તે પહેલાં હિન્દમા બીજો ને, આવ્યો ન હતો
તેનું વ્યક્તિત્વ, તેનો ઉત્સાહ અને કાર્યશક્તિ, પ્રજાની વશન, વગેરે
નુવેશો એને શરૂઆતમા તો બજાઈ ગયા હતા અને તેમના મનમા અને
અપેક્ષાઓ અને નામકાના જાતે-૩ પણ લોર્ડ જ વખતમા તે
નડાનુભૂતિ ને કલ્પનાશક્તિનો તેનો અભાવ તથા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યસત્તાને
સ્થિર કરવા માટે જ પોતાનો જા કરતી પર અવધાર છે એનું એનું સુધાન
દેખાતો લોકોને નહીં પરંતુ મળ્યો તેની આખી કારકિર્દીનું વર્ણન

કંગેલ વર્ણન યથાર્થ છે કે, તેની સવાર મોનાની, બપોર ચાંદીના અને સાંજ પિત્તળની હતી.

આપણે જોયું કે, ૩૦મી ડિસેમ્બર ૧૮૮૮ને રોજ કર્ઝને હિંદની ભૂમિ પર પગ મૂક્યો બ્રિટની પહેલી જ બેઠકમાં ગ્રાંક પુરાણોના હકૂમ વિસતના જેવા બાર મહાન કાર્યો કરવાનો પોતાનો સકલ તેણે જાહેર કર્યો તેની કાર્યશક્તિ સાથે જ જબરદસ્ત હતી દરેક બાબતમાં તે રમ લઈ શકતો અને તેની વિગતમાં પણ તે મહેલાઈથી ઊતરી શકતો 'ઈફિયન્સ' (કોઈ પણ કામને વ્યવસ્થિતપણે પાર પાડવાનું કૃતૃત્વ)નો તે બારે પૂજારી હતો.

હિંદમાની કારકિર્દી દરમ્યાન તેણે જે ઝટલાક સારા કામો કર્યા તે પ્રથમ જેઠાંએ

રજૂનમાં બ્રિટિશ લશ્કરની ટુકડીના કોઈ માણસોએ એક દેશી સ્ત્રી પર બળા-કાર કર્યો ને પરિણામે તે બાઈ મરણ પામી ગુનેગાર વ્યક્તિઓના પત્તા લાગ્યો નહીં તેથી તેણે આખી ટુકડીને મજા કરી તેવી જ રીતે સિયાલકોટમાં ૯મી લેન્સર્સ ટુકડીના બે સિપાહીઓએ પોતાને માટે એક દેશી સ્ત્રી મેળવી આગવાની ના પાડવા બદલ એક બબરચીને માર મારી પૂરો કર્યો ત્યાં પણ ગુનેગારો ન પકડી શકાયાથી કર્ઝને આખી ટુકડીને સજા ફટકારી ખેતોના મુધારા માટે ખેતીવાડીની કોલેજો કાઢી, નહેરો વધારી અને હિંદની મંસ્કૃતિના પ્રાચીન અવશેષો જળવાઈ રહે તે માટે પુરાતત્વ ખાતાનો સ્થાપના કરી

પણ આ બધા કાર્યો પાછળ આપખુદ વૃત્તિ જ મેડે ભાગે પ્રબળ હતી, તેથી પ્રજાનું માનસ તે જીતી શક્યો નહીં તેનો ખામ અવતાર, તેના કહેવા મુજબ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના શાસુ માટે હતો તેથી તેને બાગે પ્રથમ તેણે હિંદુસ્તાનની આમપામના મુશ્કેલીમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું વર્ચસ્વ સ્થાપન કરવાનું કામ હાથમાં લીધું અફઘાનિસ્તાનના અમીર સાથે નવું કરારનામું કરીને મિત્રતા સ્થાપી, ચીન અને રશિયાન શેષ પહેંચાડવા ટિબેટ પર મવારી કરી (પણ તેમાં તે ફાળો નહીં અને ઊંચળે 'ધર (સ્વદેશ) તરફથી તેને ઠપકો મળ્યો), ઈરાનના અખાતમા અને ઈરાનમાં અંગ્રેજોનું વર્ચસ્વ કાયમ રાખવા માટે ઈરાનના અખાતની તે જાતે મુશાફરી કરી આગો

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની મંત્રણાઓ પર સરકારનો કાબૂ વધાવવા માટે તેણે કાયદો કરીને કલકત્તાની મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચૂંટણેવા સભ્યોનું પ્રમાણ ૭૫ ટકા હતું તે ઘટાડીને ૫૦ ટકાનું કર્યું હિંદીઓના મોજ્ય પ્રતિનિધિત્વ વગરનું

તરીકે ખંતાગના લોકો માટે રાખશે ” યુનિવર્સિટી કમિશનના અભિપ્રાય અને પ્રિય અને આખા દેશમાં ભારે લોના મચી ગઈ. કમિશનના નુમનાઓ ખુબ જ પ્રત્યાપાની અને યુનિવર્સિટીઓ પર મરકારનો કાનૂ જાણતી તેમની સ્વનંતતા છીનવી લેનારો હતી. તેની ટીકા કરતાં દિગ્ગે વખતે, “યુનિવર્સિટીઓ એટલે તદ્દન નીચથી કોટિની સરકારી નોકરી માટે જોઈના ઉમેદવાર તેવાર કરવા માટેની ટકશાઓ આપવા તો લખાવખાનાં છે, એમ જાહેર વહેવારોં તોય કૃતિ વડે મરકાર રચણમાં બનાવી રહી છે . . . યુનિવર્સિટી કમિશન, પોલીસ કમિશન, ઇન્જિનેયર કમિશન ઇત્યાદિ જે જે વિષયો કર્ઝને લાગમાં લીધા તેનું આખરે મનિષ્ટામ પ્રજાના હિતમાં ન આવતાં ઊંચકું તેના ઉંચકેની આશા કેટલાંય વરસ માટે દૂર ઠેવાઈ છે એટલે આ બધી કાલકૂટ ‘મરકારને વાસ્તે’ થયેલી છે લોકોના હિતની દૃષ્ટિથી તેની ચર્ચા જ્યારે થશે ત્યારે ખરી. લોર્ડ કર્ઝનના વખતમાં એ મવાની આશા અમને તો નથી જણાતી.”

હિંદીઓને ઉચ્ચ જોડા આપવાની બાબતમાં તેણે કરેલી જાહેરાતથી તો વિક્ટોરિયા રામીના ઠંડેગણે પ્રજાના જ લોકો માન્ય કરવામાં આવ્યા હતા તે જૂંટવાઈ લેવાયા બમ કહેવાયુ જ્યારે એ જાહેરાતમાં એક ‘અશક્ય મનદ’ છે એવો જવાબ આપવા કર્ઝન જરાય અચકાવો નહીં અને કુશળિત તરીકે કરેલા બાપસૂમાં જ્યારે નમસ્ત હિંદી જાનતા પર અલ્પવાદિત્વનો આરોપ કપો ત્યારે પ્રમુખ લોકનાયકો તથા છાપાઓએ તેના પર મખત ટીકા કરી

દિગ્ગે “જો કેમ? (જૂઠા કોણ)” બ મથાજાથી અગ્રનેખ લખીને કર્ઝનના પોતાના લખેલા પ્રોગ્રમ્મ જોઈ પ વાર ફર નામના પુસ્તકમાંથી મોનીલાલ ઘેણે જગૃત વાચક પત્રિકા મા આપેલો ઉત્તર ટાકીને કર્ઝનની મખત ઝાટકણી કાઢી તેમણે વખ્યુ.

“તદ્દન નજીવા કારણસર મણુ બેધડક જોડું બેલવાની લોર્ડ કર્ઝને દેવ પડેલી છે, એ તેમના લખેલા એશિયા ખંડના પ્રવાસ વિષેના પુસ્તકમાં આપેલા એક પ્રશ્નગ પરથી દેખાય છે લોર્ડ કર્ઝન હિંદમાં વાઈમરોય થયા તે પહેલાં તેમણે એશિયાનો પ્રવાસ કરેલો એ પ્રવાસ દરમ્યાન કોરિયાની પરદેશ કચેરાના વહાને મળવા તેઓ જાયેલા (તે વખતે તેઓ કેવળ ‘મિસ્ટર’ હતા) મળવા જતા પહેલા તેમને એમ જણાવા મળેલું કે કોરિયામાં

જુવાનોને ઝાઝુ માન નવી મળતું એટલે મુલાકાત વખતે તેમણે કોરિયાના પ્રધાનને નીચે મુજબ જવાબ આપ્યા

‘તમારી ઉંમર કેટલી?’

‘કર્ઝન (બેપ્તિસ્મ) ચાલીમ.’

‘ઉંમરના પ્રમાણમાં તમે બહુ જ જુવાન દેખાઓ છો, તેનું શું કારણ હતું?’

કર્ઝન કારણ આપના રાજ્યની સુદર આમોડવામાં છે-એ એક મહિનો બુક પ્રવાસ કરી રહ્યો છું

લૉર્ડ કર્ઝનની ઉંમર તે વખતે ૩૩ વરસની હતી. તેમ છતાં કેવળ પ્રધાનને ખુશ કરવા માટે અને પોતાને વિષે તેમને સારો અભિપ્રાય બંધાય તે માટે તેમણે પોતાની ઉંમર ૪૦ વરસની જણાવી, અને તે પણ જરાય ખચકાયા વિના! એમ તેઓ પોતા પોતાના પુનતકમાં બહુથ ઢાકે છે! વળી ચાલીસ વરસની ઉંમર હોવા છતાં જે અપૂર્વ જુવાની દેખાતી હતી તેનું કારણ બતાવતા તેમણે ભાર ચાલાકીથી કોરિયાની સુદર આમોડવાના વખાણ કરી પેલા પ્રધાનની ખુશામત કરી પણ આટલેથી જ તેઓ અટક્યા નહીં પ્રધાને આગળ એમ પૂછ્યું કે ઇંગ્લેન્ડની રાણીના તમે નજીકના લગ્ન હશે નહિ? ત્યારે કર્ઝન સાહેબે જવાબ આપ્યો, “ના” (પણ એ જવાબ પ્રધાનને ગમ્યો નહીં અમ જોઈને ઉમેર્યું) “પણ મારું લગ્ન હજી થવાનું છે”

પોતા આપેલા જવાબો કર્ઝનને પોતાને જ લખાડીવાળા લાગેલા, પણ આવા જવાબ આપી મેં કોરિયાના પ્રધાનનું મન જીત્યું એમ તેઓ જણાવે છે મિ કર્ઝન હિન્દના વાર્ષિકરોય થયા પછી તેમના પુસ્તકની જે નવી આવૃત્તિ થઈ તેમાંથી આ સંભાષણ કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે

કર્ઝન હિન્દમાં આ રો તે કાળ હિન્દના દારિદ્ર્યનો તથા દુર્દૈવનો હતો. ૧૮૯૭ની સાલથી હિન્દો જનતા પર દુકાળ અને પ્લેગની આફતો નતત આવ્યા કરતી હતી ૧૮૯૭નો દુકાળ સેકાના બધા દુકાળોમાં ભયકર હતો એમ લોગે કહેતા, પણ ૧૮૯૯-૧૯૦૦નો દુકાળ તો તેને પણ ટપી ગયો, ને લાખો માણસો અન્ન માટે ટળવળતાં ટળવળતા મરણ દરમિયાન થયા

ઓગસ્ટીનમી સદીના છે-લા વરસમાં પડેલા દુકાળોનું સરવૈયુ કાઢતા અમદાવાદની મહામભામા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ કહ્યું કે, એ પચીસ વરસ દરમિયાન પડેલા દુકાળોમાં ઓછામાં ઓછા દોઢ કરોડ, ને બીજા એક ગણતરી

મુજબ, બે કરોડ સાઠ લાખ માણસો મરણનો ભોગ થયા છે પુરોપના કોઈ દેશમાં આવું ઘાત તો ત્યાંના રાજકર્તાઓને બિચારાપોટલાં માથે લાકી કાઢો, એવી માગણી ત્યાંની પ્રજાઓ કરત, એટલું જ નહીં પણ તેમને ગમે તેવા સજા કરવામાં આવત તોય તે સૌમ્ય ગણાત . . . આ દુકાગોનું કારણ કેવળ અનાવૃષ્ટિ નથી, નિર્ધનતા એ જ તે બધાનું મુખ્ય કારણ છે," એવો નિષ્કર્ષ તેમણે કાઢ્યો લોકમાન્ય દિગ્ગે પણ લાહોરની મહાસભામાં "દુકાગો અને આગ્રહ દારિદ્ર્ય" એ વિષય પર ભાષણ આપીને આ જ મુદ્દાનું વિવેચન કરેલું

પણ આ બધી પરિસ્થિતિ કર્ઝનના લોજીયા દરબાર જેવા કાર્યક્રમ પર કયા અસર કરી શકી નહીં. તેની ઉદ્દામ નીતિ વિષે દિગ્ગે તા ૨૦-૧૨-૧૯૦૪ના ફેસરીમાં લખ્યું,

"લોર્ડ કર્ઝનનાં કારકિર્દીમાં તો આ આગ્રહ વૃત્તિ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી છે આ વાઈમરોથ હોશિયાર તો ખરા, પણ એમની બધી હોશિયારી હિન્દુસ્તાનનાં બધી માગણીઓ સાફ કરવાના કામમાં વપરાઈ છે, અને વિલાપતની ટોરી સરકારે તેમને જાણે છૂટા દોર મૂકી લીધા છે" તે પછી કર્ઝનના હિંદમાં આવ્યા પછીના કાર્યો ગણાવીને છેવટે લોકમાન્ય કહે છે

"પોતાના ગયા પછી રાજ્યકારભાર આ જ ધારણે ચાલે એવી પણ ગોઠવણ કર્ઝનસાહેબ કરી રહ્યા છે"

ગાંધિજી કે રાષ્ટ્રનિષ્ઠા

કર્ઝનની આગ્રહ વૃત્તિને લાંબી ચપેલી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા વિનીત પણ અસમર્થ હતો લોજીયા તેથી નિરાશા ફેલાતી જતી હતી તેથી મહાસભાના આગેવાનોની ઉદાસીનતા અને નિષ્ક્રિયતા દૂર કરી તેમને જાગ્રત કરવા માટે છૂમે તેમને ઉદ્દેશીને આપીલ કરી કે,

"તમે જે હિન્દમાં તેમ જ ઈંગ્લેન્ડમાં સતત પ્રવ્રાન થાલુ રાખશે તો જ તમારી ઉપરાઉપરી કરેલી માગણીઓથી થાકી જઈને સરકાર તમારા જે દેખાતા લોકો છે તે આપવા પ્રેરશે વરગો પહેલા મેં તમને જાગ્રત અને પ્રવ્રાસીલ થવા માટે વિનંતિ કરેલી મેં તમને ચેતવણી આપેલી કે 'રાષ્ટ્રો આપોઆપ તેમને થતા નથી' પણ તમે મારી એ બૂચના તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં તમે મુગટ મેળવવા માટે ખૂબ આનુરતાથી બુમરાણ મચાવી અને તે ચકલી લેવા લાગ્યા ખરા, પણ તે માટે જે ફૂલ

ઉપાડવાની જરૂર હતી તેને તમે આગળા વડે સ્પર્ધા મરજો પણ કરો નહીં ”

અને હામની આ દર્દભરી અપીતને મહામહાના આગેવાનોએ કેવો જવાબ આપ્યો? મહાસભાની ૨૦મી બેઠકની સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે મર દિરોજશાહ મહેતાએ મહાનભાની વાતુ કાર્વનીતિનું સમર્થન કરતાં કહ્યું કે, “ મહામહાના ત્રણ દિવસના અધિવેશનમાં જે કાર્ય આપણે પાર પાડીએ છીએ તેના કરતા વધારે મહત્વનું કે પવિત્ર કાર્ય બીજું હોયું નહીં જડ આપણે દેશના પ્રતિનિધિઓ છીએ અને વગમમાં એક વાર ભિન્ન થઈને આપણે દેશનો લોકમત અહીં વ્યક્ત કરીએ છીએ ” બ્રિટિશ માધ્યાન્ય વિષે પોતાની દૃષ્ટિ જાહેર કરતા તેમને કહ્યું કે, “ હ. રામજીની જેમ જ હું બ્રિટિશ રાજ્ય એક અભૂતપૂર્વ આઘીવાદ છે એમ માનું છું અને તેને ઈશ્વરની ઇચ્છા માનીને સ્વોકાંતવામાં જ હડાપણ છે ઇંગ્લેન્ડે જે નીતિ અહીં અખત્યારે કરી છે તે એકલે જોતા હાપણભરી અને સારી છે ”

—દર દિરોજશાહની આ આ મહત્ત્વની જાણણી જોઈને ટિળકે “તેની ખૂબ ટોકા કરી ને એવો મવાલ મૂક્યો કે, “ રાષ્ટ્રીય સભાના કતાવતાઓ જ્યાં જેમ ઉવાડી રીતે કમૂલ કર છે કે મહાનભાનો ઉદ્દેશ કેવળ વરન્ દરમ્યાન બનેલા બનાવાને અને લોકમત વ્યક્ત કરવાનો છે, જ્યાં આપણા ભાવિ વિષે શી આશા રાખી શકાય ”

મુનઇની મહાનભાના કામનું મગ્ધેય કાકતા પ્રિપિનવન્દ પાલે નવા અને જૂના થમ વચ્ચેના દૃષ્ટિબેદ નીચે મુજબ સ્પષ્ટ કરો

“ ગયા અધિવેશનના નવાન્યાખ્યાનનું ભાષમ પિન્દી મજકારણના રાજ નિષ્ઠ રાજકીય થમનું જાહેરનામું છે જમ કહેવામાં જસય વાગે નથી તેમવે ચોન્દ્રા ‘રાજનિષ્ઠ રાજ્યભક્તિ’ શબ્દો આ થમનું માનન બરાબર દર્શાવે છે

“ આપણા અંત કરમમાં તારી રાજનિષ્ઠા કેવળ એક જ અર્થમાં હોઈ શકે છે જેમાં પ્રત્યામિત થવેલા કાવદાના બંધન માત્રવાં એ જ અર્થની રાજનિષ્ઠા અમે અહીં સુચવવા માગીએ છીએ થમ રાજની વ્યક્તિવિષેની ભાવના કે નિષ્ઠાના અર્થમાં આપણા અંત કરમમાં ઘાલની પરિસ્થિતિમાં રાજનિષ્ઠાનો આવિર્ભાવ થવો શક્ય નથી, અને ખરું જોતાં આ દેશમાં તેને જવકાશ થમ નથી ”

અને આપણે જમે તેટલા ભારપૂર્વક આપણી રાજનિષ્ઠા વ્યક્ત કરીએ તોય તેના પર રાજ્યકર્તાઓ વિશ્વાસ જ નહીં રાખી શકે, એમ પણ તેમણે જણાવ્યું.

એ જ અધિવેશનની સમાવેશના કરતી વખતે હવે યહી મહાસભાએ શુ કરવું જોઈએ તેનું દિગ્દશન કરતા ટિપ્પણ લખ્યું, “મુખ્ય સલાહ રાજ્યપદ્ધતિનો છે, કોઈ માણસનો કે નાની મોટી કોઈ ખાસ ફરિયાદનો નથી કેનેડા કે ઓસ્ટ્રેલિયાના જેવું સ્વરાજ્ય હિન્દુસ્તાનને જોઈએ અને તે જ્યાં મને એવી જાતની રાજ્યપદ્ધતિ હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થવી જોઈએ એ મુખ્ય મુદ્દો છે અને એને જ સતત નજર આગળ રાખીને ચીવટથી અને નિષ્ઠાથી આપણે મહેનત કરીશું અને આ સલાહનો ઉપેક્ષ આપ્યા વિના બીજો રસ્તો નથી એવી સરકારને ખાતરી કરાવી આપીશું, તે આજની બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં આપણને થોડી ઘણી સફળતા મળ્યા વિના રહેવાની નથી.” (કેસરી, જાનેવારી ૧૯૦૫)

કર્ઝનની જોડુકમી અને ઉદ્દામ વૃત્તિની ટીકા કરતા તેની ઔરગઝેબ સાથે સરખામણી કરતા તેમણે ૨૯મી ઓગસ્ટ (૧૯૦૫)ના કસરાના અગ્રણેષુમાં બહુ જ માર્મિકપણે નીચે મુજબ લખ્યું “લોર્ડ કર્ઝનની તોતે આવે એવો જૂનો દાખલો આપણા હાથ તો ઔરગઝેબનો જ આપો શકાય સામ્રાજ્ય, અર્ધકિત સામ્રાજ્ય, અપ્રતિહત અને ચિરસ્થાયી સામ્રાજ્ય, બરા સામ્રાજ્ય ને સામ્રાજ્ય, એટલે કે સામ્રાજ્યમાં રહેતા પ્રજાની કાયમની ગુલામી, એ જ કર્ઝન સાહેબની નીતિનું મુખ્ય લક્ષણ છે હિન્દુસ્તાનનાં અથવા અધિયાબડના લોકોને માટે તેને થોડીક મહાનુભૂતિ હશે ખરી, પણ તેનું સ્વરૂપ માબાપ પોતાના નાના બચ્ચાં માટે જે મમતા બતાવે છે તેના જેવું છે અમે, એટલે કે અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ, શારીરિક તથા માનસિક ગુણોની બાબતમાં ચડિયાતા છીએ તેથી તમે, એટલે કે હિન્દી જનતા, અમારા હાથ નીચે નાના બાળકોની જેમ વર્તો, અમા જ તમારું કલ્યાણ છે, એવો એ સહાનુભૂતિનો અર્થ થાય છે શૂગતન, વિદ્યા, વેપાર અથવા સંપત્તિની બાબતમાં હિન્દુસ્તાન હંમેશા પ્રિયનો આગ્રહ રહેવો જોઈએ તે ઇચ્છના રાજ્યકર્તાઓ માથે સ્પર્ધા કરે એ કદી પણ ચલાવી લેવાય નહીં, એવી આ ભાઈસાહેબની પાકી માન્યતા હતી.”

૧૯૦૫ના ડિસેમ્બરમાં બનારસની મહાસભાના પ્રમુખપદેથી ભાપણ આપતાં જોખણેએ પણ કર્ઝનને ઔરગઝેબની જ ઉપમા આપી

બંગાળના ભાગલા

પણ આ બધાથી ટપી જાય એવું કર્મનનું કામ બંગાળના ભાગલાનું હતું હિંદના અને તેમાંથી બંગાળના લોકનાયકો તથા ધત્રકારોએ કર્મનના આઈ પર મખત પ્રહાર કર્યા તેથી અને હિંદના રાજકારણમાં બંગાળના આગેવાનોનો આગળપડતો ભાગ જોઈને તે પ્રજાની એકતા તોડીને તેને દુઝાતી દેવાને ઇરાદો તેણે બંગાળના એવી રીતે બે ભાગ પાડવાનું ઠગવ્યું કે જેથી દરેક ભાગમાં બંગાળી બોલનારા હિંદુઓની લઘુમતી થઈ જાય અને તે માટે બધાનું એ કાકડું કે, તે પ્રાન્ત એક લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને માટે વધારેપડતો મોજો છે

ભાગલા પાડવા માછળ કર્મનના ઉદ્દેશનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશને થઈ બિરાજેલા બંગાળના એક આગેવાને કહ્યું કે, “હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે ક્ષયર માગવી એ કર્મનની નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો કોમી વિદ્રેષના ધાયા પર જ હિન્દને ઇન્ડિયા તાનામા રાખી શકાય એવો તેનો ચોક્કમ અભિપ્રાય હતો હિન્દુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે મેળ મધાય તો તે સામ્રાજ્યને મારક થઈ એવો તેને ડર હતો કારણ જૂના વેરઝેરની જગ્યાએ એક જાતની રાજકીય એકતા વિકાસ પામી રહી હતી તેથી કોમી વેરના અગ્નિમાં તેણે રેડવું એ જ વિચાર નજર આગળ રાખી તેણે બંગાળના ભાગલા પાડવા કર્મનનીતિનું સૂત્ર આ હતું : “હિંદુઓને બોને મુસલમાનોને ઉત્તેજન ને પોષણ આપવું, ત્યાં મુસલમાનો નબળા હોય ત્યાં લઘુમતી કોમ તરીકે તેમના હકોનું સ્પષ્ટ કરવું, ત્યાં બળવાન હોય ત્યાં બહુમતીનો અવાજ મવોપરી હોવો જ જોઈએ.”

તેની આ નીતિ પર હિન્દ નરકારની કાગેબારી સમિતિના સભ્ય સર હર્મટ રિસ્વીનો તા ૧૭-૯-૧૯૦૪નો કાગળ સ્પષ્ટ પ્રકાશ નાખે છે રિસ્વી લખે છે, “ભાગલાનો બચાવ કરતા તેણે (કર્મને) લખ્યું કે, નવા પ્રાંતની જે તરહદો સૂચવવામાં આવી છે તે મુજબ, બંગાળના મોટા ભાગના યુન્ત મુસલમાનો પૂર્વ બંગાળમાં આવી જશે, કારણ રાજધાની, દિનાજપુર તથા

માઠા બિલ્લાઓમાં તેમની સંખ્યા લોકવસ્તીના પ્રમાણમાં ૭૮%, ૫૦%, અને ૪૮% છે અને પરિણામે નવા પ્રાતમાં ઢાકાને સૌથી વધુ મહત્વનું સ્થાન મળ્યું, એટલું જ નહીં પણ કાગે કરીને તે એ પ્રાતની રાજધાની બનશે. અને ત્યાં મુસલમાનોના હિતો સર્વોપરી નહીં બને તોય તેમને સારો ટેકો અને બળ મળશે =

ભાગલાની યોજનાની ૧૯૦૫ના જુલાઈ માસમાં પ્રથમ રીતસર જાહેરાત કરવામાં આવી તેનો આખા બંગાળમાં છાપાઓ અને જાહેર સભાઓ દ્વારા વિરોધ કરવામાં આવ્યો. ૭મી ઓગસ્ટને દિવસે કલકત્તાના ટાઉન હોલમાં એક વિરાટ સભા થઈ અડધા લાખ જેટલા લોકો ભેગા થયા હતા. તેમાં ભાગલાની યોજનાના વિરોધમાં બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારનો દરોવ પસાર કરવામાં આવ્યો. ચળવળ એટલા વેગથી ચડી થઈ કે એક થાખવાડિયાની અદર તે આખા પ્રાતમાં ફેલાઈ જઈ વિદ્યાર્થીઓ અને જુવાનો ભાગે ઉત્સાહમાં આવી જયા દેરદેર પિકેટિંગ ચડી થયું. કલકત્તામાં તેમ જ બીજાં શહેરોમાં પણ રાષ્ટ્રગીતો ગાતા અને ‘વટેમાતરમ્’નો પોકાર કરતા સરથનો નીકળવા લાગ્યા અને સૈકાઓની ઊંઘતા બંગાળમાં નવ-જાગૃતિ પેદા થઈ.

બંગાળની આ અભિનવ જાગૃતિ જોઈને ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૦૫ના કસ્ટોમાં લખેલા “કટાકટીનો સમય !” નામના અંગ્રેજીમાં —

અભિનવમદલેલાસ્યામગદસ્ય જાનામ્

ન મવન્તિ વિસતન્નુવારણ વારણાનામ્ ।

એ ભનૂં હરિનું વચન મથાને ટાકીને લોકમાન્ય કહે છે કે, “કલનની સરકાર ભાગે માટેલા લાથી લેવી છે તેથી તે લોકમતની બિનનતુની કે ધામની ભેગ ઉપેક્ષા કરી રહી છે. પણ આ ધાસ વણીને તેનું હોરનું બનાવવામાં આવે તો કવિજ કહ્યું છે તેમ જ જાત વડે લાથીને પણ બાધી શકાય છે, એ આપણે માત્ર રાખવું જોઈએ. સુરોગવચન રજુ કર્યા નાગોડિયે ક્યારે. હેજરો કે લાખો લોકોનો સમુદાય એક નિશ્ચય વડે બંધાઈ જશે. જોઈએ લોકમતનું બળ નિશ્ચયમાં છે કેવળ સમુચ્ચયમાં નથી. આજે ભારે કટાકટીનો સમય છે, ખાલી શબ્દો નથી જોઈતા, કૃતિ જોઈએ છે, અને તે પણ નિશ્ચયવાળી કૃતિ જોઈએ છે. આ વખતે જો આપણે આપણી ફરજ પૂકીયું અને સુવચન અહીં આવે કે તરત વિલાસતી ગ્રંથમંડલેધરના બૂટ

ચડાવીને માપટાજ પ્રસિધ્ધાત કરતા તેમની આગળ જઈશુ, તો આપણી અને આપણા મતની નબળાઈનો પાર નહીં રહે આપણે નાવ દમ વગરના છીએ અને આપણો મત પણ તેવો જ છે એમ કેવળ આપણા રાજ્યકર્તાઓ જ નહીં, પણ આખી દુનિયાને માલૂમ પડ્યો "

બંગાળ પર થયેલા બન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા શરૂ થયેલા બહિષ્કારને ટેકો આપી એ બહિષ્કારને રાષ્ટ્રવ્યાપી કરવો જોઈએ એમ જણાવી તેમણે લખ્યું

"જ્યાં માણસના મનનો સ્વાર્થની સાથે મર્યાદા હોય છે ત્યાં તે સ્વાર્થને આવ આપ્યા વિના ઠાલા વાદવિવાદ વડે તેનો મન ફેરવી શકાતો નથી, એનો પ્રત્યક્ષ સામાન્ય વહેવારમાં હમેશાં નજરે પડે છે. લોર્ડ કર્ઝન માબજતો નથી, મિ બ્રોડરિક (ભારતમંત્રી) સાંભળતો નથી અને પાર્લમેન્ટ પણ સાંભળતી નથી, તો પછી કાગુ શુ? એ બધાની આખ ઊઘડે એવો કોઈ છેલાજ કરવાની જરૂર છે આપણુદ અને જોતુમ્મી અવિકાગીઓની આખ ઉઘાડવા માટે તેમની કે વિચારવતના લોકોની વિનવણી કરવા કરતાં વધારે તીવ્ર ઉપાય યોજવાની જરૂર છે. અહીં નિહ થયા પછી એનો ઉપાય કયો, એવો પ્રશ્ન સહેજે ઊઠે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા 'રાષ્ટ્રીય બહિષ્કાર' એ એવો એક ઉપાય છે એમ જણાય છે. પણ એ ઉપાયનું મહત્ત્વ શબ્દમાં નથી, કૃતિમાં છે. વિચારતી માલનો પૂરેપૂરો બહિષ્કાર થાય તે માટે એકલા બંગાળમાં જ નહીં પણ પ્રાન્તે પ્રાન્તમાં તે કામ ઉપાડી તેનો સતત કેસાવો કરવો જોઈએ "

અને બહિષ્કારમાં કેવળ વિચારતી કાપડનો જ બહિષ્કાર આવતો નહોતો. માલનો બહિષ્કાર એ બહિષ્કારમાંનું પહેલું પગલું હતું. આ પગલિયા પર થઈને ચડતા ચડતા આખરે કાષ્ઠાભંગની તથા નાકરની સિલચાલની નિશાની કાઢી વડે અંતિમ શિખરે પહોંચવાનું હતું. બહિષ્કાર-યોગની વ્યાપ્તિ વિદ્યાત હતી. અને તેનું જોટુ આચરણ થાય તેટલું ઉપકારક જ છે એમ જણાવતાં ગીતાકારની નીચની ઉક્તિ તેના નમરૂનમાં તેમણે ટાંકી

नेहामित्रमनासोऽस्ति प्रत्यवाया न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य घर्मस्य त्रायत महतो भयान ।।

૧ લી સપ્ટેમ્બરે જાહેર થયું કે ૧૯મી ઓક્ટોબરથી ભાગલાની યોજનાનો અમલ થશે. એટલે એ દિવસ કેવી રીતે ઊજાવવો તેનો વિચાર

કરવા બંગાળના તાજ વગરના રાજા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ બંગાળના નેતાઓની એક સભા બોલાવી તેમાં કવિશ્રીસ્વીન્દ્રનાથ, ભગિની નિવેદિતા વગેરેએ પણ ભાગ લીધો અને ૧૬ મી ઓક્ટોબરનો દિવસ રાષ્ટ્રીય શોકના દિવસ તરીકે પાળવાનું એકમતે નક્કી કરવામાં આવ્યું, અને તે મુજબ તે દિવસે હડતાલ, પ્રાર્થના, ઉપવાસ તથા રજાબંધન વિધિનો કાર્યક્રમ ગાળીરનાથી પાર પાડવામાં આવ્યો ભાગલા રદ કરાવવા માટેની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવા માટે સભાઓ ભરવામાં આવી

ભાગલાની બાબતમાં લૉર્ડ મેલ્બીએ પોતે એમ કહેવું કે, 'લાગતા વળગતા લોકોની બહુમતીના અભિપ્રાય ને લાગણીની માવ અવગણના કરીને કરેલી આના કરતા બીજી કોઈ વધુ ખરાબ બાબત નહીં હોય, એમ મારે કહેવું પડે છે '

આ ચળવળનો ઊભરો આપોઆપ શમી જશે એમ સરકારી અમલદારોએ પ્રથમ માંગેલું પણ એવા કોઈ ચિહ્નનો ન દેખાવાથી તેમણે દમનનો આશરો લીધો અને વિદ્યાર્થી આવશ્ય તેનો પ્રથમ લક્ષ્ય બની

પશ્ચિમ અને પૂર્વ બંગાળની સરખરના સેક્રેટરીઓ કાર્લાઈલ અને લાયને તે માટે ૨૮ ઓક્ટોબરને રોજ એવો સકપુલર કાકયા કે, વિદ્યાર્થીઓએ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભાગ ન લેવો, જે વિદ્યાલયના સચાલકો કે શિક્ષકો આ પુકમનું પાલન નહીં કરે તેમને સરકારી મદદ નહીં મળે અને વિદ્યાર્થીઆને પણ સરકારી ઇતરવૃત્તિ નહીં આપવામાં આવે વિદ્યાર્થીઓએ આ સકપુલરનો ભજ થર કપો અને તે માટે રજપુર, ઠાકા ને દિનાજપુરના વિદ્યાર્થીઆના દંડ થયા

વિદ્યાર્થીઓ સામેના આ દમનનો યડકાર આજેવાનોએ પણ બી.પો અને તેમણે યુવાનોને રાષ્ટ્રીય દષ્ટિથી કેળવણી આપવા માટે ૧૧ મી માર્ચ ૧૯૦૯ ને રોજ નૅશનલ કાઉન્સિલ ઓફ અજ્યુકેશન નામની સંસ્થા સ્થાપન કરી તેમાં રાજા સુભોધચંદ્ર મલ્લિક, શ્રી બ્રજેન્દ્રકિશોર રાયચૌધરી વગેરેએ ઉદારપણે નાણાની મદદ કરી શ્રી અરવિંદ ઘોષે વલેદરાની મોટા પગાર ને મોભાની નોકરી છોડી માત્ર માસિક રૂ. ૧૫૦ નું વેતન લઈને કાઉન્સિલે સ્થાપેલી કલેજના પ્રિન્સિપાલની જવાબદારી સ્વીકારી અને કાઉન્સિલની પ્રવૃત્તિ ધમધોકાર થર થઈ અને એ જ પ્રવૃત્તિ સ્વદેશી અને બહિષ્કારની સાથે રાષ્ટ્રીય શિષ્યણને વ્યાપક બનાવવામાં પ્રેરક બની

ચેમેર ફેલાતી જતી આ ચળવળ પૂર્વ બંગાળના બખ્ષરગંજ જિલ્લામાં અધિનીકુમાર દત્તની આગેવાની નીચે ખૂબ જોરમાં આવી તેને દબાવી દેવા માટે ત્યાં નવા નિમાયેલા લે. ગવર્નર મર બેંફીલ્ડ દ્વારા એ વિસ્તારમાં ગુરખા પોલીસ મૂકી અને તેણે ત્યાં ફેર વર્તાવી દીધી તેમ છતાં એ જિલ્લાના બારીસાલ મુકામે ૧૯૦૬ના એપ્રિલ મહિનામાં બંગાળ પ્રાન્તિક પરિષદ ભરવામાં આવી પરિષદને પહેલે દિવસે પ્રાચ્ય હજાર માણસોનું એક મોટું સરઘસ નીકળ્યું. સરઘસને વિખેરી નાખવા માટે પોલીસે લાકી હુમલો કર્યો અને ઘણાને ઈજા થઈ; છતાં લોકોએ એ બધું શાંત ચિત્તે સહન કર્યું. બાજે દિવસે પણ તેની જ પુનરાવૃત્તિ થઈ. ૧૪જમાં કલમ લાગુ કરવામાં આવી, અને લોકો પર પોલીસ તરફથી અત્યાચારો થયા. તે વખતે તે બધા શાંત પણે વિખેરાઈ ગયા પણ સરકાર સામેનો એ રોષ યુવાનોમાં મળગી ઊઠ્યો ને પછીનાં બે વરસ આખા બંગાળમાં ક્રાન્તિકારી ગુપ્ત મંડળોએ અજોડ હિંમત, દઢતા તથા સાહસનો પરવો આપ્યો.

બંગાળમાં ચળવળનું જોર તોડવા વિદ્યાર્થીઓ માટે જેવા છુકમો નીકળ્યા તેવા જ મુખર્ષી, ખૂના તરફ પણ બહાર પડેલા, રેકન કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સેલ્મીએ પણ પોતાના એક જૂના વિદ્યાર્થીએ તેમને લખેલા કાગળના જવાબમાં સ્વદેશી વગેરેની ચળવળમાં વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લે એ અનિષ્ટ છે એમ જણાવ્યું એટલે લોકમાન્યે “આ આપણા ગુરુઓ જ નથી” એ મથાળા નીચે કેસરીમાં એક્ટોબર-નવેમરમાં એક લેખમાળા લખી રાષ્ટ્રહિતને લગતી આવી બાબતોમાં ઉપદેશ આપવાનો રાજ્ય-કર્તાઓની જમાતના તેમની જ નોકરી કરતા અધ્યાપકોને કે આચાર્યોને કોઈ પણ જાતનો અધિકાર હોઈ ન શકે એમ પ્રતિપાદન કર્યું. ‘પ્રમાણવતિ નો પમે કુદિનીમુવચિર્નામ્’ એ ન્યાયે તેમની ધારે એ બાબતમાં સલાહ લેવા જવામાં આપણી જ મૂર્ખાઈ છે, એમ જણાવો મરકારી કેળવણી ને તેની સંસ્થાઓનું સાચું સ્વરૂપ લોકો આગળ રજૂ કર્યું. એ જ વખતે દુર્ગમન કોલેજના એક વિદ્યાર્થી આવરકરે સ્વદેશીની તબામાં ભાષણ કર્યું તે માટે એ કોલેજના પ્રિન્સિપાલે તેને દગ રૂપિયાનો દંડ કરી છાત્રાવધમાથી કાઢી મૂક્યો. ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ અને જાહેર પ્રવૃત્તિ વિષે લખતાં ટિપ્પણે કહ્યું કે, આખા હિન્દુસ્તાનમાં સ્વદેશીના પ્રચારની ચળવળ ચાલુ છે તે વખતે લોકોની મદદથી નીકળેલી ખાનગી કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સ્વદેશી ચળવળમાં

સામેય થવા બદલ એક વિદ્યાર્થીને દંડ કરે તે જોઈને ચીડ ચડ્યા વિના રહેતી નથી. દેશના હાલના આગેવાનોએ જે કોઈ રાષ્ટ્રહિતની કિલચાલ ઘડી કરી હોય, તેનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાર્થીદયામાં જ મળવું જોઈએ એવો મદ્દગત રાનડેનો પણ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હતો. રાષ્ટ્રના હિતને ખાતર જુદા જુદા આગેવાનોએ શરૂ કરેલી રાષ્ટ્રીય સભા, સામાજિક પરિષદ, ઔદ્યોગિક પરિષદ, પ્રદર્શનો, શિવાજી ને ગણપતિના ઉત્સવો, સ્વદેશી ચળવળ ઇત્યાદિ જાહેર પ્રવૃત્તિઓનું મર્મ એ ચળવળોમાં યથારુચિ ભળીને વિદ્યાર્થીઓના મનમાં વિદ્યાર્થીદયામાં જ ન દાખલ થવા દેવાય, તે એ કેળવણી એને ક્યારે મળે? કારણ, વિદ્યાર્થીદયા પૂરી થતાં ને નોકર બનવાનો ને તે પછી પેન્શનર, એટલે,

વાલ્મે રાજગુરુચંત્રા યાંચને મૃતિદો નૃપ ।

તદા પેન્શનદાતા ચ ન હિન્દુ પ્રમુરાત્મન ॥

એ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે ઠેક સુધી ગુલામીની જિંદગી પસાર કરીને મરવાનો તેથી અમારો એવો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે, વિદ્યાર્થીઓને જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ ન લેવા દેવાનો નિયમ કરવો, એ એક સીને રાષ્ટ્રનો ધાત કરવા જેવું છે

બનારસની મહાસભા

૧૯૦૫ના ડિસેમ્બરમાં મહાસભાનું અધિવેશન બનારસમાં થયું. તેના પ્રમુખ ના. ગોખલેએ પોતાના ભાષણમાં બંગાળની ચળવળનું સમર્થન કર્યું. તેમણે કહ્યું કે, “આ ચળવળ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસના સ્વરૂપમાં પલટો આણનારી છે. આ ચળવળને લીધે દેશમાં ચાલતા અધરાઓ ધમી જઈને પહેલાં કદી ન હતી તેટલી એકતા લોકનાયકોમાં પેદા થઈ છે. રેલ આવી એટલે પાણી આડુઅવળુ જગે ત્યાં દાખલ થાય છે, એ ત્યાં આવી પ્રયત્ન ચળવળમાં મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કયાંક થાય પણ ખરું બંગાળી લોકોની આખરૂં જાય તે આપણા બધાની આખરૂં ગઈ એમ ગમજી આપણે તેમને મદદ કરીએ. એક વિશિષ્ટ હેતુસર એટલે ઇંગ્લેન્ડના લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે બહિષ્કારના ચલનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે એ પ્રસંગ માટે યોગ્ય હોઈ, વિલાયતમાં તેનું તારૂં પરિણામ આવ્યું છે સ્વદેશી માટે આપણે ધન્યાતુ પણ જોઈએ. હિન્દુસ્તાનને વસાહતોનું સ્વરાજ મળવું જોઈએ.”

આ ભાષણ પર ટીકા કરતા મુબઈના તામ્સ બેન્ક રિટાઈએ લખ્યું કે, “ગોખલેએ પોતાનું વિનોતપણું છેલ્લું એ સારું ન કર્યું.”

આ વખતે ઇંગ્લેન્ડના યુવરાજ હિંદમાં આવ્યા હતા તેમનું સ્વાગત કરવાનો દરશ મહાનભાઈ આનંદ આયોજી જોખવે વળે નરમ દળના લોભે તે દરશ કરીને તે યુવરાજ પર મોકલવાના મનના હતા, જ્યારે ટિપ્પ લાજપતરાય તેની વિરુદ્ધ હતા લાજપતરાયે સૂચનાની નખત ટોકા કરીને સીધા મોકલવો જ હોય તો “યુવરાજ અમારી તબા જોવા આવે અવી અમારી ઇચ્છા છે, પણ તે થઈ શકતું નથી તેનું અમને દુઃખ થાય છે” એવો સંદેશ મોકલવાનો સૂચના રજૂ કરી અને અંજો તારી પેરે વાલ થા પો છેવટે ટિપ્પકની નૂચનાથી “હિંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રમાં મહારાષ્ટ્રીના ડંડચના નિદાનોનો અમલ કરાવવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, અવી આ મહાનભાઈના હાર્દિય વિનંતી તે નામદાર (યુવરાજ) કૃપાવત ઘઠને નામદાર ઘઠેનથાઈ સમય રજૂ કરે,” એવા શબ્દો સ્વાગતના સંદેશમાં દાખલ કરીને બંને પ્રમો વચ્ચે સમાધાન થયું ને ઠરાવ પાસ થયો.

આ મહાનભાઈના પ્રનગનો લાભ લઈ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને હિંદુ વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાના વિચારને ધણ વેગ આપવામાં આવ્યો. આ વિદ્યાપીઠ ન માટે પૈસા તો મળી રહે, પણ જુદા જુદા પ્રાન્તોમાંથી લાયક માસલ મળવા જોઈએ, અમ ટિપ્પકે તે માટે મહાવી સભામાં પચા દરમ્યાન જાણી અને તે કામમાં મહારાષ્ટ્રના રાજા તરીકે પ્રા વિજયપુરદર તથા પ્રો ભાનુની નેવાઆ અર્પણ કરવા નેવારી બતાવી ના પરી પ્રચારિની તબા તરફથી બેલાવવી નભામાં તેમજ દેવનાજી વિધિ હિંદની બધી ભાષાઓ અપનાવે તે માટે આજીવની વિનંતિ કરી દિગ્વિજયની ભાષાઓ જાણે કરી તેમ કરવા તેણે ન થાય તો આજીમાં જોડું જ વિધિનું જ્ઞાન ત્યાં સાર્વત્રિક થાય તે માટે તે પ્રવલ્ન અવશ્ય કરવો જોઈએ અમ તેમજ જાણી.

કલકત્તાની મહાસભા

(અવગણના સ્વેચ્છા ઘોષણા)

બનારસના અધિવેશનમા મહાસભાએ ઝગાળના ભાગલા પાડવાના ગળલાને સખત રીતે વખોડી કાઢ્યું હતું અને તેના વિરોધ માટે બહિષ્કારનું અવલંબન કર્યા વિના લોકોની પાસે બીજો કોઈ ઉપાય જ ન હતો એમ કહી તેનું સમર્થન કર્યું હતું એટલે એ નીતિને આગળ જતી અટકાવવાનો વિનીત પ્રશ્ન નેતાઓએ પ્રવલ્ન થઈ કવો, જ્યારે જલાલ મજના લોકોએ એ નીતિને આગળ ધમાવવાનો વિચાર થઈ કવો મહાસભાને વરસમા એ ચાર દિવસ મળતા જલસાના રૂપમા ન રાખતા આખું વરસ કામ કરનારી મંત્રીમા ફેરવવી જોઈએ એવા અર્થેનું એક પરિષત્ર ખાપડેએ જીલ્લાઈ માસમા કાઢ્યું, તેથી ભારે હોલા થઈ પછી જ્યારે આગામી મહામભાના પ્રમુખની ચૂંટણીની વાત થઈ ત્યાર તેમણે વર્તમાનપત્રો દ્વારા લાલમતરાયનું નામ સૂચવ્યું બિપિનચંદ્ર પાલ વગેરે બંગાળના લોકોએ ટિળકના નામની સૂચના કરી અને તે માટે પ્રવલ્ન થઈ કવો એટલે એ જો ઈડિયન પત્રકાર તથા વિનીત પ્રશ્નના લોકો ચિતામા ઘડયા ટેલોક વખત આ પ્રશ્નનો જીલાપોહ થયા પછી આ સંકટમાથી માર્ગ સૂચ્યા — દાદાભાઈને વિલાપતથી બોલાવવાનો, અને તે પ્રમાણે તેમના તાર પાછા ફરવામા આવી વિલાપતમા શ્યામજી કૃપાવર્મા ટિળકને જ અધ્યક્ષ બનાવવા જોઈએ એવા આગ્રહવાળા હતા અને તેમણે દાદાભાઈને પાછા બાળવાનો પ્રવલ્ન પાછા કવો દાદાભાઈનું નામ આવતા જલાલ મજ ચૂપ થયો “દાદાભાઈ પાછા શું કહેવાના?” એ મથાળાવાળો ટિળકે લેખ લખ્યો તેમા કહ્યું કે, “દાદાભાઈ વિષે અક વાત સતત યાદ રાખવી ઘટે છે કે, અ કોઈ ચોખાના ગાદિયા જેવા આગેવાન કે ફુરસદના કાર્યકર્તા નથી બધી બાજુઅથી, બધી રીતે, બધી જાતના લોકોનો સહકાર મેળવીને ચોતાનું દેશકાર્ય ચાર પાડવાનું તેમનું નૈષ્ઠિક ઘત છે. તેઆ દેશમાં જ જનૂતિ પેદા થઈ છે તેના ઘર ઈડુ પાછો કદી નહીં રે. નવા યગ અને નવી ચળવળને દાદાભાઈના આગમનથી ઓછું પુષ્ટિ જ મળશે.”

અને ટિળકની આ માન્યતા ધાયા વિનાની તો ન હતી જ કારણ, બનારસ મહાસભાના પ્રમુખ પર મોકલેલા સંદેશમાં દાદાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે, “ કોઈ પણ જાતના મલમપટ્ટી જેવા ઉપલક્ષિયા ઇલાજે, કેવળ રાજનૈતિક કરેલા ચાત્રિક ફેરફારો કે ધૌગંધી મારવાથી કોઈ ઇષ્ટ હેતુ પાર પડી શકે નહીં, પડશે નહીં સિદ્ધાન્ત દુષ્ટો અને તેને યતા અન્યાયો માટે સ્વરાજ્ય એ જ એક ઉપાય છે એ હેતુ બર લાવવા માટે આપણે મહાસભાને બળવાન બનાવવી જોઈશે આપણે આ ઉદ્દેશ—જે તદ્દન વહેવારુ છે—લામચ કરવા માટે બધી જાતના પ્રયત્નો મતલ નાનું રાખવા પડશે ”

કલકત્તામાં દાદાભાઈનું અપૂર્વ સ્વાગત થયું — કોઈ મહારાજાને પણ અદેખાઈ આવે એવું તેમનું ભાષણ પણ નવી જ જાત પાડનારું થયું આ નૈકારિક, સુવાણી ને દરબારી સીધાને છોડી દઈને સીધી અને સ્પષ્ટ ભાષામાં તેમણે કહ્યું કે, “ જૂની પેઢીએ પચાસ સાઠ વરસ સતત પરિગમ કરીને સ્વરાજ્ય વિના સિન્ડી સોકોનાં દુષ્ટો દૂર થવાનાં નથી, એ સિદ્ધાન્ત તમારી આગળ રજૂ કર્યો છે આ સિદ્ધાન્ત પ્રસ્થાપિત કરવામાં જૂની પેઢીને નવી પેઢી તરફથી પ્રેરણા ને બળ મળે છે એ વાત તારી પણ એ ઉદ્દેશ હવે સ્પષ્ટપણે નજર સામે રાખી તમે નવી પેઢીના સોકો પ્રત્યક્ષ કાર્ય કર્યો તો જૂની પેઢીએ પચાસ વરસ કરેલા કામનું સાર્થક થશે ” સ્વદેશી, બલિષ્ઠકાર અને રાષ્ટ્રીય શિખરનો પુરસ્કાર કરીને તેમણે એમ ચોખ્ખું જણાવ્યું કે, “ બંધારણમંત્રી ચળવળની બાનતમાં મારી તીવ્ર નિરાશા થઈ છે એટલી કે મારી જગ્યાએ જે બીજો કોઈ માણસ હોત તો બળરો કરવા મંડી પડત

“ આપણને કોઈ મંદિરબાની જોઈતી નથી આપણને કેવળ ન્યાય જોઈએ છે બ્રિટિશ નાગરિકો તરીકે આપણને કશા ઘડો જોઈએ છે તેના વિગત કે વર્ગવાદીમાં લુપ્ત થઈ જાય તેમ નથી એ આખી વસ્તુ અકલ્પ્ય કહી શકાય અને તે શબ્દ ‘સ્વરાજ્ય’ છે — ઇન્ડિયન કે તેની વમાનના જેવું સ્વરાજ્ય ”

અને આખરે તેમણે ટેશના બધા પોતા, વર્ગો ને જમાનોને એકતાનો નંદેશ આપતાં કહ્યું કે, “ મારા છવનનાં જે કોઈ સોદાં વરગો તરે બાકાં હશે, તેમાં મારે નગીને કઈ નારી વસ્તુઓ આવવાની હશે તેની મને ખબર નથી

“મારા દેશ અને દેશબંધુઓ માટે સ્નેહ અને કાલ્પના એક થઈ હું મૂકતો જાઉં તો કહું છું કે, ‘એક થાઓ, મંડયા રહો, અને સ્વરાજ્ય (મેટ્રો-ગવર્નમેન્ટ) હાંસલ કરો,’ કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના ભોગ થતા લાખો લોકો, અને પૂરતા અન્નને અભાવે ટળવળતા કરોડો છવોને બચાવી શકાય, અને જાતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલનું ગૌરવવંતું સ્થાન એક વાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે.”

તેમના આપણને વિષે લખતા ટિંકે લખ્યું કે, “સ્વરાજ્ય - લોકોએ પોતાને બગે ચલાવેલું સ્વરાજ્ય - આપણને મળ્યા વિના આપણા ઉદ્ધારનો બાળે માર્ગ નથી એમ વિશ્વાસપૂર્વક, સ્પષ્ટતાથી અને મીઠી મરળ ભાષામાં, ગદગદ થઈને જ્યારે દાદાભાઈએ કહ્યું, ત્યારે કોઈ વૃદ્ધ દેવદૂત પોતાની જુવાન પેઢીને આખરનો સંદેશો આપવા અવતર્યો છે કે શું, એવો શક્તિક ભાસ તે વખતે થયો.”

કલકત્તાની મહાસભા પહેલા ટિંકને વિષે જાતજાતની વાતો આમા પણ તરફથી વહેતી મૂકવામાં આવી હતી તેઓ પૂનાથી પાચમે પહેલવાન સાથે લાવનાર છે એવી અફવા ફેલાવાથી વિનીતો પોતાનું બધું બળ ત્યાં લઈ આવ્યા હતા તેથી પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા અઠારસો સુધી ગઈ હતી કલકત્તામાં નરમ ગરમ પણ વચ્ચે મારામારી થયે અને મહાસભા તૂટી જઈ એવી આગાહી અગ્રેજી છાપાઓએ કરી હતી, પણ તે ખોટી પડી ને કલકત્તાનું અધિવેશન પ્રગતિકારક ઠપ્પું સ્વરાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય શિમળા અંગેના ઠરાવો ગંગા મતભેદ વિના પસાર થયા કેટલીક ચર્ચાને અન્તે “લોક નુકસાન વેઠીને પણ સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન આપવું,” એવો સ્વદેશી વિષે ઠરાવ થયો પણ ખરો ગ્રંથો બહિષ્કારના ઠરાવને અંગે થયો અને છેવટે, “આ દેશના લોકો પોતાના દેશના રાજવહીવટમાં લગભગ નહીં જેવો અધિકાર ભોગવે છે, તેમના પ્રતિનિધિઓના વિચારો તરફ સરકાર જોઈતું ધ્યાન આપતો નથી તે લક્ષમાં લઈને આ મહાસભા એમ જણાવે છે કે બંગાળની ચોજના સામે વિરોધ તરફે મંગાળમાં જે બહિષ્કારપ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવેલો છે તે ચોખ્ખું હતી અને છે,” એ સ્વરૂપમાં તે પસાર થયો

કલકત્તામાં પાચ થયેલા ઠરાવો જૂના અને નવા માર્ગનો સમન્વય સાધનારા છે એમ જણાવતા લોકમાન્યે લખ્યું કે, “‘ગિફ્ટ ડિ’નો માર્ગ મહાસભાએ ગવર્ણે છોડી દીધો ન હોય તોય સ્વદેશી ચળવળ, બહિષ્કાર

અને રાષ્ટ્રીય શિશુ એ ત્રણેય સ્વાવધનના માગેના બાવીસમી મહામળાએ
હવે પૂરેપૂર્ણ અન્વીકાર કર્યો છે, એ પ્ધાનમા રાખવું જોઈએ”

ત્યાં અંગ્રેજ છ.પાઓએ એવી ટીકા કરી કે, જે દાદાભાઈને
આગ પર પાણી રેડીને તે હોણવવા માટે ખાસ ઇચ્છાથી બોલાવવામા
આયા, તેમણે તો તે પર ધાતવેટ રેડીને તેને વધારે નમગાવી દીધી અને
તેમણે આગના જ્વળને એવી ધમકીઓ આપવાની શરૂઆત કરી કે, ‘તમે
સ્વરાજ્યનો બકવાટ ભણે કર્યા કરો, તદવાર વડે છનેલો તમારો દેશ અમે
તદવારને જોરે જ સાચવીશું’

પણ દાદાભાઈએ માત્ર અનપેક્ષિતપણે ‘સ્વરાજ્ય’નો ધડાકો કર્યો
એવી જ તેમની માન્યતા હતી તેમાં વજૂદ નથી બનારસની મહામળાને
મેકલેલો લેલો આપણે જોયો જ છે તે ઉપરાંત ધર્મી જુઘાર્ (૧૯૦૬)ને
નેજા જેમ્સે બુધને લખેલા કાગળમા સ્વરાજ્ય માટે શરત ન હોઈ થકે એવો
સ્પષ્ટ મત તેમણે વ્યક્ત કર્યો હતો તેમણે કયું હતું કે,

“જ્યાં કોઈ પ્રજા પોતાનો કારભાર સ્થાવર નોટથી ઠીકઠીક
લાયકાત મેળવ, ત્યારે જ તેને પોતાનો કારભાર પોતાના હાથમા લેવાનો
અધિકાર હોઈ શકે, એવી તમે શરત મૂકે છે, પણ બધી નબળાઓના
કામમા જખવ કરવાનું સબજાઓને એક બહાનું જ મળે છે મેંઈ પણ
પ્રજાને બીજી પ્રજાને પોતાની ગુલામ બનાવવાનો અધિકાર શા માટે હોય ?
હર મેંઈ પ્રજાને પોતાને ચોન્ય લાને તે રીતે પોતાની વસ્તુઓનો ઉપયોગ
કરવાનો તેમ જ પોતાના કારભાર સ્થાવરવાનો જન્મસિદ્ધ થક છે જ
વધારે મુશ્કેલી પ્રજાનો દરજ્જો તો એ છે કે, જોગ નુશરવા થોડોને ગુલામ
બનાવી તેમને વૃંથા નહીં પણ તેમના સ્વાર્નત્રયથી વંચિત કયા વિના તેમને
માર્ગદર્શન કરવું, મદદ કરવી અને તેમનો ઉદ્ધાર કરવો”

“નદાવારી કે નીતિખટ, નિર્દોષ કે દોષથી પરિપૂર્ણ બ્રિટિશ પ્રજાજન
જેવો હોય તેવા કદી ગુલામ નહીં બને,” એ ચૂન જોડવું બ્રિટિશ પ્રજાને
માટે સાચું છે, તેવું જ બીજી પ્રજાઓ માટે પણ માનવું ઘટે છે”

દાદાભાઈ ઇચ્છન્ડની કોનડન કવનની કમિટિના સભ્ય હતા. એ કવન
ખુલા વેપાર (ફ્રી ટ્રેડ)ના હિમાયત કરનારી લેસ્યા હતી તેમ છતાં દાદાભાઈએ
સ્વદેશીનો જોરદાર પુરસ્કાર કર્યો, એવા આગેપોના જવાબમા તેમણે કહ્યું
કે, “સ્વદેશી આજે હિન્દુસ્તાન માટે એક ફરજિયાત આવશ્યકતા છે”

અવશ્યાસ્રના (ખાસ કરીને ખુ-લા વેપારના) સિદ્ધાન્તો હિન્દુસ્તાનને લાગુ કરવાની વાત કરવી તે દાખા પર ડામ દેવા જેવું છે "

અધિરેશન પછી કલકત્તામાં જ પાલ બાબુના પ્રમુખપણા હેઠળ 'નવો યમ અને તેના માર્ગો' એ વિષય પર ભાષણ આપતાં ટિળકે કહ્યું કે, "નરમ અને ગરમ એ શબ્દો સાપેક્ષ છે ગઈ કાલના ગરમ લોકો આજે નરમ લાગે છે અને આજના ગરમ આવતી કાલે નરમ કહેવાશે આ પ્રગતિનો ન્યાય છે ડિઝની દાદાભાઈએ જે શોધી કરી છે તેનો ઉપયોગ કરીને આપણે આગળ વધવાનું છે અને તેથી જ હવે પછી અરજીઓ અને વિનવણીઓનો જૂનો કાર્યક્રમ આપણે છોડી દેવાનો છે, અને સ્વરાજ્ય ન મળે ત્યાં મુખી મરકારની સાથે જઘડવાનું છે "

૩૯

મદારીનો ખેલ કે રાષ્ટ્રદેહમાં ફાયર

કલકત્તાની મહામભાની તૈયારી ચાલુ હતી તે જ અરસામાં હિન્દના ગણવાદમાં ફાયર મારનારું એક પગલું સરકાર તરફથી લેવાઈ રહ્યું હતું, તેની તરફ નજર કરી લઈએ

લાર્ડ કર્ઝનની મુલત ૧૯૦૪ માં જ પૂરી થતી હતી, પણ કેટલાક વિવસની રજા લઈને તે વિલાયત ગયા ને તેમની ફરી નિમણૂક કરવામાં આવી અને ૧૯૦૪ના ડિસેમ્બરે પાછા આવ્યા. થોડા જ વિવસ પછી લાર્ડ કિચનર સાથે તેમનો અધિકારને અંગે તીવ્ર મતભેદ થયો ને કિચનરના અભિપ્રાયને બ્રિટિશ સરકારનો ટેકો મળતા કર્ઝને ગજનામું આપ્યું પણ તેને સાવ જ ખોટું ન લાગે તેટલા માત્ર ભારતમત્રી ઓડરિકે બંગાળના ભાગલાની તેની યોજનાનો અમલ કયો કર્ઝન પછી નવેમ્બર ૧૯૦૫ માં લાર્ડ મિન્ટો વાઈસરોયના હોદ્દા પર આવ્યો પણ કર્ઝને જે નીતિ નક્કી કરી હતી તેમાં ભાગે જ મૂલગામી ફેરફાર કરી થકાય તેમ હતું એટલે કર્ઝને જે બીજા રોપ્યાં તેના માઠાં પરિણામ સહન કરવાનું મિન્ટોને નમીતે આજ્યુ, એમ તેને વિષે કહેવામાં આવે છે

પણ ભેદનીતિની બાજતમાં મિલ્ટો કર્ઝન કરતા કોઈ પણ રીતે ઊતરે એવો ન હતો તે નીચેના ઉત્તર પરથી જણાશે :

“ઓક્ટોબર ૧, (૧૯૦૬) ‘એક ઘણી જ મહત્વની ઘટનાનો દિવસ’, ‘હિન્દના ઇતિહાસમાં એક નવા યુગનો આરંભ’” એ રીતે આ નિવસનુ લેણી મિલ્ટો પોતાની ડાયરીમાં વર્ણન કરે છે કારણ “હિન્દના બધા પ્રાન્તોમાંથી ૭૦ મુસ્લિમ પ્રતિનિધિઓનું મંડળ આગાખાનની આગેવાની નીચે વાઈસરોયને મળવા આવ્યું. પ્રતિનિધિમંડળની માગણી : મુનિ-સિપાલિટીઓ, ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડો, કે ધારાસભ્યાઓ, છેલ્લાદિ પ્રતિનિધિ પદ્ધતિથી જે કોઈ નસ્યામાં ચૂંટણીનું તત્ત્વ દાખલ કરવાનું આવે, અથવા વધારવાનું આવે, ત્યાં મુસ્લિમ કોમને તેમાં એક કોમ તરીકે (સ્વતંત્ર) પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ” !

એ જ દિવસે સાંજે એક ડ્રીવા દોદાવાયો અમલદાર લેણી મિલ્ટોને લખેલા કાગળમાં જણાવે છે, = “... આજે ઘણી જ મહત્વની ઘટના બની છે, જેની અમર હિન્દ અને તેના ઇતિહાસ પર વરનો સુધી રહેશે એવું મહાન મુસ્લિમીઓનું કાર્પ આજે થયું છે છ કસોડ અને વીસ લાખ લોકોને રાજદ્રોહી સરકાર-વિરોધી થયેલા જતા પાછા ખેંચા લેવામાં આવ્યા છે” મોહાના મહમ્મદ અલીએ એવી પણ આગળ જઈને પ્રતિનિધિમંડળની આ કામગીરીને ‘કમાડ ધરફોર્મલ્સ’ (સરકાર પ્રેરિત) તરીકે ઓળખાવો ૥ કારણ આવી માગણી કરવા માટે સરકાર તરફથી જ પ્રેરણા મળી હતી એમ તેમનું કહેવું હતું.

અને આખરે મુસલમાનોની આ માગણી ત્યાંપણ એવી રીતે જ મોર્લાનિમિલ્ટો મુધાનની રચના કરવામાં આવી અને હિન્દના દિબાજનને પાપો નખાળે મોલી જતા ઉદારમતવાળી તત્ત્વજ્ઞને એમાં કયું અજુગનું લાભુ તર્કી

સ્વદેશી અને બહિષ્કાર

કલકત્તાની મહાસભા યાહી જાણેલ પણ તેમાં પસાર થયેલા કરારોને અમલી બનાવવાના કામમાં મંડી પડ્યો. સભાના મંડપમાં જ પહેલું રાષ્ટ્રીય સ્વદેશી સંમેલન ભરાયું. તેમાં માલ (બિયનચંદ્ર), માલ (બાલ ગંગાધર ટિળક) તથા લાલ (લાલા લજપતરાય) ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રાંતોના કાર્યકર્તાઓ હાજર હતા. તેમાં જે પ્રાંતમાં સ્વદેશી પ્રાંતિક કમિટીઓ ન હોય ત્યાં તે સ્થાપન કરીને સ્વદેશીની ચળવળનો પ્રચાર કરવાનો કરાર લેા. ટિળકે રજૂ કર્યો ને પસાર થયો.

સ્વદેશી અને બહિષ્કારની વાત મહારાષ્ટ્રમાં છેક ૧૮૪૯માં લોકહિતવાદીએ કર્યું હતી. દેશના હુન્નરઉદ્યોગનો ઉલ્લેખ કરવા માટે — ‘હાલ તુરંત દારિદ્ર્યનો અંત આણવા માટે’ — જે માલ અંગ્રેજો અહીં લાવીને ખપાવે છે તે કાપડ, કાચ, ધંત્રો ઇત્યાદિ આપણે બનાવતાં શીખવું જોઈએ; અંગ્રેજોના દેશનો માલ ખરીદવાનું બંધ કરવું જોઈએ, અહીં જેટલો માલ પેદા થાય તેટલો જ આપણે ખરીદવો જોઈએ, એવો બોધ તેમણે આપ્યો હતો.

અંગ્રેજી શાળાને લીધે આપણા દેશનું આર્થિક જીવન પાપમાલ થતું જાય છે એ વાતનું જાન ખરું જોતા હિંદના પૂર્વ તરફના લોકોને પ્રથમ થવું જોઈતું હતું; કારણ અંગ્રેજોના વેપાર ને શત્રુતાનો પરવો તેમને (બિહાર બંગાળના લોકોને) પ્રથમ મળ્યો હતો. પણ તેમ ન બનતાં એ શોધ પ્રથમ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ પ્રશ્ન તરફના લોકોએ જ કરા, એ તેમને માટે ચીરવ લેવા જેવું જણાય.

પણ સ્વદેશી અને બહિષ્કારને અમલી બનાવવા માટે પચીસ વરસનો અવધિ લાગ્યો. ૧૮૭૦ માં સાર્વજનિક કાકા તથા રાનડેએ સ્વદેશી ઉદ્યોગ-હુન્નર તરફ ધ્યાન આપ્યું. કાકા તો જાતે કાતેલા ચૂતરની ખાદી વાપરતા ને સ્વદેશી માલની દુકાનો પણ તેમણે શરૂ કરાવેલાં એ જ અરસામાં રાનડેએ રાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્રનો પાથો નાખ્યો. જુલસાતમાં પણ લોકહિતવાદી (તે વખતે તેઓ અમદાવાદમાં આસિસ્ટન્ટ જજના હોદ્દા પર કામ કરતા હતા), દી. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ વગેરેએ ‘સ્વદેશી ઉદ્યમવર્ધક મંડળ’

સ્થાપ્યુ ને સ્વદેશીનુ પ્રત્યક્ કામ તથા પ્રવાર થડ કર્યો હતો પણ સ્વદેશીમાં રહેલી સ્વાવલબી વૃત્તિને ઉગ્ર બનાવી તેમાં રહેલી પ્રતિકારશક્તિ કેળવવાનુ શ્રેય લોકમાન્ય ટિળકને જ આપવુ જોઈએ. ગાંધીજીએ લોકમાન્યના અવસાન પછી પહેલી સવત્સરી નિમિત્તે લખેલા લેખમાં કહ્યુ છે તેમ, “સ્વરાજ્ય માટે જન્મસિદ્ધ હક્ક છે, એ ટિળક-ગીતાનો પૂર્વાર્ધ છે, સ્વદેશી એ મારા જન્મનિર્મિત ફરજ છે એ તેનો ઉત્તરાર્ધ છે.”

અને એ પ્રતિકાર શક્તિ કેળવવાની શરૂઆત ટિળકે ૧૮૯૬ માં કેવા રીતે કરી હતી તે આપણે જોઈ ગયા છીએ

તે પછી બંગાળ વખતે જ્યારે બંગાળના લોકોમાં ખળભળાટ થયો અને તેમણે એકે અવાજે બ્રિટિશ સરકારના એ પગલાનો સામનો કરવા માટે સ્વદેશી અને બહિષ્કારની ઘોષણા કરી ત્યારે તેને આવકાર આપતા ટિળકે લખ્યુ કે, “બંગાળી લોકોએ સ્વદેશી અને બહિષ્કારની ચળવળનુ જ નવુ શસ્ત્ર પોજ્યુ છે, તેથી હિન્દુસ્તાનના નોકરશાહી આગળ ઉપર ત્રાસી જઈને નમી પડશે, એવો ચોક્કસ ખ્યાલ મનમાં બંધાવામાં જ ફુલર સાહેબ ગાંધે બની ગયો છે, અને માતેલા હાથાની જેમ બંગાળી લોકોને બમ અત્યારેને અત્યારે જરૂર કરો નાખુ એમ તેણે પોતાના મન માં નક્કી કર્યું લાગે છે. તેણે બંગાળમાં ગુરખા સિપાઈઓ દ્વારા લોકોને તોભા પોકરાવા છે અને આ બધુ થા માટે, તો લોકો સ્વદેશીની ચળવળ કરે છે તેટલા માટે! સ્વદેશીને કારણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સમૂળજુ નાશ પામશે એમ તેને લાગે છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાર્થીઓ તરીકે, જુવાનોને નોકર તરીકે અને ઘરડાઓને પેન્શનર તરીકે આ ચળવળમાં સામેલ થવાની મનાઈ થશે અને સને ૧૮૯૮ માં પીનલ કોડમાં જેમ સુધારો થયો હતો, તેજ પ્રમાણે અત્યારે પણ થશે અને સરકારની હકૂમત વિરુદ્ધ જ નહીં પણ વિલાયતી માલની વિરુદ્ધ ચળવળ કરવા એ પણ સમજીએના ગુનો ગણાશે પણ લોકોના મનનાં આજે જે સ્થિતિ છે તે હારશો અમે એમ કહીએ છીએ કે, આ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા વિના રહેવાના નથી.”

બંગાળમાં સ્વદેશીનુ વાતાવરણ એટલુ ઉગ્ર બન્યુ કે મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી પોતાનો આત્મકથામાં લખે છે, “મારી પાંચ વરસની પીત્રીને પરદેશી ચામડાના બૂટ કોકે આપ્યા તે તેણે ફેંકી દીધા! એક ડોક્ટરે છ વરસના દોકરીને આપેલાં વિલાયતી દવા તેણે અર્ધ બેભાન અવસ્થામાં પણ તે સ્વદેશી નથી એ કારણસર ડોળી દીધી.” બંગાળમાં બંગલદેશી

મિત્ર સ્થાપન થઈ તેને માટે અઠાર લાખની મૂઝી જોતજોતામા ભેગી થઈ ને બીજી પણ અનેક પ્રવૃત્તિઓ થઈ થઈ

મહારાષ્ટ્રમા પણ એ પ્રવૃત્તિ સારી પેઠે જોરમા આવી હજારો લોકોએ પરદેશી કાપડ કે ખાંડ ન વાપરવાના વ્રત લીધા કાગળ, પેન્સિલ જેવી વસ્તુઓની બાજતમાં વિદ્યાર્થીઓ આગ્રહ રાખવા લાગ્યા સ્વદેશી છરીઓ બનના નથી તેથી વિજયપુરકર જેવાએ આમરણ પરમાદમા કાંબોગો ઓઢવાનુ ચાકુ રાખેલુ ઠેકઠેકાણે સ્વદેશી કાપડ ને માલની દુકાનો થઈ કરવામા આવ્યાં. ટિજકે મુબઈના વેપારીઓના સહકારથી અડી લાખની મૂઝી ઊભી કરીને ‘મુબઈ સ્વદેશી કોઓપરેટિવ સ્ટોર્સ’ની સ્થાપના કરવામાં આગળપડતો ભાગ લીધો અને દાદાભાઈને હસ્તે તેનુ ઉદ્ઘાટન કરાવ્યુ પૂનામાં વિદેશી કાપડની ટોળીઓ થઈ. હરિકથા કહેનારા કીર્તનકારો પણ પોતાના પ્રવચનમા સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા

સ્વદેશી અને પેસાફડ

સ્વદેશી અંગે મહારાષ્ટ્રમા એક ખાસ પ્રવૃત્તિ લોકમાન્ય ટિજકના પ્રયાત્નથી નફળ બની, તે પેસાફડની પ્રવૃત્તિ ખાસ નોંધપાત્ર છે અને શરૂઆત માતાગતી પ્રાન્તિક પરિષદ વખતે થી રીતે થઈ અને કેમરીઅ તેનો પુરસ્કાર કર્યો, તે આગણે જોયુ. મોટા સમય બાદ શ્રી કાળેએ પોતાની બીજી બધી પ્રવૃત્તિ ઊંઘી દઈને કેવળ પેસાફડના કામમા જ પોતાનુ જીવન અર્પણ કરવાનુ નક્કી કર્યુ ત્યારે લોકમાન્યે તેને માટે એક કમિટી રચવા સંમતિ આપી, અને તે મુજબ એ સંસ્થા ૧૯૦૫માં રજિસ્ટર કરવામા આવી કાચના કારખાના ઉપરાત દીવાળાઓ, પેન્સિલો, સાબુ, મીસુબત્તીઓ, બ્રશ, બટન ઇત્યાદિ બનાવવાના નાના ધંધા શોખવવા માટે આ નિયમીની યોજના હતી અને તે માટે ગજલરની રસાયનશાળા સાથે કોઈ વ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર કરવામા આવેલો લોકમાન્યે આ પ્રવૃત્તિમા રમ લીધા તેને પરિણામે આખા મહારાષ્ટ્રની એ એક સર્વમાન્ય સંસ્થા બની ગઈ અને લગ્ન, જનોઈ ઇત્યાદિ પ્રસંગે લોજન વખતે બ્રાહ્મણને જે દક્ષિણ આપવામા આવતી, તે બધી આ કામમા સ્વેચ્છાએ આપી દેવાનો રિવાજ પડી ગયો જ્યાં જ્યાં એવો સમારભ હોય ત્યાં પેસાફડના કોઈ સ્વયંસેવક કે ત્યાથી જ કોઈ સજ્જન તેની વની એ દક્ષિણ ભેગી કરતો અને પેસાફડની કચેરીને રવાના કરી દેતો તેને વિષે લોકમાન્યે લખ્યુ કે, “રાષ્ટ્રીય કામ સાચી

દાખી કરવાનો આ એક બોધપાઠ છે આ જો આપણી જુવાન પેઢી આત્મચાત્ર ન કરે, તો આના કરતાં વધારે કસ્ટ કામો કરવા માટે આપણે નાવાયક છીએ એમ કોઈ કહે, તો આપણે તેને જવાબ નહીં આપી શકીએ ”

આ ફડમાથી યુના નજીક તમેગાવમાં કાય બનાવવાનું કારખાનું શરૂ કરવામાં આપ્યું અને ત્યાં શીખીને તેવાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓએ બીજો સ્વદેશી કાય કારખાના ચાલુ કાઢ્યા છે તે જોતા આ તરૂન નજીવી દેખાતી પ્રવૃત્તિમાં કેટલી શક્તિ હતી તે જણાઈ આવે છે

આ ફડને અંગે પણ બીજા ફોની જેમ ફેટલાક લોકો નાણકની શકાઓ ઉઠાવીને આમેય કરતા, ત્યારે તે આમેયોનું નિવારણ કરવા માટે લોકમાન્ય જાતે પહેલી જતા અને તેથી જ તે ફડ ઝખાટામાં લોકપ્રિય થયું અને સ્વદેશીનું વાતાવરણ યોગ્યતામાં તે ખૂબ સહાયભૂત થયું અને એ જ કારણે વિનીત દળના લોકો તેનાથી અજાણ રહેવા લાગ્યા.

સ્વદેશીને લીધે મરકાર ભડકી જાય તે તો સમજી શકાય, પણ વિનીત થમના લોકો કેટલી ઘડી નુપી તેનો વિરોધ કરવાની બાબતમાં મરકારના હાથા બન્યા, તેનો એક કડુલ કિસ્સો નોંધવા જેવો છે એક રાષ્ટ્રીય શિખરે લખેલા મરાઠી બીજાસિતના પુસ્તકમાં આપેલા દાખલાથી સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન મળવાનો સભવ છે એ કારણમર સરકારી કમિગમાં કામ કરતા એક અગ્રગણ્ય બહિતીએ તે પુસ્તકને પોતે નામજૂર કરવામાં સહાયભૂત થવાનો એકરાર એ પુસ્તકના વેપક પાસે કરેલો એ જાણી માશ્વર્ય દુ ખ થયા વિના રહેતું નથી

બંગાળનાની ચળવળને લીધે સ્વદેશી અને બહિષ્કારનું જે મોજુ પેદા થયું, તેનું કેવળ આર્થિક સ્વરૂપ રહ્યું નહીં, પણ તે રાષ્ટ્રના જીવનના બધાં ભોગોમાં કાંતિ કરાવનારું નોંધજીયુ મુદ્દેન્દનાય કહે છે તેમ, એ કાંતિ કેવળ રાજકીય ન હતી ભારતીય નસકૃતિના અભ્યાસ અને સંશોધનને પણ તેથી ઉત્તેજન મળ્યું બંગાળમાં તો ગદ્ય, યદ્ય, ઇતિહાસની શાખાઓ, પત્રકારિત્ય, હુન્નરઉદ્યોગ ઇત્યાદિ યર તેની અસર થઈ અને તેમની ઝખાટાભેર પ્રગતિ શરૂ થઈ

આ દાષકામાં લખાયેલા નિવેદિતા, કુમારસ્વામી, અરવિંદ વગેરના લખાણોએ આખા દેશમાં જગરદસ્ત પરિવર્તન કરાવ્યું

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

કલકત્તાનો મહાસભામાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને અંગે નીચે મુજબ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો : “મહાસભા માને છે કે, છેકરાઓ અને છેકરીઓને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન જોશબેર ઉપાડી લઈને રાષ્ટ્રીય ધારણે અને રાષ્ટ્રીય અંકુશ હેઠળ, દેશની જરૂરિયાતોને અનુકૂળ, સાહિત્યિક, વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવાનો સમય દેશના તમામ લોકોને માટે આવી પહોંચ્યો છે.”

પણ આખરે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ, નવેમ્બર ૧૯૦૫માં બંગલોળના વિરોધને અંગે બસાયેલી સભામાં ભાગ લેવા માટે વિદ્યાર્થીઓને શાળાધિકારીઓ દ્વારા સજા કરવામાં આવી તે જ વખતે સરકારથી સ્વતંત્ર એવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થા સ્થાપન કરવાનું બંગાળના આગેવાનોએ નક્કી કર્યું અને ૧૧ માર્ચ ૧૯૦૬ ને રોજ બંગીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદની સ્થાપના કરવામાં આવી અને એ સ્વયંવળ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં પણ ઉપાડી લેવામાં આવી.

આ આખી પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ બરાબર સમજાય તે માટે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પૂર્વ ઇતિહાસ પર જરા ઊંડતી નજર નાખીએ.

અંગ્રેજી કેળવણી હિન્દુસ્તાનમાં બે માર્ગે દાખલ થઈ સરકારે કેળવણીના જવાબદારી સ્વીકારી તે પહેલા જ હિન્દમાં ખ્રિસ્તના પેગામનો પ્રસાર કરવા માટે આવેલા મિશનરી લોકોએ એના સાધન અને અંગ રૂપે મુબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળમાં ઠેક ઠેકાણે શિક્ષણ-સંસ્થાઓ સ્થાપન કરી બીજા માર્ગે એટલે સરકારે પોતે પોતાના કબજામાં આવેલા મુલકના લોકોની કેળવણીના જવાબદારી ૧૮૧૩માં સ્વીકારી, તે પાર પાડવા માટે કેળવણીની સંસ્થાઓ શરૂ કરી તે એ કેળવણીને ઔટિક અને મકોલેના સમયમાં નિશ્ચિત સ્વરૂપ મળ્યું.

મિશનરીઓ એમ માનતા હતા કે પશ્ચિમની કેળવણી ખ્રિસ્તી ધર્મ, તેના સિદ્ધાન્તો, તેના ઉપદેશ તેમ જ તેના પુરાણોના દષ્ટાન્તોથી જુદી પાડી શકાય તેમ નથી.

જાણીતા સ્કૉલ મિથનરી અંબેકજીન્ડર ડે કલકત્તાના ચર્ચની સામાન્ય તબામા છેક ૧૮૩૫ મા પોતાની એવી માન્યતા વ્યક્ત કરી હતી કે, પશ્ચિમની વિદ્યાની દરેક શાખા હિન્દુધર્મના તેને મળતા એકબેક અંગનો નાશ કરશે, અને એવી રીતે હિન્દુધર્મની બે બેગેજ તોર્તિજ ઇમારત ઊભી છે તેની એક એક ઇટ નીચે ફેંકી દેશે, અને એ કેળવણીનો બધે પૂરેપૂરો પ્રચાર થશે ત્યાં સુધીમાં એ ઇમારત બાખી ને આખી કકડબૂસ થઈને નૂટી પડશે, અને તેનો એક ટુકડો પણ માછળ રહી નહીં હોય.

મોકેલેપ્રણીત કેળવણીનો ઉદ્દેશ પણ પૂર્વની વિદ્યાઓને ઉખાડી નાખી તેની જગ્યાએ પશ્ચિમની વિદ્યાઓને સ્થાપન કરી, હિન્દુસ્તાનના એ કેળવણી પામેલા લોકોને કાજા સાહેબો બનાવવાનો અને રાજ્યવહીવટ બંધે દુષ્કર્મ મદદનીશ (સબ આલિ-ટન્ટ)ના પેશાના માણસો અને કારકૂનો મેળવવાનો હતો.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આ બેવડા બાકમણને ઘીરે આપણા ધર્મ, સંસ્કૃતિ, વિવિધ વિદ્યાઓ તેમ જ રાષ્ટ્રીય-ય પર સખત ફટકો પડ્યો. એ બધા પોતાની જ ભૂમિમાં અપમાનિત તથા પરણાં લેવા થયા. એ અંગ્રેજી કેળવણીનું આપણા લોકનેતાઓએ અનેક વાર દોષાવિષ્કરણ કર્યું છે તેના એક એ ઉદાહરણો જ અહીં આપીએ તો પૂરતા થશે.

શ્રીમતી બેંગ્લે ૧૮૯૩ મા હિન્દમાં આવ્યા પછી તરત જ જ્યારે કેળવણીનું કામ થયું કર્યું, ત્યારે તેમણે પ્રચલિત અંગ્રેજી કેળવણી નામે નીચેના આનેપ કરેલા કેળવણીની સંસ્થાઓના સંચાલકો પરખર્મી ઉના, મિથનરી નં-યાઓ મારફતે કેળવણી અધ્યાતી હતી અને એ કેળવણીનું માધ્યમ પરેશી ભાષા હતી, અને આ ત્રણ દોષોને કારણે રાષ્ટ્રીય તથા ધાર્મિક ભાવનાઓના નાશ થઈ રહ્યો હતો, બમ તેમને લાગેડુ.

વરનો પછી જાપીજીએ પછી એ કેળવણી સામે ટીકા કરી હતી કે, તે પરેશી સંસ્કૃતિના ધાયા પર રચાયેલી છે. પરેશી ભાષા દ્વારા તે અપાય છે, અને કેવળ બુદ્ધિના વિકાસ પર ભાર દઈને ધાર ને કં-વાના વિમત્તનો તેમાં ઉપેચ કરવામાં આવે છે.

એટલે ત્યારે વિષ્ણુશાસ્ત્રી, આગરકર તથા ટિપ્પણે ૧૮૮૦માં ન્યુ દલિથ સ્કૂલની સ્થાપના કરી તે વખતે તેનો દેખીતો ઉદ્દેશ આપણ આગળ જઈ જણાઈને તેમ જોકે કેવળ શિષ્યમણે નેડુ કરીને તેનો મોટા ધાયા ઉપર પ્રચાર કરવાનો હતો, તેમજ રાષ્ટ્રીય દષ્ટિરાજા ત્યારી

અને તેજસ્વી શિક્ષકોના સંપર્કમાં આવતા વિદ્યાર્થીઓમાં તે ગુણો અવશ્ય ઉતરશે એવી અપેક્ષા સંવાલકોના મનમાં જરૂર હતી વળી સર વિલિયમ હટરને આપેલા મહાપત્રમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, “જે રાષ્ટ્રે પોતાના કેળવણી પોતાના હાથમાં લીધી નથી તેનો ઉદય થવો મુશ્કેલ છે, . . . અને એ વિચારથી જ અમે ‘ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ’ શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું” અને તેમણે હટરને સરકારને એવી ભલામણ કરવા વિનંતી કરી હતી કે, “રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની અમારી કંપનાને ઉત્તેજન મળે, તેમ જ દેશમાં દેશી લોકોએ ચલાવેલી ખાનગી સંસ્થાઓને ખૂબ પ્રોત્સાહન અને પોષણ મળે એવા પગલા લેવાનું તમે સરકારને સૂચવશો અવી અમને આશા છે”

આ બધું છતાં એ શાળા મારફતે તેવારી તો સરકારમાન્ય પરીમાઓ માટે જ કરવાની હતી અને આખા ભણતરનો એક મેકેલેપ્રણીત શિક્ષણ તરફનો જ હતો શિક્ષણદાતાની દૃષ્ટિમાં તેમાં કોઈ મૂલ્યભરી સુધારો હતો એમ ન કહેવાય

હવે જ્યારે સ્વરાજ્યના સાધન તરીકે અથવા સરકારી તંત્રથી સ્વતંત્ર અને તેના નિયંત્રણથી મુક્ત એવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વિચાર કરવાનો આવ્યો, ત્યારે તેમાં કેટલીક નવી વસ્તુઓ અને નવા ભાવ દાખલ થાય એ સ્વાભાવિક જ હતું

એક વાત શિક્ષણ અંગે આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે જ્યારે જ્યારે શિક્ષણનો પ્રશ્ન ગંભીરપણે નવેસર હાથ ધરવામાં આવ્યો છે, તે તે વખતે તેમાં કંઈક નવું તત્વ દાખલ થઈને તે વધારે સચીત અને સુ આપણે જોઈએ છીએ અને પ્રત્યક્ષ રાજકીય ચળવળના પરિણામે ને તેના જ એક અંશ રૂપે જ્યારે તે શરૂ કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે તેમાં જુસ્સો અને વેગ પણ ખૂબ આવ્યો છે

આ વખતે આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ સરકારી કાબૂથી સ્વતંત્ર એવી નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશન નામની સંસ્થા કલકત્તામાં સ્થપાઈ અને તેની જ દોરવણીથી કેટલીક કોલેજો અને શાળાઓ શરૂ થઈ

મહારાષ્ટ્રમાં પણ પ્રો વિજયપુરકરના પ્રવૃત્તાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવા માટે ૧૯૦૬ના જૂન મહિનામાં કો-હાપુરમાં ‘સર્વ વિદ્યાવય’ નામની એક સંસ્થા સ્થાપન કરવામાં આવી અને એ જ વરસના ઓગસ્ટ માસમાં ટિળક, વિજયપુરકર વગેરેની આગેવાનીથી ‘મહારાષ્ટ્ર વિદ્યા પ્રતારક

મંડળ' નામનું એક મંડળ સ્થાપન કરવામાં આવ્યું અને નમર્વે વિદ્યાવયનું મંચાવન તેને નોંધવામાં આવ્યું.

ગુજરાતમાં પણ વડોદરા રાજ્યમાં ચાણોદ નજીક ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાવયની સ્થાપના આ જ અસ્થામાં થઈ આ નમ્યાઓએ બુદ્ધિની કેળવણી સાથે હાથકારીગરી અને ઉદ્યોગધંધાની કેળવણી આપવાનું થયું કથું આપણી નસકૃતિ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય ઇત્યે પરિચય વિદ્યાર્થીને બરાબર થાય, તેમ જ તેઓ હિંદુસ્તાનની આર્થિક અને રાજકીય દશા કેવી છે તે બરાબર જાણે તેને માટે પણ આ સંસ્થાઆમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી તમેજાવનું સમર્થ વિદ્યાવય (જે કોલ્ડાપુરથી પૂના ધાનેના તમેજાવ ખાતે ખમેડવામાં આવ્યું હતું) અને ચાણોદથી વડોદરા ખમેડાયેલું ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાવય એ બંને છાત્રાવયવાળી સંસ્થાઓ હતી ત્યાં ધાર્મિક આચારનું પ્રાવન કરાવવામાં આવતું તેમ જ વિદ્યાર્થીઓનું શરીરબળ અને ચારિત્ર્ય બંને કેળવાય તે માટે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું.

ટિપ્પક જૂનાં શાસ્ત્રાના અને વિદ્યાના અભિમાની હોવા છતાં એમનું તે અભિમાન આંધળું ન હતું આપણા પ્રાચીન ન્યાય, વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રો બુદ્ધિની કુદાગ્રતા વધારવામાં ગમે તેટલાં ઉપયોગી હોય તોય દેશના ઉત્કર્ષ માટે જે વિષયોના જ્ઞાનની જરૂર છે તેમનું શિખણ આ જૂના શાસ્ત્રિક શાસ્ત્રોથી મળતું નથી અને મળી પણ ન શકે પશ્ચિમના દેશોએ જ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ કરી છે અને દેશના ઉત્કર્ષને ઉપયોગી થાય એવાં જે શાસ્ત્રો કેળવ્યા છે, તે આપણે અપનાવવાં જ જોઈએ એમ તેઓ કહેતા વિજયપુરકર પણ વિજ્ઞાનના હિમાવતી હતા એટલે વિદ્યાવયમાં વિજ્ઞાનનું શિખણ પણ થયું કરવામાં આવેલું બધું શિખણ વિદ્યાર્થીની માનુષાયા દ્વારા થયું જોઈએ તે વિષે ટિપ્પકનો બહુ જ આગ્રહ હતો. તે કંટેનો ઉગ્ર હતો તે તેમણે વખતોવખત ઉચ્ચારવા નીચેના ઉદ્ગારો પરથી સ્પષ્ટ થશે.

“સમાજનો વહેવાર, સમાજના વિચારો, સમાજના કાયોનો પના ! અને સમાજની ભાષા, એ બધાનો જોગો નિકટનો અને નિત્ય મંત્રય છે કે, એકનું પ્રતિબિંબ બીજામાં પડ્યા વિના કદી રહેતું જ નથી એકનો વિકાસ તો બીજાનો વિકાસ અને એકનો ભય તો બીજાનો ભય, એ સિદ્ધાન્ત નિગમવાદ છે.

“મેંદ પણ દેશનો નુશિગિત વર્ગ ધરદેશી ભાષા ચારકેને જ્ઞાનનંધન બને એ, દેશો ભાષાની દૃષ્ટિથી, રાષ્ટ્રનું કમનસીબ જ ગણાય આપણા

ભારતનો વર્ગ ભાષણથી અંગ્રેજી ભાષા મારફતે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતા તેમ જ જ્ઞાન મેળવતા શીખ્યા છે, તેથી એ બુદ્ધિમાન વર્ગને હાથે માતૃભાષાની જોઈએ તેવી સેવા સ્વાભાવિકપણે જ થઈ શકતી નથી જુદા જુદા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન તેમ જ અધ્યાપન સ્વભાષા દ્વારા થતું હોય તો, વિદ્યાર્થીના પરિશ્રમને લીધે ભાષાનો આયોગ્ય જો વિકાસ થાય છે, તેનાથી હિન્દુસ્તાનના લોકો વંચિત થયા છે, એટલું જ નહીં, એ દષ્ટિથી વિચાર કરતા, આપણા દેશના સુશિક્ષિત લોકો સ્વભાષાના અછેતુક થતું બન્યા છે એમ પણ કહી શકાય.

“ભાષાનો સાચો વિકાસ થાય તે માટે તે ભાષા બોલનારાઓમાં વિવિધતા અને વ્યાપકતા આવવી જોઈએ, તેમ જ પોતાના વિચારો સ્વ ભાષા દ્વારા બીજાઓને જણાવીને લોકોનાં વૃત્તિ કે તેમના મન વાગવાની આવશ્યકતા પણ દેશના આગેવાનોને વધુ ને વધુ લાગવી જોઈએ એમ જ્યારે થશે, જ્યારે ભણેલા નાકો અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને અધ્યાપન સ્વભાષા દ્વારા કરતા થશે, જ્યારે સામાજિક, રાજકીય, ઔદ્યોગિક અને શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓ સ્વભાષામાં જ થવા માડ્યો, જ્યારે ધર્મજગૃતિ અને સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિ સ્વાવલંબી સ્વભાષાના જ ઉપયોગ કરવામાં આવશે, અને જ્યારે રાજ્યસભામાં કે કચેરીમાં, બજારમાં કે લશ્કરમાં તેમ જ વિદ્યાલયોમાં બેસી વહેવાર સ્વભાષામાં જ થાયશે, ત્યારે જ સ્વભાષાનો સાચો વિકાસ થશે.

“અંગ્રેજી રાજ્યમાં ઉપરના પ્રમુખોમાંના ઘણાને અવકાશ રહ્યો નથી તેને પરિણામે આપણી ભાષાના વિકાસને તેટલા પ્રમાણમાં મુશ્કેલી નડવાની જ તેમ છતાં આપણામાંના ભણેલા લોકોએ ઉદાત્તતા છોડી દઈને, પોતાને મરેલું જ્ઞાન સામાન્ય જનતાને માતૃભાષા દ્વારા આપવાની પોતાની ફરજ છે, એમ તમજીને નિષ્ઠાપૂર્વક તે માટે પ્રયત્ન શરૂ કરવો જોઈએ તો જ મરહૂ ભાષાનો વધુ વિકાસ થશે ને તેનો પ્રચાર વધશે એવી અમારી આશા છે.

“અમે અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવામાં નકામાં વરગા બગાડ્યાં મારામાં આજે જે જ્ઞાન છે તે મરહૂમાં મને મળ્યું હોત, માતૃભાષામાં મળ્યું હોત, તો આજનું બાવન વરસનું બધું જ્ઞાન ધરીસમે કે ત્રીસમે વરને જ મળી ગયું હોત અંગ્રેજી ભાષાને લીધે વરસોનાં વરસો વેડાઈ જાય છે કોઈ પણ દેશને ધરતેથી ભાષામાં કેળવણી આપવી એ તેને

ખમી કરવા જેવું છે. એટલે દેશી ભાષામાં જ્ઞાન આપવું જોઈએ તેવી વિદ્યાર્થીઓના આવરણમાં બચત થવાની છે.”

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી હિંદુસ્તાનમાં ઠેર ઠેર જે અનેક યુનિવર્સિટીઓ નીકળી છે અને નીકળતી જાય છે અને તેમની સાથે સંકળાયેલા જે અનેક કેળવણીકારો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં છાત્રવારે ગમે તેવા ફેરફારો કરી રહ્યા છે, તેમણે કેળવણીના માધ્યમ અનેના લોકમાન્યના ઉપરના ઘડેલા અવશ્ય યાદ રાખવા ઘટે છે

મિશનરી સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતી અગ્રેજી કેળવણી આપણી સંસ્કૃતિને કેવી મારક છે તે તેઓ બરાબર ઓળખી ગયા હતા, એ આપણે પડિતા રમાબાઈના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છાએ. તેથી જ ઉદ્ભવિત થઈના એક સાધન તરીકે ન છૂટકે આપણા છેકરાઓને એ કેળવણી લેવી પડતી હોય તોય સ્ત્રીઓએ તો તે ન જ લેવી ઘટે એવો તેમનો આગ્રહ હતો. અને એ કારણે તેઓ કન્યા-કેળવણીના યત્રુ છે એવી ગૈરવમજ પડી તેમણે વહેરા લીધી હતી

સ્ત્રીઓ માટે એ જમાનામાં કેળવણીનું સામાન્ય પિરસુ જણાવતા તેઓ કહે છે, “છેકરીઓની નિશાળમાં જે પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે છે તેથી આગળનું શિક્ષણ, આપણી સ્ત્રીઓ મુશ્કેલિત થાય તે માટે આવશ્યક છે, અને એ જ્યાં પોતાની બીજી પ્રવૃત્તિઓના માર્ગમાં વિધ્નરૂપ થયા વિના મળી શકે એવી સંસ્થાની આવશ્યકતા છે એમ અમે વારંવાર કહેતા આવ્યા છીએ કારણ, ખતુ-દીન યદેશ જ સામાન્યપણે આજે છેકરીઓનાં લગ્ન થાય છે એટલે સાનરે ગયા પછી જ પ્રાથમિક કેળવણી પછીની કેળવણી તેમને લેવાની આવે એટલે બપોરના બે ત્રણ કલાક એવી કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે એ ઠીક છે ૧૧ થી ૫ વાગતી નિશાળોમાં જતુ તેમને માટે મુશ્કેલ હોય જ વળી આજે એ કેળવણી મોટે ભાગે ગૌમંત્રિયા છે છેકરાઓને પણ તે જે રીતે અપાય છે તેની માથે અમારો વાધ છે તો તે જ કેળવણી સ્ત્રીઓને તો ન જ અપાવી જોઈએ ”

સ્ત્રીકેળવણીની આવી રીતે સામાન્ય મર્યાદા જણાવ્યા છતાં સ્ત્રીઓ ધરની બહાર નીકળે જ નહીં એવો તેમનો આગ્રહ હોય એમ દેખાતુ નથી. બ્રિટનું, ઉચ્ચ વર્ણની વિધવાઓ માટે પરિવારિકાના વ્યવસ્થાની તેમણે કરેલી બલામણ જેવીને તે વખતના સુધાત્મેને પણ જરૂર નવાઈ લાગી હશે

લેડી ડફરિન ફડનો આપણે જોઈએ તે રીતે ઉપયોગ કરતા નથી એવી ટીકા કરતા તા ૨૪-૧૨-૧૮૮૯ના કેમ્પમાં ૧૮૮૭ના સાલધો તે વખત સુધી તે ફડ તરફથી ચાલતા નમિંગ કોર્સનો ૨૫ બહેનોએ લાભ લીધો, તેનું પૃથક્કરણ કરી તેમાં ઉચ્ચ વર્ણની માત્ર પાચ બહેનો હોવા બદલ તેમણે દિલગીરી વ્યક્ત કરી કહ્યું હતું કે, અમારો નિરાશ્રિત ઘણી વિધવાઓને માટે આ પધ્ધતિ ઘણું યોગ્ય છે. તેથી તેમને એ તરફ વાળવા માટે કોઈ પ્રયત્ન કરે તો તેમના ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો ગણાયો.

૪૨

સુરતની મહાસભા (૧૯૦૭)

નરમ અને ગરમ પાણીનો સામનો કલકત્તામાં જ થયો હતો અને દાદાભાઈ જોવા બંને પાંચને આદરપાત્ર પ્રમુખ ન હોત તો ત્યાં જ મહાસભામાં ભંગાણ પડત અને ત્યાં એવું ઘાત તો કદાચ નરમ પાણીને મહાસભામાંથી બહાર નીકળવાનું ઘાત પણ એ પ્રમુખ ટોચો પણ જણાવ પામે કલકત્તામાં પસાર કરાવેલા સ્વરાજની ચતુ મૂત્રીના ઠરાવોને કારણે વિનીત પાંચના આગેવાનો અન્વય થઈ બધા હતા કલકત્તામાં બહિષ્કારનો ઠરાવ પામ થતા જ ફિંગેજશાહે આવેશમાં આવીને ટિળકને કહ્યું હતું, “કલકત્તામાં તમે ઠરાવ પસાર કરાવ્યો ખરો, પણ મુબઈમાં આમ ન બનવા પામત ” એટલે ટિળકે પણ તરત જવાન આપેલો કે, “મુબઈ હોત તોય શું યાત ? ત્યાં પણ અમે તમને જોઈ હોત ” । । એટલે આ બે પાંચની સાકમારો થયા વગર રહેવાની નથાં એ સ્પષ્ટ જ હતું.

કલકત્તામાં ૧૯૦૭ના અધિવેશન માટે પંજાબ તરફથી અને નાગપુર તરફથી આમંત્રણો આપવામાં આવેલા, પણ લાજપતરાયના પંજાબમાં મહાસભા ભરાય તો તે કલકત્તાના ઠરાવોથી પણ કદાચ આગળ જશે એવી ધામ્ની વિનીતોને લાગી, તેથી તેમણે નાગપુરનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

કલકત્તાના ઠરાવોને અમલી બનાવવાનું કામ ગરમ પાંચના લોકોએ ધમધોકાર શરૂ કર્યું અને બીજી બાજુએ સરકારે દમનનો કોરડો વીંઝવા માંડ્યો નરમ પાંચના લોકો પણ ગરમ પાંચને પાછો ખેંચવાનો જ પ્રયત્ન કરતા હતા તેથી તેમની સામે પણ તેમને ઝઝૂમવું પડતું હતું.

નાગપુરનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું તે વખતે જ ફિરોજશાહ વગેરેએ પોતાના મન માથે રાસબિહારી ઘોષને પ્રમુખ બનાવવાનું નક્કી કરેલું. જનેવારી મહિનાથી જ નાગપુરના લોકોએ મહાસભાના અધિવેશનની તૈયારીઓ શરૂ કરી. ફેબ્રુઆરી મહિનાની આખરે સ્વાગત સમિતિની રચના માટે પહેલી મળા થઈ ત્યારથી જ ત્યાંના નરમ દળના આગેવાનો અને ગરમ દળના જુવાનો વચ્ચે મતભેદની શરૂઆત થઈ. ટિળકને એ અધિવેશનના અધ્યક્ષ બનાવવા એવો ત્યાંની જુવાન મંડળીનો નિર્ધાર હતો. સ્વાગત સમિતિના ત્રણચતુર્થાંશ મળેલા બહુમતીથી પ્રમુખની વરણી થવાની હોવામાં બંને પક્ષો પોતાના મતવાળા મળેલા સ્વાગત સમિતિમાં ભરતી કરવા તનતોડ મહેનત કરતા હતા નરમ પક્ષના ૮૦૦ સભ્ય થયા ત્યારે ગરમ પક્ષના ૧૮૦૦ થયા. તેમ છતાં પોતાના પક્ષનો અધ્યક્ષ ચૂંટવા માટે જે ત્રણચતુર્થાંશ બહુમતી જરૂરી હતી તે થઈ ન હતી તેથી બંને પક્ષો પોતપોતાને ટંકાણે મુશ્કેલીમાં જ પડ્યા હતા.

છેવટે એ ઝઘડો નાગપુરના નરમ પક્ષે ફિરોજશાહ મહેતા પાસે રજૂ કર્યો. તેમણે બંને પક્ષના લોકોને મુબઈ બોલાવી લીધા. ત્યાં મુળેએ અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે ટિળક જ અમારે જોઈએ એવો આગ્રહ મહેતા આગળ વ્યક્ત કર્યો, એટલે એ આખો મામલો એ ઇ કોંગ્રેસ કમિટી આગળ રજૂ કરીને તે કમિટીમાં સુરત પાનેથી આમંત્રણ અપાવી તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો (૧૦-૧૧-૧૯૦૭)

પણ બીજે જ દિવસે લાલ લાજપતરાણે માંડલેથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા છે એવા સમાચાર પ્રગટ થયા. એટલે સુરતના અધિવેશનનું પ્રમુખ-પદ લાલજીને આપીને સરકારની ફજોલી કરવી, એવી સૂચનાઓ આગળ આવવા માંડી. એટલે વિનીતો ને તેમના નેતા ફિરોજશાહ પાછા વિમાનમાં પડ્યા. સુરતના લોકોને અને તેમને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. પણ હવે આખા દેશના લોકમત આગળ તેઓ પણ ટકવે કે કેમ એવા ધંકા ઊભી થઈ. એટલે એક વાર સ્વાગત સમિતિ તરફથી રાસબિહારી ઘોષની ચૂંટણી કરી લેવાય તો પછી બેઝે પાર થશે એમ વિચારી સુરતમાં અનુકૂળ વાતાવરણ બનાવવા માટે તેમણે ગોખવેને સુરત મોકલ્યા. તેમણે સુરતના જુવાન પક્ષનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમાં નિષ્ફળ જતાં તેમણે છેવટે પોતાના મનમાંની ગાલી વાત તેમને કહી સંભળાવી કે, “લાલની પરિસ્થિતિમાં લાજપતરાણે પ્રમુખ બનાવીએ તો સરકાર વિચરશે અને

આપણી આખી ચળવળને એક સણમાં દબાવો દેવો ”! અને પછી ખૂબ ઉતાવળથી સ્વાગત સમિતિની સભા બોલાવીને તેમાં સમબિહારી ધોપની પ્રમુખ તરીકે વરણી કરવામાં આવી

તેમ છતાં લાલાજી માટેનો લોકોનો આગ્રહ ચાલુ જ રહ્યો. સ્વાગત સમિતિની સભાની બાબતમાં પણ હરિયાદે ચાલુ થઈ છેવટે ગોખલે લાલાજીને મળ્યા અને લાલાજીએ સ્વાભાવિક નમ્રતાથી “મારે પ્રમુખપદ ન જોઈએ” એમ જણાવ્યું! પોતાના સાથીઓને પૂછ્યા ગાંધીના વિના લાલાજીએ ના પાડી તે લોકમાન્યને કુચ્ચુ નહીં પણ વાત થઈ ગઈ એટલે હવે તેનો ઉપાય ન હતો. છતાં તેમણે છેવટ સુધી પ્રયત્ન ચાલુ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જ્યાં મહાસભા ભરાવાની હતી તે સુરતના લોકોને અનુકૂળ બનાવવાની કોશિશ કરવાનું ઠરાવ્યું

પોતાના મિત્ર અને માથો ગાંધીજી આપડે ગુજરાતી ભાષામાં છટા ૧૨ ભાષણ કરી શકતા હતા તેથી તેમને અધિવેશનના કેટલાક દિવસ અગાઉ ટિળ-સુરત મોકલ્યા વિનીત પત્ર તરફથી દી બ અંબાલાલ માકરલાલ તથા અલીમહમ્મદ ભીમજીના વ્યાખ્યાનો શરૂ થઈ અધિવેશનની તારીખો જાહેર થઈ સુરતમાં મંડપ વગેરેની તૈયારીઓ પૂરી થવા આવી હતી. સુરતના સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ માલવો પણ ફિરોજશાહના પત્રના હોવાથી વિનીત પત્રના લોકોને વિશેષ સગવડ આપવાનું ધારણ તેમણે રાખ્યું હોય તો નવાઈ નહીં. રાષ્ટ્રીય પત્રના લોકોને તેથી સારી પેઠા અગવડો વેઠવા પડી

ટિળક અને અરવિંદ ધોપ ૨૩મીએ સવારે સુરત જઈ પહોંચ્યા એ જ દિવસે સાંજે તેમણે સુરતમાં ભાષણ કર્યું અને તેમાં રાષ્ટ્રીય પત્રના નીતિનું વિવેચન કર્યું અને મહાસભામાં ફેટ પડવા ન દેતાં કલકત્તામાં ઠરાવેલા કાર્યક્રમમાં પીછેહઠ ન થવા દેવાનો પોતે પોતાનાથી શક્ય તે પ્રયત્ન કરશે એમ જણાવ્યું

લાજપતસિંહ ૨૪મીએ સવારે આવ્યા તેમનું ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. અ જ દિવસે પોતાના પત્રના બધા પ્રતિનિધિઓને ભેળા કરી તેમનામાં ભાવિ નીતિને અંગે એકતા પેદા કરવા માટે અરવિંદ ધોપના પ્રમુખપણા હેઠળ રાષ્ટ્રીય પત્રની એક નબા બોલાવવામાં આવી રાષ્ટ્રીય પત્રે નરમ દલના લોકોની સાથે બાધછેડ કયા વિના પોતાની અલગ મહાસભા શરૂ કરવી એવો બગાવના તેમ જ મહારાષ્ટ્રના લોકોએ આગ્રહ રાખે તે અનુ અરવિંદ ધોપ પણ એ જ મતના હોય તેમ છતાં તેમને

ટિળકના વહેવારુ ડહાપણ પર વિશ્વાસ હોવાથી ટિળકે જ્યારે કહ્યું કે, 'હું તો આખરે તડંગેડ કરવાવાળો રહ્યો, રાષ્ટ્રીય પક્ષે મહાસભામાં જ રહેવું જોઈએ,' ત્યારે તેમણે ટિળકના મતને જ સંમતિ આપી. તે પછી ટિળક, ખાપડે, ચિદંબરમ પિલે, ડૉ. મુજે વગેરેની એક સમિતિ રાષ્ટ્રીય પક્ષ વતી સભા પક્ષ સાથે વાટાઘાટ કરવા માટે નીમવામાં આવી.

આ સમિતિના સભ્યોએ ગ્રામા પક્ષના લોકોને મળવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ પક્ષના આગેવાનોએ પોતાના ગુમાનમાં રહી તેમને કોઈ આપ્યું નહોતું. પ્રમુખની વૃત્તીનો વિરોધ કરીશું તો બીજું નામ કોનું સૂચવવું એ પ્રશ્ન જ હતો. લાજપતરાયે આવા સંકટમાં મને ન મૂકતા એમ પોતાનો ફેટો ટિળકના પગ પર મૂકીને ટિળકને બાજીપૂર્વક કહી દીધું. આવી પરિસ્થિતિમાં કલકત્તામાં પોતે રહેલા ઠરાવો કાયમ રાખીશું એવી સભા પક્ષ જો ખાતરી આપે તો પ્રમુખના નામનો આગ્રહ છોડી દેવો એમ ટિળકે પોતાના મન માથે ઠરાવ્યું. તેમણે સુઝેન્બાનુને વાત કરી. તેમને તે પક્ષ પછી અને 'ગોખલેને યૂઝીને છેવડનો જવાબ આપીશ' એવો જવાબ તેમણે આપ્યો.

ઠરાવોના મુત્તમ કરવાનું કામ ગોખલેને સોંપવામાં આવેલું તામાન્યપણે અધિવેશનની બજાડ પંદરે દિવસ પહેલાં તે તૈયાર થવા જોઈતા હતા, પણ છેવટ નુધી તેની નકલો ઉપલબ્ધ થઈ નહોતી તેથી રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકો વહેમાણ સ્વદેશીના ઠરાવમાં 'નુકસાન વેગીને યશ' એ શબ્દો કાઢી નાખેલા માલૂમ પડ્યા અને બહિષ્કારના ઠરાવમાં 'બહિષ્કારની ચળવળ' ને વેકાવે 'પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર' એ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા હતા, તે છેક ૨૪ મી તારીખે ટિળક વગેરેને જાણવા મળ્યું.

૨૫ મીની રાત નુધી સમાધાનના કોઈ વિધાન દેખાયા નહોતું એટલે હવે શું કરવું તેની ચર્ચા શરૂ થઈ અને પ્રમુખની સૂચના પ્રમાણે ત્યારે તેમાં સુધારો સૂચવવાનું નક્કી થયું અને તે કામ ટિળકે પોતાને માથે લીધું.

તા ૨૬ મીએ બપોરે સમાધાનનો પ્રયત્ન કરવા ટિળક પોતે સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ માવવીને મળવા તેમને ઘેર ગયા. પણ એ સંજ્ઞાનની દેવપૂજા બહુ જ લંબાઈ એટલે ટિળક લાચાર થઈ પોતાને ઉતારે પાછા ગયા.

૨-૩૦ વાગે મહાસભાની બેઠક મળી ત્યારે સોળસો ઉપસંત પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા. સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખનું ભાષણ લંબાઈ રહ્યા બાદ, તે વખતના નિયમ પ્રમાણે સ્વાગતસમિતિએ નક્કી કરેલા નામની

પ્રમુખપદ માટે ખુલ્લી બેઠકમાં દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી આ દરખાસ્તને ટેકો આપવાને માટે સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ઊભા થયા ત્યારે બંગાળી પ્રતિનિધિઓએ ‘મિદનાપુર ટેટર’ (મિદનાપુરનો દળાબાજ)*ની બૂમો ધડકરી અને બધે કોલાહલ મચી ગયો છેવટે સ્વા સમિતિના પ્રમુખ માલવીએ ઊભા થઈને સભા આવતી કાલ સુધી મોકૂફ રાખવામા આવે છે એમ જાહેર કર્યું સમાધાન કરવા માટે વખત મળ્યો માની ફરીથી તેની ચર્ચા ને પ્રયત્ન શરૂ થયા પણ તે નિષ્ફળ નીવડયા ૨૭માં તારીખે બપોરે ફરીથી મહાસભાની બેઠક મળી ટિપ્પે સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ માલવી પર ચિઠ્ઠી મોકલી અને પ્રમુખની દરખાસ્તને ટેકો અપાઈ જાય પછી પોતે સભા મોકૂફીનો ઠરાવ રજૂ કરવા માગે છે તેથી તે માટે પરવાનગીની માગણી કરી આગલા દિવસનું કામકાજ જ્યાંથી અટક્યું હતું ત્યાંથી આગળ ચાલ્યું અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ પ્રમુખપદની દરખાસ્તને ટેકો આપવા માટેનું ભાષણ કોઈ પણ જાતની દખલગારી થયા વિના પૂરું કર્યું ફરીથી યાદ આપ્યા છતાં લોકમાન્યની બોલવા દેવાની માગણીની અવગણના કરવામા આવી એટલે તેઓ સભાને સંબોધન કરવાનો પોતાનો હક સ્થાપિત કરવા વ્યાસપીઠ તરફ જ્યાં લાગ્યા અહીં સ્વયંસેવકે તેમને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેને બાજુએ ખસેડીને તેઓ મંચ પર ચડ્યા અને પ્રમુખની સામે મૂકેલા દેખલ પાત્રે જઈને ઊભા રહ્યા

તે ઘોષે માની લીધું કે, પ્રમુખની વિધિપુર સરની વૂટણી થઈ છે, એટલે લોકમાન્યને પ્રમુખપદની દરખાસ્ત વિષે બોલવાની પરવાનગી તેમને ન આપી આથી સભામા બુમરાણ અને ધાધલ મચી ગયા “હું અહીંથી ખસવાનો નથી, હિંમત હોય તો મને અહીંથી ખસેડો” એમ કહી લોકમાન્ય પોતાની જગ્યાએ છાતી પર હાથ દઈ નિશ્ચલ ઊભા રહ્યા એટલામા સ્વાગત સમિતિમાંથી કોકે તેમના તરફ છત્રી ફેંકી, પણ તે તેમને વાગી નહીં બીજાં એમના તરફ ખુરશી ફેંકી, પણ તે યજમાન પ્રતિનિધિ બે ભગતે અધર ઝીલી લોધી વળી કોકે પ્રતિનિધિઆમાંથી જોડો ફેંક્યો અને તે સુરેન્દ્રભાનુ તથા ફિરોજશાહ મહેતાને સ્પર્શ કરીને નીચે પડ્યો એટલે ધાધલ વધારે ઉગ્ર બન્યું સર્વત્ર અવ્યવસ્થા અને ઘોઘાટ મચી

* ૫૬૨ દિવસ પર મિદનાપુરમા બગાયેની જિલ્લા પરિષદ વખતે સુરેન્દ્ર બા.મુએ કચેલા ચર્તનને અનુકરણીને આ બુમરાણ હતી

ગદ્યા ખુરશીઓ કેંકાઇ અને લાડીઓ ઊછળી જાને યાત્રામે તે દિવસે પણ બેઠક વિખેસઈ ગઈ એ જ દિવસે સાને અરવિંદ ધોધની અધ્યક્ષતા હેઠળ રાષ્ટ્રીય પત્રના સભા થઇ તેમા દિગ્ગે જે ભાષણ કર્યું તે સાબળીને જાણીતા અખબારનવીન નેવિન્સને ‘ખરો વીર પુરુષ છે’ એવી નોંધ પોતાની નોંધપોથીમાં કરી.

મહાત્માભાનુ વડાણ સુરતમા ખરામે ચડીને ભાની ગયું ને તેના ભાગલા પડ્યા તે બદલ ગમ્મ તેમ જ નરમ બન્ને પમોએ ટુપ્પ વ્યક્ત કર્યું એ વાત નાવી, પણ રાત્રીની દૃષ્ટીથી વિચાર કરતા દેશની પ્રગતિ માત્ર તાલાવેલીવાળા રાષ્ટ્રીય પત્રને મહાત્માભામાથી નીકળી જવાની પરિસ્થિતિ નિમાણ કરીને વિનિર્મિતોએ ‘શત્રુ નુસ્તાન જ કર્યું એમ કહેવું જોઈએ કારણ તેઓ જ કિશાણી થતા અને મહાસભાના વડાણને આગળ ખેંચવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા.

વિનીત પમે નુરતમા જ ૨૮મી ડિસેમ્બરને રોજ એક સભા યોજાવી અને એક વિશિષ્ટ ધ્યેય નક્કી કરીને કેન્દ્રશક્તિ સંકુચિત નિયમો ઘડીને તે માન્ય હોય એવાબાને જ તેમા પ્રવેશ આપવાની નીતિ અખત્યાર કરી.

રાષ્ટ્રીય પમે પણ પાતાનો પત્ર સંગ્રહિત નવાવવા માં અને કલકત્તામા જે દાવે પનાર થયા હતા તે મુજબ કામ આગળ ધધાવવાનો વિચાર કરવા માં એ સભા તે જ દિવસે યોજાવી હતી.

૮૩

ભંગાણની મીમામા અને એકતાનો પ્રયત્ન

સુરતમા મહાત્માભામા ભંડાર પડ્યું ત્યારથી માંડીને લોકમાન્ય પર રાજા દાહના બીજો મુદ્દો થઈ તેમને છ વરસની નજ થઈ ત્યાં લુધાનો કાળ તેમને માં બહુ પ્રવૃત્તિમય હતો. સુરતના ભંડારથી તેમને ખૂબ ટુપ્પ થયું હતું તેથી નરમ અને દરમ જેડ પત્ર વચ્ચે સમાધાન થી રીતે થઈ શકે તેનો તેઓ સતત વિચાર કરતા હતા. ગદ્યાની ઉત્તેજના છાંદ પડ્યા પડી તેમને તેની સ્વસ્થપણ વિકિન્તા થઇ કરી.

સુરતના ભંડારનું તાત્કાલિક પ્રાર્થ અધ્યક્ષની અવાજનાનું હતું તેથી તેમણે અધ્યક્ષતા અધિકારની ચર્ચા કરી. અધ્યક્ષ એટલે ૬૭ પરમેશ્વર નથી, તેના મન્યા મર્થાલ્લ જ હોય, અને જ્યાં નમાના નિયમ મંચવિત કે વાલગ્રન્થ હોય અથવા મેઈ બાજતને અંતે નિયમ જ ન હોય ત્યાં

સભા આગળ વિષય મુકાઈને તેની બહુમતીથી કામ ચાલવું જોઈએ (ધિ અન્ટિમેટ ઓથોરિટી અગોન ઓલ થોઈન્સ ઈઝ ધ યાઉન ઈટસે ફે) એમ જાણાવી અધ્યક્ષ જે પોતાના અધિકારનો દુરુપયોગ કરવા માટે તે તેની પરવા ન કરતા વ્યાસના શ્લોકમા થોડો ફેરફાર કરીને

अध्यक्षस्यावलिप्तस्य कार्यनिर्णयमज्ञानत ।

उत्पद्यप्रतिपत्तस्य न्याय्य भवति शासनम् ॥

એ તત્ત્વ લાગુ કરીને તેને ઠેકાણે લાવવો જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કર્યું

તે પછી રાજકીય પત્રોપન્યાસની ચર્ચા શરૂ કરી જે પત્રો વચ્ચે મમાધાન થી રીતે થઈ શકે તેનું વિવરણ કરીને તેમા આવતા મુશ્કેલાનું નિવારણ કેવી રીતે કરી શકાય તે બતાવ્યું તેમણે લખ્યું કે, “નરમ અને ગરમ બન્ને દળના લોકોએ એક વસ્તુ યાદ રાખવી ઘટે કે, બન્ને પક્ષના લોકોને દેશનું કલ્યાણ કરવાની ગાંધી ઈચ્છા છે, કોઈનો પાત્ર દેશનું નુકસાન કરવાનો હેતુ નથી જે વચ્ચે મતભેદ અનિવાર્ય હોઈ શકે છે, એટલું જ નહીં પણ તે કોઈ પણ સંસ્થાના આરોગ્યને પોષક છે અમ સ્વીકારવામાં આવે તે ગેરસમજને ઓછો અવકાશ રહે બન્નેએ જાણવું જોઈએ કે એકતા મા જ બન્ને માટે સલામતી છે અને તે એકતા તેમણે ગમે તેવા મતભેદો છતાં જાળવી રાખવી જોઈએ વિનીતોએ યાદ રાખવું જોઈએ કે, રાષ્ટ્રીય પક્ષના અસ્તિત્વને લોચે જ સરકાર તેમને પામે બોલાવ છે ને તેમને ફાયદો થાય છે તેવો રીતે રાષ્ટ્રીય પક્ષે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે વિનીત પક્ષની સાવચતી અને ઠંથુપનુપાણ તેમને આખરતું હોય તોય તેમની પ્રતિષ્ઠા અને માન્યતાની અવગણના ન કરી શકાય અકબીજા પાસેથી આવા લાભ મળતા હોય ત્યારે કેટલાક ગેરલાભ પણ મહન કરવા જ પડે રાજકીય લડતુને મોખર રહેવાથી રાષ્ટ્રીય પક્ષને જ સામાન્યપણ વકવું પડે છે, જ્યારે તેમાંથી થતા લાભ વિનીત પક્ષને બાજે અચૂક જાય છે રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકો જેડેના સંબંધને પરિણામે વિનીતોને સરકારી અધિકારીઓનો કોષ અને કપકા કચારક સહન કરવા પડે ખરા પણ એવ વખતે તેમણે અધિકારીઓને ચોખ્ખેચોખ્ખું સંબળાવી દેવું જોઈએ કે, રાષ્ટ્રીય પક્ષની માથે ઘણી મહત્ત્વની બાબતોમા અમારા મતભેદો હોય તોપણ તેઓ જ્યાં લગી અમારા માથે સહકાર કરવા તેવાર હોય ત્યાં સુધી અમે તેમનાથી જુદા પડીશું નહીં વાત સાચી કે, કેટલાક રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકો સ્વાતંત્ર્ય કે પૂર્ણ સ્વરાજ્યને

પોતાનું ધ્યેય માને છે, પણ એવા ‘ધ્યેયો અને આર્કામ્ઓ’ મા કશું જરૂર કાયદો છે એમ લોર્ડ મોર્લો પણ માનતા નથી એ પણ માન્ય કે, તેમનામાથી કેટલાક લોકો વિવાહતી કામકામ બહિષ્કારથી આગળ વધી વધુ વ્યાપક બહિષ્કારના નળવળનો પ્રચાર કરે છે, છતાં બંને પક્ષો વચ્ચે એક મત હોય એવી બાબતોમાં તેમની સાથે વિનીતો મહકાર કરે તેમાં કશું ખોટું નથી. આ મુદ્દા જે ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો બંને પક્ષો વચ્ચેની એકતાને ઝોઈ કાઢે આંધ આવવાનું કારણ નથી.”

લોકમાન્યનું જ્યારે ગરમ નરમ પક્ષો વચ્ચે સમાધાનનું આવું દષ્ટિનિન્દુ હતું ત્યારે સુરતના નિયોજિત પ્રમુખ ડૉ. રસબિહારી ધોપનું તે બાબત કેવું વલણ હતું તે જોવા જેવું છે. પોતાના ન અપાયેલા ભાવણમાં તેમણે જણાવેલું કે, “રાષ્ટ્રીય કે જાલાલ પક્ષ એક અદ્વિતીય છે અને એનો ઓળો દેશના ભાવિ પર પ્રચારાયેલો દેખાય છે. . . મહાસભાના રાજકારણમાં તેને સ્થાન જ નથી. . . મહાસભામાંથી નીકળી જવું એ જ એને માટે એક માર્ગ છે (રાષ્ટ્રીય જાલાલ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ તરફ વળીને ડો ધોપે કહ્યું,) તમે કદાચ ઇનકાર કરશો, પણ તમે ધીમે ધીમે પણ રોક્ષસપણે ગાંધીજીની ખાઈમાં તણાઈ રહ્યા છો, એવો મને ડર છે.”

પ્રમુખના આ ઉદ્ગાર પરથી સુરતમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષને મહાસભામાંથી હાંકી કાઢવાની વિનીત પક્ષના ટેટલાક લોકોએ તો મન સાથે ગાંઠ વાળી હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી તો મહા મુરતમાં મહાનભામાં ભંગાત્ત પાડવાના દોષનો દોષનો ટિલક વગેરે રાષ્ટ્રીય પક્ષના નેતાઓને માથે ઓઠાડવાનો કોઈ જ બચાવ થઈ શકતો નથી.

સુરતથી ટિલકે અરવિન્દ ધોપને મુખર્થ તથા પૂને આવવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. અરવિન્દ ધોપનો એ બંને કેકામે બહુ સારો સંકાર થયો. મુખર્થમાં તેમણે ‘રાષ્ટ્રવાદ’ થા ભાષણ આપ્યું તેમાં કહ્યું કે, “રાષ્ટ્રવાદ હવે દખાળો દખાવાનો નથી, . . . રાષ્ટ્રવાદ અમર છે, રાષ્ટ્રવાદ મરવાનો નથી કારણ કે તે કોઈ માનવનિર્મિત વસ્તુ નથી. આજે તો પ્રભુ પોતે ભગવાનમાં રાષ્ટ્રવાદને રૂપે કામ કરી રહ્યા છે. હવેરને મારી શકાતો નથી, નથી તેને જીવમાં મોકલી શકાતો. . .”

પૂનામાં સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય ચિંતણ પર નાપેલા ભાષણમાં તેમણે વિશેષ વાત એ જણાવી કે, “રાષ્ટ્રના સાચા કે કદિપત દુર્ગામાં કે દોષોનો જ સતત જાપ જાળા કરવાને બદલે રાષ્ટ્રમાં સ્વાર્થમાન, સામર્થ

અને પોતાની શ્રોષ્ઠતા વિષેનો વિચાર પેદા કરીને લોકોને રાષ્ટ્રકાર્યને માટે પ્રવૃત્ત કરવા એ જ વસ્તુ રામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદે બંગાળમાં જ જાગૃતિ પેદા કરી તેના મૂળમાં છે ” યૂનાઈડ નાશિક, યુગિયા થઈને અરવિન્દજાત્રી બંગાળ રવાના થયા. અરવિન્દજાત્રી આ બધી પ્રવૃત્તિ તરફ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જોતા હતા અને એ રીતે જ તેઓ આખી વસ્તુ પ્રજા આગળ પહોંચાડી મૂકતા.

સુરતના બંગાળ પછી સંયુક્ત મહાનગર માટે અખંડ બંગાળની ફેબ્રુઆરી માસમાં પચનામા ભરાયેલી પ્રાંતિક પરિષદમાં મહેસવોળે ઊલ્લાસ પાલ થયો. પરિષદના પ્રમુખ રવીન્દ્રનાથ ટાકુર હતા. બન્ને પક્ષના લોકો સારી રીતે જાણતા હતા, અને સારી પેઠે ચર્ચા ને વિચારવિનિમય થઈને કલ્પકતાના ચાંગે ઠરાવ પસાર થયા બહિષ્કાર પરનો ઠરાવ કેવળ વિલાયતી માલના બહિષ્કારના અર્થમાં નહોતો પણ બહિષ્કારની ચળવળના અર્થમાં પસાર થયો અને સ્વરાજ્યના ઠરાવમાં જેકે વસાહતી સ્વરાજ્યની માગણી કરવામાં આવી તેણે ગાંધીય પક્ષને પોતાની પૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટેની અંખના વ્યક્ત કરવા માટે સુધારો મૂકવાની પણ રજા આપવામાં આવી બંગાળના ગરમનરમ પણ વચ્ચેનો આ અકસર જેઈને ટિળકે પણ યુગિયામાં એપ્રિલમાં ભરાનારી પદ્મરી પ્રાંતિક પરિષદમાં એવું જ વાતાવરણ જેવા મજાએ એવી અપેક્ષા સખી પણ દરમ્યાન અલાહાબાદમાં વિનીતોની એક સભા (કન્વેન્શન) ભરાઈ અને તેમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષને માન્ય ન થાય એવાં ધારણાઓ ઘડવામાં આવ્યાં પાંચમામે પરિષદના નિર્ણયો પ્રમુખ ટિળકના મિત્ર અને વિનીત પણના એક આગેવાન શ્રી દાજી આબાજી ખરેએ પ્રમુખ થવાની ના પાડી અને જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી ગણુચ વ્યકટેશ જોષીના પ્રમુખપણા હેઠળ આ પરિષદ ભરાઈ અને રાષ્ટ્રીય પક્ષે તેમાં કલ્પકતાવાળા ઠગવો પસાર કરવામાં મંજૂરતા મેળવી ત્યાં જ બન્ને પક્ષને એકઠા કરવા માટે એક સમિતિ પણ નીમવામાં આવી

તે પછી લોકમાન્ય રાષ્ટ્રીય પક્ષના સિદ્ધાન્તો અને કાર્યક્રમના પ્રચાર માટે અજોલા, ખામગાવના પ્રવાસ પર જઈ આવ્યા

ફેબ્રુઆરી માસમાં નેશનલ પબ્લિશિંગ કંપની નામની એક સરથા કાઢવામાં આવી સુરતની મહાનગર પછી રાષ્ટ્રીય પક્ષને મુજબમાં પોતાના પક્ષના એક મરાઠી દૈનિકની આવશ્યકતા જણાવા માડી હતી તે માટે લિમિટેડ કંપનીની પદ્ધતિથી પચાસ લાખ રૂપિયાની મૂડી ઊભી કરી મરાઠી દૈનિક કાઢવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું માર્ચમાં તેનું પ્રારંભિક પ્રસિદ્ધ કરવામાં

આવું ટિળક એ કંપનીના એક ડાયરેક્ટર બન્યા સંકલિત મૂડી એક લાખની નક્કી કરવામાં આવી અને રાષ્ટ્રમત દૈનિકની જાહેરાત કરવામાં આવી સ્વદેશ, સ્વરાજ, સ્વધર્મ, અને સ્વાવલંબન એ આ પત્રની નીતિના ચાર સ્તંભ હોઈ તે દ્વારા રાષ્ટ્રીય યમના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ હતો. રાષ્ટ્રીય શિશુ માટે મહારાષ્ટ્ર વિદ્યા પ્રનારક મંડળની સ્થાપના પણ આ જ વખતે કરવામાં આવી જેની વિગત અન્યત્ર આપી છે લોકમાન્યે રાષ્ટ્રીય શિશુના ક્ષણ માટે પ્રો. વિજયપુરકર, ડૉ. દેશમુખ ઇની સાથે આ કાળ દરમિયાન પ્રવાસ પણ કર્યો, અને આશરે રૂ. ૫૦૦૦૦ નો ક્ષયો ભેગો કર્યો

૪૪

દાણધીની ચળવળ

માર્ચ માસમાં સાર્વજનિક સભાના ઉપક્રમે પૂના જિલ્લા પરિષદ થઈ. તેમાં વિનાશ યમના લોકો પણ સામેલ થયા હતા. પણ રાષ્ટ્રીય યમના કાર્યક્રમને જ તેમાં ટેકો મળ્યો. રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને દાણધી પર તેમાં ભાર દેવામાં આવેલો તે લોકમાન્યના તે વિષયો પર ભાવેલો પણ થયો. મધ્યપાન વિષે તેમણે કહ્યું, “યરદેશી સરકાર અહીં આવી છે તે અહીં શિખર ને શાંતતા જળવવાનું કામ ભરે કરે, પણ આપણને નીતિ થીખવવાની ભાજનમાં તે ન મળે. મધ્યપાનનિષેધ એ હિન્દુઓની નીતિની એક ખાસિયત છે અને તેનો અમન કરવાના કામમાં આર્થિક લાભલાભના ખ્યાલથી સરકાર તરફથી આવતી આડખીલી દૂર કરવી જોઈએ તુરંગવાસના દુઃખ કરતા પણ મધ્યપાનનું વ્યવસ્થા વધારે દુઃખ લાગવું જોઈએ એક દાણ પાંદું બંધ કરુ તો મને સ્વર્ગ મળશે, એમ હિન્દી જુવાનને લાગુ જોઈએ અને આ ચળવળમાં જરૂર પડે મરવાને પણ તેણે તૈયાર થવું જોઈએ દાણધી જેવી સાદી વાત આપણે જો કરી ન શકીએ તો આપણે સ્વરાજ માટે નાયાયક છીએ એમ હું કહીશ.” આને લીધે યાદીના મહિનામાં પિકેટિંગની ચળવળ શરૂ થઈ

મધ્યપાનનિષેધની પ્રવૃત્તિ મહારાષ્ટ્રમાં તાવ અજાણી ન હતી. છેક ૧૮૪૯માં લોકહિતવાદીના વખતથી એને અને સરકાર પર સખત ટીકા

દતી હતી. લોકહિતવાદીએ લખેલું કે, “પહેલાંના રાજ્યમાં દાડ કોઈ પોતા કે બનાવતા ન હતા. બ્રાહ્મણે ને મરાઠાઓ કલાવને લોકો ગણતા ને કોઈ પોતાને ત્યાંના ગાડ તેમને આપતા તો તેનો બહિષ્કાર કરતા. કોકણમાં હાથમાં દાડ લઈને કોઈ પડખેથી જાય તો લોકો રનાન કરતા. લોકો કોમોના લોકો માટે કયાંક પીકુ કાઢવામાં આવતું તો તે કયાંક ખૂણમાં રાજમાર્ગથી દૂર કાઢવામાં આવતું. ને સામાન્ય લોકો તે રસ્તાને વર્જ્ય માનતા પણ આજની સરકારની રીત ઘણી વિપરીત છે.”

૧૯૦૫થી મહારાષ્ટ્રમાં આ ચળવળે વિશેષ રૂપ પકડ્યું. લવાટે નામના એક ભાઈએ આ કાર્યને પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવ્યું તેઓ ઠેકઠેકાણે ભાષણો કરતા જુદા જુદા જાતિઓના પંથ માને ઠરાવો કરાવતા ૧૯૦૭માં પૂનામાં ‘દાડનિરેધક મળા’ની ગ્લામના થઈ તેમાં ગાંધીય પંથના લોકો સાથે જ વિનોદ પાનના લોકો, મિદનરીઓ તથા પ્રિન્સિપાલ મેન જેવા સદ્ગુણીયો પણ હતા.

જિલ્લા પરિષદ પછી આ કામને વેગ મળ્યો. ડટલાક યુવાનોએ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી એક પ્રિન્ટિંગ મશીન ઊભું કર્યું ત્રણ બાર જાણની ટોળી ‘બનાવી’ તેઓ પીકા સામે જઈ દાડ પોનારને વિનંતિ કરી, પગે લાગી પાછો વાળવા પ્રયત્ન કરતા ને તેનો ધાગો, અપમાન ને લાતો પણ ધાત-પણે સહન કરતા માત્ર સરકારને આ ઇન્ટ ન હતું તેથી સ્વયંનેવકો રસ્તામાં બીડ કરીને જાહેર દાલિનો ભંગ કરે છે અથવા આનોપ મૂકી તેમને ટડની સજા કરવાની તેણે શરૂઆત કરી પીકાવાળા પાંચ કાયદો હાથમાં લઈ સ્વયંનેવકોને મારપીટ કરવા લાગ્યા હતા દાડનિરેધની ચળવળ ધમધાકાર આગળ વાલી અને તે મહારાષ્ટ્રના બીજા જિલ્લાઓમાં પણ સારી પેઠે ફેલાઈ.

૨૩મી એપ્રિલને રોજ બધા પંથો ને વર્ગોના લોકોની એક મળા ડો. ભાડારકરના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાઈ ગોખલે હાજર રહી ચક્રપા નહીં પણ તેમણે સભાને ખામ સંદેશો મોકલ્યો પ્રમુખ ભાડારકરે કહ્યું કે, “લોકો દાડડિયા ન બને એ વાત સરકારને માન્ય છે પણ એનો ઉપદેશ કરવો એ અમાન્ય એ કેવું ? કયાંક ધાધલ થાય તો તે અટકાવવું જોઈએ, પણ ઉપદેશનું કામ બંધ કરવું ચોગ્ય નથી.”

લોકમાન્યે ભાષણ કર્યું તેમાં પૂના શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીની વાર્ષિક આવક ચાર લાખની છે, જ્યારે દાડનેચાણની ઊંચાત સાત લાખની છે,

એ તરફ સભાનું ધ્યાન ખેંચ્યું આ પ્રવૃત્તિને લીધે ચરકાર ખૂબ ચિડાઈ અને એ જ્યોર્જિયન ધનકારો ભાણરકર જેવા પર પણ તૂટી પડ્યા આબકારી કમિશનરે ગવર્નર સાહેબને રિપોર્ટ કર્યો કે, “પૂનામાં અંગ્રેજોના સંજ્ઞાને અંત આવી ગ્રામકનું સંજ્ઞા શરૂ થયું છે, એમ કહેવાનો વારા આવ્યો છે અને આ વળવળ બંધ ન થઈ તે આજે દાંડના મીઠા બંધ પડ્યા, તે કાલે સરકારી કચેરીઓ બંધ પડશે ત્યાં શું કહેશે ?”

ચકારે આ બવાનો અર્થ એવો ઘટાવ્યો કે, “આ બધું પૂનાના બ્રાહ્મણોનું ધાવણ છે દારૂપ્રેવાનો ઉપદેશ એ કેવળ એક સ્વાંગ છે સ્વર્ગમેવકોને નવી સિસ્ત શીખવવાની એ યાજ્ઞ છે બેનુમાન અને નીકર લોકો તૈયાર કરવાનો અખાડો છે નવી સંઘસંકિત પેદા કરવાનો આ પ્રયત્ન છે અધિકારીઓને ઉતારી પાડવાની આ શીખવણ છે ડરપોક લોકો પર નજરબંધાની આ જાગૃદંતી છે જનતાના સ્વાર્તંત્ર્ય પર તરાપ છે સરકાર માં ધીમે ધીમે દાષ સ્થાપન કરવાની આ રમત છે બન્ને બંડખોરીની આ પ્રત્યાવના છે દુકમા, આ નાઈ લોકહિતની ધરોયકાળી ચળવળ નથી, પણ પ્રચલ્ન સરકારણની ચળવળ છે ઉપરાંત અહીં લાખો રૂપિયાની નગકારની આવકનું નુકસાન થાય છે તે કોણ ભરી આપશે ?”

અધિકાર વિભાગણી કમિશન આગળ જીખાની

આ જ વખતે અધિકાર વિભાગણી કમિશન આગળ લોકમાન્યની જીખાની થઈ તેમાં તેમણે કહ્યું કે,

“સરનાં હાથનાં ખાતાંઆની વપારેપડતી તુમાખીને કારણે જેમની સ્વતંત્રતા તાવ નષ્ટ થઈ છે તે ગામડાઓની ગમપણતિનું પુનરુજ્જીવન કરવાનું કામ પ્રથમ હાથ પરવું જોઈએ ગામ ન સ્વરાજ્યનો અંક ઘટક ગણાયો જોઈએ અને ગામસંસ્થા કે ગ્રામમંડળને કેળવણી, ન્યાય, જમીન, આબકારી, દુકાગનિવારણ પોલીસ, આરોગ્ય અને દવાદાંડ આ બધાંની અથવા એમાંના મોટા ભાગની બાજતોની વ્યવસ્થા કરવાના અધિકાર સોંપવા જોઈએ સ્વરાજ્યના ઘટક જે ગામડા તેમના પર તાલુકા ને તાલુકા લોકમંડળોની દેખરેખ રહે અને એ લોકમંડળો પૂરેપૂરા લોકમત નિદેશક અને સ્વર્ણ રો, એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એમાંનો કારભાર પેલે ચલાવી શકે અથવા સિમ્લ લોકોને આપવાનો બ્રિટિશ સંજ્ઞાપણતિનો ઉદ્દેશ હાલો જોઈએ અને તેમ કરતા સંજ્ઞાકારખારમાં કઈક સિધિવના આવે તેવા ડર રાખવાની જરૂર નથી એવા ધ્યાનનું આખરે સાગ જ પરિણામ આવશે

“ ન્યાય અને વહીવટી ખાતાનાં કામ જુદાં યાજવાની હવે બહુ જ જરૂર છે મહેસૂલ ભેગુ કરવા માટે જરૂરી અધિકાર ઠાસાત રેવન્યુ, પેન્શનો, ઇનામ, સરજમ ઇત્યાદિને અંગે ન્યાય કરવાના રેવન્યુ કામગાંને તે અધિકારો તોય છે તેમને હું ન્યાયખાતાને અંગેના ગણું છું આ સુધારાનો પૂરો ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે ન્યાયાધીશને પૂરેપૂરું સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ ખાતાની જિનજરૂરી વૃદ્ધિ બંધ થવી જોઈ એ એના બે તાજ દાખલા ખાનદેશ જિલ્લાના ભાગલા તથા બંગાળના ભાગલા બતાવી શકાય ”

છેવટે એ બધી સૂચનાના સાર રૂપે તેમણે જણાવ્યું કે, “ અધિકાર અને તત્તાનું એક અધિકારી પામેથી બીજા અધિકારી પાસે સક્રમણ થવાથી યોકો અને અધિકારીઓ વચ્ચે સદ્ભાવ પેદા નહીં થાય અગ્રેજી કેળવણીને લીધે બોકોમા નવી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ અને નવી કલ્પનાઓ પેદા થઈ છે જ્યાં સુધી આ રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને સંતોષવામા ન આવે ત્યાં સુધી પ્રજા ને અધિકારીઓ વચ્ચેનો ઝગડો બંધ નહીં થાય ”

૪૫

સરકારી દમન ને તેના પ્રત્યાધાતો

ફરી આપણે બંગાળ તરફ નજર કરીએ બારીસાલ પરિપદ પછી બોકોનો અસંતોષનો પારો સતત ઉપર ચઢતો હતો તેમા કેટલીક ઘટનાઓને લીધે બહુ જ વેગ મળ્યો પૂર્વ બંગાળમા તેમ જ દેશના બીજા ભાગમા પણ ગૌરા મિપાઈઓ દ્વારા સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર થયા અને જ્યારે તે શિખાઈઓ ઉપર કોર્ટમા મુકદ્દમા થતો ત્યારે એક કે બીજો કારણે તેઓ તેમથી અચક છૂટી જતા પૂર્વ બંગાળમા ત્યાના લેફ્ટનનન્ટ ગર્વનર દુલરના ગુરખાઓએ બંગાળી સ્ત્રીઓનો લાજ લૂટી છે, તે માટે અમે હવે દુલરનું જ ખૂન કરીએ, એમ બે જુવાનોએ આવીને પોતાને કહ્યાનું તેમ જ તેમને પોતે તે કામથી કેવી રીતે પાછા પાળ્યા તેની હકીકત સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના લખેલા તેમના મસ્મરણો પરથી જાણવા મહે છે

આ અગામા જ એવી એક ઘટના બની કે ‘તેને લીધે આખા દેશને જાગે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો ’

વીરનવાલી નામની એક સત્ત્વ અકારવર્ણની ગુપ્તાન છેકરી પોતાના બાપ પાસે રાવણપિંડી જતા માટે આગગાડીમાં નીકળી હતી ગાડી મધ્યસ્થ સ્થેન ઉપર આવ્યાથી તે સ્ત્રીઓની વેટિંગ રૂમમાં જઈને બેઠી સ્થેન ઉપરના ગોરા સ્થેન માત્તર મૂંની નજર તેના પર પડી, અને તેમે ધાકધમકી બતાવતે વીરનવાલીને પોતાની બેરડીમાં લઈ જઈ તેના પર બળાત્કાર કર્યો. છેકરી બેરડીમાંથી બાપા નીમ્બત્તી મૂરના નોકર ફાજલ ઉદીને તેને પકડી અને બીજી વાર તેના પર બળાત્કાર કર્યો આ ગુનાની ફરિયાદ પોલીસે કરવામાં આવી અને મૂર અને ફાજલ ઉદીને ૧૨ મુકદ્દમે દાખલ થયો પ્રથમ આ બંને આરોપીઓએ છેકરી માથે પોતાનો કસો નંબર થયો નથી એમ જણાવ્યું પણ દાખલ તપાસ તેમની વિરુદ્ધ જતા તેમને પોતાનો પેતરો બદલ્યો અને છેકરી જ ખરાબ ચાલતી છે અને તેની એ કૃત્યને મૂરેપૂરી નમતિ હતી એમ જણવાની ઘટનાત કરી વીરનવાલીના બાપ અને સસરાએ આવીને તેના સદ્વર્તનની કોર્ટને ખાતરી આપી પણ નવ જોરાઓની જૂરીએ આરોપીઓનો બચાવ માન્ય કર્યો અને તેઓ નિદોષ છે એમ જાહેર કર્યું અને ન્યાયક્ષેત્રે તેમનો મત માન્ય રાખી આગાધીઆગે છાડી મૂક્યા !! જજરાએ લખ્યું કે, “અમેરિકા જેવા દેશમાં આવો બનાવ થાત તો લોકોએ કોર્ટની તપાસની વાત જોયા વિના ગુનેગારને પિંજાવી રિજાવી. તેને જીવતો બાપી નાખ્યો હોત એક મહમની લાજ લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે એક ઇન્ડોવાનને ૨૦ વરસની મખત મજૂરીની નજા ઘાષ છે અને વીરનવાલીનો ભવ બગાડનાર ગુનેગારો સાથે નિદોષ છૂટી જાય છે એ ન્યાયવતાનું અપમાન છે, તેનું પ્રત્યક્ષ ખૂન છે.”

મછીના જ અપારાધિયામાં કલકત્ત થયેલા જીવનથી કટાણી વીરનવાલીએ આત્મહત્યા કરી કમરાજ લખ્યું, “હિંદી લોકોમાં જે બે ઇન્ડિયન લોકોથી પોતાની સ્ત્રીઓની આત્મહત્યા કરવાનું સામર્થ્ય નથી એમ જોઈને વીરનવાલી પોતાના ખટવાની અમીર ધરમેશ્વરના ન્યાય મંદિરમાં રજૂ કરવા ગઈ છે.”

વીરનવાલી પરના અન્યાયનારની હકીકત લોકમાન્યના કાન પર ગઈ તે વખતે તેઓ પ્રવાનમાં હતા અને તે સ્થાનથીને ગુસ્સો, દુઃખ અને દેવને દેવને પરિણામે આખી રાત તેમને ઊંઘ આવી નહીં, એમ ગંજાધરચવ દેશપાં. પોતાના સંસ્મરણમાં જણાવે છે

પૂર્વ બંગાળમાં સરકાર તરફથી દમનનો દોર ચાલુ હતો તે જ વખતે અથવા તેના એક અંજ રૂપે જ રાષ્ટ્રીય હિંસાચાલના વિરોધમાં ઢાકાના નવાબે દેખાવો કરવાની શરૂઆત કરી ઠેકઠેકાણે રમખાણો થયા. હુલ્લડોમાં મુમલમાનોએ હિંદુઓના દુકાનો ને માલમતા છોડેલાં લૂટવાની શરૂઆત કરી સીઓ પણ અન્યાયો કર્યા, અનેક હિંદુ વિધવા સાથે નિકા કર્યા તેમ છતાં સરકારે કશા પગલા ન લીધાં એટલું જ નહીં પણ હિંદુઓને જ દબાવવાનું ચાલુ રાખ્યું ભાગલાની નીતિને ટેકો આપનાર નવાબની પ્રાતીય તેમ જ વડો પાસણમાં નિમણૂક કરવામાં આવી અને તેને સરકારે ત્રણ લાખ રૂપિયાની લોન આપી.

એટલે કાલિકારોઓનું બંગાળી પત્ર ડુગાન્ટર, બંગાળી દૈનિકો લખા અને નવશક્તિ, પાંચ ને અરવિંદબાબુનું વડે માત્રમ વગેરેએ સરકારની ખૂબ સખત ટીકા કરવાનું શરૂ કર્યું અને ઉગ્ર ચાષ્ટવાદનો પ્રવાર ચાલુ રાખ્યો. સરકારે એ છાપા પર ખત્તવા શરૂ કર્યા તેમાં વડ માત્રમ પણ કલકત્તાના પ્રેસિડેન્સી મજિસ્ટ્રેટ કિંગ્સફર્ડની કોર્ટમાં ચાલેલા કેસમાં બિધિનર્થક પાને 'આ ખટલો અન્યાયી છે, અને દશના સ્વાતંત્ર્ય તેમ જ જાતેર શાંતિના દષ્ટિથી અહિંતકારક છે એમ મને લાગતું હોવાથી તેમાં ભાગ લેવા મામે મારે નૈતિક વાધો છે,' એમ કહી સાચી આપવાનો ના પાડો, તે બ લ તેમને છ માસનો સજા કરવામાં આવી એ જ મજિસ્ટ્રેટે એક જુવાન છોકરાને અરવિંદ ઘોષનો ગિરફતારોના વિરોધમાં વિદ્યાર્થીઆઅ કાઢેલા શાંત સરઘસ થર લાઈ ચલાવનાર ગેસ સાઈન-ટને પકડાવવા બદલ ફટકાની નજા ફરમાવા અને તેનો અટના કૂટાણો અમલ કરવામાં આવ્યો કે છોકરો અધમૂઆ થયો.

આ ઘટનાઓને પરિણામે તા ૩૦ અપ્રિલ ૧૯૦૮ને રાજ કિંગ્સફર્ડ —જની બદલી સવામતી ખાતર બિહારના મુજફ્ફરપુરમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ જજના હોદ્દા પર થઈ હતી — તેને મારો નાખવાને ઈસદે બોબ ફેકવામાં આવ્યો. પણ કિંગ્સફર્ડને બદલે મિસિય અને મિસ જેન્ડો નામની બે બહનો તેનો ભાગ બની નાખ ફેકનાર ખુદીયામ બોસને ફાસાની સજા કરવામાં આવી ને તેના સાથો પ્રફુલ્લ ચાકીઅ પોતે પકડાશે એમ લાગતા પિસ્તોલ વડે પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો.

આ બનાવને પરિણામે છૂપો પોલીસની પ્રવૃત્તિ ખૂબ વધી પડી અને માણિકતોવાના બગોચામાં જ્યાં અરવિંદ અને બારોન્ડ્ર ઘોષ વગેરે રહેતા

હતા ત્યાંથી એક નાનકડું બોંબનું ઘાખાનું પોત્રીતે ચોવી કાઢ્યું અને ત્યાંથી અરવિંદ, બારીન્ડ વગેરે ઉપ માણસોને ગિરફતાર કરી તેમના પર અડીપુના મેથન ૪૪ જા ૧૭ કામ રવાવવામા આવ્યું અને તેના પડધા હિંદુસ્તાનમા ૬૪ નહોં પણ વિવાદત સુધી પહોંચ્યા ખગ્લો ઠવકતા હાઈકોર્ટ સુધી ગયો અને ૧૪ જામને જુદી જુદી સજાઓ થઈ તેમા બારીન્ડ, ઉપેન્ડ, હેમચન્ડ અને ઉ વાનકરને કાળા પામીની સજા થઈ પણ ચિત્તરજન માટે કોંવા સુમર્થ બચાવને કારણે આ બાબા કાવતરાના નાવક ગણાતા અરવિંદ નિદોષ છૂટ્યા બાગેથી નેન્ડ જોન્વાનાં તાજનો માર્કોના સામીદા બન્યો તેથી સત્યેન્ડ મમુ અને કનૈયાલાલ દત્ત પિન્તોલ વતી અલીપુર જેલમા ૬૪ તેનુ ખૂન કર્યું તેમના પર કામ ચાલી તેમને ફાંસીની મજા થઈ, જે તેમણે ખુદીગમની જેમ ભારે બહાદુરીથી હસને મોકલે સ્વીકારી કાવતરુ ઉધાડુ પડીને તેનો આવો ફેજ આપ્યા છતાં કાલિકાને મળના બીજ વીશે પર તેની કથી બસ થઈ નહોં અને તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ ૬૪ રાખી અને પરદેશી નાણા મેઈ જાનતા નિવરણ વિનાનુ પૂર્ણ ન્વચાલ્ય અ અમારુ ક્ષેષ છે અમ તેમા છ-ચોક કહેતા ગ્યા

પગનમા પણ વાતાવરણ ઉઠા બની ગયું હતું ‘સિવિલ એન્ડ મિલિટરી જેન્ટલ’ જેવા છાપા સુચિતિત હિન્દીઓને ‘બનવિગ બી. એ’, ‘બેમ પ્રોર્ન બી એ’, ‘અન અનન્વાનર્ડ ગોનિવિગી ઓફ ધ સ્કૂલ’ વગેરે રાવે તેમ ગાયો દઇ તેમનુ અપમાન કરવા લાગ્યાં પણ તેમના આ વાલિયાત લખાણ બંધ વિગીરી થાય છે અમ કહેવા ઉપરાંત તે પ્રાતના ગવર્નર ઇન્ચાર્જને કથુ કરવાની ના માગી

બિલ્ડુ જિંદા ને વચ્ચી જેવા છાપા પર ખટલા કગવામા આપ્યા રાવળપિડી વગેરે ઠેકાણે થયેલા તોફાનોનાં જવાબ રી લાચા હસરાડ વગેરે જેવા પ્રતિષ્ઠિત લોક-નેવમે પર નાખી તેમને અગ્નિવતમા લીસા ને મહિનાઓ સુધી જેલમા પૂરી રાખ્યા પછી જતાં તેની સામે મેઈમાં કામ રવાવવામા આવ્યું ત્યાં તેમની સામે રજૂ કરવામા આવેલો બરા મુરાલો બનાવે છે એમ ત્યાંથીજે જણાવ્યું ન તેમન નિદોષ છોડી મૂક્યા

લાચા લગમતરાય તથા અજિતમિલને દેશનિવાસ ની માગને ગવાના કરવામા આવ્યા

આ ૧૭ વર્ષેથી વીરનવાતી મગના અત્યાચારની ઘટના પણ આ ૬૪ અરસામા થઈ હતી અને તેમાં ત્યાજનુ ૩૩ ફાંસ થયું તે આપણે જોયું

મુઝફ્ફરપુરમાં થયેલા બૌબના પડાકાને લીધે ચોમેર ભયનું વાતાવરણ ફેલાયું. પાવોનિયર ને જણિયા લેવા પત્રો 'વેટ, વેર'ના પોકારો કરવા લાગ્યા. ને સંજનિય અને વિનાત પક્ષના લોકો બેબાકળા બની જઈને ચિત્તશાંતિ ખોઈ બેઠા. નરકાર પણ ગભરાટમાં પડી એવે વખતે જરાય મોભ પામ્યા વિના પરિસ્થિતિની મામાસા નોડરપણે કરવાનું કામ સ્વસ્થ ચિત્તે કેસરી દ્વારા લોકમાન્યે શરૂ કર્યું. નિરાશામાંથી જન્મેલી બોમની પ્રવૃત્તિ "દેશનુ દુ"વ" છે, તે સરકારના જીલ્લામનો કેવળ પ્રત્યાધાત છે, તેમ જ તેને કાપમની દબાવી દેવી હોય તો છુ કરવું જોઈએ તેનું તેમણે પ્રતિપાદન શરૂ કર્યું.

૨૨ મી મેએ ટિબક અને મહારાષ્ટ્રના બીજા ૨૪ રાષ્ટ્રીય મમના નેતાઓએ મુઝફ્ફરપુરના અત્યાચારોને વખોડી કાઢનારું એક નિવેદન કર્યું. તેમાં જણાવ્યું કે,

"બગાવના કેટલાક યુવાનોએ તાજેતરમાં જે હિંસક કૃત્યો કર્યા, જેને પરિણામે ંટલીક શોચનીય પ્રાણહાનિ થઈ, તેથી અમને આશ્ચર્ય દુ ખ થાય છે.

"અમારી એવી ચોક્કસ માન્યતા છે કે, આ દુ ખદ બનાવો નરકારે કુજેલી લોકમતની નતત અને લાબા વખતની અવગણના અને સતત અખત્યાગ કરેલી જીલ્લામની નીતિને કારણે અને તહીં કે કોઈ લોકનેતાના લેખો કે ભાષણોને પરિણામે થયા છે.

"અમારી ખાતરી છે કે, ચાલુ પરિસ્થિતિનો સાચો ઇલાજ દમન કે જીલ્લામના મગલા ભરાવામાં નથી, કારણ કે તે નિષ્ફળ જ જવાના છે. પણ લોકોનાં રિયાદોનું સીધું નિગમણ કરવું, ઉદાર મનથી અને દૂરદષ્ટિવાળી મુત્તમીગીરીથી લોકોનાં મોજ મામણીઓ અને આકામીઓ સતોષવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ આનો સાચો ઉપાય છે."

પર નોકરશાહીની ખાતરી જીતી જાતની હતી તે એમ માનતા હતા કે સંજકીય ચળવળિયા લોકોના ઉશ્કરણી કરનારા લેખો અને ભાષણોને લીધે વાતાવરણ તગ બનીને આવા અત્યાચાર થયા હતા અને તેથી અ પ્રવૃત્તિને જાડમૂળથી ઉખેડી નાખવા માટે તોમ જાત જાતના પ્રેસ અકટ લેવા કાલમ કરવાની અને તેની રૂએ છાયાઆના તંત્રીઓ પર ખટલાઓ કરવાની ગઢઆત કરી, અને ૨૪ જૂન ૧૯૦૮ ને રોજ કેસરીના તંત્રી લોકો ટિબકને માા ગિરફતાર કર્યા તે ખટલાની હકીકત આખરે સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં જોઈશું.

રાજદ્રોહનો બીજો મુકદ્દમા

વિજય રામના ભારતમંત્રી બોર્ડ મોઢી વારવાર ના પાડતા હતા છતાં તેમના જ પત્રમોના એક વાક્યનો પોતાને અનુકૂળ અર્થ ઘટાવી, ‘મેન ઓન ધ સ્પોટ’ ને પોતાને ચોખ્ખા લાગે તેવું તાત્કાલિક પગલું ભરવાની જે છૂટ હોય છે તેનો પુરેપૂરો લાભ લઈ, અને વાઈસરાય બોર્ડ મિન્ટોને પણ ખજર થાવા દીધા વિના મુબઈના ગવર્નર સર જ્યોર્જ કલાર્ક (પછીના લાર્ડ નિડનહૅમ) લોકો ટિજકની ધરમકડ કરવાનો હુકમ આપી દીધો અને તે મુજબ તેમને ૨૪ મી જૂને મુબઈમાંથી (૧૨-તા) કરવામાં આવ્યા ટિજકનું મુબઈ જવાનું કારણ એ હતું કે તેમના મિત્ર કાઠ પટના તત્તી પ્રો. શિવરામ મહાપેઠ પરાંજપેને ૧૨ મી જૂને રાજદ્રોહના આરોપમાં જ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા હતા. તેમને તેમના બંધાવ ઈ ને માં જમીન પર છેડાવવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો હતો.

મુબઈ જવા માટે ટિજક પૂના ઝુઘને આવ્યા તે જ વખતે છૂપી પોલીસના એક માણને આપો તેમના મિત્રને એવી ખજર આપી કે ટિજકને પણ ગિરફતાર કરવાનો સંકાર તૈયારી થઈ રહી છે એટલે ‘જાતે મુબઈ જવાનું મોટું રાખી ઘેર પાછા ચાલો ને જે કંઈ તૈયારી કરવા હોય તે કરો લો,’ એમ પેલા મિત્રે મુવલ્યુ ટિજકે તેને જવાનું આપ્યો, “ઘેર જઈને છુ લશ્કર વગેર નામગ્રાં લેનાં કરવાની છે કે કિ નેનધી કરવાનો છે? સરકારે જાખા દેશની જ લેલ બનાવો દાખા છે અગે એક મોટા આગ્રામાંથી મને નાના આગ્રામાં લઈ જશે અગુ જ ન? તે માં તૈયારી થી કરવાની?”

મુબઈ ગયા પછી પરાંજપેને જમીન પર છેડાવવામાં તેઓ મફત થયા ૨૪ મીને રોજ તેઓ નવારમાં બહાર ગયા હતા તે વખતે ગ્રાંધ માણુન ચરણગૃહમાં આવીને ખજર આપી ગયા કે અના કલાક પહેલાં જ ટિજકને મકડવાના વારં પર ટ્રેનિંગની મેજિસ્ટ્રેટની નહીં થઈ છે ટિજક પાછા આવતા તેમને આ નમણ્યાર આપવામાં આવ્યા એટલે “જે દૂબળા રાષ્ટ્રમાં પ્રતિકાર કરવાનું મામરું નથી તે રાષ્ટ્રના આનેવાનને

આવી બાતમી આગળથી મને તોય શા કામની?" એવા ઉદ્ગાર કાઢી આરામ લેવા માટે તે આડા થયા ને સૂઈ ગયા ઊઠ્યા પછી તમારુ વોરંટ હજી કેમ આવતું નથી, એમ મિત્રોને પૂછ્યુ એટલામા પસજપે ત્યા આવી પહોચ્યા તેમને કહ્યુ કે, "તમારો મુકદ્દમો તમે પોતે જ ચલાવો, હુ પણ મારો પોતે જ ચલાવવાનો છું" એટલામા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ વોરંટ લઈને આવ્યા તેને ઉદેશીને બોલ્યા, "વોરંટ પર મહી થયાને તો ચાર કલાક થઈ ગયા તમારુ શાણું પાસે હોવા છતા આટલી વાર શાથી થઈ? વહેલા આવ્યા હોત તો જામીનની અરજી કરવાય વખત મળત" અને જાણે રોજના જેવા જ ડોર કામે બહાર જવાનુ હોય તેમ અંગરખો ને પાઘડી પહેરીને પોલીસ અમલદાર સાથે નીકળી પડ્યા.

એ જ દિવસે કેટલાક પોલીસ અમલદારો પૂના ગયા અને ત્યાની પોલીસની સાથે તેમણે ટિજકના રહેવાના મકાન પર તેમ જ કેસરી કાપા લય પર દરોડો મારી ટિજકના કુટુંબીઆને એક ઓરડામા ખમેડી દીધા ને બધે તાળા મારીને પહેરો મોકલો દીધા બીજા દિવસે બન્ને જગ્યાઓનાં ઝીમ્બર્વૂર્વક ઝડતી લઈ કેટલાક કાગળિયા કબજે કર્યા ટિજક અવારનવાર સિલગઢ પર રહે છે એટલા માટે ત્યાના મકાનની પણ ઝડતી લેવા માટે પૂનાના નિગી મેજિસ્ટ્રેટ ઝડતી વોરંટ પર શેરા કર્યો ને ત્યાના કબાટ વગેરે તોડીને ઝડતી લેવામા આવો પણ ત્યા કશુ વાપાજનું મળ્યુ નહીં

બીજે દિવસે ધરમકડના સમાચાર બધ ફેલાયા એટલે મુબઈ પૂનામા તો લોમેએ પોતાના રોજના વહેવાર બધ કયા અને ચામેર ગમગીનીનું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયુ કેટલાય લોકોએ તે દિવસે ખાધુ પણ નહીં

તે જ દિવસે સવારે લોકમાન્યને પ્રે મેજિસ્ટ્રેટ મિ અસ્ટનની આગળ હાજર કરવામા આવ્યા અને તેમના પર સજામાં જાહેરા તા ૧૦ મેના "રજાને ફર્દ" (દેશનુ કમનસીન) લેખ માગ છે પી. કોડની કલમો ૧૦૪અ ને ૧૫૩અની રૂઆ આરામ મૂકવામા આવ્યા ને ૨૯મી ૫૦ કામ મુલતવી રાખવામા આવ્યુ જામીન પર છાડવાની અરજી મેજિસ્ટ્રેટ નામંજૂર કરી, અને ટિજકને જેજરની જેવમાં મોકલવામા આવ્યા

૧૨મી મેના લેખ કદાચ ટિજકને તકસીરવાર ઠસવવા માટે નબળો પડે એમ ધારી તેમના ૯મી જૂનના લેખ "હે સ્વાય ટિકાઝ નાહીન" (આ ઉપાસે ટકાડ નથી) માટે અચળ વોરંટ કાઢી ૨૯મી જૂનની સવારે

તેમના પર જેવમા જ બજાવવામા આવ્યું અને એ બન્ને વોરનેનું કામ તે જ દિવસે બપોરે સાથે ચાલીને મુકદ્દમા મુનઈ ઘાઈકોર્ટની ફોજદારી સેશન્સ થઈ મોકલવામા આયો.

જામીન પર છેડવા માટે ટિપ્પણ વતી ઘાઈકોર્ટના જજ આજણ ફરી અરજી કરવામા આવી તેની મનાવણી રજીએ થઈ. અગિયાર વરસ પહેલા ટિપ્પણ પર પહેલા રાજીનોડના મુકદ્દમા વખતે તેમની વતી તેમના વકીલ તરીકે બેરિસ્ટર દાવરે ન્યા. બદરુદ્દીન તખ્તખાન આજણ જે દલીલો કરીને ટિપ્પણને જામીન પર છેડાવેલા, તે જ દાવન આ વખતે ન્યાયપીઠના આગળ યગ્યા ટિપ્પણની વતી મિ. જિલ્લાએ કરેલી તે જ દલીલોને નામજૂર કરી ને જામીન અરજી કાઢી નાખી. “જામીન અરજી નામજૂર કરવાનું એક જ કારણ હોઈ થયે કે, આરોપીને જે છૂટો મુકવામા આવે તો તે મુકદ્દમા માટે કોર્ટ આગળ હાજર ન રહે એવી ખાતરી હોય,” એવા દલીલ બે. દાવરે ૧૮૯૭મા કરેલી તે જ હવે ન્યાયમૂર્તિ બનેલા દાવરે “આરોપી મુકદ્દમાના કામ વખતે હાજર રહેશે એટલા વાત જામીન અરજીનો વિવાર કરવા માટે પૂરતી છે એમ કહેવામા આવે છે તે મને માન્ય નથી. ટિપ્પણને જામીન પર છેડવું ડાખણ બધું નથી, એટલું જ નહીં પણ હું કેમ છેડી શકતો નથી તેના કારણે જણાવવા તે પણ મનાવબરેલું નથી.” એમ કહીને અરજી કાઢી નાખી.

હજી જુલાઈએ તરફારી વકીલ એડવોકેટ જનરલ એન્સને મુકદ્દમા ખૂબ મહત્વનો હોવાથી સ્પેશિયલ જરી માટે અજી કરી મા. ઈસી કરી ખરી રીતે આવી મા. ઈસી નામાન્યપણે આરોપીએ કરવાની હોય પણ અહીં નરકાગને નામાન્ય જુલનો કદાચ બનેલા નહીં બેગ હોય તેથી તેમ જ આવી મા. ઈસી કડી સ્પેશિયલ જૂરીમા મોગ બા. ઈના યુનેશિયન હોમે આવે છે, તેઓ મરાઠી જામના હોતા નથી ખરું જેના આ મુકદ્દમા પૂનામા ચાલેલા જેઈતો હતો. ટિપ્પણ પર સજા સામે તેમ જ ગોરાઓ સામે ડરેન્સની કરવાના આરોપો હોવાથી યુનેશિયન હોમની બા. મની જૂરીમા હોય એ ન્યાયની દ્રષ્ટિથી એમ જ છે સ્પેશિયલ જૂરી આપવી જ હોય તો મરાઠીના જામકારાની આપો, નહીં તો નામાન્ય જૂરી જ રાખો વોરે દલીલો ટિપ્પણ વતી બે. બે. ટિપ્પણ કરી પણ ન્યા. દાવરે ‘આ પાના ટિપ્પણ’ સ્પેશિયલ જૂરીનો સુખ કર્યો, અને મુક માનુ કામ ૧૩મી જુલાઈના ચાલેલા એમ જાહેર કર્યું.

મુકદ્દમો થઈ થાય તે દિવસે મુબઈમાં હુલ્લડ વગેરે ન થવા પામે એટલા માટે સરકારે સારી પેઠે બદોખસ્ત કર્યો હતો. ૧૨ મી ને ૧૩મીને રોજ થહેરમાં ને ખાસ કરીને મજૂર લતામાં લશ્કરની કૂચ કરવામા આવી બહારથી પાત્રુ લશ્કર મળાવવામા આવ્યું ને કેટલુક લશ્કર મિલ વિસ્તારમા ગોઠવી દીધું. ૧૨મી ને ૧૩મીને રોજ મિલો બંધ હતી. મુકદ્દમા વખતે ટિળકને જોવામાથી હાઈકોર્ટમા લાવતા રખેને કંઈ ભાજગડ ઊભી થાય તે ટાળવા માટે તેમને ૧૨મી જુલાઈની રાતે જ હાઈકોર્ટના મકાનમાં લાવીને રાખવામાં આવ્યા. તેમના પર જોરા સોલ્જરોનો પહેરો ગોઠવી દીધો અને પાસેના યુનિવર્સિટીના મકાનમા એક જોરી પલટન તૈયાર રાખવામા આવી.

જૂરી આગળ આપવાના પોતાના ભાષણની તૈયારી કરવા માટે ટિળકે કેટલી મહેનત લાંબી તે જાણવા જેવું છે : "ઓરડીમા એક ટેબલ પર ચોપડીઓનો એક ઢગલો ખડકેલો હતો, ને પામે જ કાગળની કેટલીક કાપણીઓ હતી, ઓરડોની બહાર યુરોપિયન સર્જન્ટ પહેરો ભરતો હતો રાતે નવ માડા નવ વાગ્યે લોકમાન્યે ભાષણની તૈયારી થઈ કરી. મઠ મતિથી વિચાર કરતા કરતા ઓરડોમા બે ત્રણ આટા મારે, પેલા ઢગલામાથી એક ચોપડી ઉઠાવે, તેનું જોઈનું પાનું કાઢી તેમા એક કાપણી મૂકે, અને ચોપડી બંધ કરી બીજા ટેબલ પર મૂકી દે ફરી વિચાર કરતા કરતા બે ત્રણ આટા મારે, ચોપડી ઉઠાડે, નિશાનો મૂકે, ને તે ચોપડી જુદી કાઢી મૂકે... ફરી તેજ કમ. એમ એક વાગ્યો, દોઢ વાગ્યો, તોય એમનો કમ ચાલુ જ! પેલા માર્જન્ટને ઊંઘ આવવા માડી એટલે તેણે લોકમાન્યને કહ્યું, "સાહેબ, હવે બહુ મોડું થયું છે હવે થોડોક આરામ લેવો જોઈએ એમ તમને નથી લાગતું?" એટલે લોકમાન્યે કહ્યું, "કેમ? તને ઊંઘ આવે છે કે? ઊંઘ આવતી હોય તો ચૂઈ જા હું કંઈ બાગી જવાનો નથી" માર્જન્ટ મૂંઝવેમાં લોકમાન્યનું કામ ચાલુ જ હતું. પાંચ વાગ્યે છેવટની ચોપડીમા કાપણી ઘાલો તે તેમણે નીચે મૂકી દીધી ચૂતેલા માર્જન્ટને બૂમ પાડી જગાડ્યો ને કહ્યું, "મેં માડું કામ પૂરું કરી દીધું છે હવે હું થોડો આરામ લઈશ" માર્જન્ટ આખો ચોળતો ચોળતો ઊઠ્યો ને પોતાનો ગણવેશ ઠીકઠાક કરતો બોલ્યો, "તમારો આભાર, સાહેબ," અને પહેરો ભરવા માંડ્યો લોકમાન્ય આજી ઘણા ને તરત ધોરવા માડ્યા.

તા. ૧૩મી જુલાઈને રોજ બાદશાહ વિ. ટિળકનો મુકદ્દમો થઈ થયો. મરકાર તરફથી ઓર્ડરોકેટ જનરલની મદદમાં ત્રણ સહાયકો હતા,

જ્યારે ટિળક પોતે જ પોતાના બચાવનું કામ ચલાવના હતા અને તેમની મદદે ખાપડે, કરદીકર, બેંચિસ્ટા, ઇ. માન જણ હતા જે લેખ માટે કરેલા ચારે આરોપોનું કામ સાથે ચલાવવા અંગે ટિળક તરફથી વધિ ઉઠાવવામા આવતા પહેલા લેખને અંગેનો કલમ ૧૫૩અ વાળો આરોપ ચરકારી વકીલે પાછો ખેંચવાનું કબૂલ કરી કાયદાના વધિાનુ નિરાકરણ કર્યું. આ ત્રણે આરોપો અંગે ટિળકને પાંજરામાં ઊભા કરી પૂછવામાં આવતાં મને આ આરોપ કબૂલ નથી, હું નિર્દોષ છું, એમ તેમણે કહ્યા પછી તેમને પાછા પોતાની ખુરસા પર બેઠવાની રજા આપવામાં આવી વાંધાભરેલા લેખોના ભાષાતર અંગે ટિળકે શરૂઆતમાં જ, ભાષાંતરોમા ઘણી ભૂલો છે, ને તેને આધારે આરોપો ઘડાયેલા છે તેની મામે મારે વધિ છે, એમ જણાવ્યું. પછી જૂરીની વરણી થઈ તેમાં કુલ નવમાથી છ મુજેષિષનો, એક મલ્ટ્રી ને બે પારસી સદ્ગૃહસ્થો આવ્યા.

આશિખ લેખોમાંથી કયા ચોક્કસ ભાગોને આધારે આરોપ કરવામાં આવ્યા હતા તે હરિયાદમા બતાવેલું ન હતું, તેથી તે જણવાની ટિળકે માગણી કરી; ત્યારે આખા લેખો પરથી જ આરોપો મૂકવામાં આવ્યા છે એમ તેમને જણાવવામાં આવ્યું હરિયાદી ૫૫ માટે એ બહુ સગવડભર્યું હતું પણ તેથી ટિળકને પોતાનો બચાવ કરતી વખતે વાકચે વાકચનો ખુશમો કરવાની જરૂર પડી.

સરકારી વકીલ બેરિ. ઇનવેરિરીટીએ પોતાનું કામ લગભગ ૧ વાગે શરૂ કર્યું. જે કલમોની રૂએ આરોપો મૂકવામાં આવ્યા હતા તેનું વિવરણ કર્યું; જે લેખો પરથી આરોપો મૂકવામાં આવ્યા હતા તેના લગભગ બધાં વાકચો પર તેણે ભાષ્ય કર્યું પહેલા લેખના મથાળાનો (૨૭મું ફર્ડેવનો) અંગ્રેજોનું રાજ્ય અહીં છે તે જ વસ્તુતઃ દેશનું કમનસીમ છે એવો અર્થ તેણે ઘટાવેલ. પછી આશિખ લેખોના અંગ્રેજી ભાષાંતરકાર શ્રી જોષીની જુલાની થઈ, ટિળકે તેના ખૂબ સખત ઊલટ તપાસ કરી ને ભાષાંતરના અનેક ભૂલો કોર્ટની નજરે આણી.

પછી ટિળકના ઘરની અને કેન્દ્રી કાર્યાલયની ઝડપી દરમ્યાન દેખવાના ખાનામાંથી જવાબગામી સ્ટ્રોક પદાર્થો અંગેનાં બે પુસ્તકોનાં નામ લખેલું એક કોરું પોસ્ટ કાર્ડ પોલાને કબજે કર્યું હતું તે ઇન્સ્પેક્ટર સચીવનનાં માની દરમ્યાન દાખલ કરવામાં આવ્યું. તે સામે ટિળકે વધિ ઉઠાવ્યા છતાં કોર્ટે તેને પુરાવામાં સામેલ કરી લીધું. એટલે પોસ્ટકાર્ડનો ખુશમો કરી

શકાય તે માટે ટિળકે જુદાં જુદાં છાપાનો કાપડોઓ તાપડ કરી પરિણામે જ્યાં આપવાનો તેમનો હક હતો રહ્યો.

ત્રીજે દિવસે એટલે કે ૧૫મી ને રાજ ટિળકે પોતાનો લેખિત જવાબ આપ્યો તે માટે ફરિયાદો ચાલના વકીલના જવાબ માટેના ભાષણમાં કોઈ નવા મુદ્દા ઉગમિત થયે તો તમને તેનો ખુલાસો કરવા રજા આપીશ, એમ ન્યાયાધીશે જણાવ્યા પછી ટિળકે જૂરીને જણાવે પોતાના ભાષણ શરૂ કર્યું. આ ભાષણ ક્ષણ માત્રાર દિવસ અથવા ૨૧ કલાક ને ૧૦ મિનિટ વાગ્યું તેમાં લોકમાન્યે રાજદ્રોહનો કાષ્ટદો, આગમિત લેખોનો ઉદ્દેશ, ભાષાતરોની ભૂલો, ઉતાવળો દાખલ કરવાનો હેતુ, જૂરીનાં કર્તવ્યો ને અધિકારો, મુદ્દાસ્વાતંત્ર્ય, હિન્દની રાજકીય પરિસ્થિતિ વગેરે વિષયોનું બહુ જ માધિક અને નમરૂં વિવેચન કર્યું તેનો રૂબે રૂબ અર્થો આપીશું.

“મારા મરાઠી લેખોના અંગ્રેજી ભાષાતર પરથી નારા પર જે આગેપો મુકવામાં આવ્યા છે તે તદ્દન ચેરવાજની છે. મારા મૂળ લેખ અને અહીં રજૂ કરેલાં ભાષાતરોએ સાવ ભિન્ન વસ્તુઓ બની છે. ભાષાતર પરથી લાગણીક કે ધ્વન્યર્થ ન કાઢવા જોઈએ. તમે નથી અમારા સમાજનું જ્ઞાન ધરાવતા કે નહીં અમારી ભાષા જાણતા, અટક ભાષાતર પરથી તમે મને દોષી ઠરાવો એ ભવકર વસ્તુ કહેવાય ખરું જોતાં મારા લેખોથી કેતરાના વાચક પર શી અમર થઈ છે તે બતાવવાની જરૂર છે પણ તેમ કરવા માટે પુરાવો ફરિયાદો આપેલાં નહીં પ્રદર્શનમાં લાક્ષિણ ગણરી (જેમાં જુદી જુદી જાતના અરીસામાં માલમના ચહેરાના વિકૃત લાવજનક પ્રતિબિંબો દેખાય છે) હોય તે થોભે, પણ અ ગણરી લાઈકોર્ટના ભાષાતર વિભાગમાં આવે ત્યારે તે હાન્ય ઉગજવવાને બદલે એક કરુણ વસ્તુ બની જાય છે.

“જે કલમની રૂઆ મારા પર આગેપો કરાયા છે તે કલમ ૧૨૪અના વાસ્તવિકપણે બે ભાગ પડે છે : પહેલો ભાગ રાજ કે કાષ્ટદા વડે પ્રસ્થાપિત સરકાર પ્રત્યે દ્વેષ, નિરસ્કાર કે અપ્રીતિ પેદા કરવા અંગેનો છે પણ આવો આરોપ મારા ઉપર ન લાઈ શકે, કારણ એવું કોઈ કૃત્ય મેં કયાના પુરાવો ફરિયાદો પામે આપેલો નથી તેથી કલમનો પહેલો ભાગ અહીં લાગુ પડતો નથી બીજો ભાગ દ્વેષ, નિરસ્કાર કે અપ્રીતિ પેદા કરવાના ‘પ્રયત્ન’ને લગતો છે એ પ્રયત્ન તો કાષ્ટદાની ચાક્કસ ભાષામાં ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે વ્યક્તિના મનમાં ગુનો કરવાનો સ્પષ્ટ હેતુ હોય ને તે નિષ્ફ કરવા માટે તેણે પોતાનાથી બની શકે તે બધું કાર્ય, પણ તેના કાબૂ બહારના

કારણોને લઈને એ પ્રવૃત્તિ પણ ન પડ્યો હોય ‘કૃત્યનુ સ્વાભાવિક પરિણામ એ જ છે જે કૃત્ય કરવા પાછળનો માનવનો હેતુ હોય છે’ એ સામાન્ય વહેવારના નિદાન પર અહીં આધાર રાખવો યોગ્ય ન ગણાય પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને હેતુ પ્રસ્થાપિત કરવો જોઈએ પણ અહીં, હેતુ સિદ્ધ કરવાની જવાબદારી આરોગી પર નાખવામા આવી છે વન્નુત અ કામ ફરિયાદીનું હોય, એટલા પૂરતો આ કાયદો જ લેપિત છે, પુરાવાના કાયદા અનુસાર આરોગી નિર્દોષ છે એમ માનીને જ વાલ્કર જોઈએ ગુનાનું દરેક અંગ પુરવાર કરવાની જવાબદારી ફરિયાદીની છે

“ મેં લેખો લખ્યા તે દેશમાં જે બોબની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે અને છેન્ને મુઝફ્ફરપુરમા બોબ ફટવાની જે દુ ખદ ઘટના બની તેને જો એક જવાબદાર પત્રકાર તરીકે લખ્યા હતા. દેશમા કેવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેનો અહેવાલ સરકારને જમાવવા તેમ જ તે માટે યોગ્ય ઉપાય થા હોય શકે તેની સલાહ આપવાનો પણ ઉદ્દેશ આ લેખો લખવામા હતો ઉપરાંત બોબની ઘટનાને અંગે દેશના એ જો ઇન્ડિયન તેમ જ વિલાયતનાં છાપાઓએ જે ટીકા કરી તેને પણ જવાબ આપવાની મારી ફરજ હતી જ આવે વખતે તમે જે પત્રકાર હોત તો શું કરત? વખત કટોકટીનો છે એટલે બોબની વાત છોડીને વેદાંત વિષે, મિત્રતાના એકાદ શિલાલેખ વિષે અથવા વિગાનનાં કોઇ નવી શોધ વિષે લખીને તમે સંતોષ માનત કે? અમે છાપા ચલાવીએ છીએ તે સ્વેચ્છ શ્રેયા કમાવવા માટે નથી ચલાવતા પ્રચલિત વિષયોની ને સાર્વજનિક પ્રશ્નોની જાહેર ચર્ચા કરી લોકમન કેળવવા માટે અમે છાપાં કાઢ્યા છે વારે વાર તત્ત્વચર્ચા .

“ મેં ટીકા કરી તે માટે મારા પર દુષ્ટ હેતુનો આરોપ કરવો એ અંકુશિત માનસનું લક્ષણ ગણાય ને તે માટે સજા કરવી એ કેવળ ફરજત જ ગણાય. પત્રકારની જવાબદારી ભારે છે તેમા જોખમ છે, પણ તે ખેડુ જ રશુ બોબને અંગે જ ચર્ચા ચાલતી હતી તેના એક ભા. ૨ પે જ મારા લેખ મેં લખ્યો હતો જે જો ઇન્ડિયન પત્રકારોનું, તા ત વાયોનિકનું, એમ કહેવું છે કે, બોબની પ્રવૃત્તિ જેનું પર્યવર્તન છે તે વળવળનો આરંભ કરનારા મોમાં પહેલે નંબરે ધારાગ્રાના દેશી સભ્યો, ત્રીજ નંબરે જે ખરાખ વસ્તુઓમાથી આછી ખરાખ લેવાની દષ્ટિથી અંગ્રેજી રાજ્યને આરમારનાત મહાત્તમાના નરમ દળવાળા આવેવાનો, ત્રીજ નંબરે રચયવ્યતા ગ મ દળના જાણી શોમે, તે પછી દેશી ભાષાના પત્રકારો ને છેવટે બોબ પ્રવૃત્તિ

અપનાવનારા ભાવનાપ્રધાન જીવાનો આવે છે એટલે આ ચળવળની પાછળ આ બધા લોકોનો હાથ છે. તેથી તે એવી સૂચના કરે છે કે, દરેક મોટા શહેરમાં કે દરેક જિલ્લામાં જે કોઈ તેજીની અથવા સમાજસ્વાસ્થ્યને નુકસાન પહોંચાડનારા ત્રાસવાદી (ટેરરિસ્ટ) લોકો હોય, તે બધાને એક સામટા પકડીને એવા તાકીદ આપવી જોઈએ કે, જો તમારા શહેરમાં કે જિલ્લામાં ફરી આવો ભયંકર પ્રકાર બને ને એક પણ માણસ તેનો ભોગ બને, તો તમારામાંથી દસ જણને ગોળી વડે હાર કરવામાં આવશે. બેરિયા પત્ર મિ કિંગસૂફને એવા પિસ્તોલ રાખવાની સલાહ આપે છે કે જેમાંથી પાસે આવનાર કોઈ પણ ગેટિંગો પર ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવી તેમને તરત હાર કરી શકાય તે છતાં કોઈ તે પિસ્તોલને જોઈ ન શકે કે તેને પિસ્તોલની બહાર કાઢવાની જરૂર પણ ન પડે! જ્યારે મેંટગેવેટ બેન્ક મિલિટી લખે છે, 'સરકારની દમનનીતિ હજી સફળ થઈ નથી તેનું કારણ એ નીતિ દમનની હતી એ નહીં પણ તે પૂરતી ઉગ્ર ન હતી એ છે. આ વાત જોટલી કડવી તેટલા જ સાચી છે. સહસ્રમુખી પ્રાણીઓના (ઝેરી માખના) માથા કાઢી કાઢવાનાં છરી વડે કાપવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં મર્ખાઈનું લક્ષણ છે'

"આવી રીતે એ ગ્વોઈડિયન પત્રો બેફાટ થઈને ગમે તેમ લખતા હોય ત્યારે અમારે પણ તેમનો દલાલોનો રદિયો આપી સરકારને ચોગ્ય માર્ગ સૂચવવો જ જોઈએ અમારું એમ કહેવું છે કે, લોકમતને અવગણીને બગાડાના ભાગલા પાડવામાં આવ્યા તેથી રવદેશો ને બહિષ્કારની ચળવળ પેદા થઈ સ્વદેશી ને બહિષ્કારની ચળવળમાંથી જોડના અનર્થો પેદા થાય છે, એમ જે સરકાર માનતી હોય તો પછી તેના કારણથી એવા ભાગલા જ પ્રથમ રદ કેમ ન કરવા? મુન્ડુરપુરમાં બાબ ફેકારો એ દુદેવ એ ગ્વોઈડિયન પત્રો કડક ભાષા વાપરેને બેફાટ વાહિયાત ટીકા કરે એ દુદેવ, અને સરકાર દમનનીતિનો અમલ કરે એ દુદેવ, અમ બધી રીતે દુદેવ સૂચવવા માટે મેં 'રજતુ દુદેવ' એ મથાળું કર્યું પણ તેનો પાયોનિયર પત્ર કેવો વિપર્યાસ કર્યો! માથું ચમકી જવાથી જ એ ગ્વોઈડિયન પત્રોનું તર્કદાસ્ય (ખોટું તર્કદાસ્ય) મર્કદાસ્ય બન્યું છે /

"એ ગ્વોઈડિયન પત્રકારોને જોટલી છૂટ છે તેટલી અમને પણ મળવી જ જોઈએ દેશો છાપાને જાતે ગાથે આપવાનો જ પોતાને ઇનશો મળ્યો હોય એમ તેઓ વર્તે છે અમારે તેમની સામે પોતાનો બચાવ કરવાનો

હક હોવો જ નહીં. તેથી તેમના કરતાં પણ અમને વધારે છૂટ મળવાની જરૂર છે.

“તમે મુદ્દત્ત-સ્વાતંત્ર્યના રક્ષક છો. હું અહીં ન્યાય માગવા માટે ઊભો છું, દયા કરો એમ કહેવા માટે નહીં. પ્રજાના હિત માટે લખવાની મારી ફરજ સમજીને મેં આ લેખો લખ્યા છે. સરકારનો મારા પર નારાજગી છે એ હું જાણું છું; પણ તેથી મને ન્યાય ન મળવો જોઈએ એમ ન કહી શકાય. સરકારનો મત સૌ છે તેની પરવા કર્યા વગર તમારે પોતાનો સ્પષ્ટ મત આપવો જોઈએ. મુદ્દત્ત-સ્વાતંત્ર્ય અને સરકારના કાર્યની નાપસંદગી ક્યાં પૂરી થાય છે અને મુદ્દત્ત-સ્વાતંત્ર્યનો દુરુપયોગ અને રાજદ્રોહ ક્યાં થઈ શકે છે એની નિશ્ચિત મર્યાદા આંકવી મુશ્કેલ છે. તેથી વ્યવહારમાં માલુમો આનો જોવો નિકાલ કરે તેવો તમારે કરવો જોઈએ. જાજ જેમ પોતાના ચુકાદા વડે કાયદાને વિશિષ્ટ વસ્તુ આપે છે, તેમ જૂનો પણ આપી શકે છે. રાજદ્રોહનો હેતુ હોતો કે નહીં તે ઠરાવવાનું કામ જૂનાનું છે. સરકારની રાજ્યપદ્ધતિ બાબત ફરિયાદ કરવી અને રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં હિસ્સો માગવો એ રાજદ્રોહ ન ગણાય. મારા ૧૨માં મેના લેખમાં મેં કહ્યું કે, ‘આવા અનિષ્ટ પ્રકારો ન બને એવા જો સરકારની ઇચ્છા હોય, તો તેણે પ્રથમ પોતાના રાજ્યપદ્ધતિ સુધારવી જોઈએ એવી અમારા સૂચના છે અને એ હેતુથી આ લેખ અમે લખ્યો છે.’

“કોઈ કહેશે કે તમારે જો અરકારને સલાહ આપવી હતી તો યોગ્ય અધિકારી પાસે જઈને રૂબરૂ કહેવું જોઈતું હતું. પણ પત્રકારનું એ કામ નથી. વળી તેમની મુલાકાત લેવાનો હું પ્રયત્ન કરું તો તેઓ મારા સાથે કેમ વતેશે તે પણ હું જાણતો નથી. પ્રચલિત વિષયોની અને જાહેર પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી તે દ્વારા લોકમત કેળવવા માટે અમે છાપા ચલાવીએ છીએ.

“દમનનીતિને વધારે ઉત્તેજનાવવાની સૂચનાઓ એંગ્લોઇન્ડિયન પત્રો તરફથી કેટલાય વખતથી કરવામાં આવે છે. તેમના એ ઝેરનો સામનો અમારે કરવો જ રહ્યો. અધિકારવર્ગના દોષો કંઈ આજ્ઞાકાવના નથી, કે ૧૮૫૦માં મિ. ઇવાન્સ બેલે લખેલું છે કે, ‘આપણે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય આપણા સ્વાર્થ ખાતર ચલાવીએ છીએ, એ વાત છુપાવવામાં કશો અર્થ નથી. પણ કેવળ પોતાના સ્વાર્થ પર નજર રાખીને રાજ ચલાવવું બરાબર નથી; એટલું જ નહીં પણ તેમ કરવું મૂખાંબીયું છે.’

“ફરિયાદ પાસના બૅરિસ્ટરે કહ્યું કે, મારે સત્તા જેઈએ છે હા, મારે એટલે લોકપાત્રને જરૂર સત્તા જેઈએ છે એ વાત તો મેં અધિકાર વિભાગથી માટેના શાહી કમિશન આગળ પણ કરેલી સ્વરાજ્ય માટે લડવાયા રાજદ્રોહનો ગુનો થતો નથી (આવે કલકત્તા હાઈકોર્ટનો ઠરાવ પણ છે) આજે કર આપનારા લોકોનો રાજ્યવ્યવસ્થા પર જરાય કાબૂ નથી. લોકોના સંમતિ વિના કાયદા કરવામા આવે છે એટલે પ્રચલિત રાજ્યપદ્ધતિ જોડુકમી (ડેમોક્રેટિક) નથી એમ શા રીતે કહી શકાય તે મને સમજતું નથી. કેટલાક લોકો કહે છે કે, તમે જે બોંબનો નિષેધ કરો છો તો તમે સરકારને તેની દમનનીતિમા મદદ શા માટે નથી કરતા? બાંજે માર્ગ જ ન રહ્યો હોય જાણે! બંગાળના જુવાનિયાઓ અરાજકવાદી (અનાર્કિસ્ટ) કે વિધ્વંસક છે એમ ન કહી શકાય. મેં એવા અનેકને તુરંગમા સબડી રહેલા જોયા છે. પણ જેનામા સ્વતંત્રતા માટે પ્રેમ નથી, જાને કાયદો કે વ્યવસ્થા જરાય ન જેઈએ અથવા સુનિશ્ચિત રાજ્યસત્તા હોવી જેઈએ એમ જેને ન લાગતું હોય એવો એક પણ માણસ મારા જોવામાં આવ્યો નથી

“પુરાવામા રજૂ થયેલા પોસ્ટકાર્ડ બાબત મારો ખુલાસો એ છે કે, મારે સફેટક પદાર્થો અંગે જે કાયદો થયો તે પર ટીકા કરવાનાં હતાં તેથી એક પુસ્તકસૂચિમાંથી બે પુસ્તકોના નામ કિંમત સાથે ઉતારી લખેલાં મારો એના પાછળ જે કોઈ ગૂંખત હેતુ હોત, તો તે કાર્ડ ટેબલના ખાનામા બાંજ સામાન્ય કાગળિયા સાથે હું ન જ રાખત

“કલમ ૧૫૩અ પ્રમાણે કોમ કોમ વચ્ચે બેદિલી ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો મારા પર આરોપ છે પણ કઈ બે કોમો વચ્ચે બેદિલી ફેલાવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો તે તથા તેમ કરવાનો મારો ઉદ્દેશ શો હોઈ શકે તે કશું ફરિયાદાએ બતાવ્યું નથી એટલે એ આરોપ માટે અવકાશ જ રહેતો નથી. અહીં પણ મારો લેખ દેખમૂલક હતો એમ સિદ્ધ કરવું જેઈએ પણ તે માટે ફરિયાદી પત્ર તરફથી કશો પુરાવો આપવામાં આવ્યો નથી

“મારો કહેવાનો હેતુ શો હતો તેનો ખુલાસો હું જ પોતે વધારે સારી રીતે કરી શકું અને તેથી જ મેં જાતે આ મુકદ્દમાનું કામ ચલાવ્યું છે

“જૂરાના સદગૃહસ્થો, હું નિર્દોષ છું તેનાં મને પૂરેપૂરા ખાતરી છે. આ બાબતમા એવો નિકાલ આપવા હું આપને વિનંતી કરું છું આ વિનંતી કઈ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે નથી પણ મેં જે કાર્ય માથે લીધું છે તે સાધવાનાં દષ્ટિથી આ વિનંતી હું કરું છું એ કાર્ય મારે હાથે જોવું તેવું

પાપ થયું હોય તો મેં મારું કતેવ્ય અદા કર્યું એમ હું માનીશ જે કામમા આપને નિર્ભય આપવાનો છે તે ભારે મર્વેડ કામ છે ”

લોકમાન્યના ભાષણ મંડી એડવોકેટ જનગવ બોલ્યો, “આ મીઠાં નજામુ લાનુ વિવેચન કરીને ઘણા કામતી સમય બગાડ્યા છે તમે મુદત્ત સ્વાનત્ર્યના રમત છો, જમ તે કહે છે કેવાં વાલિયાત વાત! તમે તો ઈલિયન પાનવ જોડના રમક છો અને પાનવ મેડ મુદત્ત-સ્વાનત્ર્યનું રમક છે તેણે તમારો આખમા આ ચામાનાની ઝુમ્મા પણ ધૂળ ફેંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અંતે ‘હું આજે જે કહી રહ્યો છું તે જ વેખ લખતી વેળાએ પણ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ હતો’ એમ તે આપણને જણાવે છે ‘મેં જે લેખો લખ્યા તે પોતાના બચાવમા લખવાનો મને અધિકાર છે,’ એમ આરોપીએ કાંઈ કહ્યું મને લાગે છે કે પોતે ‘વી રાતે બધાને બનાવો ગયા, ને તેમનું કહેવું બધાએ શાંતિથી આભારી લીધું, એવા ભાવથી ગાંધીજી ને ગાંધીજી તે હસના ગયા હશે મારા બોલવામા ચાંડનો ભાવ જણાવે પણ આલ્મો લાંબો વખત ચાલેલાં લવરાંથી માથું ફરો ન જાય તો જ નરાઈ ટિળકનું બચાવનું ભાષણ એ પોતાના બચાવના આજ નીચે મરકારની નિંદા કરીને અસ્વચ્છતાથી ફેરાવે કરવાનો પ્રયત્ન જ હતો ચળોલના આરોપાને આગળ બકબક કરવાનો છું આપણમા આવો તેણે મને બહુ ચાડ આવી વિવાહનો કાષ્ટો અહીં લાગુ પડે છે તથા હિન્દુસ્તાનમા ન્યાય કરવાનો અધિકાર જૂરીનો છે એમ નિર્ણયે તમને જણાવ્યું પણ એ સાવ જૂઠાણ છે ”

પછી ન્યા. દાવરે આખો મુકદ્દમો જૂરીને સમજાવવા માગ પોતાનું ભાષણ કર્યું

રાતના આઠ વાગ્યા હતા જૂરીના સભ્યો વિચાર કરવા માગ પોતાના ઓરડામા ગયા ને ૯ કલાક ૨૦ મિનિટ પાછા આવ્યા સરખે જણાવ્યું કે, અમારામાથી માત્ર જમનો મત, ટિળક ત્રણેય આગપર ગુનેગાર છે અને બે જણો મત તેઆ નિંદેય છે, એવા છે એકમત થવાનો સંભવ મુદત્ત રહ્યો નથી અમ પણ સરખે ન્યાયાધીશના પ્રશ્નના જવાબમા કહ્યું નિંદોષ હોવાનો મત આમનાગ બંને પારલો હતા ‘મારે હવે કાષ્ટ મુદત્ત મારો મત પણ જણાવવા જ જોઈએ,’ એમ ન્યાયાધીશે જણાવ્યું ને તેમ કરતા પહેલા ટિળકે કશ કહેવાનું હોય તો કહેવા જણાવ અટકે તેમણે નીચેના ઐતિહાસિક વાક્યો ધીર ગળાંર અવાજે ઉચાયા “મારેગાનું કશ કહેવાનું નથી જૂરીએ ભલે મને દોષી ઠરાવે, પણ હું હજી ભારપૂર્વક કહું છું

કે હું નિર્દોષ છું આ દુનિયાનો બધી વસ્તુઓ પર આ ન્યાયાસનના કરતા વધારે શ્રેષ્ઠ શક્તિઓના હકૂમત ચાલે છે, અને પરમેશ્વરની કૃપા એવી ઇચ્છા હશે કે જ કાર્ય મેં માથે લીધું છે તે મારા છૂટા રહેવા કરતા જેવમા જઈને ત્યાંના દુખ સહન કરવા વધારે આગળ વધશે" (૧૧-૯)

ટિળક આ પરિણાત શબ્દો ઉચ્ચારી રહ્યા હતા, "તે વખતે તેમના ભવ્ય વ્યક્તિત્વ આગળ હાઈ ઈના ન્યાયાધીશ, જુરોના સભ્યો, તથા સરકારી વકીલો આવ મુદ્દા લેવા દેખાવા લાગ્યા."

ટિળકના દબતાપૂર્વક ઉચ્ચારેલા શબ્દો હજી ન્યાયાલયમાં ગુંજતા જ હતા એટલામાં ન્યાયાધીશે સજા ફરમાવવા માટેના બાધલુનાં શરૂઆત કરી તેઓ બોલ્યા, "તમને મજા ફરમાવવાનું દુ ખદાયક કામ હવે મારે કરવાનું આવ્યું છે તમને આવી નિયતિમાં જોઈને મને કેટલો ખેદ થાય છે તે કહી શકતો નથી તમારા જુદિમતા વિષે કોઈને શકા નથી તેમ જ તમારી પ્રતિષ્ઠા અને સામર્થ્ય ભારે છે એ શક્તિનો તેમ જ પ્રતિષ્ઠાનો દેશના હિત ખાતર ઉપયોગ તમે કરો છો, તો લોકોને કેટલું બધું કલ્યાણ કરવાનું ગેય તમને મળ્યું હશે."

"તમે લખ્યા છે એવા લેખો રાજકીય ચળવળના કાયદેસરના સાધનો છે એમ જોના મનમાં લાગતું હાય તેનું મન સાચું જ બહુ સેગી અને ભ્રષ્ટ થયેલું હોય જોઈએ અ લેખોમાં રાજદ્રોહ છંપોછલ ભરેલા છે તેમાં દાક્ષીણી અને જીલમ જબરદસ્તીનો ઉપેક્ષ કરેલો છે, ખૂન વિષે મર્મતિદર્શક ભાષા વાપરવા છે બોબ વડે કરાયેલા ખૂન જેવા નામદંપણના અધાર કૃતો તમને યમદ છે એટલું જ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનના કલ્યાણ માટે જ બોબનો અવતાર છે એવા રીતે તમે હિન્દુ માબના આગમનનું અભિનંદન કર્યું છે રાજનૈકતા ગ્રેમ વિષેનો દ્વેષ તમારા મનમાંથી ગયા દસ વરસમાં પણ આજે થયો નથી જુરોનો 'દોષ' નો નિકાલ આવે તો શી સજા કરવા તેના મેં વિચાર કર્યો છે તે 'કુખાત્રે સંમ્યાણ' ગણાને લોકો મારા ટોકા કરશે તેથી ઓછી સજા કરી શકાય અમ મને લાગતું નથી. તમારી ઉંમર અને બીજી યૌરસ્થિતિનો વિચાર કરતા જે દેશ પર તમે પોતાનો પ્રેમ છે એમ જણાવો છો તે દેશની શાંતિ અને વ્યવસ્થા જળવાય તે માટે તેમ જ તે દેશના હિતને ધાતર" તમે તેની બધાર રહો એ મને

અત્યંત ઇષ્ટ લાગે છે તેથી હું તમને પહેલા બે આરોપો માટે ત્રણ ત્રણ વરગની એક પછી એક લોગવવાની કાળા પાણીની સજા કરું છું ત્રીજા આરોપ માટે એક હજાર રૂપિયાનો દંડ કરું છું.”

લોકમાન્યને મળેલ વતી ચોટા જ વખતમાં તેની બાતમી આખા શહેરમાં પહોંચી ગઈ ને બીજા દિવસે શહેરમાં ભારે ધમાલ મચી ગઈ શહેરની મૂળજી જેઠા વગેરે મોટી માકેટો, જુનાં જુદાં બજારો, હોટેલો અને શાળાઓ બંધ પડી મિલ મજૂરોએ તો લોકમાન્યને જ વરગની સજા થઈ હતી તેથી છ દિવસની હડતાલ પાડવાનું નક્કી કર્યું. શેરબજાર પણ બંધ રહ્યું આવી જાતની હડતાલ મુઠઈમાં તે પહેલાં કરી પડી ન હતી.

પોલીસે બજાર, મિનો વગેરે નાનું કરાવવા માટે પ્રવૃત્ત કર્યો. તેથી હુલ્લો થયા પોલીસને ગોળીબાર કરવા પડ્યો ને પરિણામે ૭૫ માણસો માર્યા ગયા.

એવા જ ગીતે કલકત્તા, કરાચી, અમદાવાદ, નાગપુર ઇત્યાદિ અનેક નાનામોટા શહેરોમાં તેમ જ ગામડાઓમાં પણ હડતાલ કે સભાસરણસભા કાર્યક્રમ યોજીને લોકમાન્યને થોડો સજાનો વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો. મહારાષ્ટ્રમાં તો કેટલાય લોકોએ લોકમાન્ય જેલમાંથી છૂટીને પાછા ન આવે ત્યાં નુકા મીઠાઈ ન ખાવાનાં કે જોડ ન પહેરવાનાં જન લીધાં પોતાનો કોઈ સો ને સદાને માટે વિદાય લઈ રહ્યો હોય એનાજેવું દુઃખ ને ગમગાંની ચોમેર ફેલાઈ ગયા.

હંડનમાં પણ કૅકસ્ટન હોલમાં હિન્દીઓની એક સભા થઈ અને તેમાં લોકમાન્ય માટે સહાનુભૂત વ્યક્ત કરવામાં આવી. શ્રી ગોખલે તે વખતે ઇન્ડિયામાં હતા. તેમને તે સભાનું પ્રમુખસ્થાન લેવા વિનંતી કરવામાં આવેલાં પણ તેમાં તે સામેલ થયા નહીં તેથી લોકોના મનમાં ગોખલે વિષે જાતજાતની ઈર્ષ્યાઓ ફેલાવા લાગી.

લોકમાન્યની સજાના પડછા મુઠઈના પ્રાર્થના સમાજમાં પણ પ્રડ્યા, ને તેથી તેની સાથે તંકળાડેલા કેટલાક વિનોત આગેવાનો અકળાઈ ગયા, તે શ્રી વિ. રા. શિંદેએ વર્ણવેલા નીચેના પ્રસંગ પરથી જણાવે.

“લોકમાન્યને સજા થયા પછીને ૨૫વાં પ્રાર્થના-સમાજમાં સાપ્તાહિક ઉપાસના ચલાવવાનો મારો વારો હતો. પ્રાર્થના વખતે મેં બહુ જ ગળગળા થઈને લોકમાન્યનો ઉલ્લેખ કર્યો. જનતાના આવા મહાન નેતાને તુરગમાં આપુરારોગ્ય મળે, તેમનાં શરીર તથા મનને વિશ્રાંતિ મળે, એટલું જ નહીં

પણ તેમની કચાચ ભૂલ થઈ હોય તો તેમને તેનું ભાન થાઓ અને સત્યનો ઉદાર માર્ગ તેમને દેખાઓ એવાં મેં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પ્રાર્થના કરી તેથી મમાજમા ભાગે ખગલવાટ થયો. સર નારાયણરાવ ચઢાવરકર અને ડૉ. ભાંડારકર વગેરે ગુરુજનોએ મને રૂબરૂમાં બોલાવી મારી પાસે ખુલાસો માગ્યો મેં નમ્રતાપૂર્વક પણ દઢતાથી તેમને જણાવ્યું કે, ‘ઈશ્વર આગળ ઊભા રહીને પ્રાર્થના કરતી વખતે ભારતના સમગ્ર ભાવી હિતનો ખ્યાલ કરીને પ્રાર્થના કરવાનું મારું ધર્મિય અને આવશ્યક કર્તવ્ય છે તેમા જો હું કોઈ કારણે પાછો પડું, તો મારી પોતાની દૃષ્ટિથી જ હું નાલાયક ઠરું. આગનો માગ પર વિશ્વાસ હોય તો જ મને આ પદ પર રાખો. પણ મારા કામમાં મને પોતાની જાનને તેમ જ પરમેશ્વરને જવાબદાર રહેવા દે.’ એવો સ્પષ્ટ જવાબ મળતાં એ ગુરુજનોએ તેનો યોગ્ય રીતે વિચાર કર્યો ને માગ પરના સુકદમો અતઃ આવી.”

લોકમાન્યને યોલ્લી સજા તેમ જ તેમણે કરેલા સમર્થ બચાવ અંગે નખવાનંધ છાપાંબોએ લેખો લખ્યા તેમાંના હિન્દુના લેખમાંથી નીચેનો ઉતારો આપાંએ છાંએ

“મુન્દમાનો નિકાલ શો થશે એ લોકો યામો ગયા હતા. ટિળકને જામીન પર છોડવાનો ના પાડવો, અને ‘આરોપોના હિતની ખાતર’ તેના કારણે પણ ન કહેવા, એ બે વાતો પરથી જ ન્યાયાધીશના મનનો ભેક કંઈ બાજુ છે તે જણાઈ ચૂક્યા હશે. ન્યાયમૂર્તિએ લેખ વાંચીને તે રાજદ્રોહી છે એવું ચરૂખાતમાં જ પોતાના મન સાથે નક્કી કરી રાખ્યું હતું.

“લેખોમાં રાજદ્રોહ નથી અમ કહેનારના બુદ્ધિ રેગી અને અવજી હોવી જોઈએ, અમ કહીને ન્યાયમૂર્તિએ પોતાનો જ જૂરાનો બે સદ્ગુણસ્થાની નાહક નામેથી કરી છે. ન્યાયમૂર્તિનું આખરનું ભાવણ સંકુચિત દાષ્ટ અને મુદ બુદ્ધિથી ભરેલું હતું તેમ જ ટિળકનું ભાવણ બહુ લબાણુ તે બદલ તેમણે કરેલી ટીકા મૂખ મ’ભરેલી છે. આવી જાનના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં અને નકટમાં નયગયા હોવા છતાં ટિળકે પોતાના બવાવની જે તેપારી કરી તે જોઈને આખો હિન્દુસ્તાન આશ્ચર્યચકિત થયો છે. ટિળકના ભાવણમાં વિષય પરનું પ્રગુણ, કાચાનું જ્ઞાન, બુદ્ધિનું તેજ અને નૈતિક સ્ફૂર્તિ, એ ગુણો જોટલા દેખાયા તેટલા બીજા કોઈ પણ ધંધાદારી નૅરિસ્ટરના ભાવણમાં ન દેખાત. પોતાના ભાવણ વડે હિન્દુસ્તાનમાં લેખનસ્વાર્નજનું અટલુ ધરન સમર્પન તેમણે કર્યું છે કે આખો દેશ તે માટે તેમનો સ’ાનો માટે મફતી રહેશે.”

માંડલેના આશ્રમમાં

મોનવોલ્સ હું નોટ અ પ્રિઝન મેક
નોર આયર્ન બાર્ડ અ કેન્ડ,
માઇન્ડઝ ઇનોસન્ટ ઍન્ડ ક્વાયટ
ટેક ધેટ મોર અ હર્મિટજ.

(જેતુ મન નિર્દોષ અને સ્વચ્છ હોય છે તેમને માટે પથ્થરની દીવાડો તુરંગ બનતી નથી, કે નથી લોડાના સળિયા પાછડું બનતા તેમને મન તો તે આશ્રમ જ હોય ■)

સજા થયા પછી તરત જ કોઈને પણ મળવા ન દેતાં પોલીસ ગિઝકન હાઈમેટના મકાનની માછલી નિમરણ પર ઘઉંને નાંચે લઈ ગઈ મોટરમા બેસાડી તેમને કુલાબા સ્થેશન નજીક બાજુએ ઊભાં સળેલાં સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં પહોંચાડવામાં આવ્યા ગાડી બીજે દિવસે સવારે સાબરમતી જઈ પહોંચી ત્યાંની જેલમાં તેમના ખાવાપોવાની વ્યવસ્થા મખત મજૂરાની સજાવાળા બાળ કેદીઓના જેવી જ હતી. પણ તેઓ તેમનું વજન ૪૫ દિવસમાં દસ રતલ ઘટ્યું, એટલે જેલમાં તે ખોરાક લે છે કે નહીં અવાં સંકાપે બે ૧૨ દિવસ તેમના પર ખાસ જખ્તો રાખવામાં આવ્યાં તે અધિકારીઓનાં ચંકા ખોટા પુરવાર થતાં ડોક્ટરનો સલાહથી તેમને રોજ બે રતલ દૂધ ને બે ઓમ બી આપવાની શરૂઆત થઈ અને એક વખત ઘઉંની રોટલી અને એક વખત ભાત તેમને મળવા લાગ્યાં. ૧૩મી સપ્ટેમ્બરને રોજ તેમને રાત્રે અચાનક એક ગુજરાતી બ્રાહ્મણ રમોઈયા સાથે આપોને એક યુરો પચન ઇન્પેક્ટર અને આઠ મુમવમાન ગિપાર્ડોનાં ટુકડાંના જખ્ખા નાંચે મુન) અને ત્યાંથી હાઈડેજ નામનાં સરકારી લશ્કરી માવનાં બોમ્બો રંગૂન તરફ રવાના કરવામાં આવ્યાં બોટ મોટાં હતાં છતાં અચરાધ કંગેલા ખવાસોને પૂરા રાખવાની જે ઓરડાઓ નીચેના ભાગમાં હોય છે તેમાંની એકમાં તેમને અને બાજુમાં રસોઇયાને બંધ કરી રાખ્યા હતા. રોજ સવારે તેમ જ સાંજે એક કલાક ઇન્સ્પેક્ટર તેમને ડેક પર ફરવા લઈ જતા બાકી બધા વખત ઓરડામાં જ પુરાઈ રહેવું પડતું ત્યાં નોવોમે કલાક બફારો રહેતો.

તેમની ઘોટ મુબઈથી નીકળી તે કચાચ થોભ્યા વિના નવમે દિવસે રજૂન પહોંચી તેમના આવવાના ખાતમો ત્યા પહોંચા જવાથી બે અઠક હજાર લોકો મદર પર ભેગા થયેલા બદર પર આગગાડી ત્યાર જ સખી હતી અટલે તેમને મીયા એ ગાડામાં બેસાડ્યા અને બીજે દિવસે સવારે તેઓ માડલે જઈ પહોંચ્યા, ને ત્યાની જેલમાં દાખલ થયા

તેમને આપેના ઓરડો ૨૦ ફૂટ લંબા અને ૧૨ ફૂટ પહોળો હતો તે એક બરાકનો જ ખાગ અથગ પાડેના ભાગ હતો, ને તેના આગપાશ્વ એક કમ્પાઉન્ડ પણ એવા જ રહેતે જ જુડુ પાડવામાં આવ્યું હતું ઓરડાને માજરા જવા મંજૂર હતી દિવસે કમ્પાઉન્ડને તાજુ મારતા ને રાતે ઓરડામાં પૂરીને તેને નાબગમતીમાં તેમના ખોરાકમાં જે ફેરફાર કરવામાં આવેો હતો તે ત્યા પણ ચાલુ રાખવામાં આવેો હતો પણ અહીં તેમનો મનુમેલનો રોગ વધેો તેમનો ગળ સખતની સાલે કરવાના આવો

ટિબક જણાવે છે, “ મને પુત્તકો ન મળત તો આ છ વરસ મેં વી રાતે માસાર ડયા હોત તે કહેણ મુશ્કલ છે પ્રચલિત રાજકારણનું કોઈ પણ પુસ્તક, સામગિક કે છાપુ મન મનતુ નહીં હજીઆતમાં ચાર પુસ્તકોથી વધુ પુસ્તકો અકો વખતે મને રાખવા દેતા નહીં પણ ગ્રથલેખન માં મેં વધુ પુસ્તકોના માગણો કરી ને તે મજૂર વઈ, અટલે હું ત્યાંથી છૂટ્યા ત્યાં જ ચાગેો ઉપર પુસ્તકો મારી પામ ભગા થયેલા

“ભગવદ્ગીતા પર અજો જે ભાષેો ન ટોકા ઉપલબ્ધ છે, તેમાં ગીતાનું ગદ્યર મોગ્ય રહેતે નતાવવામાં આવ નથી અને હું વરસામાં માનતો હતો એ મારો માન્યતાને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપાને પાશ્ચાત્ય અને પીર્વાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની તુલના કરીને મેં જાતા પર અક રૂ થ લખેો છે ઘણ તે સ્કાર માને તમાસવા માં ગયેો છે

“ગ્રથલેખન ઉપરાત મેં જેલમાં ફ્રેંચ, જર્મન અને પાર્સિ એ ત્રણ ભાષાઓનું પોતાના પ્રવત્તમાં લેટલુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ચકાચ નેગલુ કર્મુ મસ્તિ, વે તિ, જ્યોતિષ વગેરે વિષયોના ચિતનમાં મેટોક કાત મેં આપેો ને કેટલક નોધિ ત્યાર કરી છે

“જેલમાં મારી તબિયત એકદરે દીક રહી કહેવાય વરસમાં એકાદ વખત તાપ આવી જતો ખરા કોઈ મોતી માંગો આવો નહીં. મનુમેલ માં વધેો વૃદ્ધવસ્થાને કારને મારા થાય છ દાન થડી ગયા કાને આગુ મંભજાવા લાગ્ય છે આખિ થલ પૂરતું દેખાતુ નથી

“જેલના નિયમ મુજબ કાળા પાણીના કેદીને તેની સજા પૂરી થાય તેના બે મહિના અગાઉ હિન્દુસ્તાનની જેલમાં લાવી રાખવામાં આવે છે તેથી ૮ જૂન ૧૯૧૪ને દિવસે મને સામાન વગેરે બાંધવાનાં સૂચના આપવા માટે જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કહેવા આવ્યો ત્યારે મને નવાઈ લાગી નહીં આ વખતે ‘મેમો’ નામની લશ્કરી બોટમાં મને રજૂનથી મદ્રાસ લાવ્યા ને ત્યાંથી ટેનમાં પૂના પાસેના હડપસર સ્ટેશન પર લાવીને ત્યાંથી મોટરમાં મને ૧૬મી જૂનને નેજા રાત્રે લગભગ ૧ વાને ગાયકવાડ વાડ પાસે મૂકી ગયા ને મારી બાકીની સજા મરકારે બિનશરત માફ કર્યાનું પોલીસ અમલદાર ગાયડરે જણાવ્યું.”

પોતાના ગ્રંથનગ્રંથના લોકમાન્ય બહુ જ કાળજી લેતા માંડવેચી પુસ્તકો મંગાવતી વખતે અમુક પુસ્તક કયા કબાટમાં કયા સંગ્રહમાં હશે તેને અંગે ઝીણવટથી સૂચના આપતા વિવિધ વિષયોના રસિયા અને અભ્યાસક લોકો હતા તેમ જ પ્રો જિન્ગીવાલેના ગ્રંથસંગ્રહો લોકમાન્ય પોતાના ગ્રંથાવલય માટે મેળવો લીધા હતા. તે ઉપરાંત કેસરી, મરાઠા કાર્યાલયનો પ્રથમ સંગ્રહ તો સતત વધતો જતો જ હતો. ‘ઘરના ને ઓફિસના પુસ્તકસંગ્રહની બરાબર કાળજી રાખો.’ એવા સૂચનાઓ તેઓ જેલમાંથી સતત આપ્યા જ કરતા.

એક વાર તેમણે વાઘડી (મસ્તૂત વ્યાકરણ) મંગાવી હતો. તેને અંગે લખતાં લખે છે, “કોઈનું પુસ્તક જડતું નહોતું લખ્યું છે, તે ખોવાઈ ગયું કે શું? આવા બીજાં પુસ્તકો પણ ગ્રંથ ઘણાં હશે એવી ચકા ધામ છે ગમે તે માણસ આવી ઘરખાઈ ફાવે તે ચોપડી લઈ જતો હોય એમ જણાય છે કેળકર ને ભાવેન કહેજો કે તેઓ લાઈબ્રેરીનાં ચોપડીઓ બરાબર સાચવે, બને ત્યાં લગી બહાર કોઈને ચોપડી આપજો નહીં.”

સ્વપ્રયત્નાથી જર્મન શીખ્યા અને વેબરનો ગ્રંથ વાંચી ચકા ત્યારે તેમને ભારે આનંદ થયો તેઓ લખે છે, “વેબરનો ગ્રંથ વાંચ્યો, તે જર્મન ભાષામાં છે. કલાકે ધાંચ ધાનાં એ પ્રમાણે તે હું ધીમે ધીમે અર્થ કરીને વાંચી ચકા. તેમાં કેટલો આનંદ થયો છું કહું? માય બંદીવાસનો કેટલોક ભાગ બહુ સારા કામમાં વપરાયો એમ મને લાગ્યું!”

૧૯૧૨ના જૂનમાં લોકમાન્યનાં યત્ની ગુજરી ગયાં. તેનો તાર મળતાં તેઓ લખે છે (૮-૬-૧૨):

“તમારો તાર મળ્યો, મનને ભારે આઘાત પહોંચ્યો. સંકટો આવે તો હું તે શાંતપણે સહન કરું છું એ સાચું. પણ સાચે જ, આ સમાચારથી મને ધરતીકંપના જેવો આંચકો લાગ્યો. આપણે હિંદુ લોકો રહ્યા. પ્રતિની પહેલાં પત્ની ગુજરી ગઈ એ ઇશ્ટ જ વ્યું, એમ જ બધા કહેશે. પણ તેના મૃત્યુ વખતે હું તેની પડખે ન હતો, એટલું જ નહીં પણ કારાવાગમાં છું એનું જ મને ધ્યાન દુઃખ થાય છે. પણ એ તો થવાનું જ હતું. ભવિતવ્યતાને કોણ થું કરી શકે? આ ધાસ્તી મને સતત લાગ્યા કરતાં અને આખરે થયું પણ તેમ જ. પણ મારા દુઃખદાયક જમણીનીના વિચારો લંબાવીને તમને વધુ દુઃખી કરવા નહોં ઇચ્છતો. મારા જીવનનો એક ભાગ સમાપ્ત થયો; બાકી પણ હવે જલદી જ મૂરો વચ્ચે એમ લાગે છે.

“તેની ઉત્તરક્રિયા માંગોપાંગ કરજો અને તેની ઇચ્છા હતી તે મુજબ તેનાં કૃલ પ્રયાગ કે કાશી વર્ષ જઈ ગંગામાં પધરાવજો. તેણે પોતાનો જે કોઈ અંતિમ ઇચ્છાઓ વ્યક્ત કરી હોય તે અસરેઅસર મૂરી કરજો. હું ત્યાં નહીં તેથી છેકરાઓને વિશેષ દુઃખ થયું હશે. મારો તેમને સંદેશો કહેજો કે, આ દુઃખને કારણે ભણતર બગડવા ન દેશો. . આવા મંકટોથી માણસે સ્વાવલંબન જ વધુ જાંખવું જોઈએ. . .”

આ વાંચતાં લોકમાન્ય પણ આપણા જેવા જ દુષિગસ્તિયમાંસના બનેલા માનવી હતા એમ આપણે જોઈએ છીએ તેના સાથે જ વજાદવિ કઠોરત્તિ રૂદ્ધિ કુલ્લમાદવિ એ કવિ ભવભૂતિની ઉક્તિનું પણ સ્મરણ થાય છે.

લોકમાન્યને સજ વર્ષ ને તેઓ છ વરસ કેદમાં રહી છૂટીને પાછા આવ્યા. એ આખા સમય દરમ્યાન દેશની ગોંથી આગળ પડતી સંસ્થા રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ એક પણ બેઠકમા તેમને વિષે જેઈ દરાવ સરખો કયો નહીં. એલા તેના આગેવાનોનું સરકારોન્મુખ માનસ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પહેલા ચન્દ્રોલના અરોપ માટે સજ વર્ષ ત્યારે પણ લોકમાન્યને માટે દરાવ ન વર્ષ ચકચો, એ એક વિવિત્રતા જ જણાય. એનો એક જ અર્થ વર્ષ શકે કે, એ લોકોનું ચન્દ્રકારણ ચરકારના મોઢા તરફ જોઈને જ ચાલતું હતું. રાષ્ટ્રીય પક્ષના ગેના માટે સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવી ચરકારને મંજૂર ન હતું. તેથી આ લોકોએ પણ મોટે ભાગે એ ભાજતમાં એક અસર સરખો ઉચ્ચાર્યો નહીં. ત્યારે કોઈ વાઈસરોયની પત્ની કે પુત્ર ગુજરી જાય તો તેને દિવાનો મોકલવા તથા તે બદલ દરાવ કરવા એ લોકો ખડે પગે તૈયાર રહેતા એ પણ મહાસભાને ઈનિલાન આપણને બતાવે છે.

એથી ઊલટું, એ 'ગ્વેઇડિયન' પત્રકારોએ કે સરકારે વિનીત 'પત્રના નેતાઓની અવગણના કે ઉપહાસ કર્યો તે વખતે તેમનું ઉપરાણું' લઈ 'વય વજોત્તં રતમ્' એ ન્યાયે લોકમાન્યે તે બન્નેની સારી પેઠે ઝાટકણી કાઢવાના, તેમ જ એ લોકો દ્વારા કોઈ રૂઠું કાર્ય પાર પડ્યું હોય ત્યારે તેમનું ગૌરવ કથાના દાખલા આપણને જોવા મળે છે.

માંડવેની તુરંજમાં લખેલી એક વર્ણના પહેલા પાના પર લોકમાન્યે નીચેનો બહુમરિનો શ્લોક લખેલો હતો.

અમ્મોજિનીવનનિવાસવિલાસમેવ
હસસ્ય હન્તિ નિતરા કુપિનો વિધાના ।
ન ત્વસ્ય કુશ્વજલમેદવિષી પ્રસિદ્ધામ્
વેદમ્બ્રહ્મીર્તિમપહર્તુમસૌ સમર્થઃ ॥ *

આને અંગે વાન નીકળતાં તેમણે કહેલું, "સરકારી માથ ઉપર મારે આ 'ટ્રેડમાર્ક' (સિંકો) છે. સરકાર બહુ તો મારા પર ધારોશિક બંધના નાખી શકે, પણ મને ઈશ્વરે જે બુદ્ધિની દેણગી આપેલી છે તે તે મારી પાગેથી કદી ઝૂંટવી લઈ શકવાની નથી."

બંદન કે મુક્તિનો આધાર શરીર પર નથી પણ મન પર છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે સારું જ છે. મન ત્વ મનુષ્યાર્થ કારણ જન્મીશ્વરો !

વળી લોકમાન્યની ડગલે ને પગલે સરકારનો પ્રતિકાર કરવાની વૃત્તિ ને શક્તિ આ નાનીયાં બીનામાં પણ આપણને જોવા મળે છે.

રિપ વેન વિંકલ

૧૬ મી જૂને મધરાત પછી પોલીસ અમલદાર ગાયકર લોકમાન્યને તેમના મકાન આગળ મુકાને ગમે, ગાયકવાડ-વાડાનો ભેગો તેમને માટે દરવાજો જ ઉઘાડે નહીં, છેવટે વાડાના વ્યવસ્થાપક લોકમાન્યના ભાણા વેશિષ્ઠ નિકાસ આપ્યા ત્યારે તેમને પોતાના ગૃહિણી વિનાના ગૃહમાં પ્રવેશ કરવાનો મન થયો! પોતાનો ગેરહાજરીમાં આવો સખત બદિઅસ્ત જોઈને તેમને આનંદ જ થયો હતો. તેમના મુકિતના મમાચાર ચોમેર ફેલાતા અભિનંદનના પત્રો ને તારોનો વરસાદ શરૂ થયો અને દર્શનાર્થી માનવોનો ગાયકવાડ-વાડા તરફ અખંડ પ્રવાહ શરૂ થયો.

૨૧ માં રવિવારને રોજ પૂનાના નાગરિકોએ સભા ભરી તેમની મુકિત બદલ જાહેર આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. ત્યાં તેમણે જોવમાંથી છૂટયા પછાનું પહેલું ભાષણ કર્યું: “આજે છ વરસ પછી હું પાછો આવ્યો ને મારો આસ્થાસ જોવા લાગ્યો ત્યારે મને ‘રિપ વેન વિંકલ’ની વાત યાદ આવી. તે કેટલાંય વર્ષ પૂર્ણમાં પડયા હતા, ને જાણે ત્યારે બધી દુનિયા તેને નવી જોવા લાગેલી. મારો સ્થિતિ પણ તેના જેવી થઈ છે. છ વરસ પર હું તમારી સાથે જ રાતે વર્તતો હતો તે જ રીતે અને તે જ નાતામાં અને તે જ પેચામાં હવે પછી ગમ્મ વર્તીશ. અને તમે પણ મારો પહેલાના જેમ જ સ્વાકાર કરશો તેનો આજે અહીં એકત્ર થનેલો સમાજ એક ગુરાવો છે”

ગોતાના જોવખાનામાં છ વરસ પૂરેલા કેઈનો આવો જયજયકાર થાય ને તેનું દર્શન કરવા આટલા લોકો ગણાડી કરે તે સરકારમાં શા રીતે સહન થાય? વળી એની સાથે વિદ્યાર્થીઓ વજેરેનો મંપર્ક થાય તો તેમનામાં રાજતોડનાં બીજ વવાઈ જાય. એટલે તેણે ૨૫ મી જૂનને દિવસે લોકમાન્ય ટિળકની મુલાકાતપત્રવિના એક ફનચો બહાર પાડ્યો, અને લોકમાન્યના મકાન પાસે પોલીસ પહેરો મૂકી દીધો.

એટલામાં પૂનામાં ગણપતિ ઉત્સવ ને તેને અગિના વિવિધ સમારંભો મરખતો, ભાષણો ઇ.તે સમય આવ્યા. એટલે સરકારે લો. ટિળકનો વધુ જયજયકાર ન થાય તેટલા માટે ગણપતિદેવના નામ સિવાય બીજી કોઈની

જય બોલાવવી નહીં, રાજદ્રોહના ખુના માટે મજબૂત પામેલા માણસોની છબીઓ કે ચિત્રોનું પ્રદર્શન ન કરવું, અથવા લોકમાન્ય સગામંજીઓને પણ પ્રમુખની જગ્યાએ ઊભા કરી તેમનું ઘરતોરા પહેરાવવું જ રવ ન કરવું, ઈ હુકમો કાઢ્યા તેમા મુખ્ય લક્ષ્ય કોણ હતું તે સહેજે જાણી શકાય તેમ છે અને એ બાબત કોઈને ઘડકા હોય તો તેનું નિવારણ કરવા માટે જ જાણે એક ગૃહસ્થ પર ઘડકા આવતા પોતાને ‘ટિળક મહારાજ કી જય’ ગા પોકાર કરીને આરોપ મૂકીને તેનો ભારે દડ ઝરાવ્યો ને તે વખૂંચ પણ કર્યો

ટિળક છૂટકાને મહિનો થયો તોય તેમણે લખેલું પુસ્તક ગીતાદહ્ય હજી તેમને મળ્યું ન હતું તેથી તેમના મિત્રો રિન્તા વ્યક્ત કરવા લાગ્યા તરકાર તે દેનાવી દેશે તો ? ત્યારે ટિળકે કહ્યું, “મારું ભેજુ તો વેકાળું છે ના ? બે મહિના સિંહગઢ પર રહ્યાં અને આખો ગ્રંથ જલ્લે ને તેવો ફરી લખી કાઢીશ ” વાત બેમ હતી કે ગ્રંથ ટિળકનો લખેલો એટલે તેમા કયાય રાજદ્રોહનો પ્રચાર તો નથી ને. તે તપાસી જોવા માટે વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકરને આપવામા આ પો હતો.

પોતાના મકાન પાને મૂકેલા પહેરા અંગે લોકમાન્યે વિવાદના પાર્લમેન્ટના એક સભ્ય કેર હાર્ડીને કાગળ લખ્યો અને તેમને ભારતમત્રી સાથે પત્રવ્યવહાર કો. તેનું પરિણામ આવે તેટલામા ૪ થી ઓગસ્ટને વિવેકે યુરોપમા યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું, ને તેનું પરિણામ મરકાર ને ટિળક બન્ને પર થયું તે બન્ને વચ્ચે સમાન મિત્રો દ્વારા વાગાઘાટ થઈ ને તેને પરિણામે લોકમાન્યે મરકારને તેના સકંટમા મદદ કરવા બદલ એક નિવેદન બહાર માડ્યું અને પોતાના તથા દેશના રાજનૈષ્ઠા વિષે સરકારને ખાતરી આપી, એટલે સરકારે ૨૫ માં જૂનનો હુકમ રદ કર્યો

એ જ વખતે ચાલતા ગરેજ ઉત્ખવમા લોકમાન્યે ગીતા પર પ્રવચનો કરી ગીતાદહ્યનુવંતુ લોકો આગળ રજૂ કર્યું અને ગીતાદહ્ય ઉસ્તવિખિત હાથમા આવતા તેના પ્રકાશનને અંગે કામ હાથમા લાધું આ વરમની મહાસભા મદ્રાસમા ભરાવાની હતી એટલે તેને અંગે ગપટીય પને થી નાતિ અખનાર કરવા તેની ચર્ચા થઈ થઈ

સમાધાનના પ્રયાસો

લોકમાન્ય જેલમાં હતા તે દરમ્યાન એટલે ૧૯૧૩ માં શ્રીમતી એના બેઝન્ટે હિન્દુસ્તાનના રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. હિન્દુસ્તાનમાં તેઓ ૧૯૯૩માં આવેલા. પણ વરસો સુધી ધિયોસેંફ્રી ને એને અંગે ભારતના ધર્મો, તત્ત્વજ્ઞાન ને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ કરવા કરાવવાનું જ તેમણે કામ કર્યું. બનાગસની સંસ્કૃત કોલેજ છો તેમની પ્રવૃત્તિને ટિળકે તે વખતે જ આવકારો હતો લોકમાન્ય જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા પછી તેમના તથા તેમના ગૃહાટીય ગણ અને મહાસભા વચ્ચે સમજૂતી કરાવી તેમને મહાસભામાં લાવવાના વિચારને શ્રીમતી બેઝન્ટે વિશેષ ગતિ આપી.

યુરોપમાં ફાળી નીકળેલા યુદ્ધને કારણે હિન્દુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિમાં એક નવું તત્ત્વ દાખલ થયું હતું. ઝલ્લડને હિન્દુસ્તાનની મદદની જરૂર ઊભી થઈ હતી એટલે યુદ્ધ પૂરું થયા પછી જે કોઈ મહત્ત્વના સુધારા હિન્દુસ્તાનને આપવામાં આવે—અને અપાવા જોઈએ એમ સૌ કોઈને લાગતું હતું—તે વખતે જહાલ-અલાળ બેડ પામેા મહાસભામાં એકત્ર થઈ કાર્ય કરવા માટે તો દેશનું કલ્યાણ થશે અથ ગોખલે, માલવીય, તથા મુન્શિનાથ જેવા વિનાશમાર્ગીઓને પણ લાગતું હતું એટલે આને અંગે વાટાઘાટ કરવા માટે મહાસભાના તે વખતના મંત્રી શ્રી મુન્શિનાથ પંતનું અને ડૉ. એના બેઝન્ટ ૧૯૧૪ ની આખરે થૂને આવ્યા. ગોખલે તે વખતે ઘણા બીમાર હતા અને લો ટિળક સાથે પ્રત્યેક વાતચીત ડૉ. બેઝન્ટ તથા મુન્શિનાથ જ સીધા ચલાવી રહ્યા હતા તેમ છતાં ના. ગોખલેની સલાહથી આ બંધી વાટાઘાટે ચાલતી હોઈને હવે બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં લો ટિળકનું પહેલાંનું જહાલમાત્ર મોળું પડયું હશે એ અપેક્ષા ગોખલે સમાધાનની આ વાત ચીતને ટેકો આપી રહ્યા હતા. આ વાતચીતને પરિણામે લો ટિળકના રાષ્ટ્રીય પક્ષે વિનંતિના ધ્યેયને માન્યતા આપવી, રાષ્ટ્રીય પક્ષની જે નંસ્થાઓ આ ધ્યેયને માન્ય રાખે તેમને મહાસભામાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અધિકાર આપવો અને બન્ને પક્ષોએ બહુમતીના નિર્ણય

અનુસાર એકતાથી વર્તવું, એવું સમાધાન થયું એ સમાધાન મદ્રાસમાં ભરાનારી મહાસભામાં મંજૂર કરાવવાનું થયું વિનીતોએ સ્વોચ્છાઈ.

આ વાટાઘાટ દરમ્યાન મુખ્યત્વે સાથે લોક ટિળકની જે વાતચીત થઈ તે પરથી ના જોખવેને એક નવો જ વાત જણવાનાં મળી. તે એ કે, બિપિનચંદ્ર પાલ વગેરે જણાવ આગેવાનો બચવા કેળકર જેવા ગાંધીય પંથના જ થયું વિનીત વૃનિવાળા લોકોના ભાષણો ને લખાણો પરથી ગાંધીય પંથનું વલણ હવે બદલાયું છે, એવી જે તેમની જ પના હતી તે લોક ટિળકના વિચારોને લાગુ પડતી નથી એવળ આપદ્ધર્મ માનીને તેઓ વિનીતોએ નક્કી કરેલા ધ્યેય પર નહીં કરી મહાસભામાં આવવા તેવાર છે થયું ચેતાના રાજકારણ વિષેની તેમનાં શ્રદ્ધા પહેલા જેવી જ દૃઢ છે મુખ્યત્વે વગેરે મદ્રાસ રવાના થયા પછી જોખવે પોતે ટિળકને મળવા ગયા ને તે બેની વચ્ચે ખુલા દિલથી આખા વસ્તુને અંગે વિગતવાર વાતચીત થઈ

જોખવે બધા પછી ખાડિશકરે થૂંછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં ટિળકે તેનો એવો સાર કહ્યો “જોખવે કહેતા હતા કે, ‘તમે મહાનભામાં નહીં આવતા. મહાનભાના અધ્યક્ષના માથામાં સાથે તમારો મેજ નહીં ખાય’ એટલે મેં જવાબ આપ્યો કે, ‘મહાસભા બંધાતી જ છે તે કાંઈ થયું એક પંથને પરકલમાં આપેલી નથી. હું પ્રથમ દેશને તેવાર કરીશ મહાસભામાં જાખવ થઈશ અને તેને કબજો કરીશ.’” આ સાંભળીને ખાડિશકર વગેરેને ખૂબ નવાઈ લાગી તેમને થયું કે બાટલા આખાસેલા થવાની જરૂર ન હતી એ જોઈ ટિળક બોલ્યા “પૂનપૂન વિચારને અંતે મારા જે ચોક્કસ અભિપ્રાયો બંધાયેલા છે તે સામા પંથને લગ્નઆતમાં જ ચોખ્ખે ચોખ્ખા જણાવી દઉં છું ચેતાની નીતિ સામા પંથને ખુલ્લુંખુલ્લું જણાવીને તેની સાથે લડવામાં જ સાચો પુરુષાર્થ છે અમ હું માનું છું”

આ મુલાકાત પછી જોખવેએ ટિળક પાંચ સાથે એ વરને સમાધાન ન કરવાનું નક્કી કરીને તે મુજબ એક કાગળ મદ્રાસની મહાસભાના નિયોજિત પ્રમુખ ભૂપેન્દ્રનાથ બટ્ટને લખ્યો. તેમાં બીજી કેટલીક બાબતોની સાથે ટિળક રાજ્યવહીવટમાં અંતરાય ઊભા કરવાની આશંકા નેતાઓની નીતિ મહાસભામાં દાખલ કરવા માંગે છે, સ્વરાજ્યની માગણી ન સ્વીકારાય ત્યાં સુધી સનદી નોકરીઓ, ધારાસભાઓ કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની અંશઓનો

બહિષ્કાર કરવાની હાકલ કરવા માગે છે, એમ જણાવ્યું. તેથી પ્રમુખે જણાવ ને મવાળ પદ વચ્ચેના સમાધાનની વાત મોકૂફ રાખી.

શ્રીમતી બેઝન્ટે મદ્રાસમાં ટિળકને તાર કરી યૂઝાવ્યું કે, “સુધારો રજૂ કર્યો. ચર્ચા મોકૂફ રખાઈ છે. તમે સરકારનો બહિષ્કાર કરવાના મતના છો એમ વિરોધીઓ કહે છે. તેવા તમે નથી એમ મેં જણાવ્યું છે. સાચું થું છે તે જણાવો.” તેના જ જવાબમાં ટિળકે તાર કપ્યો કે, “સરકારના બહિષ્કારની વાત મેં કદી કરી નથી (સુબહાશવ સાથેની વાતચિત દરમિયાન?). રાષ્ટ્રીય પાના આગળ પડતામાણનો મ્યુનિસિપાલિટીઓ તથા ધારાસભામાં કામ કરે પણ છે; અને તેમના તેમ કરવાને મેં ચૂરંપુસે ટેકો આપ્યો છે.”

પણ આ તારથી સમાધાનના પ્રશ્નનું ત્યાં નિરાકરણ થયું નહીં. માત્ર તેને અંગે બંધારણમાં ઘટતા ફેરફારો મૂલ્યવવા એક મર્મિત નીમવામાં આવી.

ગોખલેનું મૃત્યુ

આ ચર્ચાએ ઘણું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૯ મી ફેબ્રુઆરીના કેમરીમાં ટિળકે ‘ચેરાવ્યા હલ્ટ થા ગેન્ના’ (ચેર કોટવાળને દડે) ના મથાળાનો લેખ લખ્યો. તેમાં તેમના અભિપ્રાયો બદલાયા હશે એવું ગોખલેએ અનુમાન કર્યું તે બદલ તેમના સખત ઝાટકણા કાઢી અને કેટલાક મર્મવેધક વેણ પણ સંભળાવ્યાં. ગોખલેને તેથી પારાવાર દુઃખ થયું. તે માદા તો હતો જ અને એ માંદગીમાં જ ઉગરનો લેખ બહાર પડ્યા પછી દસ જ દિવસમાં તેમણે આ દુનિયાનાં વિદાય લીધાં. આ કાકતાલીય ઘટનાઓ વચ્ચે કેટલાક લોકોએ કાર્યકારણ સંબંધ જોડી દાવા અને ટિળકને બદનામ કરવાનો પોતાની હોંધ પૂરો કરી લીધો. પણ ગોખલેના અભિપ્રાયને લીધે ટિળકની બદનામાં થતી હતી તે તરફ ભાગ્યે જ કોઈએ ધ્યાન આપ્યું દેખાય છે.

ગોખલેનું અવસાન થયું તે વખતે ટિળક ગાંધીજીની પાંડુલિપિ તૈયાર કરવા માટે સિંહગઢ પર જઈને રહ્યા હતા. ત્યાંથી તે તરત નીચે ઊતરી આવ્યા અને સ્મશાનમાં જઈને તેમણે પોતાના જૂના સાથી ને ઉમદા રાષ્ટ્રસેવકને છાત્રે એવી અંજલિ આપી. ગોખલેના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યનું ટિળકે જે મૂલ્યાંકન કર્યું તે મૌલિકતામાં ભાગ્યે જ ખીજ કોઈથી ઊતરે એવું છે. મરણાન્તરે જોયે એ ન્યાયે અંગત વિરોધની છાંટ સરખી તેમાં દેખાતી નથી. સ્મશાનભૂમિ પર આપેલા ભાષણમાં તેમણે કહ્યું :

“આ કંઈ તાળીઓ પાડવાનો સમય નથી. આ આંધુ પાડવાનો સમય છે. ગોખલેના મૃત્યુથી આપણને જે ન પુરાય એવી એટ ગઈ છે તેને

માટે થોડ વ્યક્ત કરવા આપણે અહીં ભેગા થયા છીએ. હિન્દુભૂમિનો આ ઊરો, મહારાષ્ટ્રનું આ રત્ન, દેશને કાળે કામ કરનારો આપણો શ્રીષ્ઠ કાર્યકર્તા, આજે આ સ્મરણભૂમિ પર ચિરન્તન ચાંતિ લેવા માટે પોઢયો છે. તેનું ન્શન કરો ને તેના લેવું કાર્ય કરવા કટિબદ્ધ થાઓ. ગોખલેએ પોતાનું કર્તવ્ય પૂરેપૂરું ગતિષકારક રીતે પાર પાડ્યું આપણામાંથી વિદ્યાર્થી લીધી છે. એક ભવિષ્યો વારની જેમ પોતાનું નામ અમર કરીને તેજ્ય છે. અહીં ભેગા થયેલા આપણામાંથી જ કેવળ નહીં પણ આખા દેશમાંથી કોઈ પણ માણસ ગોખલેએ લેવા રીતે પોતાની માનુભૂમિ પ્રતિની દરજ બજાવી તેવી રીતે પોતે બજાવ્યાનો દારો કરી શકશે નહીં. તેઓ જીવાન હતા ત્યારથી હું તેમને ઓળખું છું. એ આપણા બધાના જેવા જ એક સામાન્ય માણસ હતા તે આટલા બિચારા પદ્ધતિએ પહોંચ્યા તે કેવળ પોતાની પ્રતિભા, લાપકાન ને ઉદ્યમને જોઈ. તેઓ આપણામાંથી આજે જાય છે પણ પોતાની પાછળ મોટો વારનો મૂકીને જાય છે. તેમણે બતાવેલે માર્ગે જવાનો પ્રયત્ન તમે કશો તો પરલોકમાં પણ તેમને આનંદ થશે.”

તે પછી કેમરીમાં લખેલા મંત્રુલેખમાં ‘દુર્લભ સ્થિતિ મેળા ન જ પૂમાયિશ નિરમ્’ એ સુભાષિત ટાકીને તેમણે લખ્યું કે, બચપણમાં વિદ્યાભ્યાસ અને જીવાનાંમા સારી પેઠે દુનિયાનાં સુખો ભોગવ્યા પછી શરીરની અને મનની નબળા પડેલી શક્તિઓ બજા કોઈ કર્તવ્યને અભાવે લોકસેવાને અર્પણ કરનારા પુરુષો વિષે આપણા મનમાં વિશેષ આદર પેદા થતો નથી. પણ હિન્દીયશક્તિ સાબૂત છે, શરૂર સ્વાર્થને માટે ઉદ્યમ કરવા સમર્થ છે, ઘડપણ હજી દૂર છે, અને સંભારનાં સુખો હજી મનને આકર્ષે છે અને તે તરફ મનની વૃત્ત યાપ તે સ્વાભાવિક છે, એવે વખતે, અને ખાસ કરીને એ માર્ગે જવાથી વિશેષ થયે મળવાનો બીજા કરતાં આપણને વધારે સંજવ છે, એની ખાતરી મનમાં હોવા છતાં, એ મનોહારી દરજને દષ્ટિ આગળથી દૂર દેવાને પોતાની બધી શક્તિ દેશનેવાને અર્પણ કરવી, તેમાં આવતાં ત્રંકલો સહન કરવા તેવાર થવું, બડે તેમાં જ આનંદ મानीને તે માટે અવિરત પ્રયત્ન કરવા માટે તેવાર થવું અને માટે જે દટ મનોનિગ્રહની જરૂર હોય છે, તે મનોવિગ્રહ જેણે બતાવ્યો એટલું જ નહીં પણ મરણ પર્વત કાયમ રાખ્યો, તે જ માણસ થયો છે. ગોખલશય ગોખલે એવા હતા.”

અહીં આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ઇતિહાસકાર પદ્માભી સંતારામિયાએ ગોખલે અને ટિપ્પણની પોતાનાં અનેતાબી શ્રીવીશી સરખામણી કરીને તેમની

ખરિસવતો બતાવી છે તે આપીએ તો અસ્થાને નહીં ચડાય. પદાભી
લખે છે :

“ટિજક અને ગોખલે બન્ને મહારાષ્ટ્રી હતા, બન્ને બ્રાહ્મણ હતા અને
બન્ને વિભાવન હતા. બન્ને પ્રથમ ચંકના દેશમેવડો હતા. બન્નેએ
આખા જીવન દરમ્યાન ભારે આયબોજ આપ્યો હતો. પરંતુ બન્નેની પ્રકૃતિ
પરસ્પર ખિન્ન હતી. તેમના જમાનાનો ભાષા વાગારોએ તો ગોખલે
'મવાળ' હતા, અને લોકમાન્ય 'જાણવ' અટલે ઉદ્દામ મનના હતા.
ગોખલેનું ધ્યેય ચાલુ રાજવહાવટમાં મુધારો કરવાનું હતું, લોકમાન્ય
રાજતંત્રની પુનર્રચના કરવા માગતા હતા. ગોખલેને નોકરશાહીનો સાથે
રહીને કામ કરવું પડેલું, જ્યારે ટિજકને તેની સાથે સતત લડવું પડેલું.
ગોખલેની નીતિ બને ત્યાં સુધી સરકાર સાથે સહકાર કરવાની અને નહુરકે
તેનો વિરોધ કરવાની હતી, જ્યારે લોકમાન્યની નીતિ સરકારના રાજતંત્રનો
અવરોધ કરવાના વલણની હતી. ગોખલેનો કાર્યપ્રદેશ રાજવહાવટ અને
તેની મુધારણાનો હતો, લોકમાન્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાષ્ટ્ર અને તેનું પુનર્નિર્માણ
કરવાનો હતો, ગોખલેની નીતિ મરદેશાને પોતાના કરા સેવાની હતી,
લોકમાન્યના નીતિ મરદેશાઓને દૂર કરી તેમને સ્થાને દેશીઓને સ્થાપવાની
હતી. ગોખલેનો આદર્શ પ્રેમ અને મેવા હતો, લોકમાન્યનો આદર્શ સેવા
અને બલિદાનનો હતો. ગોખલે બીજાની સહાય પર આધાર રાખતા,
લોકમાન્ય સ્વાક્રમ્યનો મુરસ્કાર કરતા. ગોખલેના મંદાર પ્રજાના આગળ
પડતા અને શિક્ષિત વર્ગ ઉપર હતી, લોકમાન્યના મંદાર સારી આમપ્રજા ઉપર
હતી. ગોખલેનો કાર્યપ્રદેશ ધારાસભામાં હતો, લોકમાન્યનો ગામડાંની પ્રજામાં
હતો. ગોખલે પેતાનું કામ અંગ્રેજી ભાષામાં ચલાવતા, લોકમાન્ય મરાઠીમાં
ઉપગોળ કરતા. ગોખલે પોતાના જમાનાથી આગળ જઈ ચક્રવા ન હતા,
જ્યારે લોકમાન્ય જમાનાને વટાવી ગયા હતા. અંગ્રેજોએ નક્કી કરી આપેલી
કસોટીમાંથી પાર બિનરાને પ્રજા જવાબદાર રાજવર્તન મેળવે, એ ગોખલેનું
ધ્યેય હતું; લોકમાન્યનું ધ્યેય એ હતું કે, મરદેશીઓ તરફથી કોઈ પણ જાનની
આડખાલી વિના દરેક હિન્દીનો સ્વરાજ એ જન્મસિદ્ધ હક છે; માટે પ્રજાએ
તેની સ્થાપના કરવી જોઈએ.” (મહાત્માનો ચિંતન, પા. ૧૫૧-૫૨).

આ તલનામાં એક મંલિક બિલ્લપ દેખાય છે તે પૂરી કરવા એટલું
ઉમેરવું જોઈએ કે, બ્રિટિશો સાથે હિન્દુસ્તાનનો સંબંધ થયો તેમાં હિન્દુસ્તાનનું
હિત કરવાનો મરમેશરનો હેતુ ■ એવા ગોખલેની શિલ્પ હતી, જ્યારે કોઈ

પણ સંજોગોમાં પરકીય સત્તા એ એક નિરપવાદ અનિષ્ટ છે, અને કોઈ પણ જાતના સ્વરાજ્ય માટેની લાચકાત સ્વતંત્રિય હોવાથી તે માટે યત્નો ન હોઈ શકે એવા લોકમાન્યની દૃઢ નિષ્ઠા હતી.

ગોખલેના મૃત્યુ પછી સંયુક્ત મહાત્મજીની ચર્ચા યોગેક વખત મદ પડી, પણ એવી મહાત્મજી થાય ત્યાં સુધી બેઠી રહેવું રાષ્ટ્રીય પગલે થી રીતે પોતાય ? એટલે ૧૯૧૫ના મે મહિનામાં રાષ્ટ્રીય પક્ષની પ્રાંતિક પરિષદ પૂનામાં (તા ૮-૧૦) બેરિ બેંપ્ટિસ્ટાના પ્રમુખપદે ભરવામાં આવી લોકોમાં પણ આ પરિષદને કારણે ખૂબ ઉત્સાહ આવ્યો અને પરિષદનું કામ તફળ થયું પુણ્યમાં બ્રિટિશ સરકારને મદદ કરવી, સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય મહાસભા માટે પ્રવૃત્ત કરવો ઇત્યાદિ ઠરાવો પસાં થયા.

વિનિત પગ તરફથી એવી જ એક પરિષદ જુલાઈ માસમાં પૂનામાં ભરાઈ ગવર્નર તેની પત્ની તથા કાઉન્સિલરો કેટલોક સમય પરિષદમાં આવેલા, પણ પ્રેક્ષકોની સંખ્યા બહુ જ નાની હતી તેથી બે પનોમાં લોકમાન્ય પણ કંઈ તે અનાયાસે જાહેર થઈ ગયું.

રાષ્ટ્રીય સભામાં દાખલ થઈને હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ્ય આપવાની માગણી પર તેનું લખ દેખાડ કરા તે માટે “દેશના કાયદાઓની મર્યાદામાં રહીને બની શકે તેટલી રીતે સરકારનો સતત વિરોધ કરનારું મંડળ બિંબુ કરીને તેનાથી તેના રાજ્યકારભારને અટકાવી પાડી રાજ્યકર્તાઓને નમાવી શકીશું એવી આશા તેઓ (ટિળક) રાખે છે. એમ જો ન બની શકે તો તેને માટે ‘નેશનલ લીગ’ નામની એક નવી મંથા સ્થાપન કરવા માગે છે.” એમ ગોખલેએ મહાત્મ મહાત્મજીના પ્રમુખ ભૂષેન્દ્રનાથ બસુને લખી જણાવ્યું હતું તેમાં ‘નેશનલ લીગ’ ની સ્થાપનાની વાત કરી છે એમાં જ ટિળકે પ્રાદ્યક્ષી સ્થાપન કરેલ ‘હોમરુલ લીગ’ નું સૂચન હતું મહાસભાને વરસમાં નાતાલની રજાઓમાં ભરાતી એક મહાવિનના સ્વરૂપમાં ન રહેવા દેતાં આખું વરસ સતત કામ કરનારી સંસ્થાનું સ્વરૂપ આપવું જોઈએ, એ વાત ઘણી જૂની હતી ૧૮૯૨માં અને ૧૯૦૫માં તે માટે ખૂબ ચર્ચા થઈ હતી તે આપણે જોયું તે પછી તો દેશમાં કેટલુકે પરિવર્તન થયું હતું. વળી આ વખતે યુરોપમાં શુદ્ધ શરૂ થયું હતું એવે વખતે ઇંગ્લેન્ડને મદદ કરવા સાથે શુદ્ધ પછી દેશ માટે કયા મુદ્દામાં માગવા તેનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ અને એ કામની શરૂઆત અત્યારથી જ કરવાની જરૂર છે.

અ વિચારથી હોમરૂમ લીગ કે હિન્દ સ્વરાજ્ય સંઘ નામની મરલા મ્યાપન કરવાનો લોકમાન્યે વિચાર થયું કર્યો હતો.

પણ દરમ્યાન શ્રીમતી બેઝન્ટે હોમરૂમ લીગ સ્થાપન કરવાનું ઠરાવી ૨૫મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫ના પોતાના ન્યૂ ટ્રિબ્યુના અંકમાં તેની ઉદ્દેશપત્રિકા પણ પ્રસિદ્ધ કરી, અને દાદાભાઈએ આ સંઘના પ્રમુખ થવાનું સ્વીકાર્યું છે એમ જાહેર કર્યું. આ લાગ વડે મહાત્માભાને કોઈ પણ જાતનો બાધ નહીં આવે, અને આવો નંધ સ્થાપન કરવાની જરૂર વુલ્લ પૂરૂ થયા પછીના કમ્તા તે નાવુ છે તે જ વખતે વધારે છે એમ પણ જણાવ્યું. અને તેમણે તેના પ્રચાર માટે દેશનો પ્રવાસ પણ થયું કર્યો.

આ વખતે મુસ્લિમ લાગ પણ પોતાની નીતિને રાષ્ટ્રીય મહાસભાની નીતિને મળતી કરવા શ્રી જિન્ના જવા રાષ્ટ્રીય વૃત્તિના નેતાની દોરવણાથી પ્રયત્ન કરતી હતી. ૧૯૧૩માં તેના ધ્યેયમાં પણ વદનુસાર ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. મર્વેન્ડસ ઓફ ઇડિયા સોમાચટીના ગોખલે પછીના પ્રમુખ શ્રી શાસ્ત્રીએ પણ ટોઈમ્મતુરમાં આપેલા બાપલમાં કલ્લુ કે, “હિન્દી લોકો સ્વરાજ્યને માટે નાપાત્ર છે એવો ભ્રમ આપણામાંથી જ કેટલાક લોકો ફેલાવે છે.” તેમની આ ટીકા વિનીત પત્રના હકાગ્રહી લોકોને ઉદ્દેશાને હતી એ દેખાતું છે એટલે સ્વરાજ્ય માટે પ્રયત્ન કરવા અંગે આ વખતે નાની ભૂમિકા તૈયાર થઈ હતી એ સ્પષ્ટ છે.

ફિરોજશાહ મહેતાનું મૃત્યુ

આવી રીતે મુબઈની મહાસભા માટે તેની નીતિમાં પરિવર્તન કરવાને અંગેનો પ્રશ્ન વધારે તાકોદનો બની રહ્યો હતો તે જ વખતે અટલે કે ૫મી નવેમ્બર ૧૯૧૫ને રોજ સર ફિરોજશાહ મહેતાનું અવસાન થયું. તેમનો જન્મ ૧૮૪૫માં થયો હતો અને તેમની બુદ્ધિમત્તામાં ખુશ થઈ સર અનેકનાડર ઝંટે તેમને વિલાયત જવાની જોગવાઈ કરી આપી હતી. ત્યાંથી બેરેન્ટર થઈને ૧૮૬૮ માં તેઓ હિન્દ પાછા આવ્યા લોડા જ વખતમાં તેમણે બેરિસ્ટર તરીકે સારી નામના મેળવી. ‘સુરત સપ્ટ કેસ’માં તથા ‘કોલ્લાપુર પ્રકરણ’માં તેમને વકીલાતનામું આપવામાં આવ્યું હતું. મુબઈ મ્યુનિસિપાલિટી અને મ્યુનિસિપલિટીમાં તેમનું વર્ચસ્વ હતું. મુબઈના મિલ તરફે જ તે ઓળખાતા, અને સિંહ જોવા જ ઉગ્ર અને ડરામણા હતા. કોઈ પણ કામ હાથમાં લે ત્યારે તેની પાછળ પછીને તે પૂરું કરવામાં...

તેઓ જરાય કયાય રાખતા નહીં. તેમના જવાબી મહાસભાને ભારે ખેડ ગઈ અને આ વખતે તો તેનું અધિવેશન મુંબઈમાં જ ભરાવાનું હતું તેથી તે ખેડ વિશેષ જણાઈ હોય તો નવાઈ નહીં.

તેમને વિષે વખેવા મૃત્યુવેષમાં ટિલકે વખ્યું કે,

“એમાંય આપણો હિંદુસ્તાન દેશ આજ દૂબળો ગણાય તેવો છે. એ દેશમાં નોકરશાહીની કડક સત્તા નીચે વિદ્યાની સાથે સ્વાતંત્ર્ય, નિર્ભયતા અને ટેકીલાપણું વગેરે જે તેજસ્વી ગુણો લોકનાથકો માટે આવશ્યક હોય છે, તે ગુણોનો વિકાસ જાગ્રો થતો નથી. પણ સુદેવે કરીને સર ફિંગેલજાહ મહેતામાં આ ગુણો વાસ કરતા હતા. તેથી તેમના મૃત્યુથી દેશનું અપાર નુકસાન થયું છે એમ દરેકને લાગે છે.

“કોઈ સવાલનો બરાબર વિચાર કરીને તેનો અમુક રીતે પુરસ્કાર કરવો જોઈએ એમ એક વાર તેઓ નક્કી કરે, એટલે તે પ્રશ્નની મિલિ માટે આવશ્યક એવો પ્રયત્ન અને શુક્તિવાદ કરવામાં કોઈ પણ જાતનું ટચ-પચપણું કે શિથિલતા તેમના વર્તનમાં કદી દેખાતી નહીં, અને તેમના નેતૃત્વની આખા હિંદુસ્તાનમાં જે નામના થઈ છે તેનું બીજા તેમના આ ગુણમાં છે.”

૧૯૧૫માં મહાત્માની બેઠક સર સ્વપ્રચલ્ન સિંહના પ્રમુખપદે મુંબઈમાં થઈ. બધારણમા વખતગર જરૂરી સુધારા ન થવાને કારણે રાષ્ટ્રીય યજ્ઞના લોકોને દૂર જ રહેવું પડ્યું. પણ આ અધિવેશનમાં બધારણમાં આવશ્યક સુધારો કરવામાં આવ્યો ને રાષ્ટ્રીય યજ્ઞના લોકો માટે મહાત્માના બારણાં આખું નહીં તોય પ્રવેશ કરી શકાય તેટલી હદે ઉઘાડવામાં આવ્યું.

હોમરૂલ લીગની સ્થાપના અને રાજદ્રોહનો ત્રીજો મુકદ્દમા

૧૯૧૧ના એપ્રિલમાં લોર્ડ હાર્ડિંગ વાઈસરોયના પદ પરથી નિવૃત્ત થઈ ઈંગ્લેન્ડ પાછા જવાના થયા ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિનો તાપ તેમને પોતાને સહન કરવો પડ્યો હતો, તોય તેમણે પોતાના કારકિર્દી એકદરે એટલી સારી પસાર કરી કે તે બદલ કોઈ ઘસનો મતભેદ ન હતો. તેમણે છેક ૧૯૧૧ના ઓગસ્ટ માસમાં મોર્લી મિન્ટો સુધારાનો વિકાસ હવે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યમાં થવો જોઈએ એ અર્થનો એક ખરાતો વિધાયત સરકાર પર રવાના કર્યો હતો. તેથી ૨૯મી માર્ચને રોજ તેમને માનપત્ર મોકલવા બાબત પનાના નગરિકોની એક સભા થઈ. તેમાં “સંકટોને ઘણકામાં વગર લોર્ડ હાર્ડિંગ જે હિંદી લોકોના આકાંક્ષાઓ વિષે જે ચલાનુભૂતિ દાખવી અને તેમની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કર્યો તે બદલ આ સભા કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે છે,” એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. કરાવને અનુમોદન આપતાં ટિબકે જણાવ્યું કે, “લોર્ડ રિપન પછી ત્રીજા વરસમાં આવેલા પ્રગતિશીલ વાઈસરોય હિંદને મળ્યા નથી. લોર્ડ કર્ઝને હિંદીઓની જે આકાંક્ષાઓ અશક્ય કોટની માની તે બધી ન્યાય અને યોગ્ય છે એમ લોર્ડ હાર્ડિંગને માન્ય કર્યું.” આ પ્રયત્ન પરથી ટિબકે કેવળ બહિષ્કારવાદી છે એવો ગોખલેએ બસુ પરના કાગળમાં વ્યક્ત કર્યો અભિપ્રાય તેમ જ અંગ્રેજોની બાબતમાં તેઓ કેવળ દોષ જોનારા છે, ગુણ તો તેઓ કદા જોઈ જ શકતા નથી, એ જે માન્યતાઓનો નિરાસ થવો જોઈએ.

મુંબઈની મહાસભાની બેઠકમાં શ્રીમતી બેઝન્ટે કરેલી સ્વરાજ્યના ઠરાવની સૂચના પ્રમુખે પોતાના અધિકારની રૂએ સ્થગિત કરી દીધી. મહાસભાના ઉદ્દેશમાં બેસતું નથી એમ કહી નામજૂર કરી. અને અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિને મુસ્લિમ લીગ સુધારા માટે જે સમિતિ નીમે તેની રાજ્ય વાટાઘાટ કરી મુધારાની એક યોજના ઘડી કાઢવા તેમ જ લોકોમાં તેનો સતત પ્રચાર કરવાનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવા સૂચના આપી.

એટલે કોંગ્રેસમાં પ્રવેશ કરવો કે નહીં, તેનો વિચાર કરવો અને એકોમાં સ્વરાજ્યના ધ્યેયનો પ્રચાર કરવા માટે હોમરૂઝ લાગની સ્થાપના કરવી એ બે વિષયોનો અધિવસા બેલગામમાં ભરાનારા પ્રાતિક પરિપટમાં નિર્ણય કરવાનું લોકમાન્યે દર્શાવ્યું. બેલગામ પરિપટમાં રાષ્ટ્રીય અને મહાત્મા ગાંધીને બહુ જ આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ આપ્યું અને તેમણે પણ કેવળ મૃત્યુ જ મને બેલગામ આવતા રોકી શકશે એમ કહી પોતાનો ઘાજરીની ખાતરા આપી.

પોતાના હેતુનો વિષયસિ કરવાનો વિરોધીઓને અવકાશ ન મળે તેટલા માટે આ પરિપટમાં લોકમાન્યે અંગ્રેજીમાં ભાષણ આપ્યું ને એ ને એ જ દિવસે કાં જસુએ લખેલાં નોંધે પરથી આપ્યું ભાષણ તૈયાર કરીને પ્રસિદ્ધિ માટે રવાના કર્યું. મુખર્જીના કોંગ્રેસે રાષ્ટ્રીય અને મહાત્મામાં પ્રવેશ કરવા માટે બધારમાં નુકસાનો કરી જે નવલનો આપી હતી તેવાં અનેક લોકોને અસંતોષ હતો, તેમાંના એક ડૉ. મુન્ડેએ જ્યારે તેમને સમાધાનના ઠરાવને ટેકો આપવાનું સૂચવવામાં આવ્યું, ત્યારે લોકમાન્યને એમ સ્પષ્ટ કહી સંભળાવ્યું કે, “અ કદી બની શકે એમ નથી મારી બુદ્ધિમાં આ વાત ઊતરતી નથી. પરશુરામ અને શાકૃષ્ણનો છેવટે જેવો પરભવ થયો તેવો વખત જાજે તમાગ આવ્યો છે તમે જ્યારે એટલી ભૂલ કરી ગયા છે.” એમ પોતાનો રોજબ જાણિયાવ દર્શાવી લોકમાન્યના અર્ક નિષ્ઠાવાન અનુયાયી તરફે કહ્યું કે, “છતા હું તમારો વિનાય નહીં કરું, અને તમારા વિરોધ પત્થા પણ નહીં જોડાઉં પણ સભામાં હું ભાષણ નહીં કરું” આખરે સમાધાનનો ઠરાવ પસાર થયો. બે દિવસ પછી જ્યારે મુખર્જીના રાજ્ય મોક્ષ દિવાળે અગ્રવેષમાં જમ જણાવ્યું કે, “સમાધાનના ઠરાવ વડે ટિળકે કોંગ્રેસને કબજે કરી છે,” ત્યારે મુન્ડે કહે છે, “એ વાતોને મારી આખ બિધડી હું લોકમાન્ય પાસે જઈ અને કાનપટ્ટી પકડીને ને મારી ભૂલ કનૂલ કરી અને તેમનાં નિખાલસપણે ક્ષમા માગી.”

આ વખતે લોકમાન્ય અને ગાંધીજીની અગત મુલાકાત પાંચ વર્ષ અને તેને અંતે લોકમાન્યે પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું કે, “આ પાંચ મિત્રનરો છે આપણા મહાત્મા ભણે તેવો ન હોય તોપણ તેને હાથે દેશનું અક-ચાલ કદી પણ નહીં વાલ.”

આ જ મુકામમાં હિંદી સ્વરાજ્ય સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી અને તથા તરફથી ૧લી મેને દિવને લોકમાન્યનું એક જાહેર ભાષણ થયું. બેલગામથી ટિળક જ્ઞાનારા વર્ષને પૂના ગયા ત્યાં જઈને શિવાજી ઉત્સવનો

સમારંભ ધમધાકાર થાર પડ્યો. એટલામાં શ્રીમતી બેઝન્ટ પણ પૂને આવ્યાં અને આખું પૂના હોમરૂલનાં વ્યાખ્યાનોથી ગરજી ઊઠ્યું.

આ વરમે લોકમાન્યને એકસકમું વરસ બેસતું હતું તેથી તેમના સાથીઓ ને મિત્રોએ તેમનો હારક ઉત્સવ ઊજવવાને તેમને એક ઘેલી અર્પણ કરવાનો વિચાર ઘડ્યો. માત્ર ત્રણ અઠવાડિયામાં મહારાષ્ટ્ર જેવા ગરીબ પ્રાંતમાંથી એક લાખ રૂપિયાની રકમ ભેગી થઈ અને તે હારક મહોત્સવને દિવસે માનપત્ર સાથે લોકમાન્યને અર્પણ કરવામાં આવી. માનપત્રના જવાબમાં લોકમાન્યે જણાવ્યું કે, “તમે આ જે રકમ મને આપો છે તે એક ટ્રસ્ટ છે એમ સમજીને તેનો હું ટ્રસ્ટો તરીકે સ્વીકાર કરું છું. એમાં મારા તરફથી મારા પોતાના ફાળા તરીકે કંઈક ઉમેરોને રાષ્ટ્રીય કાર્યને અંગે તેનો ઉપયોગ થાય એવી કાયદેસર વ્યવસ્થા હું કરી દઈશ આજે આપણી માતૃભૂમિ બંધાને તેની સેવા માટે બોલાવી રહી છે, તો ગૌરવ પણ ભેદભાવ મનમાં રાખ્યા વિના આપણે બધા ‘રાષ્ટ્રદેવ’ થઈએ.”

ગરકારે પણ લોકમાન્યનો આ મહોત્સવ ઊજવવાનું જાણે નક્કી કર્યું હતું. બરાબર હારક મહોત્સવને દિવસે મવારે જ બેંગલોર અને અહમદનગરમાં આપેલાં હોમરૂલ વિષેનાં વ્યાખ્યાનો રાજદ્રોહવાળાં છે એમ કહી પૂનાના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ લોકમાન્ય પર એક નોટીસ કાઢી અને વાંસ હજાર રૂપિયાનો જાનમુચરકો અને દસ દસ હજારના બે જામોન તમારી પ્રાંતેથી કેમ ન લેવા તેનાં કારણો જાતે હાજર થઈને બતાવવા જણાવ્યું. એમ કહેવાય છે કે, નોટિસની બજાવણી કરવા પોલીસ અમલદાર ગાયકર આવવાનો છે, એ વાતની લોકમાન્યને ગાયકરનો દોકરોએ લખેલા પોસ્ટકાર્ડ પરથી અગાઉથી જ ખબર મળી ગઈ હતી, તેથી તેનું સ્વાગત કરવા તેઓ તૈયાર જ હતા.

લોકમાન્ય ટિળક ઉપરનો આ ત્રીજો રાજદ્રોહનો ખટલો કહેવાય. જામીનની નોટિસને લઈ ઊપજેલા આ ખટલાનું કામ ઓગસ્ટની ૭ માંથી ૧૨ મી તારીખ સુધી ચાલ્યું. શ્રી જિન્ના લોકમાન્ય વતી વકીલ હતા જામોનનો રકમમાં કેવળ ઘટાડો માત્ર થયો. આ નિકાલ મામે ૨૩ મી ઓગસ્ટે હાઈકોર્ટમાં આગવ દાખલ કરવામાં આવી ત્યાં પણ બે. જિન્નાએ જ લોકમાન્ય વતી કામ ચલાવ્યું અને ન્યાયમૂર્તિ બેંગલર અને શહે જુદાં જુદાં કારણોસર ટિળકને નિર્દોષ જાહેર કર્યા. પરિણામે ટિળક નિર્દોષ થયાં એટલું જ નહીં પણ હોમરૂલની ચળવળ પણ કાયદેસર છે એમ પુરવાર

વધું. આ સુકાદા પછી હોમડુવ લીજના સભ્યોમાં અષ્ટાગેર વધારો થવા માડયો.

કોંગ્રેસર મહિનામાં મુખર્જી પ્રાન્નિક પરિષદ અમદાવાદમાં બેરિસ્ટર જિન્નાના પ્રમુખપણા નામે ભરાઈ અમદાવાદના વૃદ્ધ વિનોદ કાર્વકર્તાજીએ જુવાનોને પરિષદના કામકાજમાં ખૂબ છૂટ આપી હતી. તેથી રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકોને આમત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં. તેમાં લોકમાન્યને પણ આમત્રણ મોકલવામાં આવેલું. લોકમાન્ય અમદાવાદ આવવાના છે એટલે તેમનું યોગ્ય સ્વાગત થાય એ જાહેરનું માની ગાંધીજીએ પોતાની સહાયી એક પત્રિકા કાઢી અમદાવાદના જનતાને વિનંતી કરી કે તું લોકમાન્યનું સ્વાગત કરવા સ્થેશન ઉપર જવાનો છું, તો અમદાવાદની જનતા પણ તેમનું સ્વાગત કરવા સ્થેશન ઉપર મોટી સંખ્યામાં હાજર રહે અને પરિષદમાં અમદાવાદમાં તેમનું બહુ જ ભવ્ય સ્વાગત થયું. પરિષદમાં જો જિન્નાએ જોખલેએ લોઈ વિચિત્રનના કહેવાથી મૂનું પહેલાં મુખારાની એક યોજના તૈયાર કરી હતી તેનો જ, સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યા વિના, અનુવાદ કર્યો.

નવેમ્બર મહિનામાં લોકમાન્ય જોડે હડિયા કોંગ્રેસ કમિટીના સભ્ય ચૂડાયા, એટલે ડિનેમની આખરે મહાત્માજીની બેઠકમાં હાજર રહેવાનું કમ પ્રાપ્ત જ હતું એટલે ગંભીર ડિનેમરને રોજ તેઓ પોતાના પક્ષના મુખ્ય-મહાત્મા દેના લોકો સાથે -પેશિયર ટૂંકમાં મુખર્જીની નીચાણા રસ્તા કોકેકોટ્ટે બેઠા થઈને લોકોના સંકાર સ્વોકારના સ્વોકારના રૂપમાં બેસી તેઓ લખના પદોન્ના સ્થેશન ઉપર મોટી મેટની બેઠા થઈ હતી ખા. શરમતોવાં મોટરનાઈમાં સ્થાનક આનેવાનોએ તેમને બેનાડયા પણ તેમનું આવા રીતે મોટરમાં જઈને મેનેને રુસ્તુ નહીં એક જિન ડેના રી માપને મોટરના ટાવર પર ચઢી ચલાવું છેવટે એક પોસ્ટમાડી આપીને તેના પોસ્ટને ગળ આપીને લોકોએ તેમનાં ગાળી જાને જ ખેંચી ત્યારે તેમને મંત્રાપ થયો.

નવ વગ્ગના વિગેજ પછી ત્યારે લોકમાન્ય લખનોની મહાત્માજીના ધંધ પર જઈને દાખલ થયા ત્યારે અધિવેશનના પ્રમુખ બાનુ અબદારરુ મુખમંત્રે ભાષણ કરનાં કાર્યકે, ૧૯૦૭નાં નુગનમાં ફેર બાઈયામાં કોંગ્રેસના ભૂતશ પાડયા તે આજે નવ વરમે લખનોના કેલર બાજમાં ફરી જોડા છે, એ આનંદની વાત છે એ માથા મિત્ર ટિપ્પકનું હાર્દિક સ્વાગત કરું છું.

લોકમાન્યા પ્રથમ બોલવા ઊભા થયા ત્યાં અરી હજાર પ્રતિનિધિઓ અને તેનાથી ત્રણગણા પ્રેનમેજે તાગીજોના ગદગદગ્યા તેમનું અભિનંદન ગું લોકમાન્યે કહ્યું, તમે આ જે તાગીઓ પાસે તે મારે માટે છે એમ માનવા નેટલો હું મૂર્ખ નથી એ તાગીઓ જે સિદ્ધાંતને માટે હું લડતો આવ્યો છું અને જે ધરાવને હું ટેકો આપવા ઊભો છું તેમા રહેલા નિદાન્ત માટે છે એમ હું માનું છું છેલા ત્રીસ વસ્ત્રો આપમે જોઈએ કે મહાસભા અને માટે લડતા આ પા છીએ તેનો મહેલો સૂર દત્ત વસ્ત્ર પર લુગલાને કિનારે હિન્દના દાદા દાદાભાઈએ કાઢ્યો હતો તે લૂ નીકળ્યા પછી નેટલોક મતભેદ ઊભો થયો એ મતભેદને કારણે આપણી વચ્ચે દસ વસ્ત્ર નુધી ગઈને ને કુમંચ પા થી દશવસ્ત્ર થઈ પાત્ર મને કહતા આનંદ થાય છે કે હું આ દસ વસ્ત્ર છવતો રહ્યો અને આજે સ્વરાજ્યના આ પાજના આગળ ધાપાવવા માટે આ મંચ પર આપણે બધા અકંત્ર થયા છીએ આપણે કેવળ આ બે પાનો વચ્ચેના મતભેદોનો અંત આવેલો જોવા છવ્યા છીએ એટલું જ નહીં પણ હિન્દુના અને મુસલમાનો વચ્ચેના મતભેદોનો પણ અંત આવેલો બાજ આપણે જોઈએ છીએ અટરે આ સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં આપણે દરેક રીતે સંયુક્ત એટલે બક થયા છીએ અને આ સદ્ભાગ્ય (લક) અત્યાં (નાડ) આપણને લખના (લકનાડ)મા પ્રાપ્ત થાય છે!

ટિપ્પક મુસલમાનોના યત્ન છે એવી માન્યતા છેક ૧૮૯૩-૯૪મા મુમઈ રેવાકામા થયેલા હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણને અગે તેમજ લખેલા લેખો વગેરેમાં થઈ હતી. મુસલમાનોને બ જરવા માટે જ શિવાજી અને ગણપતિના ઉત્સવા તેમજે થઈ કર્યા એમ પણ કહેવાતું આવ્યું હતું પણ એ લોકભ્રમનો લોકમાન્યે લખનીમા પૂરપૂરો નિરાસ કર્યો દેશની ધારાસભાઓમા મુસલમાનોને તેમની સખ્યાના પ્રમાણ કરતા પણ વધાર બેઠકો આપવાની તેમજે તેવારી બતાવી તેમજે કહ્યું કે, “આપણા મુસલમાન ભાઈઆને આપણે હિંદુઓએ વધારપડતી સવલતો આપી અમ કોઈ કહે તો હિંદ જમાત વતી હું કહ છું કે આપણે તેમને ગમે તેટલું આપીએ તોય તે વધારેપડતું ન ગણાય સ્વરાજના હમે જે એકલા મુસલમાનોને અપાતા હોય તોપણ હું વાધા નહીં ઉઠાવ એકલા રાજપૂતોને કે પછત વર્ગના લોકોને અપાય તોય હું વાધા નહીં ઉઠાવ કારણ પછી હાલની જેમ એ ત્રિરંગા સામનો (કોમી ત્રિકોણ) નહીં રહે. આપણે અંદર અંદર ફેડી લઈશું ”

સ્વરાજ્ય અંગે લખનીમાં નીચે મુજબ ઠરાવ થયો હતો :

“... હિન્દને વહેલાં તકે સ્વરાજ આપવાનો સરકારનો હેતુ અને ઇરાદો છે એવી નામદાર ચહેનચાહે હવે જાહેરાત કરવા જોઈએ.

“અખિલ હિન્દ મહાસમિતિએ અખિલ હિન્દ મુસ્લિમ લીગની સુધારણા સમિતિ સાથે મળીને સુધારાની જે યોજના તૈયાર કરી તે મુજબ, સ્વરાજ્યનાં દિશામાં સુધારા દાખલ કરવા યોગ્ય પગલું લેવું જોઈએ એવા આ મહાસભાનો માગણી છે.

“સામ્રાજ્યનો પુનર્રચનામાં હિન્દને તાબાનો દેશ ગણવાનું બંધ કરીને તેને સ્વતંત્ર મંથાનોના પેઠે સામ્રાજ્યમાં સરખા ભાગીદાર તરીકે ગણવો જોઈએ.”

લખનીમાં ખસાર થયેલો સ્વરાજ્યનો ઠરાવ અને સ્વપાયેલી એકતા જોઈને લોર્ડ સિડનહામે એકદમ ભયનાં સૂચના આપી કે, “હિન્દુસ્તાનમાં ભારે જોખમકારક પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે એટલે આપણે ગાવધ રહેવું જોઈએ.”

એ જ વખતે હિન્દુસભાની પરિપદ પણ થઈ. મળાના આમંત્રણથી ટિળક ત્યાં ગયા ને તેમણે ત્યાં ભાષણ પણ આપ્યું. પણ તે વખતે સભાને ગણીનું મંગલિત રૂપ આવ્યું ન હતું અને મુમલમાનોને વિશ્લેષ સવલતો આપવામાં આવ્યાથી હિન્દુસભા ટિળક પર ગિન્નાઈ હતી

૫૧

હોમરૂલનો પ્રચાર

મહાસભાના અધિવેશન માટે લખની જતી વખતે ટિળક કાનપુર રોકાઈ ચક્રા ન હતા તેથી મહામળા પૂરી થયા પછી તેઓ ત્યાં ગયા. પરંતુ ગ્રાઉંડ પર ભરાયેલી મળામાં તેમને સંસ્કૃતમાં માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. જવાબમાં લોકમાન્યે સ્વરાજ્ય અને તેની આવશ્યકતા ઉપર ભાષણ આપ્યું. “અંગ્રેજી રાજ્યને લીધે આપણું ગુણકર્મવિશિષ્ટ ચાતુર્વર્ણ્ય નષ્ટ થયું; સત્રિયો માટે કામ જ રહ્યું નથી; વૈશ્યકર્મ પણ રાજ્યકર્તાઓએ આપણી પાસેથી ઝૂંટવી લીધું છે. દૂકમાં ગુણકર્મનો સાવ લોચ થયો છે. ... જેઓ બીજું કંઈ ન કરી શકતા હોય તેઓ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિને માટે ઓછામાં ઓછું પ્રાર્થના કરે તોય બસ.”

તા રજીએ લોકમાન્ય, ખાપડે અને વાસુદેવરાવ જેથી સાથે કાનધુરથી શ્રી મોતીલાલ ઘોષને ખાસ મળવા કલકત્તા ગયા ત્યાંથી પૂના પાછા આવતા તેમણે નાગપુર અને વરાહ તરફ નાગપુર, ચવતમાળ, ધામણગાવ, અજોલા વગેરે કોણે કરીને સ્વરાજ્યનો સંદેશો લોકોને સંબળાવ્યો રેલવેના પ્લેટફોર્મ પર આવેલા એક ભાષણમા તેમણે કહ્યું “જેમ મુબઈની ટિકિટ લીધી એટલે વચલા બધા સ્ટેશનોની ટિકિટ લીધા જેવું થાય છે, તેવા જ રીતે સ્વરાજ્યની ટિકિટ કાઢીએ એટલે વચની બધી માંગણીઓના મંથનો તેમા આવી જ જશે ”

૧૭મી ફેબ્રુઆરીને રોજ પૂનામા રે ગવર ધરાજીએના પ્રમુખપણા હેઠળ હિન્દી લોકોને યુદ્ધમા સ્વયમેવક થવાનો હક આપવાનું કરાવ્યા બદલ મરકારનું અભિનંદન કરવા માટે સભા થઈ તેમા મુખ્ય ઠરાવ ટિળકે રજૂ કર્યો અને લોકોને માનૂભૂમિના રમણ અર્થે સ્વયમેવક તરીકે નામ નોધાવવા હાકલ કરી તેના જ સમર્પનમા ‘યદચ્છવા ચોવત રવગદારમવાદત્ત’ એ ગીતા વચન ટાકીને એક અગ્રરેખ પણ કસરાના ૨૭મીના અકમા તેમણે લખ્યો લશ્કરમા દાખલ થવા માટે પૂરપૂરા ઉત્તેજક યાત્રિ સ્થિતિ ન હોય તોય તે માટે અટકા ન બેસતા જોને સ્વરાજ્ય જોઈએ તેણે સ્વદેશનું રક્ષણ પણ કરવું જોઈએ, એમ તેમણે લખ્યું ભલે-લા લોકો લશ્કરમા જોડાય એ ખાસ મહત્વનું છે, એ મુદ્દા પર ભાર દઈને તેમણે કહ્યું કે, “તેમા જ રાજભક્તિ છે, દેશભક્તિ છે, સામ્રાજ્યનિષ્ઠા છે, અને રાજકારણ પણ તેમા જ છે ”

આવી રીતે ટિળક તથા તેમના સહકારીઓ લશ્કરબરતીનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા અને બીજા પ્રાંતોમાં પણ એ જ કામ થતું થયું

પણ ટિળક આવો પ્રચાર કરે છે તેથી જ નોકરચાહી વહેમાઈ ગઈ અને પંજાબમા તેમના જવાનો કોઈ કાર્યક્રમ યોજ્યો કે જાહેર થયો ન હતો, છતાં “પૂનાના ચિત્રાવન બ્રાહ્મણ ટિલકનો પંજાબમા આવવાનો અને જાહેર નવામતી જેખમાય એવી રીતે વર્તવાનો ઇરાદો દે, એમ જાણવામા આવ્યું છે તેઓ પંજાબમા પગ ન મૂકે એ તેમ કરે તો તેઓ ત્રણ વરસની કેદ અને દંડની સજાને યાત્ર વચ્ચે, ” એવો હુકમ પંજાબ સરકારે તેમની ગામે કાઢ્યો અને યહીના જ અઠવાડિયામા તેઓ દિલ્લી આવ્યાને ગયા એવો ખોટો કાલ્પનિક હવાસો આપી દિલ્લી જવાની પણ તેમને મનાઈ કરવામાં આવી ! અને આ બધા હુકમો તેઓ લશ્કરમાં ભરતી થવા માટે લોકોને હાકલ કરી રહ્યા હતા ત્યારે નીકળ્યા !

૨જી માસે લશ્કરભરતી માટે મુબઈમાં ગળા લઈ અને ૮૦૦ જણાએ પોતાનાં નામ નોંધાવ્યા તેમાં ઘણા પટ્ટવાધારીઓ હતા.

પણ સરકારને ભણેલા લોકો લશ્કરમાં જોડાય એ વસ્તુ જ અનિષ્ટ લાગતી હતી તેમને શરરે મજબૂત અને ભરપૂર અવાન હોય એવા જ માણસો જોઈતા હતા અને આખરે હિંદુસ્તાન સરકારે ભારત તરીક સૈન્ય (ઇન્ડિયન રિફ્રેન્સ ફોર્સ)ની યોજના નિર્ધાર ગઈ અમ જાહેર કર્યું, તેનો દોષ લોકોના આગેવાનો પર લેવા એને દાખલા પર ડામ દીધા જેવું કર્યું વાસ્તવિક હકીકત એવી હતી કે, રિફ્રેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટનો જ ઇન્ડિયન રિફ્રેન્સ ફોર્સનાં યોજનાને મારી નાખે એવી રીતે તેણે ઉપયોગ કર્યો !

એપ્રિલ મહિનાની ૪થાંએ ટિળક મહામત્તા સમિતિની બેઠક મંડે કલકત્તા ગયા, ગાંધીજી એ સભામાં હાજર હતા અને ચંપારણનો મામલો ઉપર સ્વયં પારણ કરી રહ્યો હતો. સમિતિના બેઠક પૂરી થયા પછી ટેળક ચિકોડીમાં ભચનારી બેલગાવ જિલ્લા પરિષદ માટે સાંધા કનટક ગયા જિલ્લા પરિષદનો લાભ લઈ ભચવેલી મરાઠા કેળવણી પરિષદમાં તેમણે ભાષણ આપ્યું તેમાં તેમને કહ્યું કે, “ મેં કેળવણીના કાર્યથી મારા જાહેર જીવનની શરૂઆત કરી. દેશમાં શિશુઓને સાર્વત્રિક પ્રમાર કરવાનું કામ સરકારનું છે શિશુ આપવામાં આવે તો ભોમે હક માગ્યે એવો સરકારને ધર છે ! પણ અમ તો છાંદોક કહાંએ છીએ કે, અમારે હક માગનાં શાખવું છે, એટલા માટે જ શિશુ આપો મારા હાથમાં કાગે સ્વચ્છતા આવે તો વુ પ્રથમ કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરાવ મરકારે આપણને કેળવણી આપવા જોઈએ તે આપની નથી, અને બિલકુલ કેળવણી નથી તેથી સ્વચ્છતા ન આપી સમય એવી દલીલ કરવા તેવાર થાય છે ! એટલે છેવટ એક ઉપાય રહે છે તે એ કે, કેળવણી ફરજિયાત જોઈતી હોય તો સરકારને તેમ કરવાની ફરજ પાડવાની તાકાત આપવ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ ”

ચિકોડીના સોમેન ટિળક જેવમથી છૂટે તેજા માટે શ્રી સમવિગના મંદિરમાં સમવિગની મૂર્તિનું તનન અનુષ્ઠાન વાનું લખ્યું થતું તેની સામે પરિત માખે હતી, તે માટે ટિળકને તે મંદિરમાં પ્રસાદ માટે લઈ જતામાં આવ્યા.

ચિકોડીની ટિળક નિષાળી ગયા. ત્યાંના ભાષણમાં તેમને કાર્યું કે, “ નિષાળીકર દેસાઈઓના વખતમાં આ મુલકમાંથી ૧૦,૦૦૦ નું લશ્કર પેશવાના સૈન્યમાં જોડવા માટે એકી વખતે ભણાર થઈ પોતાના ધાત્ર ને બાપુ સાથે લઈને લોકો નોકવી થયા. પણ આજે તિલક સાથે ધિવગ થઈ

છે. રખેને આપણને રંગરૂટ તરીકે પકડી જશે એ બીકે લશ્કરી અમલદાર નજરે પડતાં જ લોકો નાસભાગ કરે છે. . . . આમ કેમ થાય છે તે સરકારને જણાવવું જોઈએ. સરકારે આપણને એટલા પરાધીન બનાવી દીધા છે કે નિપાણીમાં સારો જાતની તમાકુ પાકે છે છતાં ચિરૂટ ઇન્જિનિયરી આપત થાય છે."

૧૭-૧૮ મે ને દિવસે નાસિકમાં પ્રાંતિક પરિષદ ભરાઈ. સ્વરાજ્ય સંઘની વરસગીઠ પણ એ જ વખતે હતી. પ્રમુખપદે શ્રીનિવાસ ચાવ્લા હતા. તેમનું સ્વરાજ્ય પરનું ભાષણ બહુ જ જોરદાર અને સચોટ થયું. ૧૭ મીએ હિન્દી સ્વરાજ્યસંઘનું પહેલું વાર્ષિક સંમેલન થયું. પહેલા વરસનો અહેવાલ રજૂ થયો. ૧૪૨૫૮ સભ્યો નોંધાયેલા હતા. ટિજક બેઝન્ટના સંઘના સભ્ય થયા ને બેઝન્ટ ટિજકના સંઘના સભ્ય થયાં હતાં અને બેઉ સંઘનો સહકાર ચાલતો હતો. પડિત જવાહરલાલ જોવા પણ બંને સંઘના સભ્ય થયા હતા.

એવામાં ઉડાકામંડમાં ભરાયેલી મદ્રાસ પારાસભાની બેઠકમાં ગવર્નર લોર્ડ પેન્ટલન્ડે એક ભાષણ કરી દમનનીતિની આગાહી કરી. તેમણે કહ્યું, "હિન્દી લોકો સામાન્ય સુધારાથી ઝંતોય ન માનતાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની — અને તે પણ તરતોતરત — માગણી કરી રહ્યા છે, એ તેમને આપી શકાય તેમ નથી. . . . ખોટી આશાઓ રાખવાથી નિરાશ થવું પડે છે. સ્વરાજ્યની ચળવળ કરનારાઓના મત ભલે પ્રામાણિક હોય, પણ તેમનાં ભાષણોમાં અધિકારીઓની નિંદા થાય છે અને લોકો કાયદાનો ભંગ કરવા પ્રેરાય છે. તેથી એ બધું અટકાવવા માટે અમને યોગ્ય જણાય તે ઉપાય અમે યોજીશું. તેમાં લોકો અમને સાથ આપશે એવી આશા છે." આ ભાષણનો મદ્રાસભાએ કચેરા જવાબ જોકે વાળ્યો નહોતો. તોપણ અનેક લોકોએ છંદોક 'અમે પણ સ્વરાજ્ય માગીએ છીએ, અમારા પર કામ ચલાવો.' એવા કાગળો લખી પેન્ટલન્ડને પડકાર કર્યા. મદ્રાસ સરકારે શ્રીમતી બેઝન્ટ તથા તેમના બે સાથીઓને નજરકેદ કર્યાં. પરિણામે આખા દેશમાંથી સ્વરાજ્યસંઘના પ્રતિસાધક પર સહીઓ થવા માંડી. અને વિનાશમાંથી પણ ઘણા પોતાને સ્વરાજ્યવાદી કહેવડાવવા લાગ્યા, અને પેન્ટલન્ડનો દાવ તેને જ ભારે પડ્યો.

સ્વરાજ્યની ચળવળ ધમધકાર ચાલુ હતી તે જ વખતે ગાંધીજીએ શરૂ કરેલાં ગંધારણની સત્યાગ્રહની લડતનો બહુ જ લોચ વખતમાં સફળ અંત આળો. કેસીએ તેનો નિષ્કર્ષ કાઢ્યો કે, "જે વાત અગાઉ રાષ્ટ્રીય મો-૧૮

મહાસભાના ધ્યેયની બાબતમાં થઈ, તે જ હવે તે સભાના કાર્યકારી સાધનોની બાબતમાં થશે એ યાદ રાખવું ઘટે.”

એપ્રિલ મહિનામાં કલકત્તામાં ભરાયેલી મહાસભા સમિતિની બેઠકમાં એક પ્રતિનિધિમંડળ વિલાયત મોકલવાનો ઠરાવ થયેલો, પણ તેનો અમલ થયો ન હતો એટલે ટિળક અને બેઝન્ટની સ્વરાજ્યસંધોએ તે કામ કરવાનું ઠરાવ્યું અને તે પ્રમાણે પહેલા મંદવતા બે બેપિસ્ટા અને બીજા વતી બે અધર ૧૪ મી જુલાઈએ રવાના પણ થયા.

જુલાઈમાં ભરાયેલી મહાસભા સમિતિએ બેઝન્ટ અને અલી બંધુઓની અટકનો નિષેધ કર્યો વિશેષ તો એ કે, બંને સ્વરાજ્યસંધોએ અન્યાર સુધી જે ચળવળો કરી તે બધી મહાસભાના ઠરાવની સાથે પૂરેપૂરી સંગત છે એવી સ્પષ્ટ જાહેરાત કરો ટિળકે અરજી અને વિનવણીઓ કરીને શ્રામતી બેઝન્ટને છોડાવવા માગતા લોભેને વખોડી કાઢ્યા અને તે માટે પેમિવ રેઝિસ્ટન્સ જેવા અતરકારક યોગદાની હિમાયત કરી. બેઝન્ટ માટે આપણા મનમાં કેવી ઊંડી લાગણી છે તે બતાવવું હોય તો આપણે તેમને કલકત્તાના આગામી અધિવેશનનાં પ્રમુખ ચૂટવા જોઈએ, એમ પણ તેમણે સૂચવ્યું અને તે પ્રમાણે તેમની વરણી પણ આખરે થઈ ૧૯૦૬ અને ૧૯૦૭ ની પરિસ્થિતિમાં અને અન્યારનાં પરિસ્થિતિમાં કેટલો બધો ફેર પડ્યો હતો, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

વિનીત યુગના લોકોને ગ્રીમતી બેઝન્ટની આ વરણી યસંદ પડી નહોતી એટલે તેમની અને રાષ્ટ્રીય યુગની વચ્ચે ફરી પાછી કંટોક્કટી ઊભી થશે એમ દેખાવા લાગ્યું હતું પણ એટલામાં ભારતખત્રીના પદ પર મિ મોન્ટેગ્યૂની નિમણૂક થવાના સમાચાર આવ્યા અને ૨૦ માં ઓગસ્ટે તેમનું એક જાહેરનામું પણ બહાર પડ્યું અને તે પછી તરત જ લિંદને રાજકીય સુધારા આપવાને બંને તપાત કરવા તેઓ પોતે લિંદ આવે છે એવી એક બાંછ જાહેરાત બહાર પડી અને પરિણામે બધા પતોએ ભારત મંત્રીની આગામી મુલાકાત ઉપર ચોંટાળાનું લલ કેન્દ્રિત કમું.

મોન્ટેગ્યૂનાં જાહેરાત નીચેનાં મતલબની હતી -

“લિન્ડુસ્તાનને જવાબદારીવાળું સ્વરાજ્ય આપીને સામ્રાજ્યનો એક ભાગીદાર બનાવવાની બ્રિટિશ સરકારની નીતિ હોઈ, લિન્ડુસ્તાન સરકારને પણ તે માન્ય છે. એ દિશામાં મહત્વના સુધારા બને તેટલા જલદી પણ એક પછી એક એવા ક્રમમાં થી રીતે અમલમાં લાવા શકાય તે વિષે

હિન્દુસ્તાન સરકાર તથા લોકો સાથે વાટાઘાટ કરવાની જરૂર છે. તેથી વાઈસરોયના આમંત્રણને માન આપી પું બધાનું શું કહેવું છે તે સાંભળવા માટે જાતે આવું છું," છે.

૧૭મી સપ્ટેમ્બરને રોજ શ્રીમતી બેઝન્ટને મુક્ત કરવામાં આવ્યાં. આખા દેશમાંથી તેમને અભિનંદન આપવામાં આવ્યું ને ધમી ઓક્ટોબરે તેમની વરસગાંઠ ધામધૂમથી ઊજવવામાં આવી.

૩૭ ઓક્ટોબરે મુંબઈમાં એક પ્રવંડ સભા થઈ. તેમાં ટિળકે સવાલ કર્યો કે, અહીં બધુંઓને હજી શા માટે અટકમાં રાખવામાં આવે છે? એક બાજુએ મુસલમાનોને રાજનિષ્ઠ કહેવા અને બીજી બાજુએ તેમના આગેવાનોને કેદમાં પૂરવા એનો અર્થ શો? મુંબઈમાં જ સ્વરાજની માગણીની એક અરજી તૈયાર કરવામાં આવી ને સ્વરાજ્ય સંધની સાખાઓ પર સહીઓ લેવા મોકલવામાં આવી. તે પછી અલાહાબાદમાં ભરાયેલી મહામત્તા સમિતિમાં ગાંધીજીએ ઘડેલો અરજીનો મુસદ્દો પમાર થયો. બેઝન્ટ તથા ટિળક બંને ત્યાં હાજર જ હતાં.

નવેમ્બર (૧૯૧૭)ની શરૂઆતમાં ગાંધીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ ગોધરામાં ગજરાત રાજકીય પરિષદ ભરાઈ. તેમાં લોકમાન્યે હાજરી આપી. તેઓ પોણો કલાક મોઝા પકચા હતા. તેમને માટે પરિષદનું કામ એટલો વખત થરૂં કર્યું ન હતું. ગાંધીજીએ વિલંબ માટે ગાફી માગી ને પોતે તે માટે જવાબદાર નથી એમ જણાવ્યું. આપણે હિમમ્બલ માળીએ છાંએ, પોણો કલાક તે મોડું મળે તોય કશો વાધો નથી, એવી ટકોર પણ કરી.

કાર્યપત્રિકા પર પહેલી કલમ રાજનિષ્ઠાના ઠરાવની હતી. ગાંધીજીએ તે ફાડી જ નાખ્યો અને કહ્યું કે, “આવી રીતે ડગવે ને પગલે આપણી રાજનિષ્ઠા વ્યક્ત કરવા બેસવું એ સાવ ગ્રામ્ય છે. આપણે બળવો નથી કરતા ત્યાં સુધી બધા રાજા પ્રત્યે વફાદાર જ છીએ.”

લોકમાન્યે મરાઠીમાં એક જોરદાર ભાષણ આપ્યું. અંગ્રેજોના સો વરસના રાજ્યમાં આપણે કેટલા ગરીબ બની ગયા છીએ તે દાદાભાઈનો આધાર આપો જણાવ્યું. યુદ્ધ અંગે તેમણે કહ્યું કે, હિન્દુસ્તાનના દિલમાં ભાવના જાગે તેમ કરવાની જરૂર છે. તેમ ન થાય ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન પાસેથી જોઈતી મદદ મળવી મુશ્કેલ છે. લોકોને સ્વરાજ્ય જોઈએ તે કેવળ પોતાને માટે, નહીં પણ સામ્રાજ્યના હિત માટે પણ તે જરૂરી છે એમ તેમણે જણાવ્યું.

મોન્ટેગ્યુ હિંદમાં આવ્યા અને તેમણે જુદા જુદા પ્રતિનિધિ મંડળોને મળવાનું શરૂ કર્યું. પણ તેથી લોકમાન્યે હોમરૂઝના પ્રવારની ચળવળ જરા પણ શિથિલ થવા દાંધા નહીં અને લોકજાગૃતિનું કામ પુરજોતમાં ચાલુ રાખ્યું. નવેમ્બર માસની ૨૬મીએ સ્વરાજ્યમંથના પ્રતિનિધિમંડળ સાથે તેઓ લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ અને મિ. માન્ટેગ્યુને મળ્યા. તે જ દિવસે શ્રામતા બેઝનના તથા બીજા દિવસે લે. ટિપ્પણની મિ. મોન્ટેગ્યુએ મુલાકાત લીધી અને તેમની વાતચાત લાંબો વખત ચાલી. મોન્ટેગ્યુ પોતાની કાવરાંમાં લખે છે, ‘સંકલિપત સુધારા તમને સંતોષકારક ન લાગે તો તમે છુ કરો?’ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં ટિપ્પણે તરત જવાબ આપ્યો : ‘જો મળશે તે લઈ લઈશ અને બાકીના માટે તરત ચળવળ શરૂ કરોશ.’

મારા સવારનો અલૂક જવાન આટલી શીઘ્રતાથી આપનાર આ એક જ ગૃહસ્થ મને મળ્યો એવા મોન્ટેગ્યુએ ઉદ્ગાર કાઢવાનું કહેવાય છે.

મોન્ટેગ્યુ વળી લખે છે, “આજે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી વધારે પ્રભાવ શાળી કોઈ માણસ હોય તો તે ટિપ્પણ જ છે એ જો ધારે તો યુદ્ધના કામને અંગે ઘણો મદદ આપી શકે.”

૨૬ મી ડિસેમ્બરે રાષ્ટ્રીય સભાનું બત્રીસમું અધિવેશન કલકત્તામાં ક્ષીમતી બેઝનના પ્રમુખપદે શરૂ થયું અને ખૂબ ધામધૂમથી ધાર પડ્યું. બાર લાખ સહીઓના અરજી મોન્ટેગ્યુ સાહેબ પાસે અત્યાર સુધી મોકલવામાં આવી હતી. સભામાં પ્રતિનિધિમંડળ વિલાયત મોકલવાનું નક્કી થયું અને તે કામ મહાસભા સમિતિને સોંપવામાં આવ્યું.

આ અધિવેશનમાં જવાબદાર રાજતંત્ર બાબત ભારતમંત્રીએ કરેલી જાહેરાતને અંગે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો અને હિંદમાં વહેલી તકે એવું રાજતંત્ર સ્થાપવા બાબત પાર્લમેન્ટમાં એક કાયદો પસાર કરવાની જરૂર જણાવી એવો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો કે, તેના પ્રથમ પગલા તરફે મહાસભા અને સ્ત્રીના સુધારાની યોજનાનો કાયદો કરાવે તે મુજબ તાત્કાલિક સુધારો દાખલ કરવો જોઈએ.

ઠરાવ પર ભાષણ કરતા લોકમાન્યે જણાવ્યું કે, સ્વરાજ્ય આપવાનું કાર્ય એક જ કાયદાથી થતી જાય જોઈએ. અમે આ ધરના આજ્ઞા માત્રિક બન્યા છીએ, આપુ ધર પોતાના કનજમાં લેવાના અમારા હક છે, આ વાતનો સ્વીકાર થવો જોઈએ. અમ ઘણે તો જ હાથના ને અવાજી છે. નાં બાબતમાં કોઈ

સમજૂતીને અવકાશ છે; નહીં તો કોઈ પણ જાતની સમજૂતી થઈ શકવાની નથી

એક ઝડપી પ્રવાસ

કલકત્તાની મહાગળા મૂર્સ થયા પછી ટિબક નાગપુર માર્ગે પૂને આવ્યા જાનેવારી આખરે લોખાવળામાં બે જળકરના પ્રમુખમદે પૂના જિલ્લા પરિષદમાં હાજરી આપી અને પછી હોમરૂક લોખના મૂર્વાનયોજિત વરાડ નાગપુરના પ્રવાસે તે નીકળ્યા

આ પ્રવાસ ૪ થી ૨૬મી ફેબ્રુઆરી સુધી ચાલ્યો આટલા વખતમાં તેમણે રેલવે માર્ગે એક હજાર અને મોટર માર્ગે એક હજાર માઈલનો પ્રવાસ કર્યો, ત્રીમિક શહેરો તથા કસબાની મુલાકાત લીધી, આદરે સો જેટલાં ભાષણો આપ્યાં અને દોઢ પોતાને લાખ કરિયા સ્વરાજ્ય ફાળા માટે ભેગા કર્યા ટિબકની આમથાસ લોકોની એટલી બધી ભાડ જમતા કે તેમને તેમાંથી રમ્મો કાઢવો મુશ્કેલ બનતું તેમનાં દર્શને આવનારા લોકો તેમનાં મોટરને સ્પર્ધ કરાને પણ સંતોષ માનતાં ગામડાઓમાંથી હજારોની સંખ્યામાં લોકો તેમને જોવા તથા સાબળવા ભેગા થતા

પ્રવાસની શરૂઆત મુબઈથી જ થઈ ગયા ૪ થીએ કોલકાતા વેપારીઓએ ટિબકને ૫૭૧૧ રૂપિયાની થેલી આપી ગાંધીજી પણ ત્યાં હાજર હતા ત્યાંથી તેઓ ખંડવા, બરહાસપુર, મલકાપુર થઈ નાગપુર તરફ ગયા ખંડવામાં તેમણે ભાગીનૂટો હિન્દમાં ભાષણ કર્યું તે સાબળાં કહે છે કે ગાંધીજી ખુશ ખુશ થયેલા, ને તેમણે એ હિન્દીનો તારોફ કરેલો પ્રવાસમાં કયાક રસ્તામાં મળેલા મોન્વીએ ગાઠે બાધેલા બે કરિયા આપ્યા, કયાક રેતીના કોથળા નદીના પાત્રમાં નાખી તે પર થતરા જોઈવી તેમની મોટર માટે પુલ બનાવવામાં આવ્યો, કયાક એક લિંગાવત સજ્જનો દેવના પ્રસાદ તરીકે ગળામાં પહેરેલું ચાદીનું લિંગ ફાળામાં આપ્યું, કયાક લોકમાન્ય આવ્યાનું સાબળી નાટકગૃહમાં બેઠેલા લોકો નાટક પડતું મૂકીને તેમને દર્શને દોડી આવ્યા, કયાક કોઈ ભટજીએ પોતાની ગાયસો રૂપિયાની વીમાની પોલાસો સ્વરાજ્ય સંધને આપી નીધી

વરાડ નાગપુરના આ પ્રવાસ દરમ્યાન લોકમાન્યે લાખો લોકોને અને ખાસ કરીને ખેડૂતોને અને ગામડાના લોકોને સ્વરાજ્યનો સદેશો સંભળાવી તેમનામાં અપૂર્વ જગૃતિ આણી જ લોકો સાથે માણસ વાત કરતો હોય તેમને સમજાવ એવા જ ભાષા તેને વાચરવી પડે છે અને સૂઝે પણ છે

એવી રીતે ‘બ્યૂરોક્રસી’ માટે એક બધુ જ સમર્થક શબ્દ તેમને આ પ્રવાસમાં જડાયો તે ‘નોકરશાહી’. આ પ્રવાસ દરમ્યાન જ “સ્વરાજ્ય એ માત્ર જનમતિજનક છે, અને હું તે મેળવીશ જ,” એ સ્વરાજ્યનો મંત્ર પણ પ્રગટ થયો. એમ કહેવાય છે.

નોકરશાહી વિષે ને સ્વરાજ્ય વિષે વાત કરતાં તેમણે વાપરેલી જાણે જોડના બધુ જ સાતી ને સામાના સ્થિતિમાં તોસારી પ્રવેશ કરે એવો જ હતો. તેઓ કહેતા : “કેટલાક નોકર ઉપલા દરજ્જાના છે, કેટલાક નીચા દરજ્જાના છે, એ બધાને આપણે સખીયું, પણ તેમની ચોટથી માત્ર આપણા ધાવમાં જોઈએ. (તાલીઓ) ‘સ્વરાજ્ય, સ્વરાજ્ય’ તે આ પાસાભાઓમાં આપણે આપણા માણસોને મોકલ્યાંયુ. તેઓ નક્કી કરે કે તેની અમલ-અજવણ પધો જોઈએ, તેનું નામ સ્વરાજ્ય, આ આપણે માચીએ તો તેમણે શું ખાય છે? આથી રાજ્યોદ્ધ થશે શું? નોકરો છે, તે જરાજ છે એમ કોણ કહે છે? નોકરને શું, ફાંસીએ લટકાવી દો એવું કહ્યું કે તે લટકાવી દેવાનો! આમાં નોકરનો મુનો નથી એમ પાસાઓ કહે છે પુકમ મળ્યો, કરી નાખ્યું! ફાંસીએ દેનારનો પણ શો મુનો? નોકરો જોઈએ અને તે આવા જ ઉમાનદાર જોઈએ (ઉસાધાપૂર્વક) પણ આ નોકરશાહી માત્રી છે તે ન જોઈએ (આવદશી) નોકરશાહી અંગ્રેજી બ્યૂરોક્રસી શબ્દનું ભાષાંતર છે

“લોકો બળવો કરશે અવી બીકથી તેમને હંમેશા ધાકમાં રાખનારી ભયભીત દશામાં રાખનારી એવી આ નોકરશાહી ન જોઈએ નોકરો જરૂર જોઈએ, પણ તેમની શાહી ન જોઈએ” (તાલીઓનો ગડગડાટ)

આ પ્રવાસ દરમ્યાન ટિળક લશ્કરભરતીને અંગે પણ બોલતા આ ભાષાતમા મરકાર ટિળકને સ્થાપને બદલે વિરોધ કરતી એ આપણે જોયું છે અહીં પણ એવું જ થતું “સવડ હોય છતાં જો ભારત રંગ સેન્યામાં જ્યાં તેવાર નહીં યાય, તે સાચો સ્વરાજ્યભક્ત જ નથી એમ હું તો કહું તમે લશ્કરમાં ન જાઓ તો સ્વરાજ્યની ચળવળ નકામી છે એમ કહી છું તે દોડાં દઈશ.” એમ કહી પોતાના દીકરાને પણ લશ્કરમાં મોકલવા તે તેવાર થયેલા. ટિળક લશ્કરભરતીનો વિરોધ કરનાર છે એવો તેમના પર આરોપ કરવો વિચિત્ર જ કહેવાય, તેમ છતાં સ્વચ્છાત્મતાનું ગુણ ગુણ વિભાગના કે કમિશનરોએ તેમનાં ભાષણોને અંગે એવા આનેપો કરવાનું

સરકાર-આજ્ઞા બલીયસી

મોન્ટેગુ સાતેજ માસે હોમરૂવની અરજી દાખલ કર્યા પછી હવે અહીં હિંદુસ્તાનમાં તે સંબંધે વધુ કંઈ કરવાપણું નથી અને મોન્ટેગુ પોતે પણ વિલાયત ગયા પછી જ તેમને મળેલી અરજીઓ ઇત્યાદિનો વિચાર કરવાના હતા. એરથે વિલાયત જ હવે પછીનું કાર્યક્ષેત્ર છે એમ વિચારી ટિળકે વિલાયત જવાનું ઠરાવ્યું. ચિસેલ ખટલામાં* સાતી ગુરાવા માટે હિંદ આવેલા કમિશનરનું કામ પૂરું થયું હતું. ૧૯મી માર્ચે ગોવાપુર જઈ તે ૯૦૦૦ની શેઠી લઈ આવ્યા. ૨૧મીએ પાતાના નાગરિકો તરફથી ૧૧૩૦૦ રૂપિયાની શેઠી, માનપત્ર અને યોગ્યાક ટિળકને આપવામાં આવ્યા અને તેમને તેમણે ભાવભીની વિદાય આપી.

૨૩મી માર્ચે ટિળક અને પ્રતિનિધિમંડળના બીજા સભ્યો પૂનેથી નીકળ્યા. બીજા દિવસે મુંબઈમાં શ્રી સવાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાયેલી અસ્પૃશ્યતાનિવારણ પરિષદમાં લોકમાન્યે ધાન્યી આપી અને કોંગ્રેસે અસ્પૃશ્ય વર્ગના પ્રતિનિધિઓ લઈને ચોતાના કાર્ય માટે તેમનો ટેકો મેળવવો જોઈએ એવો ઠરાવ તેમણે રજૂ કર્યો. ઠરાવ પર ખૂબ આવેશ-પૂર્વક ભાષણ કરતાં તેમણે કહ્યું કે :

“અસ્પૃશ્યતા વૈદિક ધર્મને મ્હાન્ય નથી. એ એક રૂઢિ છે. જૂના વખતમાં બ્રાહ્મણોના જુલમ અને જોલુકમીને પરિણામે આ ચાલ પડ્યા છે તેનો હું ઇનકાર નથી કરતો. પણ હવે એ રોગને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવો જોઈએ. પેશવાના વખતમાં પણ અસ્પૃશ્યોએ ભરી આસિલી પાખાવમાંનું પાણી બ્રાહ્મણોએ પીયું હતું. . . . સારૂ જો આત્મીયક કલ્યાણ થતું હોય તો હું અસ્પૃશ્ય વર્ગ સાથે બધા પહેવાર કરવા તૈયાર છું.” તેમણે એવી પણ દલીલ કરી કે : “જો અસ્પૃશ્યતા મરી ગયા પછી રહેતી નથી, જો અસ્પૃશ્યતા ધરમેશ્વરને ઘેર જતી વખતે નડતી નથી, તે અસ્પૃશ્યતાને આપણે આપણા સમાજમાં રહેવા દેવી એ ધરમેશ્વરને ત્યાં

* આની વિગતવાર હકીકત આગળ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં આપી છે.

ગાય કરવા જેવું છે ” એથી પણ આગળ જઈ તેમણે બુલંદ અવાજે કહ્યું કે, “ ઇફ અ ગોડ વેઝ ટુ ટોલગેટ અન્ટરેબિલિટી આઈ વુડ નોટ ગેકગ્નાઇઝ ઇમ એઝ ગોડ એટ ઓલ (અસ્પૃશ્યતા ઈશ્વરને માન્ય હોય તો હું તેને ઈશ્વર જ કહું નહીં) (આ ઉગ્ગાર સાભળી, અહેવાલ આપનાર શ્રી વિ. રા. સિંહે કહે છે: ” ‘સાભળો’, ‘સાભળો’ના પોકારો ને તાલીઓનો એટલો ગડગડટ થયો કે મંડપ જ તૂટી પડ્યો એમ લાગ્યું ”

મારવાડી વિદ્યાલયમાં કેવળ એ સમાજની એક સભા થઈ ને ટિળકને ૧૫૦૦૦ રૂપિયાની યેલો અર્પણ કરવામાં આવો. તે વખતે શ્રી જમનાલાલ બળજો સ્વયંચેવક બનીને સમાજની વ્યવસ્થા કરી હતી બાંજે દિવસે મિલ મજૂરો તરફથી પાનસોપારોનો મમારભ થયો. લોર્ડ સિડનહૅમની કારકિર્દી દરમ્યાન લોકમાન્યને મળ થઈ ત્યારે મજૂરોએ છ દિવસની હડતાળ પાડી હતી. એ જ સિડનહૅમ વિવાદમાં સ્વરાજ્યનો વિરોધ કરી રહ્યા છે તેમનો પ્રતિકાર કરવા ટિળક જાય છે એમ ગગાધરરાવ દેશપાડેએ તેમને કહ્યું સોળ ઉત્તર મજૂરોએ એક એક આનો ઉધસવી હજાર રૂપિયાનો ફાંગો એકઠો કર્યો હતો તે ટિળકને આપવામાં આવ્યો. ચાવના બાગમાં બમનજીએ ટિળકને ઉપાધાર સમારભ માટે બોલાવ્યા. એક સભામાં કાર્પકમ પર ટિળકની સહી લઈ, એક ફળદ્રુપ ભેજવાળા સફૂલ્લસે તેનું ચિલામ કપું તેના પાંચનો રૂપિયા ઊપજના એ જમાનામાં એ સાવ નવી વાત હતી.

૨૮મીએ સ્વરાજ્યસભાની પરિષદ થઈ તેમાં સંઘના કાર્યોનો અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો. તેમાં વરત દરમ્યાન સંઘના કાર્ય ધાણ થયેલા ખર્ચ ઉપરાંત ૧,૭૦,૦૦૦ રૂપિયા ભેગા થયાનું જણાયું.

૨૯મીએ સિદ્ધ મંડળ મુબઈથી દમિસ્ તરફ રવાના થયું. રસ્તામાં અનેક ઠેકાણે લોકોનો સત્કાર સ્વીકારના સ્વીકારનાં રામેશ્વર થઈ કોયબે જઈ પહોંચ્યું પમીએ ઇબ્લડ જનારી જાપાની બોટથી તેમણે પ્રવાસ કરવાનું બેઠવ્યું હતું પણ એ બોટ આવતા વાંત્રેક વ્હનની વાર છે એમ ઉગ્ગાર જાણવા માગ્યું બીજી બોટની વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયત્ન થયું કોયે પણ એટલામાં તેમના પ્રવાસના પરવાના (પાસપોર્ટ) રદ થવાની ખાતમાં તેમને મળી. ૧૬મી સુધી આ મંડળ કોયબેમાં રહ્યું અને દરમ્યાન મુશ્કળ તારાતારી થઈ એક તાર વાઈલરોયને એવો કરેલો કે ચિરોચ કેમ માટે ઓછામાં ઓછું મને અને માય વકીલ કરદાંકરને જવાની રજા આપો તેનો જવાબ

મળ્યો કે, એ ખટનો મોકૂફ રાખી ચકાસે છેવટે આ મહાન મિલોનથી પાછું ફરું

સોકમાન્યને આપેલા પાસપોર્ટ રદ કરવામા આવ્યા તેના વિરોધમા દેકદેકાણે વિરોધ પ્રદર્શિત કરવામા આવ્યો તેજો, યુદ્ધ ખૂબ જોરમાં ચાલે છે એટલે એવે વખતે ઈંગ્લેન્ડમા હોમલેન્ડના ચર્ચા થાટે આ યોગ્ય વખત નથી, તેથી પાસપોર્ટ રદ કરવામા આવ્યા, અલે સરકારે એક ખરીતો બહાર પાડીને જાહેર કર્યું પણ એ જ વખતે આયર્લેન્ડ માથે એવા જ વાટાઘાટે ચાલતી હતી, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે

૫૩

યુદ્ધપરિષદો

અ જ વખતે બીજુ એક નિવેદન કરીને ૨૭મી એપ્રિલને રોજ દિલ્લીમા યુદ્ધપરિષદ બોલાવવામા આવી છે એવા જાહેરાત કરવામા આવી ૨૭માએ યુદ્ધપરિષદ હતી. આનંદે દિવસે સવારે વાઈસરોયના કારોનારોના તત્ત્વ સર ક્લૉડ હિલે બોલાવેલી પ્રારંભિક સભામા ગાંધીજીએ ટિપ્પક, બેઝટ અને અલ્બાભાઈઓને પરિપટમા ન બોલાવ્યા બાબત પહેલી તકરાર ઉઠાવી હિલે પૂછ્યુ, તેમની જેરહાજરી બાબત કોને વાધો છે / માત્ર ગાંધીજી જ બોલ્યા, “મને વાધો છે” બીજા કોઈએ ટેકો આપ્યો નહીં, તેથી ગાંધીજી ખૂબ વિડાયા હતા ઘેર આવીને કાગળ લખ્યો તેમાં જણાવ્યુ કે, “શ્રી ટિપ્પક, શ્રીમતી બેઝટ અને અલ્બાભાઈઓની જેરહાજરીથી પરિષદ સાચી રીતે વજનદાર રહેતી નથી જ્યાં સુધી તમે આમજનતાના વિશ્વાસપાત્ર નેતાઆ ઉપર વિશ્વાસ મૂકવા તૈયાર નથી, અને એ વિશ્વાસનો જે અર્થ થાય તે બધુ કરતા નથી, ત્યાં સુધી વફાદારી પ્રગટાવવાનુ અશક્ય છે પરિષદમા ભાગ ન લઈને જ સરકાર પ્રત્યેક માટે સન્માન વુ સારામા સારી રતિ દર્શાવો થકુ”

૨૭માએ વાઈસરોયે ગાંધીજીને મળવા બોલાવ્યા અને “કોન્ફરન્સની બહાર રહીને કોન્ફરન્સ ન ભાગો, ભાગવી હોય તો અંદર આવોને ભાગો. કોન્ફરન્સમા ન આવો તો હિન્દુસ્તાન ઉપર બહુ ખરાબ અસર થશે,” એમ કહ્યુ, તેથી તે તેમા યાજર થયા કમિટિમા વરકરો બાનતોની ચર્ચા થયા પછી કોંગ્રે સ્વચલ્નનો ઠરાવ રજુ કર્યો પણ તે કમિટિના

સેત્રમાં નથી આવતો એમ કહી તેને કાઢી નાખવામાં આવ્યો. એટલે ખાપડેએ કોન્ફરન્સમાં તે ફરી રજૂ કરવાની નોટિસ આપી પણ ત્યાં એવું જ પરિણામ આવ્યું.

વાઈસરોયને લખેલા કાગળમાં ગાંધીજીએ એમ પણ સૂચવેલું કે, “હવે જે પ્રાંતિક પરિષદો ભરાવાની છે તેમાં આ નેતાઓને (ટિળક ઇ. ને) આમંત્રણ મોકલીને સરકારને પોતાની ભૂલ મુધારી લેવાનો અવકાશ છે. પ્રાંતિક પરિષદોમાં સરકારને તેમની સલાહનો લાભ મળી શકશે. . . . આવા પ્રીક નેતાઓને, તેઓની સાથે જમે તેવા મનબેદો હોય છતાં, કોઈ સક્ષમતા અવગણી શકે નહીં.” ઘણું કરીને આને પરિણામે મુંબઈની પુણ્યપરિષદમાં હાજરી આપવા માટે લોર્ડ વિલિંગ્ડને ટિળક વગેરે રાષ્ટ્રીય પક્ષના નેતાઓને આમંત્રણ આપ્યું. ૧૦ મી જૂનને દિવસે આ પરિષદ મુંબઈના ટાઉનહોલમાં શરૂ થઈ. લોર્ડ વિલિંગ્ડને પોતાના પ્રાસ્તાવિક ભાષણમાં હોમરૂઢ માગનારા લોકોની રાજનિષ્ઠ તથા પ્રામાણિકપણા પર આક્ષેપો કર્યા. તેથી ટિળકને અજાણ નક્કી કરી રાખેલા ભાષણમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો અને તેમણે જણાવ્યું કે, “હિન્દુસ્તાન પર જે આજે કે કાલે શત્રુનું આક્રમણ થાય તેા હિન્દી લોકો તેના પ્રતિકાર માટે પોતાના દેહનું બલિદાન આપશે; પણ સ્વરાજ અને સ્વદેશસંરક્ષણ એ બેનો સંબંધ તોડી શકાશે નહીં.” આ વાક્ય ઉચ્ચારતાંની સાથે જ ગવર્નરે ટિળકને બોલતા અટકાવ્યા અને આ સભામાં ‘હું રાજકારણની ચર્ચા નહીં કરવા દઉં’ એમ કહ્યું. એટલે ટિળકે કહ્યું, “તો આવી પરિસ્થિતિમાં પરિષદમાંથી નીકળી જવા નિવાય કોઈ પણ સ્વાભિમાની માણસ માટે બીજો રસ્તો નથી, તેથી હું વિદાય લઉં છું.” એમ કહી તે પરિષદમાંથી જતા રહ્યા. તેમના પછી કેળકર બોલવા ઊભા થયા. “લોકોએ લશ્કરમાં જોડારુ જોઈએ એમ અમે કહેવા જઈએ તે વખતે અમે તેમને એમ બતાવી શકીએ એવું હોવું જોઈએ કે, સરકાર તમારો રાજકીય દરજ્જો ઊંચો કરવા માટે અન્તઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરી રહી છે,” એમ કેળકરે કહ્યું એટલે વિલિંગ્ડને તેમને પણ રોક્યા ને “મારું ભાષણ જ્યાં સાંભળ્યો, અને પછી નિર્ણય ‘કરો,’ એમ કેળકરે કહ્યું છતાં તેમને એટલી સવડ પણ આપી નહીં. એટલે તે પણ સભાગૃહનો ત્યાગ કરીને જ્યાં એટલે હોર્નિમન, જમનાદાસ, બમનજી પણ ઊડીને જતા રહ્યા. જિન્ના અને કર્ફીકર પાછળ રહ્યા. જિન્નાએ પોતાના ભાષણ દરમિયાન સ્વરાજ્યપક્ષની વસ્તુ આડકતરી રીતે સભામાં રજૂ કરી. કર્ફીકરે હું પોતે હોમરૂઢ છું અને હું પણ એમ જ કહું છું કે, સ્વરાજ્ય આપ્યા વિના પુણ્ય માટે પિતા

કે માણસ લોકો ઉત્સાહપૂર્વક આપવાના નથી. આવી રીતે મુંબઈની આ સભા નિષ્ફળ ગઈ.

આ બનાવ મછી લોર્નિંગન, જમનાદાસ વગેરે કેટલાકે વિવિગ્ન પ્રમુખ હોય તે સભામાં એમ લાગત નહીં રહીએ એમ જાણે કર્યું. ટિળકે કેદરીમાં ભર્તૃહરિનું ‘મળ્યાલા ન હૈનુ તે રવિ મમ ગુણાન ન્ય રાગન નોહરિન’ એ વચન ટાંકી વિવિગ્નની સખત ગટકણી કાઢી. જમવાનું આમંત્રણ આપી ગાય ગર તમાંગે માર્યા હોવું વિવિગ્નને કર્યું, એમ પણ કહ્યું. ૧૬ મીએ મુંબઈમાં સ્વરાજ્યદિનોત્સવની સભામાં ગાંધીજી પ્રમુખ હતા. તેમણે કહ્યું, “લોર્ડ વિવિગ્નના વર્તનને હું વખોડુ છું . . . ટિળકનું આવી રીતે અપમાન કરવાથી સામ્રાજ્યના કાર્યને હાનિ જ પહોંચશે.” એ જ સભામાં ટિળકે કહ્યું, “સરકાર અમને અપ્રામાણિક કહે છે, પણ સરકારના અપ્રામાણિકપણનો પણ મારી પાગે પુકળ પુચવો છે. દેશનાં બંધનોમાં વધારો કરવા માટે સરકારને મદદ કોણ કરે? લશ્કરમાં વરિષ્ઠ જગ્યાઓ આપવાનું સરકાર કબૂલ કરે તો હું પાંચ હજાર લોકોની ભરતી કરું. એમ જો હું ન કરો શકુ તો એમાં જોટલા માણસો ઓછા પડશે તેટલા માટે હું માણસ દીઠ નો રૂપિયાનો દંડ આપીશ અને એના જમીન તરીકે હું પથામ હજાર રૂપિયા ગાંધીજીની પાને અનામત મૂકવા તૈયાર છું.”

તે ૨૨ જૂનને દિવને પૂનામાં આયેલા ભાષણમાં તેમણે કહ્યું કે, “લશ્કરમાં જવાથી દેશને કોઈ લાભ મળવાની આશા હોય તો લોકો લશ્કરમાં જોડાવા તૈયાર થાય; જો દેશમાં સદાને માટે પારતંત્રપણે જ રહેવું પડવાનું હોય તો દેશનું રક્ષણ કર્યું કે ન કર્યું મરખુ જ છે.”

આ ભાષણનો આધાર લઈ મરકારે ટિળક પર એક લુકમ બજાવ્યો. તેમાં કહ્યું કે, “હવે મછી જે જિલ્લામાં તમારે ભાષણ કરવાનું હોય ત્યાંના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ કે મુંબઈમાં ત્યાંના પોલીસ કમિશનરનો પ્રથમ રજા લેવી જોઈશે, તે વિના તમને ભાષણ કરવાની મનાઈ છે.” એ લુકમ આપતી વખતે જ મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ અહેવાલનો વિચાર કરવા માટે ભરાનારા મહામંભાના ખાસ અધિવેશનમાં એ ચેજના વિષે ઠસવ રજૂ થાય ત્યારે તેને વિષે ભાષણ કરવાને હરકત નથી એમ પણ જણાવી રાખ્યું.

જુલાઈની શરૂઆતમાં જ મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારાનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો. હમી જુલાઈને રોજ તેની ત્રણ પ્રતો ટપાલમાં ટિળક પાગે આવી. સવારથી સાંજ સુધી સતત બેઠીને તે તેમણે વાંચી કાઢી. બીજો દિવસે કેટલીક

નોંધો તેવાર કરીને બપોરે “પોલ ફાટ્યો. પણ સૂરજ ક્યાં છે?” ના મથાળાવાળો લેખ લખાવ્યો. અને પછીનાં બે અકવાડિયાંના તેના જ અનુસંધાનમાં બાજ બે લેખો લખાવ્યા. અહેવાલ અને ટિળકનો શો અભિપ્રાય છે તે જાણવા માટે સરકાર બહુ ઉત્સુક હતી. તેણે લખી ને મંગળવારે સવારે ખામ માત્ર મોકલો કમતાનો તે દિવસનો એક મગાવી લીધો. એમ કહેવાય છે.

દરમ્યાન વિગેલ ખટવા માટે વિલાયત જવાનો પાસપોર્ટ મેળવવા માટે ટિળકના પ્રયત્નો ચાલુ જ હતા. તેને પરિણામે જુલાઈના ત્રીજા અકવાડિયામાં વિલાયતમાં કોઈ પણ જાતની રાજકીય ચળવળ ન કરવાની શરતે એક બે માર્શાઓને લઈને વિલાયત જવાનાં પરવાનગી મળી. એ પરવાનગીનો ક્યારે અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેનો ટિળક વિચાર કરતા હતા એટલામાં જ ત્યાં ૩૧ને રોજ તેમને મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીની મહીનો ઉપર જણાવેલો મુકમ મળ્યો હતો.

મોન્ટફર્ડ અહેવાલ પ્રતિષ્ઠિત થયો ત્યારથી વિનીત યમ અને હોમડરો વચ્ચે ફરો વાદ શરૂ થયો અને તેમણે ઓક્ટોબરમાં પોતાના અગ્રણી પરિષદ ભરવાનું નક્કી કર્યું. રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું મુંબઈનું ખાસ અધિવેશન ૨૮મી ઓગસ્ટે શરૂ થવાનું જાહેર થયું. પણ વિનીતોને સમજાવવા માટે ધડિત માલવાયે એક દિવસની મહેતવ આપવા વિનંતી કરી એટલે અધિવેશન ૨૮મીએ શરૂ થયું. જેકે ધડિતઓના પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો અને તેમણે બધાનો એક દિવસ બગાડ્યા બદલ દિલ્લહીયે વ્યક્ત કરી. આ અધિવેશનમાં નવી ગુપ્તારાની યોજના એકદરે અમીતપકારક અને નિરાશાજનક છે એમ જણાવી તે યોજનાને જવાબદાર રાજનંત્ર રચાવવાના ચોક્કમ મગલા તરફકે યોગ્ય બનાવવા માટે કેટલાક ફેરફારો મુચવવામાં આવ્યા. મોન્ટેગ્યુ — ચેમ્ફર્ડ રિપોર્ટમાં હિન્દની પ્રજાનાં જવાબદાર રાજનંત્ર માટેની લાયકાત વિરુદ્ધ જે કંઈ લખવામાં આવ્યું હતું તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો. રોસેટ કમિટીની ભલામણોનો સખત વિરોધ કરવામાં આવ્યો અને છેવડે મોકલવાના પ્રતિનિધિ મંડળના સખે મૂંઝો કાઢવા માટે એક સમિતિ નીમવામાં આવી.

મુંબઈનું અધિવેશન ઘટ્ટ થયા પછી મોનીટરિંગ યોજ, ચિત્તરંજન દાસ, મિતિનંદ પાલ વગેરે આગેવાનો પૂને ગયા અને ત્યાં તેમનાં ખાસેનો કાર્યક્રમ બે દિવસ ચાલ્યો. લોકમાન્ય પર જાણપ્રેમીનો મુકમ જરા ઘોવાયો એ સખાઓમાં પ્રમુખ હોવા છતાં તેમને મીન યાવતું પડ્યું.

આખરે વિલાયત પહોંચ્યા

ખામ અધિવેશન પૂરું થયા પછી ટિળકે વિલાયત જવાની તૈયારી શરૂ કરી અને દાદામાણેબ કરદોડર, વાસુકાકા જોશી અને માધવરાવ નામજોશીના પુત્ર ગણપતરાવને સાથે લઈ તેમણે ૨૩મી સપ્ટેમ્બરને રોજ મુબઈ છોડ્યું.

ટિળક વિલાયત જવા નીકળ્યા તે વખતે આખા દેશમાં ઇન્ફ્લૂએન્સાના વાવર ફેલાયો હતો, તેમ જ યુદ્ધની પરિસ્થિતિને કારણે વિલાયતનો પ્રવાસ જોખમકારક બનીયો હતો તેથી લોજીને ચિન્તા થતી હતી પ્રવાસમાં વખત પણ ખૂબ લાખો જતો ૨૩મી સપ્ટેમ્બરે મુબઈથી નીકળેલા ટિળક ઓક્ટોબરની આખરે લડન જઈ પહોંચ્યા ટિળક અડત પહોંચ્યા ત્યાં દિલ્હીના મહામબાના આગામી અધિવેશનના પ્રમુખપદે તેમનાં વરણાં કરવામાં આવી છે એવો તાર તેમને મળ્યો અલબત્ત, ચિરોલ કેસ માટે નીકળેલા ટિળક પાછા આવી શકતા ન હતા પણ આ ચૂટણાને કારણ મહામબાના નિયોજિત પ્રમુખ તરીકે તેમને વિલાયતમાં એ સસ્થા વતી બોલાવાનો વિશેષ અધિકાર જરૂર મળ્યો.

એડનથી ટિળકે વિલાયતી ઢબનો પોશાક પહેરવાની શરૂઆત કરી પોર્ટ નેવદમાં આગબોટ બેચાર દિવસ રોકાઈ તે દરમ્યાન મુસાફરોને લાઈફ બેટ વગેરે વાપરવાનો પ્રિલ કરાવવામાં આવી તે વખતે ટિળક ગળા ફૂરતો ખેમ લપેટાં લઈને ઊભા દોરણની નિમરણી પરથી કોઈ જુવાનની જેમ ગપાટાભેર નીચે ઊતર્યા તથા ચડ્યા લાઈફ બોટ પાણીમાં છોડીને, કૂદકો મારી તેમાં બેસીને તેને હલેસા મારી દૂર લઈ જવાનો અને પાછો લાવવાનો પ્રયોગ પણ ટિળકે કર્યો. ૩૦મી ઓક્ટોબરને દિવસે દિલ્હરી ગોદી પર ઊતરીને ઍરિસ્ટર બેપ્ટિસ્ટાએ નક્કી કરી રાખેલા સ્થળે તે સુરનિત જઈ પહોંચ્યા.

ટિળકની હવે વૃદ્ધાવરણ હતી એટલે કથાય જવા આવવાનું થાય તો શ્રી ગણપતરાવ નામજોશી હંમેશ સાથે રહી બધાં વ્યવસ્થા જેતા.

ટિળક વિલાયત પહોંચ્યા તે વખતે જ મહાયુદ્ધનો અંત આવ્યો હતો અને તહતમાનાં વાટાઘાળે શરૂ થઈ હતી આ બદલાયેલા પરિસ્થિતિને કારણે ચિરોલ કેસમાં આપણને ગથ મળવાનો તબાવ આછો થયો એમ તેમને

લાન્યુ છતાંય તેઓ બેરિસ્ટરને નાતે સર જોન સાઈમનને મળ્યા તેમણે તો ખટસો ચલાવવામાં હવે દમ નથી એમ જણાવી તેમને પરાવૃત્ત કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો, પણ છેક હિન્દુસ્તાનથી સાડાપાંચ હજાર માઈલનો પ્રવાસ ખેડીને આવેલા ટિળક એવા સલાહ થી રતિ માની શકે? તેમણે સાઈમનને વકાલાતનામું આપ્યું અને ખટવાની મુનાવમીનો તારીખની સહ જોવા લાગ્યા.

૫૫

ચિરોલ સામેનો કેસ

વીસમી સીનીના ત્રીજા દાયકામાં જેમ મિત્ર મેયોના મથરદિવા નામના ખુસ્તકે આખા દેશમાં ખજળગાટ મચાવી દીધો હતો, તેવી જ રીતે બીજા દાયકામાં સર વેલેન્ટાઈન ચિરોલના રજિસ્ટ્રાર મર્નેસ નામના ખુસ્તકે સજાકારહુરી દુનિયામાં મચાવ્યો હતો. મિત્ર મેયોનો ઉદ્દેશ વધારે વ્યાપક હતો અને હિન્દુસ્તાન દુનિયા માટે કોઈ એવી રોગ જેવો આક્રમક છે, સુધરેલી દુનિયાએ તેનાથી ચેતીને ચાલુ જોઈએ, ઇન્વાર્ડ આંખેયો કરીને તેને બદનામ કરવામાં આવ્યો હતો. ચિરોલને હિન્દની સજાકારી ચળવળ વિષે અને તેના નેતાઓ વિષે હેવાલ કરવાનો હતો. તેમાં તેણે એ ચળવળને ઉતારી પાડી તેના નેતા લોકમાન્ય ટિળકને બન્નામ કર્યા ટિળકને તેણે ‘કાધર ઓફ ઇન્ડિયન અનરેસ્ટ’ (હિંદમાં અઘાતિ કે પ્રમેાભ પેદા કરનાર ચળવળવાળો) કહ્યા પણ મામાજીવાદી ચિરોલને મનજો અઘાતિ કે પ્રમેાભ હતો તે જ હિન્દવાદીઓની દૃષ્ટિમાં સપ્તીયતાની જાતિ હતી, અને તેથી જ લોકમાન્ય ‘સામ્રાજ્ય જાગૃતિના જનક’ તરફે ઓગળાયા.

સર વેલેન્ટાઈન ચિરોલ ઇંગ્લેન્ડના રૂકિયુસ્ટ યમના અગ્રગણ્ય પત્ર લેડન રાઇસના પરદેશી ખાતાના એક સંચાલક હતા નામાજીવાદી અગ્રેજની તમાખી એમનામાં અસહ્યતા પરેષુરી હતી એમ દેખાય છે ૧૯૦૩માં દિલ્હીમાં ભરપેલા દરનારની લોકીકત મેળવવા માટે તેઓ છપાના ખખરપત્રી તરીકે હિન્દમાં આવી ગયેલા તે વખતે પ્વેજનો વાવર ચાલુ હતો તેથી ઠેકઠેકામે સાવચેતીના પગલા તરીકે મુલકદ્દેની તપાસખી કરવામાં આવતી. એવા રીતે સહરાનપુર સ્ટેશને એક હિન્દી ડોક્ટર ચિરોલના ઉપા ધાને આવ્યો અને તેણે તેને કયાથી આવે છે વગેરે મવાલ પૂછી તેની નાડી તપાસવા માટે

ચિરોલના થરીને સ્પર્શ કર્યો એક કાગળ આટમી આવી રીતે પોતાને અડે તે સાહેબ બહાદુરને ગમ્યુ નહીં અને તેણે ડોક્ટરને ગડદા પાટુ મારવાની ચડઆત કરી ! પારોના પોલીસે તેને આ ડોક્ટર છે એમ કહ્યુ ત્યારે ચિરોલે દિલગીરી વ્યક્ત કરવાને બદલે પોતાના નામનુ કાર્ડ બતાવી હુ તારી સામે 'રિપોર્ટ કરીશ' એવી ધમકી આપી ડોક્ટરે ચિરોલ પર કોર્ટમા રીતસર ફરિયાદ નોંધાવી ને ચિરોલ સાહેબને કોર્ટમા હાજર રહેવા માટે સમન્સ મળ્યુ. તેમાથી બચવા માટે તેણે લોર્ડ ક્રૉનને વચ્ચે પડવા વિનંતી કરી, પણ તેનો કથો ઉપરોગ થયો નહીં અને તેને કોર્ટમા હાજર થઈને કાળા ડોક્ટરની માફ માગવી પડી

તે પછી ૧૯૧૦મા બંગાળના ભાગવા વખતે થયેલી પ્રચંડ રાષ્ટ્રીય ચળવળ પછી જે મન્દતા દેશમાં ફેલાઈ હતી તે કાપમી સાતિ તરફ લઈ જનારી છે કે નવા રફોટ પહેલાની તાન્કાલિક સાતિ છે તે જોઈને રાજસને તેની સમાધોયના કરતાં બેખો મોકલવા માટે ચિરોલ હિન્દુસ્તાન આવેલો ચિરોલ રાજસ જેવા વગવાળા મંત્રનો એક કાબેલ પ્રતિનિધિ, એટલે હિન્દના નોકરચાહી તેની ખિદમત કરે તેમાં શી નવાઈ ? એટલે સરકારનુ ફક્તર, પોલીસખાતાના અહેવાલો, બધુ એને માટે ખૂલ્લુ થયુ તે ઉપરાંત મુબઇ ઇલાકામા જો હાથુર રિયાસત તથા તેના નોકરોની તેને મોટા મદદ મળી અને આ બધી મદદથી બેખો લખી તેણે લટન રાજસને મોકલ્યા એ જ લેખમાળા પાછળથી ફટિવન મનોર નામે પુસ્તકાકાટે બહાર પાડવામાં આવી આ માળા તથા પુસ્તક ટિળક નેરમાથી છૂટાને આવ્યા ત્યારે તેમની નજર પડ્યા અને તેમાં પોતાને વિષે બનામો કરનારા કેટલાંક વિધાનો જોઈ તે બદલ ચિરોલ પર ઇંગ્લેન્ડની કોર્ટમાં તેમણે દાવો માડવાનુ કરાવ્યુ કારણ ઇંગ્લેન્ડના ન્યાયાધ્યક્ષો યુકાદો મને તો તે આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા લાગુ પડે જે લખાણ સામે તે બનામકારક છે એવા આપેલો એકમાત્રે કર્યો, તેના મુદ્દા નીચે મુજબ હતા

૧. ટિળકે કોઈ પણ ગૌરવક મંડળ સ્થાપ્યુ ન હતું અથવા તેઓ કોઈ મંડળના મજબ ન હતા, તેાપણ ચિરોલે એવો આરોપ કરેલો કે મુગલ માનોને છોડેલા એવી સંસ્થા ટિળકે સ્થાપી હતી

૨. ટિળકે કોઈ અખાદ્ય ચડ કર્યા ન હતા, છતાં સરકાર સામે હિસક પ્રવૃત્તિ કરી ચકાવ એ હેતુથી સોડોમાં લગ્નક વૃત્તિ પેા કરવા માટે ટિળકે અખાદ્ય સ્થાપન કર્યાનું ચિરોલે લખ્યુ હતું

૩ તાર્કિકશાસ્ત્ર ખજવામા ઘાઈમેના વૃત્તાદિ મુજબ દિગ્ગજ હવેકા
વરિત્તવાળા અને અધ્યાત્મિક છે એમ વિનવે લખ્યું

૪ રેડ આર્થર્ટ, જોકેસન વગેરેના ખૂનો સાથે દિગ્ગજનો કથો
નર્મદ નિહા થયો ન હતો, છતાં વિદ્યાર્થી એમ લખ્યું કે તેમના ઉચ્ચેસી
કરનાના લેખોને લાગે જ એ ખૂનો લેવેલા.

દિગ્ગજ વતી મોરિનિગ્ગ અને જોનનને ૧ એપ્રિલ ૧૯૧૫ ને રોજ
વિશેષને નોટિસ આપી, પણ તેનો વિરોધ તરફથી નોંધપાત્રક જવાબ ન
આવતાં ૧૪ નવેમ્બરને રોજ ફરિયાદ દાખલ કરી. પણ બચાવપત્રની
રેકિયર્ડ વગેરે સાચુ મુશ્કાલ માટે એક કમિશન હિન્દમા આવી ગયું
વિશેષ પણ આવી જયો ને તેને સરકારે પુરાવાને બે પુષ્કળ મ દ કરી.
તેને જોઈતા દસ્તાવેજોની નકલો આપી, નાનીઓ મેજથી તેમની જુમાનીઓ
લેવણી, ઇ કો-હાપુર દરમિયર તથા તેમના નોકરોએ તે ખાત્ર મદદ કરી.
રાજ્યના એક નોકર જે ઈંગ્લેન્ડ વિશેષના મુલકકના ફેરવા ભાષાતરને દરમિયરે
સ્થાપનાય પણ કોઈ પણ ઈંગ્લેન્ડ જતા જ જાતની મલ્ક તથા દસ્તાવેજોની
નકલો સરકાર પાડે મા પી, ત્યારે વિરોધને જે નકલો આપી તે જ તમને
આપામુ, બીજા કાગળિયાં ગુખ છે તે નાની અપાવ, એવો જવાબ સરકાર
દિગ્ગજ આપ્યો.

દિગ્ગજ વતી કોર્ટમા કામ ચલાવવા માટે પ્રથમ સર એડવર્ડ કાર્મનને
રોકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ને મુકુમા અને કોચક દસ્તાવેજો પણ
તેમનો પાત્રે રાખવામા આવ્યા પણ તેમણે ના પાડી. એટલે સર જોન
સાઇમનને વકીલાતનામુ આપવામાં આવ્યું કાર્મનને વિરોધ વતી વકીલાતનામુ
હીનુ માર્કન અલ્પટરના વતની હતા અને તે પ્રેસ આર્થર્ડનો ભાગ
હોવા છતાં તેને અવગ રાખવાના કદર ડિમાન્ડની હતા.

ખજવાની સુનાવણી ન્યાયમૂર્તિ ઈર્વિંગ આગળ ૨૮મી જાનેવારી
૧૯૧૮ને રજા થઇ થઇ વિવાદનમા દીરાની દાવા થમ જતૂરી આગળ
ચાલે છે તેથી આ ખજવામાં પણ જતૂરી નીમવામા આવી, અને તે પણ
સ્પેસિયલ જૂરી દિગ્ગજ વતી સર જોન નાઈમન તથા સ્પેન્સ અને પ્રિન્સાની
વતી સર એડવર્ડ કાર્મન અને બીજા બે બેરડો હતા.

પ્રથમ માર્ચ ૨૧ને ફરિયાદ અલગ વાંચી સંજગતી. પાત્રે માર્ચ જોન
નાઈમનને ખજવા સમજવનુ ભાષવ આપ્યું, તે સાંન કલક સાચુ તેમા
૧૨૨ વચ્ચે ના ઈર્વિંગ તથા બેરે કાર્મનના પ્રયોગના જવાબો
થમ તેઓ આપના સાઇમનનુ ભાષવ ધુરુ થયા થયી બ સ્પેન્સ

ટિળકની મર-નપાસ કરી તે પૂરી થતા જ સર એડવર્ડ કાર્સન એકદમ ઊલટતપામ કરવા માટે ખુરશી પરથી ઊઠીને ખડ થયા આ ઊલટતપામ ખૂન લાબા ચાલો અને તે દરમ્યાન ટિળક અને કાર્સન વચ્ચે ખૂબટપાટપી થઈ કાર્સનને પણ થયું હશે કે આપણને પણ સંભળાવનાર કોઈ છે ખરો! તેમાથી થોડા વાનગી નાંચે આપી છે

“તમને દેશનિકાલનો છ વરસના સજા થવાનું યાદ છે કે?”

“હા”

“તે વખતે ન્યા દાવરે તમારે વિષે શું કહેવું તે તમને યાદ છે?”

“હા, ન્યાયમૂર્તિને જેમ બોલવાની મરજી થઈ તેમ તે બોલ્યા.”

(અહીં ન્યા દાવરે કેસના લેખો અંગે તેમા ભારોભાર રાજદ્રોહ ભગેલો છે, તેમા હિંસાનો ઉપદેશ છે, છેતરાઈ ને કબ્જો હતું તે કાર્સનને વાંચી મળ્યાવ્યુ)

“ન્યા દાવરે આમ કહેવું ને?” — “હા”

“આ ઉદ્ગાર હિન્દુસ્તાનમા લોકો બસાવર જાણતા હતા, તેથી જ તમે અહીં ફરિયાદ માડી ને” — “ના”

“ન્યા દાવરના ઉદ્ગાર કરતા વધાર કડક એવા શબ્દો તમે રિવાજના પુસ્તકમાથી બતાવશો કે?”

“હા, ખૂન સાથે તેણે મારો સંબંધ જોડ્યો છે ને”

*

*

*

“જુલમી સરકાર વિષે તમે વખતે તેમા અંગ્રેજોના રાજ્યનો સમાવેશ થાય છે કે?”

“બધા જ જુલમી રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે પણ મેનો ઉલ્લેખ વિશેષ અભિપ્રેત છે તે સર્વ પરથી આજખવાનું હોય છે બ્રિટિશ અધિકારીઓ જ્યારે અવી સંતે અધિકારનો ઉપયોગ કરે, ત્યાર તેમને પણ તે ભાગ પડે લોકો બાંત લખતા મેં આપરિય લોમ વિષે પણ લખ્યું છે”

“એ વાત જવા દો અહીં આપણે કે આપરિય રાષ્ટ્રના ન્યાય કરવા એમ નથી”

(કાર્સન અચ્ચન્ના હતા તેથી આચર્ચન્ડનો ઉલ્લેખ તેમને થતો ગયો.)

*

*

*

“બ્રજાતના ભાગવા પડવાને કારણે બોબ ફૂટ્યા કે?”

“હા, તમારા આચર્ચન્ડ અચ્ચન્મા થયું તેમ જ ન્યા થયું.”

~ ~ ~

“અ-ર-ની વાત નહીં કરો. અ-ર- પોતાની કાળજી લેવા સમર્થ છે. બાવી વ્યક્તિગત વાતો કહીને તમને કયો લાભ થશે એમ તમે માનો છો કે?”

“હું વ્યક્તિગત વાત નથી કરતો, પણ જે લેખો તમે વાંચ્યા તેમાં આવર્તે-ડંડનું નામ છે તેથી મેં કહ્યું.”

*

*

*

“તેઓ (જોકે નના ખૂન કરનારા) બધા તમારી જ ન્યાતના હતા કે છુ?”

“મને ખબર નથી કેટલાક હશે.”

“તમે વિન્યાવન જાતિના આગેવાન ખરા ને?”

“આગેવાન હોઈ તો જુદી જુદી કોમોનો હોઈય, એકથી વિન્યાવન જાતિનો નહીં.”

“એ બધા બ્રાહ્મણો જ ન હતા કે?”

“ખબર નથી પણ બ્રાહ્મણો પણ આગે આગેપ કરશે એ સંશય લેજાનું લગતું છે.”

“પણ એ શબ્દો ન્યા દાવરે તમારે માટે વાપરેલા?”

“એમ જ શબ્દ ન્યાપાધીય વાપરે એટલે તે ભૂલભરેલા ન હોઈ શકે એવું થોડું જ છે? સગવડ હોત તો ત્યાં જ તેનો જવાબ હું આપત.”

*

*

*

“સરકાર એક વાત કહે છે અને કહે છે બીજી જ, એમ તમારું કહેવું છે કે?”

“હા, તેમજ એમ અનેક વાર કહ્યું જ હતું.”

“અને આ તમે અંગ્રેજ લોકોને અને કહો છો?”

“ઇંગ્લેન્ડનાં પ્રજા વિષે નથી કહેતો. વિદુસ્તાનમાં જે અંગ્રેજો, તેમને વિષે કહું છું.”

*

*

*

“રૅડ નામે વાંદના લોકોને અન્યાયથી મજા કરી હતી કે?”

“હા.”

“અને ઘુનાના લોકોને અમલી જાજમાન આપવી વખતે એ જ ને તુરૂત્ય એમ તમે તેમને કહેવું ને?”

“સારું કહેવામાં ચાલી શકી?”

“કોઈ વાત ભૂલજરેથી હોય તોય રૅડ નામે તે કરતા શું?”

“હા, પોતાની જ મરજી પ્રમાણે તે વર્તતા તે અમલદાર હતા અને સારી પેઠે ‘અમલ’ કરી જાણતા.”

*

*

*

“કોઈ પણ અધિકારી વિષે તમે સારું લખ્યું છે કે?”

“જ્યારે કોઈ સારું કામ કરે ત્યારે લખાંએ છીએ. પાર્લમેન્ટમાં જેમ તમારે ત્યાં વિરોધ પણ હોય છે તેવા જ અમારે ત્યાંના વૃત્તપત્રો છે તેથી તેમને ભાગે મોટે ભાગે ટીકા કરવાનું જ આવે છે. તેનો શો ઉપાય?”

*

*

*

“શિવાજીના ચરિત્રમાથી શો ભોધ લેવો ઘટે? ચત્રુને મારી નાખવાનો?”

“ના સ્વાભિમાન, સ્વાવલબન, ઉદ્યમશીલતા, દેશભિમાન વગેરેનો.”

“શિવાજીનો ફરાં અવતાર થવો જોઈએ એમ તમે લખ્યું?”

“હા શિવાજીના જેવા દેશભિમાની વિભૂતિઓ ફરાં પેદા થાય એમ બધા જ કહે છે.”

“શિવાજીએ કરેલાં કામોમાં સૌથી મોટું કયું?”

“હિદુ પાદશાહી સ્થાપન કરી તે.”

“એ તેણે અફઝલખાનને મારીને કરી ને?”

“તેનો કારકિર્દીમાના અનેક ફત્તોમાનું તે એક હતું.”

“એમ ન કરું છોત તો રાજ્ય સ્થાપી ચકાત કે?”

“એ શો રીતે કહેવાય? ધારા કે આખરે અહીં કામલેલનો સમારભ ઊજવીએ એનો અર્થ અમ થતો નથી કે આખરે ઇગ્લન્ડના રાજાઓને મારી નાખવાનું થાણું રાખાં.”

*

*

*

“શ્રી ભટને નાસિકના ખટલામાં સજા લેયેલી છતાં તમે તેમને કેન્ટી ક્વેરીમાં નોકરી પર રાખ્યા કે?”

“હા મેં તેમને કામ આપ્યું હતું.”

“તેઓ તમારી નોકરીમાં હજી છે ને?”

“હુ અહીં આવ્યા ત્યાં સુધી હતા.”

“આમ અધૂરી વાત કેમ કરો છો? ચરમાઓ છો શાને?”

“એમાં મારે શું કામ ચરમાવાનું હોય? રાજદ્રોહની સજા પામેલા લોકો તમારી પાર્લમેન્ટમાં પણ બેસે જ છે ને?”

*

*

*

“તો પછી તમે કેવી જાતની ભાષાને ચાલો, માનો છો?”

“આપે આશ્ચર્ય હોમડવ પર આપેલા આપણામાના ઉત્તરાઓને.”

*

*

*

“નમા આ અને અગ્રહોને તમે બચ્ચાનો ખેવ દો છે ના?”

“હા જ્યારે તેમનો કયો ઉપયોગ ન થતો હોય ત્યારે તે બચ્ચાની જમન જ કહેવાય.”

“પણ બેથી વધારે કુ કાવની જાગ હતી?”

“નિ ગ્રમ પ્રતિકાર.”

“એક છુ?”

“પોતે દુ ખ વેગી પ્રતિકાર કરવો તે.”

“પોતે કુ ખ વેચવાથી પ્રતિકાર શો ગતિ થાય?”

“ધાર્મિક ભાવનાથી આપણ ખ વેગીજ અગ્રે તેનુ બોજનો પગ પર પરિણામ થાય છે, એમ ધર્મ પ્રધાના કહેવું છે.”

કાર્ત્તવ્યને યોગ્યતા ભાષણમા જિ હ નથા તેમના યુક્તિમા વખાલ કયા તેમણે કહ્યું, “વિગેવ હિન્દની બ પ્રતમા તત્ત્વ અપાય છે ટિપ્પકના સાથે તેમને યજુતા હોવાનુ કથ મા સુ નથા હિન્દુઆન વિષે નહાનુભૂતિ ધરાવનાગ મોર્લા સાહેબને લેખકે યુક્તક અર્પણ કરવું છે અને આ આન્દ્રેસ લાચર જેવા તત્ત્વે તેની પ્રત્યાવના લખા છે. ગિજે આટને દૂર આવનાને નાચા માણ્યો તે તમારી માને આનડ સાફ થયે અને પિતા પણ મળ્યે બે હેનુથી હિન્દુઆનમાથી અગ્રેને હામી કાઢવાનુ કાવતરુ આપો. જનમારો ટિપ્પક કરા રહ્યા હતા જમ જ હ તો કપુ દુર્દમ ઉગોગશોબના અને નીજ પર પ્રભાવ ને ધાક પાડવાની તેમની ઈચ્છા તથા હામી પ્રકારના નાધનનો ઉપયોગ કરવાની તેમની આવડા વડે તેમણે હિન્દી કોંગ્રેસના આગેવાનો પર પણ છાપ પાડી છે. અગ્રેનેનુ મુગજ ન જોઈજ, તેની જાણને સ્વદેશી અગજક બહેનર છે એમ તેમણે જ કહેવું છે. દુસ્મા વેકે ખરાબ મામતની સાથે તેઓ ાઈ ને મેઈ રીતે સંમથ હતો જ.”

વિશેષતઃ જુનાનાની ઊચટપાત્રમા ચાકરીય ખાનાના પ્રનિહ લીન્નાર્ગ, મુખ્ય સ્પર્કના નેકેટરી રોખર્જન, મોંગોમરી વગેરે અનેક અમલકારોએ તેમને મદદ કર્યાની વાત જાણી મુખજના ગવર્નર લાર્ડ સેલ્ફર્ટ, પૂનાના સ્પેક્ટર લેબ, કેળવણીખાનાના વડા જર્જન હનાની પણ નામો થઇ આ બધા મહાથો હિન્દના સરકારને અને સેવી દહિ

ધરાવતા હતા અને દિગ્ગજ પ્રત્યે વ્યક્તિય તેમને કેટલો પ્રેમ હતો તે જાણીતું જ છે

સર એડવર્ડ કાર્મને જૂરીને ઉદ્દેશને ઉપસહારનું બાપણ કર્યું તેમા તેમણે કહ્યું ‘... આ ખટલાનું જાહેર રવરૂપ છે અને તે ઘણું મહત્વનું છે તે જાણતા નહીં કારણ તમારો અનુકૂળ ચુકાદો મને તો આ બાઈબાલેજ હિન્દુસ્તાનમા જઈને કહેવાના કે, ‘હું આમ જોલો, મેં આમ લખ્યું, તોય વિધાયતનો જૂરીએ મારા આજરૂ સાફ કરી આપી જ કે નહીં? ફરી એવો રીતે લખવા કે બોલવા માટે મારે કોઈથી ઠરવાના જરૂર નથી’ હિન્દુસ્તાનમા ગોરા અધિકારીઓ પોતાનું કામ કામ ટવી રીતે કરતા હોય છે અને બ્રિટિશ મરકાર થાતિ જાગવે છે, એ બધાને તમારા અનુકૂળ ચુકાદાથી કેવો ગોદો વાગશે તેનો ખ્યાલ કરશો”

બા’ મર જોન સાઈમને અને તેમના પછી ન્યા હર્બિંગે જૂરીન ખટલો સમજાવવા બાપલો કર્યા અને ૨૧માં ફેબ્રુઆરીને રોજ જૂરીએ ૨૭ મિનિટ વિચાર કરીને એકમતે પ્રતિવાદીઆ તરફના ચુકાદો આપ્યો અટલે કાર્સન ચુકાદો અમારા તરફનો છે અટલે અમારું ખરું પણ વાદી પાને અગાવણુ જોઈએ, અવા માગણો કરો અને ન્યાયાધીશે તે મનુર રાખી

મુકદ્દમાનો આવા નિકાલ થયો તે જોઈને ઇંગ્લેન્ડમાના હિન્દીઆમાથી જો કોઈને વધારેમા વધાર આશ્ચર્ય થયું હોય તો તે લોકમાન્યને થયું, અમ એક જાણીતા લેખકે કહ્યું છે પણ જ્યા પ્રતિવાદીના વકીરે વિરોધ વિરુદ્ધ ચુકાદો આગવામા આવ્યો તો ઇંગ્લેન્ડના હિન્દી ગામ્નાજય પર ભારે આપત્તિ ઊતરશે અમ છ-પાક કહેવાના હિમત કરો, ત્યા જાજો શો ચુકાદો હોઈ શકે / કાર્સન પોતે આચરિય હોમફરનો કદા થતુ હતો ચિરાન હિંદુ સ્વરાજ્યનો એવો જ કદા થતુ હતા અને સં જાન નાઈમન જાને પહૂરી તો હતો જ, અને કેવજ મપાલારો વકીલ તરીકે જ મેં દિગ્ગજનું વકીલાતનામું લીધું છે, મારે તેમના રાજકારણ સાથે કરા લેવાલા નથી અમ દિગ્ગજ તથા તેમના મિત્રોને તેમ કલ્લ હતું ખટકુજ નહીં, પણ કાટમા પામ તેમ એ વાત જાહેર કરી હતી!

પ્રખ્યાત લેખક એ જ ગાર્ડિનને પોતાના વિષ્વ જોજ સાત્તાવના નામના’ ૪૫માં કાર્સનનું રેખાચિત્ર દોર્ણું છે તેમા તે લખે છે “પુરાણ પુનમા સારા અને નારા દેવતાઆ હતા, તે જ પ્રમાણ જીવિધાર્મિક કાળમાં પણ સારા અને નારા દેવતાઆ થઈ ગયા કાર્મન તેમાંના એક છે તેને જીવિધાર્મિક

પુરુષ જરૂર કહી શકાય તે ન હોત તો બજવાખોર અવસ્થા પ્રાપ્તનો કોઈ ભાવ પૂછત નહીં ન્યાયાવધિમા આવડે તે સાહે વાધો ઉપરે તોય આકાશમા ઘનગર્જના થયનો આભાસ થાય ન્યાયાધીશ જરા કડક હોય તો તેનું સ્વરૂપ તેથી પણ વધુ ઉગ્ર બને છે જૂરાને દબાવવામા તે એકો છે ખટવામા રાજકારણનો ઉપયોગ કેવો રીતે કુશળતાપૂર્વક કરી શકાય, સામા પપ પર દુષ્ટ હેતુનું આતોપણ થી રતિ કરવું, તે સાખવું હોય તો એની પાસે જવું . . .”

વિરોધ કેસને અંગે લોકમાન્યની બધી ગણતરી ખોટી પડી. બહુ તો અર્ધા પોણા લાખનું ખર્ચ થયે એવી તેમની ધારણા હતી વિવાદન જવા નીકળ્યા ત્યારે ઘડી પણ ગીરો મૂકીને જરેલા જતા મિત્રોને વાન વાનમા તેમણે કહેલું કે ખટવાનો ચુકાદો મારી તરડેલુમા થાય તો સવાઈ જ નથી. પણ તે વિરુદ્ધ જાય તો કેસમાથી એક વરસની હકની રજા લઈને મારા સંકલિપત અપૂર્ણ ગ્રંથો પૂરા કરીને તેમાથી હજારો રૂબિયા મેળવોશ અને અસુમુક્તા થઈશ એવો આત્મવિશ્વાસ બાનક વસ્તની વચે તેમણે વ્યક્ત કર્યો. પણ કુલ ખર્ચ અકીત્રણ લાખ થયું એટલે મિત્રોએ તેમને પૂછ્યા વિના જ ફાળા ઉધરાવવાની ચરૂઆત કરી તેમણે તેનો વિરોધ કરતા જણાવ્યું કે, લોકોને પૂછ્યા વિના હું આ ખટવામા યડખો, તેથી તેનું પરિણામ માટે જાને જ વેંચવું જોઈએ પણ ખટવાનું રાજકીય સ્વરૂપ તદ્દન સ્પષ્ટ હતું એટલે હિન્દની જનતાએ ફાળો ઉઠાવે તેઓ ઇચ્છતાથી પાછા આવ્યા ત્યારે તેમને આર્પણ કર્યો

ખટવાના ચુકાદા પછી છાયાવાળાને મુલાકાત આપતા વિરોધે કહ્યું,
“હું છાયામા લખવાનો પસો વરગોથી કરતો આવ્યો છું આ કામ દરમ્યાન મને અગ્રવીને મારો પાને જવાજ માનનાગ બે જ નીડર પુરુષો મારા જેવામાં આવ્યા. એક ટિળક અને બીજા જર્મન બાદશાહ કાઈઝર. આ બે નામ હું એકા સાથે ઉચ્ચારું છું, તેથી ઘણાને નવાઈ થયે પણ સાચે જ એ બે નામ સાથે લેવા જેવા જ છે”

આ પછી પાચસાત વરસ બાદ વિરોધે શંકિયા નામનું બીજું એક મુસ્તક લખ્યું તેમા ટિળક વિષે તેણે પોતાનો બદલાવેલો અભિપ્રાય નીચ મુજબ વ્યક્ત કર્યો છે

“... આજના જમાનામા તેમના જેવો બીજો લોકોત્તર પુરુષ થયો નથી કદાચ ગાંધી તેમની બરોબરીએ આવે. ગાંધીની સૌમ્યતા અને વિનય

ટિળકમા ન હતા. પણ બુદ્ધિમત્તા અને સજ્જકારણ વિધેની માર્મિકતા ગાધી કરતાં ટિળકમા ઘણી વધારે હતી. નેતાના ગુણ તેમનામા જન્મમિલ્ય હતા અને એક વાર સુદ્ધ થઈ વધુ એટલે તે જોઈના થર પણ દયા માયા બતાવતા નહીં. અંગ્રેજી રાજ્ય પર હુમલો કરતા પહેલા પ્રથમ તેના દેશ સ્તુતિ પાઠકોને કચડી નાખવા જોઈએ એમ તેમને લાગત. પોતાના ધર્મ પર તેમનો અટલ અને દુર્દમ વિશ્વાસ હતો. ધખનોમા તે અને બેઝટબાઈની જોડા જ્યાં પ્લાત્તપીઠ પર આવી ત્યારે જામે ઈશ્વરના અવતાર પ્રગટ થયા હોય તેમ લોકોએ ઊભા થઈ તેમને વદન કર્યું. ”

૩૦મી મે ૧૮૧૯ને રોજ મુબઈમાં ગાધીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ એક સભા ભરાઈ અને તેમા ટિળકની ત્યાં સુધાની દેશમેવા બંધ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવામાં આવી ગાધીજી બોલા, “ટિળકનો ને મારો માર્ગ જુલો છે પણ તેમના સ્વાર્થત્યાગ અને વિદ્વત્તાના ગુણ પેલા જેવા છે એમા મતભેદ ન હોઈ શકે. વિવાદતના ખટલાનુ પરિણામ તેમની વિદુલ આણુ તેથી તેમને વિધેની લોમેની આદરબુદ્ધિ થઈ નથી, પણ તેમાં વપાતો જ થયો છે. જેની પામે પંમાની અનુનૂલતા તેની કૃતેલ, એવો દુન્યવી ન્યાય છે હું ન્યાયકોર્ટોથી સાવ કટાળો જાણ છું તેથી મને લાગ્યા કે છે કે, ટિળક જે પ્રેવળ સત્યાગ્રહી હોત તો કેવું ઘરમ થાત. તથાપિ ખટલાના અપજયથી નિરાશ ન થતા લોકમાને પોતાનુ વિવાદતનુ કામ બડગપમે આગળ ચલાવુ છે તે જોઈને નવાઈ ને આદરનો ભાવ પેા થાય છે તેથી આપણે અહીં પ્રયત્ન કરીને તેમના પરનો ખરચનો બોજો ઉપાડવો જોઈએ ”

માથે જ મિસ મેથેને ગાધીજીએ ‘ડ્રેન ઇન્સ્પેક્ટર’નો ખિતાબ આપી એક લેખમાં તેની ખબર વઈ નાખી તેવા રીતે િગ્રક પણ કલ્પીમા મંડિત મનેરની નમાવોચના કરીને અથવા તેના જવાબમા એકાદ પુસ્તક રખીને પિરોવને જવાબ આપી શકત અને હિન્દૂ મૂરતો તો તેને ખવાગ કરી શકન એ શક્તિ તેમનામા પૂરેપૂરી હતી તેમ કવચને બંધ જે ગરકાર માથે તેમને સતત લડત ચલાવી તેના જ એક પુસ્તકર્તાની સામે ન્યાય મેળવવા માટે તેઓ ઠેક વિવાદત તપા એ તેમનું કરવુ કેટલુ ઉચિત હતુ એ વિચારવા જેવુ છે

વિલાયતમા સ્વરાજ્યની વક્રીલાત

તા ૧૩ નવેમ્બર ૧૯૧૧ને રોજ દિલ્લે બ્રિટિશ વડા પ્રધાન લાઇડ જર્જને કાંગ્રેસ લખી યુદ્ધમા વિજય મેળવ્યા બદલ પોતાના નવા રાષ્ટ્રીય મહાત્મા તરફથી તેમને તથા મિત્ર રાજ્યોને અભિનંદન આપ્યું કોઈ પણ રાજકીય હિલચાલમા ભાગ ન લેવાની યરતે હિન્દુસ્તાન સરકારે દિલ્લેને વિલાયત જવાની પરવાનગી આપી હતી ખરી, પણ હિન્દુસ્તાન અને વિલાયતના વાતાવરણમા જાનોન આત્મમાનનો ફેર હતો. જે વાત હિન્દુસ્તાનમા રાજાદ્રોહ ગણાતી તે હિન્દુસ્તાનમાં છડેચોક જોઈ પણ અટકાયત વિના બોલા, કે કરી ચકાતી ગુલામી અને સ્વાતંત્ર્ય જેટલો જ તકાવત એ બે દેશે ના વાતાવરણમા હતો. અગ્લે તેમણે પોતાના ઉપરના પ્રતિનયો દૂર કરવા લેવાની પ્રવૃત્તિ આદરે અને એક મહિનાનાં અંદર એ પ્રતિનયો ૨૦ કરવામા આવ્યા. જેટલે તેમણે વિલાયતમાં હોમરૂલના પ્રચારનું કામ થઈ કમું તે માટે ખામ તેવાર કરાવેલા ૫૬૫ વૉર મનિયન હાનલ્લ (હિન્દુ સ્વરાજ્યને દાવો), મજા દિર્ઘિનજન (સ્વયનિર્ભર), ૫ કોન્ટ્રી સન સ્કૉન મૉજ સેલ્ફગવનમન (લખનોની સર્વમાન્ય સ્વરાજ્ય ચોજવા) ૯૦ પ્રકાશનો તેમણે વિલાયતના આનંદ પાતા માણ્યોને મોકલ્યા ને છેલ્લા બે અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ વિન્સન તથા રૂથ મુન્સ્ટરી કથેમેંકોને ધન્ય પાઠોચાડ્યા.

દિલ્લે વિલાયત પહોંચ્યા તે વખતે બે બૅંચિસ્ટ્રાએ નક્કી કરેલી જાજ્યાએ (મેંદાવેલ વિભાગમા હાડવે પ્લેમ નં ૧૦) ૨૬૯૫ દસ મહિના રહ્યા ત્યાં મેંકનસ્ટી નામનું આખું કુટુંબ તેમણે નોકરીએ સંજોલું ધસી બહારનું કામ જોતો અને તેની પત્ની ને દાંકરી ઘરકામ ને રનોઈ કરતો. દિલ્લેના આહારમા પૂરીઓ મુખ્ય હોવાથી માીકરોને પૂરી બનાવવાનું ચીખવો દીરેલું દિલ્લે, કરંદીકર વોરે પૂરેપૂરા સાકાહારી હતા, છતાં બધાનાં તનિવન વિલાયતમા સારી પેઠા મુધરી.

દિલ્લેની દિન-વચા વિલાયતમા લગભગ અહીંના જેવી જ હતી તેઆ સવારે ■ સાત વાગ્યે ઊઠતા. પ્રાતઃવિધિ દેછી દબે જ કરતા. પહેરવેશમા માત્ર

કોટપાટણ પહોરતા. બૂટ પણ સતત પહેરી રાખવા પડતા નિયમિતપણે પોતાને હાથે મેફ્ટો રેન્ડરથી દાઢો બનાવતા સવાળની ચા વખતે છાપા જોતા, તે પછી પત્રવહેવારનું કામ કરતા નામજેશા તેમના અગત મંત્રી ને પરિચારક બન્નેનું કામ કરતા વિધાયતમાં ફરવા ખાતર ફરવા તેઓ કયાજ જતા નહીં.

ટિપ્પક વિધાયત ગયા હતા તે દરમ્યાન હિન્દમા રોનેટ કમિટીએ ભલામણ કર્યા મુજબના બે બિલ વડા ધારાસભામાં મગાર થયા અને તેના વિરોધમાં દેશવ્યાપી ચળવળ થઈ વિનીત શિરોમણિ ચંદાવરકરે પણ એ બિલો વિષે પોતાના નામમળા વ્યક્ત કરી કહ્યું કે, જરૂર પડે તો રેગ્યુલેશનનો ઉપયોગ કરીને વાઈસરોય ઓર્ડિનન્સ કાઢીને કોઈ પણ માણસને અઠકાયતમાં મૂકે, પણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર હુમલો કરનારા અને ન્યાયના મૂળભૂત મિલ્લાનોનું ખૂન કરનારા આ બિલો મજૂર ન કરવા જોઈએ પડિત માલવાયજીએ બિરોના વિરોધમાં ધારાસભામાં કલાજો સુધી ભાષણ કર્યું પણ સરકારે બહુમતીને જોરે બિલો પસા કરી દીધા, અટલે ચાધાજીએ તેના સામે મન્યા ગ્રહની ચળવળ શરૂ કરી સત્યાગ્રહનો આરંભ પ્રાપના, હડતાલ ચોવાબ કલાકના ઉપવાસ અને રાષ્ટ્રેટ કાયદા પ્રતે વિરોધ દર્શાવતો કરાવ જાહેર મભામાં મગાર કરીને કરવાનો હતો તે માટે રવિવાર તા ૩૦માં માયનો દિવસ પ્રથમ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો પણ આખા દેશમાં ૩૦માં માર્ચની ખબર વખતગર નહીં મળેવાડી શકાય અમલાગવાયા પાછળથી દિવસ બંધીને ૬મી એપ્રિલ રવિવારનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો આ ફેરોરની ખબર દિલ્લી નહીં પહોંચી શકવાથી ત્યાં ૩૦માં એ જ ઉપરનો કાર્યક્રમ માર પાડવામાં આવ્યો ચાદનીગોકમા ગોખાબાર કરવામાં આવ્યો ને મલ્લાનન્દજી મભા પૂરી થયા પછી લોકો કાંતિપૂર્વક લેગ જાય તેના વ્યવસ્થા કરતા હતા તે વખતે ગુરખાઓએ તેમની છાતી આગળ બંદૂક ધગીને કહ્યું, 'તુમકો છો દેગ' સવામીજીએ જવાબ આપ્યો, 'મેં ખડા હુ, ગોલી ચલાએ' પછી તો આઠ દસ સઠરો તેમની સામે તાકવામાં આવી પણ સવામીજી અડગ બિભા રવા એ પેલા ગુખાઓ થરમાઇને જતા રવા

૬મીએ આખા દેશમાં સત્યાગ્રહ દિન ઊજવાનો મગકારે જાન કરેલા મુસ્તમે છોરોક વેચીને આગેવાન લોમએ પ્રેમ એકનો ભગ કપો ચાવીજી મુખર્ષી દિલ્લી જતા હતા રમ્તામાં જોસાકલન સ્થાને તેમને પંજાબમાં પ્રવેશ ન કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો અને 'હુ તે માન્ય કરતો નથી' એમ તેમણે કહ્યું અટલે તેમને અટકમાં લઈ પાછા

મુબઈ મોકલવામાં આવ્યા. મુબઈ, અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે આ અઠવાડિયામાં ખૂબ ગરબડ થઈ ને કચાક કચાક લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યો.

સૌથી મોટો અનર્થ અમૃતસરમાં થયો. સુવર્ણમંદિર પાસે આવેલા જલિયાંવાલા બાગમાં જનરલ ડાયરે આનાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષની કતલ કરી, અને પંજાબમાં લશ્કરી કાયદો ચડાવ્યો અને લોકોની માનહાનિ કરી અમાનુષી જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો. લશ્કરી કાયદાને જોરે આ બધી હકીકત બહાર જવાનું પણ અશક્ય કરવામાં આવ્યું. જલિયાંવાલા બાગમાં એપ્રિલમાં થયેલાં આ ઘટનાનાં હકીકત વિલાયતમાં ઑક્ટોબર મહિનામાં લોકોએ જાણી, એ સાંભળી સૌ કોઈને નવાઈ લાગ્યો.

વિરોધ કેસમાંથી છૂટા થયા પછી લોકમાન્ય ઇંગ્લેન્ડમાં કરવાના રાજકીય કામ તરફ વળ્યા. ૩૭ એપ્રિલને રોજ લખેલા કાગળમાં તેઓ જણાવે છે, “વિરોધ કેસનો નિકાલ આપણી વિરુદ્ધ થયો, છતાં અહીંથી તરત પાછા ફરવાનો મારો ઇરાદો નથી. મારી તબિયત વિષે ચિન્તા કર્યો નહીં આના કરતાં કેટલાય કપરા પ્રત્યે આપણે જોયા છે મારા પર તેમની અસર થઈ હોત તો આજે હું જીવતો ન હોત.”

જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં કામ કરતા વગદાર અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વ્યક્તિઓના પ્રતિનિધિમંડળો આ વખતે ઇંગ્લેન્ડમાં મોકલવામાં આવે તો સારું, એમ તેમણે કેળવકરને કાગળ લખી જણાવ્યું. તેમાં ગ્વીન્ડનાથ ઠાકુર, શ્રીમતી બેઝન્ટ, ચિત્તરજન દાસ અને બે બેપ્ટિસ્ટ વગેરેનાં નામ પણ તેમણે સૂચવેલા પોતાનું કામ વધતું હતું તેથી કેળવકરને વિલાયત આવવાના આગ્રહ ભરી સૂચના તેમણે કરી.

એપ્રિલમાં કચાક જતા આવતા પડી જવાથી તેમનો પણ મથકોડાનો પણ તેમના બાપણોના કાર્યક્રમમાં તેમણે તેને આજે આવવા દીધો નહીં તેઓ લખે છે, “બહાર જવાનું થાય ત્યારે નામજેથીને ખબર હાથ મૂકીને જઈને ટેકમાંમા બેસી જાઉં છું. બાપણ માટે એક વાર ખુરશી પર જઈને બેઠો કે મારું કામ ચડાવ છે કારણ પગે ઈજા થઈ હોય તોય જીજ્ઞાસાનૂત જ છે!”

રાષ્ટ્રીય મહાસભા વતી કામ કરવા સ્થાયન થયેલી અને તેના જ દ્રવ્યથી નબની બ્રિટિશ કોંગ્રેસ કમિટીના લોમે તેમ જ તેનું પત્ર દરિયા મહાસભાની નીતિનું પ્રતિપાદન અને પુરસ્કાર કરવાને બદલે નાહક આડાઈ કરતાં હતાં. તેમને ઠેકાણે લાવવાનું કામ લોકમાન્યે હાથમાં લીધું તેથી દરિયા પત્રના તંત્રી

પોલકને સજીનામું આપવાની ફરજ પડી અને કેળકર અને મિત્ર નોર્મન્ટનના તત્ત્રીપણા હેઠળ એ યત્ર જ્યારે નીકળવા લાગ્યું ત્યારે સમીપ સભાનું દષ્ટિબિન્દુ તેની મારફત ચલાવેલું રહેતું રહ્યું થવાની શરૂઆત થઈ

શ્રીમતી બેઝન્ટના ઇંગ્લેન્ડમાં આવ્યા પછી કોંગ્રેસની માગણી બ્રિટિશ જનતા આગળ પ્રતિપાદન કરવાની બાબત તેમની અને ટિળકની વચ્ચે મતભેદ ઊભો થયો ને દિવસે દિવસે વધતો ગયો. શ્રીમતી બેઝન્ટ મુબઈના ખાસ અધિવેશનમાં મસાર ચલેલા ઠરાવને વળગી રહ્યા, જ્યારે લોકમાન્ય તે પછી ભરાયેલા દિલ્હીના અધિવેશનમાં ચલેલા ઠરાવનું પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા, કારણ મહાત્માનાં તે જ છેવટની નીતિ અને આજ્ઞા હતી. ટેમ્પલ હીંગના દિવસોમાં આ બંને લોકનેતાઓએ સાથે મળીને પ્રથમ ચળવળ ચલાવેલી પણ હવે પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ ને તેમને સંબંધ તૂટવાનો વખત આવ્યો. અને હિંદમાં આવ્યા પછી લોકશાહીના સિદ્ધાન્ત અનુસાર વર્તવા જતા તે તૂટવાની જાહેરાત પણ લોકમાન્યે ‘વવા ફાઈ જ ફાઈ જ સમેલાઈ મહોદયો ! સમેલ ચ જ્યેવ્યાઈ હદ્દ મુતમ્માલમ ॥’ એ વચન દાખીને કરી

જુલાઈની આખરે ઇડિયા આફ્રિકામાં મોંટિગ્યૂ સાથે લોકમાન્યની હિંદી રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે વિગતવાર વાતચીત થઈ અઠવાડિયા પછી છટ્ટી ઝોગસ્ટને રોજ ખાર્બમેન્ટરી કમિટી આગળ સુધારા અંગે તેમની જુઝાની ઘઈ કમિટીના પ્રશ્નપત્રોનો જવાબ તેમણે લખી મોકલ્યો જ હતો, તેને અંગે કશું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવું હોય તો કરો એમ તેમને કહેવામાં આવતાં કોંગ્રેસની સ્વરાજ્ય વિષયક ભૂમિકા તેમણે વિગતવાર સમજાવી તેમની ઉલટતપાચ લેવામાં આવશે એવી અપેક્ષા હતી પણ સમિતિએ તેમનું કહેવાનું સાભળી લઈને કશું પૂછ્યાગાછ્યા વિના તેમને ગજ આપી લોડ સિડનહૅમ તો આખો સાળો દરમ્યાન ગેરહાજર જ રહ્યા આ પછી મોંટિગ્યૂ સાથે તેમની ફરી મુલાકાત થઈ તેની કેવી છાપ મોંટિગ્યૂ પર પડી તેનું એક બ્રિટિશ મંત્રીએ એવું વર્ણન કરેલું કે, કોઈ પણ પ્રકારની લાવચ બતાવીને કે વજન પાડીને અમને વશ ન થાય એવો એક જ હિંદી સળજન છે — મિ ટિળક, બીજા બધાને યોગ્ય ઘણાંય મનાવીને વાળી ચકાવ

સપ્ટેમ્બર મહિનામાં રોયલ એસિયાટિક સોસાયટીના મકાનમાં પ્રાચ્ય-વિદ્યા પરિપદનો બેઠક થઈ તેમાં લોકમાન્ય જઈ આવ્યા એ જ અરમાં

એગેકન હોદ્દામાં ભરાયેલી સભામાં વમનવાન, સફલાતરાજા વગેરેએ ટિળક માવ નરમ કે મવાળ છે એમ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઇંગ્લંડના સ્વર્નત્રતાના વાતાવરણમાં ફાવે તેમ બોલવાની છૂટ હતી તેથી તેઓ આગુ પ્રતિપાદન કરી શકતા હતા પણ લોકમાન્ય એ વાતાવરણમાં ટ્રાયકાર્થ ગયા નહીં ઉભરના ઉત્તમ વિચારસંસ્પર્શથી લોગેના પ્રશ્નોને જવાબ આપતા તેમણે કહ્યું, 'મને અહીં જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે તે હિંદુસ્તાનમાં પૂછવામાં આવ્યા હોય તો તેનો જવાબ આપવો કેટલું મુશ્કેલ થાત તેની તમને કલ્પના નહીં આવે હું જ્યારે રાજકારણમાં પડ્યો તો વખતે મોઢા વાટે સ્વરાજ્ય શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાની પણ લોગેમાં હિમત ન હતી આવા લોકો તરફથી હોમરૂલની માગણી કરી શકવા માટે અમારે કેટલાં મુશ્કેલીઓમાંથી પમાર થયું પડ્યું હયે તે આ જીવનનિયાઓ થો રાંતે સમજે ?'

તા. ૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૯ને રોજ ઇન્ડિયેન્ડન્ટ લેબર પાર્ટીને આગ્રાએ ટિળકનું 'હિંદી રાજકીય સુધારા' એ વિષય પર ભાષણ થયું તેકણે લોકો સભામાં હાજર હતા.

એ જ દિવસે સેન્ટ એન્ડ્રૂઝ નામના શહેરમાં રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની પરિષદ ભરાઈ. તેમાં પરિષદ બહારના વક્તાઓમાંથી મુખ્ય ભાષણ ટિળકનું થયું પાંચ મહત્ત્વના મોતાઓએ ટિળકનું હાર્દિક સ્વાગત કર્યું ટિળકે ઉપરદેશનનો હેતુ પરિષદને સમજાવ્યો અને તેમની સહાનુભૂતિની માગણી કરી જેમણે મેંકલન કે ટિળકની ઓળખાણ આપતાં કહ્યું કે, "હિંદુસ્તાન સરકાર વિરુદ્ધ લોકમાન્યની જે ફરિયાદો છે, તેમને જે જો વેકવાં પડે છે, તેમની પ્રત્યેક દેહધારી મૂર્તિ એટલે જ ટિળક એમ સમજાવે."

ઇંગ્લંડના મજૂર પત્ર માટે મિત્રાચારીનો સંપત્તિ બાધવાનો લોકમાન્યે આ વખતે સફળ પ્રયત્ન કર્યો ચૂટણી વખતે તેને આર્થિક મદદ પણ તેમણે આપી તેમના છાત્રાઓની અમુક અણે હિંદના રાજકીય દાવા માટે અનુકૂળતા મેળવી એટલામાં અમૃતસરનો મહાસભાનો મમય પાતે આવેલો જોઈ તેમણે હિંદ પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું કેસર માટે મોનોટાઇપ, લાઇનો ટાઇપના યંત્રો તથા બીજી કેટલીક ચત્રસામગ્રી માટે ઓર્ડર આપ્યા અને ૬મી નવેમ્બર ૧૯૧૯ને રાજ સ્વદેશ આવવા માટે જાહેરાતો બેઠા.

રાષ્ટ્રના મુખી

ટિળક અને તેમની સાથેની મંડળી ૬ ફી નવેંબરે વિલાયતથી પાછા હિંદ આવવા નીકળ્યા અને ૨૭મીએ મુબઈ આવી પહોંચ્યા સવારથી અખાબધ લોકો બહાર પર તેમની રાહ જોતા હતા મહામુશ્કેલીથી માનવમેદની વચ્ચેથી રસ્તો કાઢી તેમને સર-નરગૃહમાં પહોંચાડવામાં આવ્યા સંજે સાડા છ વાગ્યે શાતારામની ચાલમાં તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યા જવાબમાં આપેલા ભાષણમાં તેમણે કહ્યું, “રોલેટ બિરોની વિરુદ્ધ શ્રી ગાંધીએ સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો ત્યારે તેમાં ભાગ લેવા હું હાજર ન હતો તેનું મને દુઃખ થાય છે” બીજા પક્ષ અનેક ઠેકાણે અન્માનમમારભો થયા

૧લી ડિસેમ્બરે ટિળક અને મંડળી પૂને આવ્યા ત્યાંની શહેર મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી તે જ દિવસે માનપત્રનો સમારભ થયો બિનસરકારી વ્યક્તિને એ મ્યુનિસિપાલિટીએ માનપત્ર આપ્યાનો એ પહેલો જ પ્રયત્ન હતો તે વખતે આવા માનપત્રો માટે ખર્ચ કરવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલિટીને ન હતી તેથી સભ્યોએ એ ખર્ચ કરવું

૭મીએ પૂનાના નાગરિકો તરફથી માનપત્ર આપવામાં આવ્યું એ વખતે શ્રી પરાજીપે વગેરે વિનીત પક્ષના આગેવાનોએ કેટલાક બ્રાહ્મણોને સાથે મંત્રવંશ કરીને એ માનપત્ર આપ્યા શરૂ તરફથી ન અપાય તે માટે કોશિશ કરી જોઈ પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહીં માનપત્રને દિવસે તેઓ હાજર પણ રહ્યા નહીં અને તેમની વતી એક બ્રાહ્મણેતર છોકરો માનપત્ર વંચાવા પછી ઊભો થઈને બોલ્યો કે, “યોગ દિવસ પછી અમે અસ્પૃશ્યો માથે મહાભોજન કરવાના છીએ, તેમાં ટિળક આવશે તો મારો માનપત્રને વિરોધ નથી”

જવાબ આપતા લોકમાન્યે કહ્યું, “આ વિરાધાભાવ ન યાત તો સમારભ સાવ મોઘો થાત પણ વિલાયતી મીઠું (શ્રી પરાજીપેને ઉદ્દેશીને) જાને આવડે આ અમારા દુધપાકમાં પડ્યું નહીં હું તેની જ વાટ જોતો હતો પણ વિરોધ કરનારા પૈલા વીરો કયાં છે? આવા નાનકડા છોકરાને આવડી મોઘી જવાબદારીનું કામ તેમણે શા માટે નોંધ્યું? ફલાણાએ ફલાણા

કામ કર્યું નથી એવો આરોપ કરવો બગાડ નથી, કામસુ કોઈ એક વ્યક્તિ બધા કામો કરી શકતી નથી. મોન્ડર્ડ મુશગનો ઉત્તેજ કરાવે તેમને કહ્યું, “જે કંઈ મને તે તો વર્ષ જ વર્ષએ અને બાકીના મઠે ફરી દરબાપૂર્વક લડત કરાએ. અંડ અંડની ફટફટ મોજ નથી. આપણા એકતા ન હોય તો જોના હાથમા આજે નવરાજ્ય છે તેની મૂંઝાણમા ઉઘાડી નહીં થકાએ.”

સમાજમુશગનો આ નનાતન પ્રશ્ન પ્રત્યે પોતાના ગાંધીય પથનુ જેવું વલણ છે તે જણાવતા લોકમાન્યે તા ૧૬-૧૭-૧૯ નો જેમતામા લખ્યું :

“સ્વાભિમાન, ઉર્મિ, નવગજનિષ્ઠા, એ જ સમૂહનો સાચો પ્રાણ શણાક; અને આ પ્રાણ જ્યાં હોય ત્યાં સોવનાં પાછળ જમ દોરો જાય તેમ મામાજિક સુધાગનો પાછળ પાછળ આવે જ છે, એમ હંતવામ આપો પૂ. છે તેથી ગાંધીય પથ સજ્જીય ચળવળને જેટલું મહત્ત્વ આપે છે તેટલું મામાજિક ચળવળને આપતો નથી. ગાંધીની નામાજિક પ્રગતિ થવાની જરૂર નથી. અમ તે દહેતો નથી, પણ એ પ્રાંતિ સજ્જીય પ્રગતિની અને સ્વાભિમાનની ઓથે જ થવા જેઠુંએ સજ્જીય પરવચનાનો - બહુ તો લૂતો વિસથ નોધાવો - વાકાર કરીને નક્કર અને જીવંત મામાજિક મુધારા કરવાનું શક્ય જ નથી. અવા સમૂહીય પથનો નિર્દન છે.”

૩૭ માં ટિંજકે અમૂનનરનો કોટ્ટે નુ અધિવેશન ૩ થવાનું હતું તે માટે તેમને જવાનું હતું પણ તે પહેલા મદ્રાસના આમંત્રણને માન આપી તેમને ત્યાં બે દિવસ જા આરવાનો રજા થકી મદ્રાસમા અનેક નન્યાઓ તરફથી તેમને માનગતો આપા તેમનું ગમ્માન કરવામા આપુ તેમા સંગતિ બ્રાહ્મણનો મમાને આપેલું માનયત્ર વિશેષ મહત્ત્વનું ગણાય.

આ વખતના અમૂનગતના અધિવેશનનું વિશેષ મહત્ત્વ હતું વિશ્વાસનથી પાછળ આવેલા પ્રતિનિધિમંડળે ત્યાં હાજર રહેવાનાં હતાં તેથી વિદેષ મંજબના હાજરામંડળે અને આખા સમૂહને અમૂનગત ત્યાં મહાનભાગે મોકલે પ્રગટ થવાનો હતો અને જતા વધારમાં વધારે અનર્થ થવો હતો ત્યાં બટોને અમૂનસરમા અધવચન જરાવાનું હતું ટિંજક અને મહાનમૂ મુખર્ડ તરફના પ્રતિનિધિભ્ય અધેશિયન દેનથી મુખધથી નીકળ્યા રસ્તામા તેમને સાંનનાના જતાજા સજ્જીય તેમજ સજ્જીય દેહાભાને નર્વત્રિક માફી અનુભવ થાથી જાહેરાતમુ પ્રતિષ્ઠ થવાના નમાચાર મળ્યા તેનો તત્તોતત જવાજ આપવાનું જોગ્ય માના ટિંજકે જ પ્રપૂર ર થયેલા જારનમતી મોન્ડર્ડ અને વાઈચે ૧૯ મોન્ડર્ડ મારફત અગ્રા નાંચે મુજબ તાર કરો. “મોન્ડર્ડના કનોન

બાદશાહને જાણાવ્યો કે, જાહેરનામું અને માફી બદલ ઈન્ડિયન હોમરૂલ લીગ અને હિન્દુસ્તાનના લોકો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક રાજનિષ્ઠયસે તેમનો આભાર માને છે અમારા તરફથી તેમને પ્રતિયોગી સહકારિતા મળશે એની તેમને ખાતરી આપતો” આ તાર પરથી જ “પ્રતિયોગી સહકારિતા” વિન્દી રાજકારણમાં એક વિશિષ્ટ નીતિનો ઘોતક શબ્દપ્રયોગ બન્યો પણ લોકમાન્ય ટિળકનો તે શબ્દયોજના પાછળ જે ખ્યાલ હતો તે તેમના ગુજરી ગયા પછી તે નામે ચાલતા ગમના લોકોમાં જરાય દેખાયો નહીં, અને તેણે કેવળ શબ્દનિષ્ઠ બની મહાત્મા ગાંધીએ શરૂ કરેલાં અસહકારની લડતનો વિરોધ કર્યા કર્યો.

અમૃતસરમાં ભરાયેલાં રાષ્ટ્રીયમહામળાના સ્વાગત પ્રમુખ સ્વામી શ્રદ્ધાનન્દ હતા મહાસભાના શરૂઆરેલા મંત્ર પર ઊભા રહીને એક સંન્યાસી પ્રતિનિધિ-ઓનું સ્વાગત કરી રહ્યો છે એ આ મળાના ઇતિહાસમાં થયેલો જ પ્રસંગ હતો લોકમાન્ય ટિળકે આપેલી દોરવણીનો સ્વીકાર કરવાની હિમાયત કરતા તેમણે કહ્યું, “પ્રત્યક્ષ લોકમાન્ય ટિળકમહારાજે આપણને જે હકો મળ્યા છે તેનો સ્વીકાર કરો અને બાકીના માટે બંધારણપૂર્વકની ચળવળ જોસભિર ચાલુ રાખો, એવી આ બાબતમાં મલાલ આપી છે હિન્દુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો પ્રમાર કરનારા આદિ પુરુષોમાં ટિળકમહારાજનાં ગણના પ્રમુખસ્થાને કરવામાં આવે છે એવો કયો ભારતપુત્ર છે કે જેણે પોતાની માતૃભૂમિની આબરૂના રક્ષણ માટે બહાદુર ટિળકના કરતા વધારે કષ્ટ વેઠ્યા હોય? માનુષ્યેવક સેનાના સૈનિકો પાતાના વૃદ્ધ સેનાપતિના અનુયાયનને માન આપીને તેમની આગળ શિર ઝુકાવવા તૈયાર નથી થું?”

આ અધિવેશનમાં જાલિયાવાલા બાગમાં થયેલાં કતલનું સ્મારક કરવાનો ઠરાવ માલવિયજીએ રજૂ કરતા પાંચ મિનિટની અંતર એક લાખ રૂપિયાની દીપ થઈ લોકોએ કરેલા તેજનો માટે દિલગીરીનો સન્માનહીનતિનો પાયાફા દરાવ પણ પસાર કરવામાં આવ્યો

પણ આ અધિવેશનમાં સૌથી વધારે મતભેદ થયો હોય તો તે મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારાઓ બંનેનો હતો પુષ્કળ વાટાઘાટ પછી છેવટે ટિળક, ગાંધીજી અને દાસ, ત્રિલોકની દષ્ટિઓ તેમાં અચૂત દાખલ કરી લેવામાં આવી અને નીચે મુજબનો ઠરાવ પસાર થયો.

“હિન્દુસ્તાન પૂર્ણ જવાબદારીવાળા નંત્ર માટે લાયક છે એવી મહામળાએ ગણે વરસે કરેલાં પોતાની જાહેરાતનું મહાસભા ફરી સમર્થન કરે છે અને તેની વિરુદ્ધનાં બધાં મંત્રોએ એટલ જાહેર કરે છે

“અધાર્મીય સુધારા આનંદ હોયની મનુષ્યએ ષત. ૩ દરેક આ મહાસુખા વળતી રહે છે અને જાહેર છે, નવા સુધારાનો ઝાંઝો અધૂરો બસતોપકારક અને નિરાશાજનક છે

‘આ મહાસુખા પાર્શ્વમેળને આગ્રહ કરે છે’, આમનિર્મલના તિબ્બત નુદાત્મકિ મા સુધર્મ જવાબદાર તર ન્યાયવા માટે તા કાર્તિક થયા બ

“તેરુ પૂર્વ જવાબદાર અને તર ન્યાય તે સંનિધન, આ મહાસુખા આશા રાખે છે કે, દરેકની પ્રજા આ નુધારાઓનો અમલ કરી રીને કરશે કે, જેવાં હિન્દના સુધર્મ જવાબદાર રાજનંતર જાગૃતી ન્યાય ૧ મહાસુખા નામ ૧૭ છે અને માન્યુનો આ પ્રમાણ તેમજ લીધા શ્રમ માટે આજાગ માન છે

અમૃતસર અરિવરુન યુગ રીને યુને જાન્યા શ્રા ન્યા ન વા રીનો વધા તેમા લોચનાચન ધરુ પ ૧ પૂનાની મુનિ તથા રીમા પ્રાથમિક શિક્ષણ રૂઝિયાન ક વાનો તથા રીમા વધા ત્યા વિનિનિઅ ઉકરના ન ઝકરીઆ બન્ન માટે જવસીની ન જાન્યા અકીવખને વા અચ આગ્રહ રાખ્યા થમ મુનિત્રિપાલિની આર્થિક નિધિ તે માં પૂ ની અનુજ ન હતી, તેથી પ્રથમ ઝાન્યાની મલવણી જાગૃત રી પાઠ્યથી છેકરીઆની રરવી અચ રાષ્ટ્રીય પમનો નન ધતા અગે રાષ્ટ્રીય પમના લો ૧ ઓગવણીના વિદ્યાર્થી છે અચ વિનિનાઅ પ્રચાર કરવાની શરૂઆત રી અને તેમાં જાગૃતર રાષ્ટ્રને તેમજ સાથ લીધા ઉત્તરે રીનાના દિવેગના થવથી જાહેર લખાના રીતે રાષ્ટ્રીય પમની નીતિની લેખવર રી થમ અગ્રહ માનપત્ર વખને ન રાજા રાખતર અને વિનિન પમના લા આ જા સખામા ધાધલ નચામુ અને ણિક પર ૨ વગેરે રીમાનો બનાવ થમ તા નચો

૧૪ મી જાગૃતીજ સાગીશી જાગૃતિ નમરન બ ૧૧ લોકમ ન તા આપના પોતાના જાગૃતમા જાગૃતુ ૨,

“શુદ્ધ પંચાગ શરૂ કર્યું જાવે જાપણ કાચ યુરુ લુ અને રી માનના મારી અરી ઉગ્ર છે ન જાપણ રીતે પંચાગ જાગૃત નચીક રીમાને પ્રમાણે વહાવવાને માટે થમ ઉપચારી લાચ અગે રી તેની પ્રતિ થવી જોઈએ અને અ વખત જાગૃતી આવશે અમાં શરૂ નચો, આપણે તા વેનચાયા ન્યાયી તે મારુત તુમ પંચાગ કરી શકાતુ જોઈએ આ પ્રવૃત્તિની પણ ચતુસ્રી જાગૃતી તેમજ કચુ આનુ જાખરુતુ રાજીરુ

વેપવાન, વેપશાળા, સિન્દી વેપવેતાઓ અને તે વેપશાળા મારફતે નીકળતું મૂમ્મ અને શુદ્ધ ધયાગ એવી આ ચતુ સૂત્રી છે આટલી પ્રગતિ ન થાય ત્યાં સુધી આ સવાનનો ઉકેલ આવ્યો એમ કદા પણ માન્યો નહીં યો જ્યોતિષ વેદ સ વેદ યજ્ઞાન।”

પણ શુદ્ધ ધયાગ જેવો કેવળ વૈજ્ઞાનિક બાજનમા લોકમાન્યે તડઝેડ કરવાની ‘લોકશાહી’ વૃત્તિ ધારણ કરે તેથી તેમની પ્રેરણાથી બનેલુ ધયાગ મહારાષ્ટ્રમા પણ સર્વમાન્યતા પામ્યું નહીં અને ધયાગનો સવાલ હજી અણઉકેલ્યો જ રહ્યો છે

આ સમયના ધાર ધડયા થઈ ટિળક જીન્નરમા ભરાયેલી ખૂના જિલ્લા પરિપદમા ને તે પછી બેગાવ જિલ્લા મરપદમા જ્યા ત્યા વિનીત આગેવાનોએ બ્રાહ્મણેતરો ગાયે મળા પરિપદોના કામમા વિધન કરવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમા તેઆ ફાળ્યા નહીં નવા સુધારણે લીધે મત આપવાનો હક પછાત વર્ગો સુધી પહોંચ્યો હતો તેથી આગામી ચૂટણીઓને ધ્યાવમા રાખી વિનીત આગેવાનો મેદાનમા નીકળી પડયા હતા ટિળક ધાંયા મોચાના આગેવાન છે, એમ કહી તેમને ઉતારી પાડવા મધતા આ ભવેલા મડિતો કાળખો કરોને જાતે તે મદ માટે આ વખતે ઉમેદવારી કરો રહ્યા હતા!

એપ્રિલમા સોલાપુરમા પ્રાતિક મરિપદ ભરાઈ, ત્યા પણ આવું જ ધાયલ મથાવવાનો પ્રયત્ન થયો રે મલર મરાજયે વગેરેએ બેગા કરો આણેલા લોકોમાથી કેટલાકે મરિપ મર મચરમારા ચડ કર્યો, અને પોતાસને શાંતિ સ્થાપવા માટે લાકી ચલાવવા મડી શ્રામતી બેઝટ પણ તેમના આમંત્રણથી પોતાના અનુયાયીઓ સાથે માલાપુર આવલા પરિપદમા અમૃતસરની મલાસભાનો ઠરાવ જેમને માન્ય હોય એવા લોકોને જ ધાચાસભામા મોકલવા એ મતવબનો ઠગવ ટિળક તરફથી રજૂ કરવામા આવેલો તેના મર બેઝટ ઉપસૂચના રજૂ કરો કે કોંગ્રેસની નીતિ સામાન્યપણે જેમને માન્ય હોય એવા પ્રતિષ્ઠિત લોકોને મોકલવા આ ઉપસૂચનાને પરજયેએ ટેકો આપ્યો, પણ તે પ્રયત્ન બહુમતીવાં ઝડી ગઈ

સોલાપુરમાં ખૂના પાછા આયા પછી ટિળકે કેસરીમાં પરજયેને ઉદ્દેશીને ‘પ્રિન્સિપાલ, ધિયુપાલ કે મથુપાલ’ એવો લેખ લખી તેમની સખત ઝાટકણ કાઢી અને બેઝટની શંકુષ્ટના પ્રાણ ઘરણ કરવા ગયેલી ખૂતના જેવો દલા રઈ એજ જસ્ટિસ પૂત્તના શરિવાસભાસયો ગ્રાપ તજ થમવે લાવન ।

માર્ચ માસના ઉત્તરાર્ધમાં ટિપ્પકે સિધનો પ્રવાસ કર્યો. પ્રથમ મુંબઈથી તેઓ દિલ્લી ગયા અને ત્યાંથી અજમેર થઈ પછી સિધમાં ગયા. કરાંચી, ઉદરાબાદ, શિકારપૂર, સકર છે. પાદિ સ્થળોએ જઈને સ્વસાન્ય સંધનો પ્રચાર કર્યો. આ પ્રવાસ દરમ્યાન ગરમાને કારણે બરફનો ઉપયોગ ઘણો કરવો પડ્યો તેથી તેમના તબિયત પર માટ્રી અસર થઈ, એમ કહેવાય છે.

કોંગ્રેસ લોકશાહી પક્ષની નીતિ

નવા સુધારાના કાયદા મુજબ યનારા ચૂંટણીઓમાં પોતાના પક્ષના ઉમેદવારો જીતા કરવાનું દરેક જિલ્લાઓમાંથી કોને કોને જિતા કરવા તેનો વિચાર પણ લોકમાન્યે શરૂ કર્યો હતો. તેથી કયા સિદ્ધાન્તોને આધારે પોતાનો પક્ષ કામ કરશે તે જાનતાને જણાવવા માટે તેમણે ૨૦મી એપ્રિલે કોંગ્રેસ લોકશાહી પક્ષનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેમાં તેમની તે વખતની વિચારમરણાનું ઘાઈ પૂરેપૂરું વ્યક્ત થાય છે. તેનો તાત્વિક ભાગ નીચે મુજબ હતો:

“કોંગ્રેસ ડેમોક્રેટિક પાર્ટી (લોકશાહી પક્ષ)ની નીતિ તેના નામ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભા વિષે અટલ નિષ્ઠા અને લોકશાહી પર દૃઢ વિશ્વાસ એ તેનું બાજ છે. હિન્દી રાષ્ટ્રની સામે જે વિવિધ સલાયો પડ્યા છે, તેમનો ઉકેલ લાવવાનું સામર્થ્ય લોકશાહીના સિદ્ધાન્તમાં છે અને તે કાર્ય સાધવા માટે કેળવણીના ફેલાવો અને મનદારોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ એ બે અમોઘ શસ્ત્રો છે, એમ આ પક્ષનું માનવું છે. જાતિભેદ અથવા રૂઢિને કારણે નાગરિક, વ્યાવહારિક કે સામાજિક બાબતોમાં જે કોઈની નાલાયકી મનાતી હોય તેા તે નાલાયકો દૂર કરવામાં આવે એમ આ પક્ષ કહેશે. ધાર્મિક બાબતોમાં સહિષ્ણુતા હોય અને દરેક માણસનો ધર્મ તે તે માણસને પોતા પૂરતો પવિત્ર હોઈને બીજાઓ જે તેમાં દખલગીરી કરવાનો પ્રયત્ન કરે તેા તેવા લોકોથી તે ધર્મનું રક્ષણ કરવું એ સરકારનું ન્યાય કર્તવ્ય છે એવું આ પક્ષનું માનવું છે. તે જ પ્રમાણે મુસલમાનોની ધાર્મિક લાગણીઓ અને કુરાનનાં વચનોને ખ્યાલમાં રાખી ખિલાફતના પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવામાં આવે એવી મુસલમાનોની માગણીને આ પક્ષનો ટેકો છે.

“અખિલ માનવજાતિમાં ભ્રાતૃભાવની વૃદ્ધિ થાય અને એકંદરે માણસ-માત્રની ઉન્નતિ થાય તે માટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય મંડળમાં હિન્દુસ્તાન ગામેલ હોય અને તે તેનો ઘટક બનીને રહે એ આ પક્ષને માન્ય છે; પણ ખુદ

ગ્રેટ બ્રિટન અને આ સામ્રાજ્યના જે બાજા ભાગીદારો છે, તે બધાની બરોબરીનો દરજ્જો હિન્દુસ્તાનને મળવો જોઈએ અને તેનો કારભાર પૂરે-પૂરો તેના તાબામાં હોવો જોઈએ એવી આ પક્ષની માગણી છે.

“જવાબદાર પ્રાતિનિધિક રાજ્યશાસન પદ્ધતિથી રાજ્ય ચલાવવા માટે આ દેશના લોકો પૂરેપૂરા લાયક છે, એવો આ પક્ષનો નિશ્ચિત મત છે. અને અહીંની રાજ્યપદ્ધતિ તેમ જ કાયદા-કાનૂન કેવાં હોવાં જોઈએ તે નક્કી કરવાનો હક સ્વયંનિર્ણયના સિદ્ધાંત અનુસાર કેવળ હિંદી લોકોનો જ હોવો જોઈએ એવી આ પક્ષની માગણી છે.

“મોન્ટેગ્યુ સાહેબના મુધારાના કાયદાથી જે કંઈ મને તેનો સ્વીકાર કરીને, પૂર્ણ સ્વરાજ્ય બને તેટલું જલદી પ્રાપ્ત કરવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો આ પક્ષનો ઇરાદો છે. અને તે માટે લોકમતાનુસાર, ઈષ્ટ જણાય તેમ, શક્ય ત્યાં સહકાર અને જરૂર પડે ત્યાં સરકારનો બંધારણમર વિરોધ કરવામાં આવશે.”

તા. ૨૨ મે ને રોજ પૂનામાં જણ લાખ રૂઠિયાનું પક્ષે ફડ લોકમાન્યને ગૌરવપૂર્વક અર્પણ કરી તેમના માથા પરનો દેવાનો ભાર હલકો કરવામાં આવ્યો. જવાબ આપતાં લોકમાન્યે કહ્યું :

“મેં ફરિયાદ કરી તે વ્યક્તિજ્ઞ : ચિરોલ પર કરી હતી તોય સાચો અઘડો સરકારના માથે જ હતો. તેનો પુરાવો ચિરોલના વકીલ કાર્મને ‘આ ખટલો ટિપ્પક છતી જાય નો અગ્રેજ સરકાર પર ભારે આફત ઊતરશે ને તેમને હિન્દુસ્તાનમાં રાજ કરવું મુશ્કેલ પડશે’ એવા જે ઉદ્ગાર કોર્ટમાં કાઢ્યા તે પરથી મળી જાય છે અને આ ખટલાનું માર્ગદર્શનક સ્વરૂપ પ્લાનમાં લઈને જ લોકોએ પણ આટલો નિધિ ભેગો કર્યો. આ ફળો મારે માટે ભેગો કરાને શાંત જ તમે મને ખરાદો લીધો છે.”

૧૯૨૦ના ઓગસ્ટ મહિનામાં મહાત્માજીનું ખામ અધિવેશન ભરવાનું નક્કી થયું. લોકમાન્યને તેના પ્રમુખનું પદ આપવું એવો વિચાર થયું થયો. પણ પ્રમુખ થતાં પોતાના પક્ષનો પ્રચાર કરવામાં અંતરાય ઊભો થયો એમ જણી તેમણે તે ન સ્વીકારવાનું જ લગભગ નક્કી કરેલું. પણ તેનો આખરો નિર્ણય કરવાનો વખત આવ્યો જ નહીં કામ તે પંડ્યાં જ તેમનું અવસાન થયું.

“આમ ૧૯૨૦માં લોકમાન્યનું હિંદી રાજકારણમાં અનેરું સ્થાન હતું. જૂનામાં જૂની તેમ જ જુવાનમાં જુવાન પેઢીના તેઓ પ્રતિનિધિ હતા.

સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતમાં તેઓ શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તદ્દન રૂઢિચુસ્ત વૃત્તિના ગણાતા હતા, પણ હવે તેમના અનુયાયીઓમાં સુધારકો સારા સંખ્યામાં હતા “મુસલમાનોના કટ્ટર શત્રુ” ગણાઈને બદનામ થયેલા તેમણે લખનીમાં હિંદુ મુસ્લિમ એકતાનો પુરસ્કાર કર્યો અને હવે ખિલાફતના આગેવાનો તેમના મહકારની માગણી કરી ગયા હતા ૧૮૯૫માં તેમણે સ્વરાજ્યનો પ્રથમ પોકાર કર્યો, તેનો પડયો ૧૯૦૬નાં મહામળામાં અને હવે ૧૯૧૯નાં ખુદ ગવનમેન્ટ ઓફ ઈંડિયા એક્ટમાં પડયો હતો ૧૮૯૮-૯૭માં મહેસૂલ ને આપવાનો તેમનો ઉપદેશ ને કાર્યક્રમ હવે ગાંધીજીના અસહકારના કાર્યક્રમનું એક અંગ બન્યો હતો સુરતમાં મહામળાના ભાગલા પાડનારા તરફે વગોવાયેલા ટિળક આજે તેના મોગમાં મોટા આધાર અને નિર્ધોજન પ્રમુખ બન્યા હતા સરકાર તેમનાથી ડરનાં હતાં, એ જ્યો ઈંડિયન સમાજ તેમનો દ્વેષ કરતો હતો, વિનતો તેમનાથી બાંધા હતા, એવા લોકમાન્ય હવે સમસ્ત પ્રજાના માનોતા નેતા બન્યા હતા તેમની પાછળ ચાળીસ વરસના ઇતિહાસનાં સ્ફૂર્તિદાયક સ્મૃતિઓ પડી હતી, આગળ એક મહાન લડત પડી હતી અને તેને માટે દેશ તેમના તથા ગાંધીજી તરફ આશ્વાસો જોઈ રહ્યો હતો.”

એવા પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે ૧ લી ઑગસ્ટને રોજ અસહકારનો કાર્યક્રમ શરૂ થયે એમ ગાંધીજીએ જાહેર કરી દાખુ હતું એ ત્યારે પાસે આવતી હતી ત્યારે લોકો ટિળક મહારાજનું એ બાબત કેવું વલણ છે એમ પૂછવા લાગ્યા ખિલાફતને વિષે તેમણે કહ્યું, “આ બાબતમાં મુસલમાનોએ પોતે પ્રથમ વિચાર કરવાનો છે, પૂરેપૂરે વિચારવર્તનમય કરાને તેમણે ચોક્કસ નિર્ણય કરવાનો છે આપણે હિન્દુઓએ માત્ર તેમના નિર્ણયને ટેકો આપવાનો છે.”

અસહકારની બાબતમાં ગાંધીજીને પણ તેમણે કહેલું,

“મને એ કાર્યક્રમ પૂરેપૂરો જાણે છે, પરંતુ અસહકાર લોકો માટેથી જે આપજોગ માટે છે તે તેઓ આપી શકશે કે કેમ તે વિષે મને શંકા છે હું એ ચળવળની પ્રગતિમાં વિઘ્ન બાવે એવું કશું નહીં કરું હું તમને સપાસ સફળતા ઇચ્છું છું અને જો તમે લોકોને તમારા પગમાં ખેંચી શકો, તો તમને મારો હાર્દિક ટેકો હશે.”

સ્વર્ગવાસ

પણ લોકમાન્યની સંકિત ધામે વીમે મીસુ થતો જતી હતી સ્વરાજ્ય-મંથની છે. ના મળામા તેમણે કહેલું કે, “વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મારા બધી શક્તિઓ તાલુ થતી ચાલી છે, કોઈ પણ નવું કામ મારે માથે લેવું કે નહીં તે તમે મારા પર જ છોડ્યો.” અને યોગ જ દિવસમા તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. જુલાઈ મામમા તેમના ઉપરાઉપરી તાવ આવવા લાગ્યો. તેમ છતાં તેમણે તાઈમહારાજ પ્રકરણનું એક છેવટનું કામ ચાલીને માથે લીધું. જગન્નાથમહારાજ દત્તક તરફે કાચમ થઈ ગયા હતા તોય તેમની જગાર, ખિતાબ વગેરે મૂળ કોપ્લાપુર દરબાર તરફથી અપાવેલા છે તે અમે હવે પછી જગન્નાથ મહારાજને આપવા માગતા નથી એ મુદ્દાસર કોલ્હાપુર દરબારે હાઈકોર્ટને અરજી કરી. તેનો જવાબ આપવા માટે પંદર દિવસ તતત પરિશ્રમ કરીને લોકમાન્યે તોફાન ઘડી ફાટી અને હાઈકોર્ટ આગળ અરજીની સુનાવણી ૧૪ મી જુલાઈને રોજ થવાની હોવાથી તેઆ ૧૨ મી તારીખે મુનઈ જઈ સરદારગૃહમા ક્ષિતર્થ

મુનઈમા પણ તાવ ચાલુ રહ્યો, પણ મથેરિયા જ હતો એમ માની તેના તરફ વિશેષ ધ્યાન ન આપ્યું. ૨૦ મીએ દીવાન ચમનલાલ મળવા આવ્યા. તેમના આગ્રહથી ચરોરમા તાવ હતો છતાં મોટરમા ફરવા ગયા તેને લીધે ચરદી થઈ ને તાવ પણ વધ્યો. ૨૧ મીએ કોલ્હાપુર દરબારનાં અરજી હાઈકોર્ટ ખર્ચ સાથે કાઢી નાખ્યાના સમાચાર મળ્યા ને તાઈમહારાજ પ્રકરણનો પૂરેપૂરો સુખદ અંત આવ્યો, તેથી લોકમાન્યને ખૂબ આનંદ થયો. ૨૩ મીએ તેમના ૬૪ મી વરસગાઠ હતી તેથી આખા દેશમાંથી તેમના પર અભિનંદનોની વૃષ્ટિ થઈ.

૨૬ મીએ જમણા ફેફસા પર ચરદીની અસર જણાઈ અને ન્યૂમોનિયા છે એમ ડોક્ટરોએ નિદાન કર્યું. ૨૭ મીએ તબિયત નિતાજનક હતી છતાં મગજ પર કોઈ અસર થઈ ન હતી અને પૂરેપૂરા ભાનમાં હતા. એટલે મૂનેશો આવેલા દૈકસદાકદીઓને નજીક બેસાડી કાઢી દોડી આવવા બદલ ઠાપકો આપ્યો; અને લજી પિપરમાં સેવાનું બહુ ગમે છે કેમ? એમ કહી

દીકરીઓની મજાક કરી પંદર વરગ ઉપરાત મધુમેહના ગગને લીધે ધોવાઈ ગયેલી ખાંડનાં ઊલથ ભરાં કાઢવા માટે તેઓ પાણી માગતા ત્યારે ખાંડ નાખેલું પાણી રોકેટરોનાં સૂચના અનુસાર તેમને આપવામાં આવતા મુનઈ કોષ્ટરેશન કેવળ મીઠું પાણી જ આપે છે તે પરથી તેને પણ મધુમેહનો રોગ થયો લાગે છે એવી મજાક કરી !

બુધવારે બપોર પછી તાવ વડયો અને હૃદયમાં નબળાઈના લક્ષણો દેખાવા લાગ્યા પછી બેભાન બન્યા ને લવચી કરવા લાગ્યા પેટમાં ગડબડ થઈ અને તે ફૂલવા લાગ્યું દાકતરી ઉપચારને લીધે તે ગડબડ થમાં ગઈ ગુરુવારે બપોર પછી ‘એજના પેક્ટરિમ’નો એક મોનો ટુમલો આગો. શુભવાર ને શનિવાર બે દિવસ એવો જ બેભાન સ્થિતિ ચાલુ રહ્યો હૃદય નબળું પડતું ગયું અને નાડી અનિયમિત થઈ રવિવારે રાત્રે ૧૦-૩૦ વાગે હૃદયમાં ઘાકના પિહનો દેખાવા લાગ્યા અને શ્વાનો-છૂવાસનાં કિષ્કા મુશ્કેલ બની અને મધ્યરાત્રીએ ૧૨-૩૦ વાગે તેમણે જા દુનયાનાં વિદાય લીધાં અને સાથે જ “પોતાના અંતરમાં આજન્મ સાચવી રાખેલાં અને રવાર્થની આહુતિઓ આપાને સ્વર્પીત કરતાં ક્રાંતિની જ્યોતિ તેમના દેહના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને આખા ભરતખંડમાં ફેલાઈ ગઈ ”

માદગી દરમ્યાન બેભાન થયા તે પહેલા, ‘તમારે કશી સૂચના કે મ થોં આપવો હોય તો કહો’ એવા મિત્રોએ વિનંતી કરી ત્યારે ‘હું કંઈ મરવાનો નથી, હજી પાંચ વરગ ચોક્કસ જીવીશ’ એમ કહી કથું કહેવાનાં તેમણે ના પાડેલાં. પણ જેનું આખું જીવન જ સદેશો હતું, તેનાં આગળ શાબ્દિક મિથ્યાનું શું મહત્ત્વ !

બેભાન સ્થિતિની ઘડીઆતમાં તેમને ગીતા ભગવવામાં આવતાં તેમના બે પ્રિય શ્લોકો ‘યદા યદા હિ જનસ્ય અને ‘વરિણાશ્વ સાધૂતામ્’ તેઓ બોલી ગયા. પોતાના જીવનમાં જે ભારે આફતો તેમના પર ઊતરી તે તેમણે ઈશ્વર પરની દૃઢ શ્રદ્ધાને જોરે જ રવસ્થ ચિત્તે બરદાસ્ત કરી હતી બેભાન અવસ્થામાં લવચી થઈ ગઈ ત્યારે કલકત્તા કોંગ્રેસ માટે “રપે થયેલી વ્યવસ્થા થઈ કે ?” એમ પૂછ્યું. પબ્લિકના હાયાકાંડનો વારે વારે ઉ-ચેખ કરતા કચારેક બહુ ઉશ્કેરાઈને પણ બોલતા એવા ઉશ્કેરાટથી જ એક વાર બોલ્યા, “તત્રાને ૫૦૦ રૂપિયા પગાર ને વળી મોટર ભથ્થુ ! આવા લાટ સાહેબા દેશનું શું ભલું કરવાના ?” ૧૯૧૮ નો ઉ-ચેખ પણ વારવાર કરતાં “૧૯૧૮-૧૯૧૮ સો વરસ — કેવી ગુલામીમાં આપણે કાઢ્યા !” ૨૯મીએ

અપારે ૧ વાગ્યે તેમણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા, “ સ્વરાજ્ય મળ્યા વિના હિન્દુસ્તાનને બરકત આવવાની નથી કેવળ આપણ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે તેના જરૂર છે ” આ જ તેમના છેવટના મહત્ત્વના ચન્દો હતા.

લોકમાન્યનું જીવન જેવું મસ્મરણીય હતું તેવા જ તેમનાં અંતિમ વિધિ પણ વાદગ્યર બની

મુબઈના ઇતિહાસમા આવા સાર્વત્રિક દુઃખનો પ્રસંગ કદી જોવામા આવ્યો ન હતો વહેલી સવારે ચાર વાગ્યાથી લોકોની ટોળા સરદારગૃહ પામે ભેળા થવા લાગ્યા ને બાડ એટલા જામી કે તેમનું અંતિમ દર્શન લેવા જવા માટે માર્ગ પણ ન રહ્યો મિલો બંધ થઈ, બજારો બંધ થયા ને દરેક ત્રી અને પુરુષ પોતાના પ્રિય નેતાનું છેલ્લું દર્શન લેવા નીકળી પડ્યા તેમા મુમલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી બધી જોમના લોકો હતા ટિબકના જીવતા પ્રજના મદ્ભાવના ઘોતક અનેક સમારભો તેમના માનમા થયેલા, પણ તેમના ગુજરી ગયા પછી ૧લી ઓગસ્ટે નીકળેલી તેમની સ્મધાનયાત્રા — વિજય યાત્રા — એ બધા કરતા ટપી બર તેવી હતી

તેમના મૃત દેહના દર્શને આવનાર લોકો તને સહસ્રાંશી જેઈ શકે તેટલા માટે તેને અઘરથી બહાર લાવી પધાનન કરાવે મરનારગૃહના છત્રમા મૂકવામા આવ્યો લોકોની મેદની લાલ તપે વધતી જતી હતી

લોકમાન્યના મૃત્યુના સમાચાર માંભળી મધ્યાહ્ન લોકો પૂનોથી મુબઇ આવ્યા એ ખામ ગાડીઓ પણ રેન્વેએ છોડી હતી એ લોકોએ અત્યવિધિ પૂનામા થાવ તે માટે ટિબકના દેહને ત્યા લઈ જવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ મુબઈના લોકોએ એ માન પોતાને જ મળવું જોઈએ એવો આગ્રહ રાખ્યો

ટિબક બ્રાધાતુ હતા તેથી બ્રાધામોએ જ તેમને સ્મધાને લઈ જવા જોઈએ એમ તેમના કેટલાક સગાસંબંધીના કહવા લાગ્યા અને જ્યારે ગામીજી આવેને તેમની પાલખી (અનામી) ઉપાડવા માટે નારે વાગ્યા ત્યારે કોઈ તેમને ટોક્યા પણ ખરા ગામીજી લેણે વખત જિલ્લા રહ્યા ન બોલ્યા, ‘ જાહેર મેવડોને ન્યાયજન લોના નથી ’ ને દરબી નાંચ નમ્યા ને પાનખાનો એક છેડે ઉપાડ્યો અને તેમના પછી મોવાના શોકતબલો, દો કિવલુ, જ્વાલગ્વાવ નેહરુ વગેરે પણ જોડાયા મુબઈના અનેક પ્રમુખ નેતાઓ સરઘરા માં જોડાયા હતા સ્મધાનયાત્રામાં આઠથી દસ લાખ માણસો જોડાયા હતા.

આટલા મોટી મેદની માટે નોનાપુરનું સ્મધાન તો આવ નાનું માટે તેથી મરકારનો ખાન ધરવાનગાં મેદાને ચોપાટીના વિસ્તાર્ધ પટ પર

તેમના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. આ અપૂર્વ ઘટના આજે પણ અજેડ રહી છે.

“ટિજક પછી હિન્દુસ્તાનને કોણ દોરશે ?” લોકો એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું, “મારો મોટામાં મોટો આધાર ગયો.”

લોકમાન્યના અવગાનના સમાચાર સાંભળી આખો દેશ શોકમાં ડૂબી ગયો. ઠેર ઠેર તેમને અંજલિઓ આપવામાં આવી. તેમનાં ગુણગાન થયાં. દેકદેકાણે તેમના સ્મારકોની યોજનાઓ થઈ ગઈ. પણ ગાંધીજીએ કહ્યું, “કોઈ પણ મૃત વ્યક્તિની સ્મૃતિને માન આપવાનો સાચો માર્ગ તેના જીવનનું કાંઈ પૂરું કરવું એ છે. લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિજકની સ્મૃતિનું સાચું સન્માન કરવું હોય તો આપણે સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરવું જોઈએ. એ જ તેમનું કાંઈક સ્મારક થશે.” અને એ સ્વરાજ્યના કાર્ય માટે સ્થાપવામાં આવનાર હિંદી રાષ્ટ્રીય મંધને તેમ જ સામાન્ય રીતે આખી અમલકારની હિલચાલને નભાવવા માટે એક રાષ્ટ્રીય ફંડ ઊભું કરવા પગલાં લેવાં અને તેને અખિલ હિંદ ટિજક સ્વરાજ ફંડ એવું નામ આપવું એવા ઠરાવ ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં મળેલો નાગપુરના બેઠકમાં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી થયો.

લોકમાન્યના ૧૫ અંગે સદેશો આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે,

“લોકમાન્ય ટિજક જનતાના દેવતા જેવા હતા અને જનતા તેમનો બોલ વેદવચનના જેવો પ્રમાણભૂત માનતી એનું સદૃશ દેશભક્તિ એમનો ધર્મ થઈ બેઠો હતો એમ છે. તેઓ સ્વભાવે ડેમોક્રેટ (લોકતત્તાવાદી) હતા અને કોઈ પણ સલાહનો ઉકેલ બહુમતીથી થવો જોઈએ એ બાબત તેમનો આગ્રહ જોઈને મને પણ ક્યારેક ડર લાગતો. સ્વરાજ્યનો પુરસ્કાર તેમના જીવલે સુમંગલપણે અને ચીવટથી બીજા કોઈએ પણ કર્યો નથી. તે ક્યારેય પણ હિંમત હાર્યા નહીં અને નિરાશા તેમના મન પર કદી કબજો કરી શકી નહીં. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનો સમય તેમણે કેટલાંય વરસ નજદીક આણ્યો છે. તેઓ અંગ્રેજોનો દ્વેષ કરતા, એ માન્યતા સાથે ભલભલેલી છે ‘અગ્નિનવ ભારતના જનક’ તરીકે તેમનું નામ ઇતિહાસમાં અજરામર થશે. લોકમાન્યનું ધર્મ, તેમની સાદી રહેણી, તેમનો પ્રયત્ન ઉદ્યમ અને તેમની અટલ દેશભક્તિ એ ગુણો પોતાનામાં કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ તેમનું સ્મારક છે.”

અરવિંદ ધોષે કહ્યું : લોકમાન્યે પોતાના કૃતૃત્વ વડે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પુરુષોની પહેલાં હરોળમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. તેમણે એક બિંદુમાથી સિંધુ પેદા

કર્ષો અને સાવ ડોળડાળ વિનાની સામગ્રીમાંથી સ્વરાજ્યની ભવ્ય ઇમારત ઊભી કરી. તેમણે હિન્દી લોકોને નવાન, જોસીલું, સ્વાવલંબી, રાષ્ટ્રીય વલણ આપ્યું અને તેમની રાજકીય આકાંક્ષાઓ જાગ્રત કરીને તથા તેમની આગળ રાષ્ટ્રીય ધ્યેય મૂકીને તેમના મનમાં સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે ચળવળ કરવાના નિશ્ચયનું બીજ વાળ્યું.

ડૉ. ભાડારકરે કહ્યું : ટિળકની જીવનયાત્રામાં તેમના પર જે સંકટો આવ્યા તેના સોમા ધિસ્થાનાં પણ આપણા પર આવી પડ્યા હોત, તો આપણે કયાના કયાં જઈને પડ્યા હોત.

પ્રહિયન મૉગિલ રિવોર્ચરના તંત્રી શ્રી નટરાજને એક મહત્વની વાત કહી કે : લો ટિળકની માથે એવો એક આલેખ કરવામા આવે છે કે તેમણે વિધાયક સ્વરૂપનું એક પણ કાર્ય કર્યું નથી; પણ વ્યક્તિવિકાસને રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં વિધાયક અને વિધ્વસક કાર્યો વચ્ચે ભરેલા આકલા જ મુશ્કેલ હોય છે. ગુલામોની પ્રજ્ઞા નાબૂદ કરવાનાં કામગીરાં પણ વિધ્વસક સ્વરૂપની જ હતી. પણ એને પરિણામે વિશ્વબ્રહ્મણની કલ્પના આગળ આવવામાં મદદ થઈ ગયા સંકાના સંસાર સુધારાના કાર્ય પર 'વિધ્વસક'નો સિક્કો મારવામાં આવે છે. અમને એમ પૂછવામા આવે છે કે, તમે ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા યાના યાગા પર રચ્યો ? તેને અમારો એટલો જ જવાબ છે કે, ગણ્ટનો વિકાસ થાય તે માટે ન્યાતનું બંધન તપ્ત થવું જ જોઈએ. શ્રી ટિળક ની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી, અને રાષ્ટ્રની રાજકીય ઉન્નતિ થવાને માટે નોકરશાહીને નાબૂદ કરવી જ જોઈએ એવી તેમની માન્યતા હતી.

ગ્રાધોજીએ તેમના જીવન અને વ્યક્તિત્વ વિષે ત્ર ૮-૮-'૨૦ના ભવનીવનમાં 'લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ'ના મથાળા હેઠળ લેખ લખ્યો તેમાં જણાવ્યું :

"લોકમાન્ય તો એક જ હતા રાજ્યએ આપેલા ઇલકાબ કરતા લાખ ગણી કિંમત ટિળક મહારાજને લોકોએ આપેલા ઇલકાબની હતી. એ દેશે સાબિત કરી આપ્યું છે આખું મુજઈ લોકમાન્યને વળાવવા સ્વિચારે નીકળી ગયેલું હતું, એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય.

"આતુ મૃદુ આજ લગી આ જ્ઞાનાયા કોઈ લોકનાયકને ભાગે નથી આવ્યું. દાદાભાઈ ગયા, ફિરોજશાહ ગયા, ગોખલે પણ ગયા. બધાની પાછળ હજારો સ્મરણને ગયા હતા; પણ ટિળકે અવધિ વાળી ! તેમની પાછળ તો આખું જગત ગયું. મુજઈ સ્વિચારે હેલુ થઈ ગયું હતું

“લોકમાન્યનો હિંદુસ્તાન પરનો પ્રેમ મર્યાદારહિત હતો તેથી લોકપ્રેમ પણ મય દારહિત હતો. સ્વરાજ્યનો મંત્ર જોડે જો દરજ્જે તેમજે જાણો તેટલે દરજ્જે જાણ કોઈએ નથી જાણો સ્વરાજ્યને સારું હિંદુ હવે લાયક થશે એમ જ્યારે બીજાઓએ અંત કરણપૂર્વક માન્યુ, ત્યારે લોકમાન્યે અંત કરણ પૂર્વક માન્યુ કે હિન્દુ આજે જ તૈયાર છે આ માન્યતાએ રોમેના મન હરી લાધાં એમ માનીને તેઓ બેસી ન રહ્યા, પણ તેનો અમલ આખી જિંદગીભર કયા કયો, તેથી પ્રજામાં એક નવો જુનો પેઢા થયો સ્વરાજ મેળવવાની પોતાની અધીરાઈનો શેષ તેમજે પ્રજાને લગાડયો, ને જેમ તે લાગતો ગયો તેમ તેમ પ્રજા તેમની તરફ દોરવાતી ગઈ

“પોતાની ઉપર જમે તે જોખમો આવ્યાં, જમે તેજાં દુઃખ મડયાં, પણ આ મનુ રટણ તો તેમજે છોડ્યું જ નહીં એમ તેઓ કહીને પરીવામાં પણ પસાર થયા, તેથી પ્રજાને તેમનાં ઉપર ભાગે વિશ્વાસ બેળે ને તેમનું વચન કાપદો ગણાયું

“આત્મ મહાન જીવન દેહ જતા પૂરું થતું જ નથી દેહ જતા તો શરીરમાં થાય છે

“લોકમાન્ય ત્રાણ રાજ્યમંડળના ઝઢા થતું હતા પણ તેમને અંગ્રેજોના આજ્ઞાઓ હતો એવા માન્યતા કેતવાકમાં રહેલા છે તે ખોટી છે તેમને જ મુખેથી મેં અંગ્રેજોના વખાણ ઘણાં વળા માલ્યા છે તેમને અંગ્રેજી રાજ્ય માથેનો સંઘ સર્વથા ખર્ચિત હતો એમ ન હતું. પણ તેઓ અંગ્રેજોના બરોજરિયા તરીકે પોતાને અને પ્રજાને બોળખાવવા માગતા હતા અંગ્રેજોને કે કોઈને પણ તાજે રહેતું તેમને જાણે થયું ન હતું

“જેણે પોતાની કાર્યરેખા ઘડી લીધી છે, જસ તે પ્રમાણે ધિસ્તાગીન વર્ષ સુધી અમલ કયો છે, જેણે પોતાના દેહને દેશનેવામાં જ નિરોવો નાખ્યો છે તે પોતાના હનો ત્યાગ કરી જીવાતા નથી, મરતા નથી તેથી લોકમાન્ય ટિપ્પક મરતે પણ આજ્ઞાને જીવવાનો મન આપી ગયા છે એમ માનીએ

બજવા પછીના હિન્દુના ગજકારણનું અવલોક્ન કરતા ગોચિતામણિએ કરેલું લોકમાન્યના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યનું મૂલ્યાંકન નેહને આ પ્રકારે પૂરું કર્યું તેઓ કહે છે

“આ (૧૯૦૫-૧૯૧૯ના) સમય દરમ્યાન પોતાના યેશાસવોના વિચાર અને પ્રવૃત્તિઓ પર અસર કરવારા નેતાઓમાં મ. ધી આગળ

પડતુ સ્થાન ટિળકને આપવું જોઈએ. તેઓ જન્મજાત લડવૈયા અને આર્થ્ય મરાઠા હતા. સ્વનંત્રતાના તાલાવેલી એ જ તેમના જીવનનું સર્વોપારી ધ્યેય હતું . . . સરકાર તેમને હિન્દના બ્રિટિશ સામાજ્યના મુખ્ય શત્રુ ગણતી મિ. મોન્ટેગ્યુએ મને કહેલું કે, 'મેં ટિળકના વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓનો સમૂહ ઇતિહાસ વાંચ્યો છે અને તે પરથી માગે એવો મત બ્રધામો છે કે હિન્દુસ્તાનમાં ફક્ત એક જ જલાલ કે ઉદામવાદી માલુસ છે, અને તે છે મિ ટિળક. . . ' ટિળકને વિષે જોટલા વાદ અને ચર્ચાઓ ચાલી તેટલાં ભાગે જ બીજા કોઈ વિષે ચાલી પડે. બાળ ગંગાધર ટિળકને યાદ કર્યા વિના સ્વરાજ્યની હિલચાલનો વિચાર કરવો કેવળ અશક્ય છે "

૫૯

અંતરચના

કસો અને મરાઠામાં એ પત્રોના તંત્રી ને સચાલક તરીકે લોકમાન્યને રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, કેળવણી, સમાજ છેત્પાદિ વિવિધ વિષયોને અંગે નિયમિતપણે લખવું પડતું તાત્કાલિક વિષયોને અંગે લખા-યેલા હોવા છતાં કેમરાના આ લેખો મરાઠી સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન પામ્યા છે. તે ઉપરાંત પોતાના રમના વિષયોનો તેમનો સ્વાધ્યાય સતત ચાલુ જ રહેતો. રાજકીય ચળવળની ધમાલ વખતે પણ જ્યારે જ્યારે કુરસદ મળતી ત્યારે તેઓ વેદ, બ્રહ્મસૂત્રો, ગીતા, વગેરે પોતાના પ્રિય પુસ્તકોના વાચનમાં તલ્લીન થઈ જતા, અને એકાગ્ર થવામાં એમને જરાય વાર લાગતી નહીં

તાર્કમહારાજ પ્રકરણમાં જ્યારે તેમના પર ફોજદારી મુકદ્દમો કરવામાં આવ્યો હતો અને તેમની આખરૂં પર મોટામાં મોટું સંકટ આવ્યું હતું, ત્યારે પણ તેમણે મનને પ્રભુબ્ધ થવા દીધા વિના એકાગ્રપણે વેદ સાહિત્યનું સંશોધન કરી આપોના મળ વસતિસ્થાન અંગે એક વિદ્વન્માન્ય ગ્રંથ લખ્યો. અને જેલ તો એમને માટે આશ્રમ જ બની ગઈ હતી ૧૮૮૨માં ટિળક આગરકર કોલ્હાપુર પ્રકરણ અંગે પ્રથમ જેલમાં ગયા ત્યારથી છેલ્લાં પોણાંમો વરસમાં હિન્દની જ્યોતમાં જે કેટલાક કારતકારી ગ્રંથો નિર્માણ થયા, તેમાં ટિળકનો લખેલો મીત્તાદસ્ય ગ્રંથ બહુ જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે

અહીં તેમની અંતર્નિર્મિત વિષે દૂકમાં માહિતી આપી છે

ઓરાણા

(વેદની પ્રાચીનતા અંગે સંશોધન)

ભગવદ્ગીતાના પાનન ટિળક નાનપણથી જ કરતા આવ્યા હતા, અને તેના સિદ્ધાન્તોની તેમના મન પર ઊંડી અગ્ર પ્રતિષ્ઠા હતી. ગીતાના દ્વિતીય અધ્યાય 'વિભૂતિયોગ' માં 'માસાનાં મમજાજોદ્દન' એવી એક ઉક્તિ છે તેનું મનન કરતા કરતા ટિળકનું ધ્યાન વેદ, વેદોંગો તરફ ગયું અને પૂર્વે ક્યારેક માર્ગશીર્ષ મહિનાથી વર્ષારભ વનો હોયો જોઈએ એ કલ્પના તેમના મનમાં સ્ફુરતી અને તે પરથી એક નિર્બંધ લખીને તે તેમણે ૧૮૯૨માં લડનમાં ભરાયેલી પ્રાચ્યવિદ્યાવિચારદોની માર્ચરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં વંચાવા માટે મોકલ્યો. નિર્બંધ બહુ લાંબો હોવાથી પરિષદના અધેશવાકમાં તેનો સાર જ ફક્ત છપાયો. એટલે એ આખો નિર્બંધ જારાવન મેંદર રિમનિમ્ન રુટ્ટ પિ બેન્ચિવિટિ મેંદર ધ વદશ એ નામથી ૧૮૯૩માં પુસ્તકરૂપે તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો એ નિર્બંધમાં વેદનો સમય ઓછામાં ઓછા ૬ પૂર્વે ૪૦૦૦નો હોયો જોઈએ એમ તેમણે વેદાન્તર્જત ગ્રંથચિંતિતો જ્યોતિષશાસ્ત્રની મદદથી વિદ્યાર કરીને સિદ્ધ કર્યું છે.

મત્સ્યર ગ્રંથની વિદ્વાનોમાં ભારે પ્રશંસા થઈ સંસ્થાપનના ક્ષેત્રમાં પ્રદેશીઓની જ જાણે ઇજારો હોય એવી પરિસ્થિતિ હતી તે બદલવામાં જે કેટલાંક વિદ્વાનોના પ્રયત્નો કાળભૂત થયા તેમાં ટિળકના આ અને બીજા ગ્રંથોની પણ ગણના કરવી જોઈએ આ ગ્રંથથી આપણી સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતા પુરવાર કરવા માટે એક મહત્વનું સાધન મળ્યું અને રક્ષાની હોપકિન્સ પુનિવર્તિનીના ડૉ. બ્રૂમ્ફીડે જારાવન ગ્રંથ વિષયેનાનો અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું.

“વેદવાચક અને તે વિષય શિક્ષિમના લોકોએ લખેલા ગ્રંથોની અંગ્રેજોએ ઝીણવટભરી માહિતી લેખકને છે એવી ઊંડી છાયા મારા મન પર પ્રતિષ્ઠા, તેથી ગ્રંથના પાના ઉપર ઉપરથી ફેરવવાનું હોયી દઈને તેનો મનનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની મેં શરૂઆત કરી થીમે થીમે મારો મહેવાનો પૂર્વગ્રંથ અને વિરોધ જુદા થવા લાગ્યો ને હું લેખકના પ્રતિષ્ઠાદનના પ્રવાહ સાથે તસાવા લાગ્યો. એના અભિપ્રાયની સ્વતંત્રતા મારે ગમે છિતરી ગઈ ચાતુ વર્ષનો એ ગ્રંથ સાહિત્યમાં ભારે ક્રાંતિકારી જણાય તેવો છે. મી ટિળકના મતને લીધે જે નવો દષ્ટિકોણ પેલા થયો છે તેને અનુસરીને આખો પ્રાચીન ઇતિહાસ હવે નવેસર ગોઠવવાની જરૂર ઊભી થઈ છે.”

ઝાફ્ટક હોમ ઇન ધ વેલ્થ

(વેદના આર્યોનું મૂળ વસતિસ્થાન)

મોતવન લખ્યું ત્યારથી ટિળકનું વેદવિષયક સંશોધન અને મનન ચાલુ જ હતું ૧૮૯૭માં તેમને રાજકોટના ગુના માટે મળેલ વર્ષ ત્યાં જોવામાં તેમણે આ વિષયનો વધુ અભ્યાસ કર્યો. તે બહાર આપ્યા પછી તે બાબત પ્રો મેક્સ્મુલર વગેરે યાદીતો સાથે મત્રવહેવાર પણ કર્યો “તમારા સિદ્ધાંત આજે તો મને માન્ય નથી, કદાચ તમે જણાવો છો તેવી સ્થિતિ હશે,” એટલે જ જવાબ મેક્સ્મુલરે આપેલો ટિળકે પોતાના સિદ્ધાંતને અને તેટલો મજબૂત બનાવવાને તેમનું નવું પુસ્તક ૧૯૦૩ના માર્ચ માસમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. પ્રાચીન આર્યો મૂળ ઉત્તર ધ્રુવ પાતેના પ્રદેશમાં રહેતા હતા પછી હિમપ્રવહ થયો તેથી તેઓ ત્યાંથી ખસતા ખસતા યુરોપ, ઈરાન, હિંદુસ્તાન વગેરે ઠેકાણે ફેલાયા, એ આ ગ્રંથનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હોઈ તેને અનુસરનાર વેદનાં કેટલાંક સૂક્તોના અર્થો કેવા બરાબર બેસે છે વગેરે વિવેચન પણ તેમણે આ ગ્રંથમાં કર્યું છે આ ગ્રંથનો સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરવા માટે ટિળકને ભૂસ્તરશાસ્ત્ર જોવા અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો પડ્યો હતો, અને અનેક શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિથી મુસંગત એવું પ્રતિપાદન તેમણે રજૂ કર્યું મોતવનનાં જેમ જ આ ગ્રંથ પણ ખૂબ પ્રસિદ્ધ પામ્યો.

આ ગ્રંથ વિષે બોસ્ટન વિદ્યાપાલના પ્રમુખ ડૉ વોરને નીચે મુજબ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો.

“પોતાના સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરવા માટે આ ગ્રંથકારે (ટિળકે) જે પુરાવો રજૂ કર્યો છે તે એટલો સબળ અને નિર્ણાયક છે કે આટલો અને આવી જાતનો પુરાવો કોઈ પણ પ્રાચ્યવિદ્યા વિદ્યાર્થે રજૂ કરેલો નથી આ ગ્રંથમાં અપર્યાપ્ત સુધી ઐતિહાસિક સંશોધનનાં શોધાંશ અને વિશુદ્ધ પદ્ધતિનું જ અવલંબન કરવામાં આવેલું હોઈ કોઈ પણ પૂર્વગ્રંથથી ગ્રંથકાર વિગત રહેલો નથી જે કોઈ પૂર્વગ્રંથ એનામાં થાય તો જે સિદ્ધાંત તેણે માન્ય કર્યો છે, તેનો વિરોધી જ હતો. તેથી તેમણે તારવેલો સિદ્ધાંત શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનાં કચોટીએ પૂરેપૂરો ઊતરે છે વાંચ વરસ ૧૮ મેં જ્યારે માનવસમાજના મૂળ સ્થાનની ઝોંધ ઘાંચમાં લોપી હતી ત્યારે ટિળકનાં જેવો જ માર્ગ મત બંધાવો હતો. મારું અધ્યયન મૂળ ગ્રંથોનાં ભાષાતરોને આધારે થયું હતું હવે જ્યારે ટિળકે મૂળ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને મેં કરેલા અર્થ જેવો જ અર્થ અને અર્થો જ સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કર્યો છે, ત્યારે મને

ખૂબ આનંદ થાય અને સ્વાભાવિક છે મેં તારવેલો મુખ્ય નિર્ધાર જ નહોતો, પણ બીજી અનેક પરચૂરસ બાબતો કે જેનો મેં જાહેર ઉલ્લેખ કર્યો ન હતો તે બધાંને ટિળકના ૩૪ વડે પુષ્ટિ મળી છે, તેથી હું તેમનું જાહેર રીતે અભિનંદન કરું છું. મેં કરેલા સંશોધનમાં ૧ થકારે પોતાની વધારે અધિકારી અને મનોહર કવચ વગેરે ઉમેરે જ કર્યો છે. હવે આર્યોનું મૂળ સ્થાન યુગ તે વિષે સવાચ જ રહેતો નથી.”

આ ૧૪ ૧૯૦૧-૧૯૦૩ દરમિયાન લખાઈને પ્રગટ થયો હતો.

પ્રખ્યાત યત્રકાર નેવિનનન આ ગ્રંથને અને લખે છે

“મને જાણ થયું મહત્ત્વ એટલા માટે વિશેષ લાગે છે કે જે વખતે કતાની ભાગે ૧૮૮૧થી થઈ રહી હતી, જ્યાં તેના સંપત્તિ, આબડ, મોભો અને તેનું સર્વસ્વ જ કોઈકારી મુકદ્દમામાં સોંપાય હતું તે વખતે તે તેણે લખ્યો હતો. એવે વખતે ભાગે જ મેંઈ ધર્મગ્રંથોનો કે ઉત્તર દ્રુવની ગરિસ્થિતિનો વિચાર કરવાની હિંમત કરે.”

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારણ્ય અથવા કર્મયોગનાસ્ત્ર

લોકમાન્ય ટિળકને બીજી વખતના સંસ્કારોના ગુના માટે ૧૯૦૮ના જુલાઈમાં ૬ વરસની સજા થઈ અને તેમને માડલેની જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે છ વરસની લાંબી અવધિ માટે નીચેના ૧ થી લખવાનો કાર્યક્રમ થઈ કાકયો હતો તે તેમણે જાને કરેલી નોંધ પરથી જાણવા મળે છે

લોકા ટિળકના અંકરિત ગ્રંથોની યાદી

- ૧ હિન્દુ ધર્મનો ઇતિહાસ-વૈદિક, શ્રોત, ઉપનિષદો, ઇતિહાસ, મુસાફરો, દર્શનો, ભક્તિ, આ તથાસિક કાળ પૂર્વેના બીજા ધર્મો અને ઉપસંહાર.
- ૨ હિન્દુ રાષ્ટ્રધર્મ-વૃત્તિ અને તેના જુદા જુદા અંગોનું વર્ણન
- ૩ રામાયણ, મહાભારત પદ્યોના હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ.
- ૪ ચાકરચંદ્રન (અંકેત)
- ૫ પ્રાચીન રાજ્યવ્યવસ્થા.
- ૬ હિન્દુ લોક અથવા હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર
- ૭ ઈન્ડિયન મિમંસા કેલકયુલસના મૂળ તત્ત્વો.
- ૮ ભગવદ્ગીતા-અર્ચ-નીતિશાસ્ત્ર
- ૯ શિવાજીનું ચરિત્ર
- ૧૦ ખાંડા અને હિન્દુસ્તાન.

રાજકીય ચિંતક મયાળા નીચે નીચેની વિગત લખેલી હતી તે પરથી હિન્દુસ્તાનનો એ દષ્ટિથી એક ઇતિહાસ લખવાનો તેમનો વિચાર હતો એમ દેખાય છે

૧ પ્રાસ્તાવિક

૨ વર્ણાધિરાજ્ય—ચતુર્વર્ણ્ય

૩ હિન્દુ રાજ્ય અને સામ્રાજ્ય

૪ બુદ્ધનો ધર્મ, શક ગણઓ અને પુનરુજ્જીવન

૫ મુસલમાનોનું આક્રમણ અને મુસલમાની સામ્રાજ્ય

૬ મુસલમાની સત્તાનો ડામ—મરાઠાઓ, શીખો, ઇ

૭ અંગ્રેજી રાજ્યમત્તાની સ્થાપના

૮ અંગ્રેજ સરકારની હકૂમત

૯ રાજ્યમત્તાનું દહીકગલ

૧૦ નોકશાહી અને તેના ધ્યેયો (સ્પેન, આસ્ટ્રિયા, રશિયા, ઇ ની નોકરશાહી સાથે સરખામણી)

૧૧ પ્રગતિ અને સુધારણા (બે વિરોધી મતો)

૧૨ સમન્વય અથવા સમાધાન

ઉપર જણાવેલા સંકલિત ગ્રંથોમાંથી કક્ત ગાનારહત્ય ગ્રંથ જ તેઓ પૂરો કરી શક્યા એ ગ્રંથ લખતા તો ચાર જ મહિના લાગ્યા પણ તેની તૈયારી માછળ તેમણે મુશ્કેલ સમય આપ્યો ને મખ્યાનધ ગ્રંથો વાચ્યા તે માટે તેમણે ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષાઓનો પણ સ્વપ્નસ્વને પરિચય કરી લીધો છ વરસને અંતે જ્યારે તેઓ હિંદ માછા આવવા નીકળ્યા ત્યારે લગભગ ચારસો ગ્રંથો તેમની પાસે ભેગા થયા હતા તેમાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, ગણિત, ઇતિહાસ રાજ્યશાસ્ત્ર, વગેરે વિવિધ વિષયોના ગ્રંથો હતા તેમાં વેદ, ઉપનિષદો, દર્શનો, ગીતા, રામાયણ, મહાભારત વગેરે ભારતીય સંસ્કૃતિના ગ્રંથો ઉપરાંત પ્લેટોથી માંડીને સ્પેન્સર સુધીના યુરોપના પ્રમુખ તત્ત્વવેત્તાઓ તથા સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોના ગ્રંથો પણ હતા ગીતા રહસ્યમાં મુરારિપ્રસન્ન તત્ત્વજ્ઞાનનું જ વિવેચન જોવા મળે છે તે બીજા કોઈ ગ્રંથ મરાઠી ગ્રંથમાં મળતું નથી

ગીતામાં હિન્દુ ધર્મનું—બન્ને ધર્મનું જ—નારસર્વસ્વ આવી જાય છે એ તો તેનું માહાત્મ્ય જાનાર નહિએ તે (ગીતા) બધા ઉપનિષદોનો નાર છે એમ કહીને જણાવ્યું છે ગીતા પર બાધ્ય જઈ ચેત્તાઓ અધિકાર મિદ્ધ હો—૨૧

કરવાની આવશ્યકતા અખિત ભારતીય પ્રતિષ્ઠાવાળા જે જે મહાન આચાર્યો થઈ ગયા તે બધાએ જ સ્વીકારી હતી. અને આધુનિક યુગમાં જેઈએ તો ટિપ્પક, અર્ચિત અને ગાનીઝનાં ભાષ્યો તો આપણી આગળ છે જ અને તેમાથી સંખ્યાબંધ લોકો પ્રેરણા મેળવી રહ્યા છે.

લોકમાન્ય ટિપ્પકે કર્મયોગ પર ભાર દેવાને તેમા જ જ્ઞાન અને ભક્તિનાં તત્ત્વો સમાઈ જાય છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને રાષ્ટ્રને પ્રયત્નવાદ તરફ પ્રેરણા આપી માનકને તો તેમણે કર્મયોગનો ઉપદેશ આપ્યો જ, પણ એથી આગળ જઈ સ્વનિપ્રમાણ એવા સિદ્ધ કે મુક્તને પણ તેમણે કર્મ કરવાનો આગ્રહપૂર્વક બોધ આપ્યો છે.

ગાંધીજીએ કર્મયોગનો સિદ્ધાંત પૂરેપૂરો સ્વીકાર્યો ખરો, પણ અના-
નક્તિને એનો પાલો બનાવ્યો. અને અનાસક્તિયોગ—વસ્તુતઃ અનાસક્તિયુક્ત કર્મયોગ—મા જ્ઞાન અને ભક્તિને વણી લીધા.

અર્ચિતે એણે સમર્થયોગમાં જ્ઞાન, ભક્તિ ને કર્મ ત્રયેયનો સમાવેશ કરી લઈને તેને જ મૂર્ત્યોગનું નામ આપ્યું.

અર્જુનની સમસ્યાનું પગની મુંઝવણ ટાળવા માટે કૃત્તે તેને બોધ આપ્યો. અને સત્ત્વિય તરીકે પોતાના કમપ્રાપ્ત કર્તવ્ય કરવા—બુદ્ધ કરવા—પ્રવૃત્ત કર્યો આ યુગમાં પરદેશી રાજ્ય અને નસકૂતિના ઘેનમાં પડેલા રાષ્ટ્રને ઉત્થાન કરવાના કામમાં પ્રેરણા આપવામા ગીતાનો ફાલો અતેડ છે.

ગીતાગુરુની પ્રસ્તાવનામાં લોકમાન્ય ટિપ્પક લખે છે :

“ભગવદ્ગીતાનો અને અમાનો પરિચય થયે આજે લગભગ તૈતાલીસ વરસ થયા છે. ૧૮૭૭માં પિતા છેડી માંદગીમાં પથારીવશ હતા ત્યારે ભગવદ્ગીતાની ભાષ્યવિવૃત્તિ નામની મરાઠી ટીકા તેમની આગળ વાચવાનું કામ અમારે ભાગે આવેલું. તે વખતે અમારો ઉંમર નોજ વરસની હતી એટલે ગીતાનો ભાવાર્થ ધૂંધેના ધ્યાનમાં આવવાનો સુખ્ય ન હતો. તેમ છતાં નાનપણમાં મન થઈ પડેલા નંદાર ટકાઈ હોવાથી ભગવદ્ગીતા વિષે તે વખતે જે રસ પેદા થયો તે કાલમ રચ્યો અને આનંદ જતા ગીતા પરનાં સંસ્કૃત ભાષ્યો તથા ટીકાઓ તેમ જ અંગ્રેજી, મરાઠી વિવેચનો વખતોવખત અમારા વાચવામાં આવ્યા પણ તેમાથી જે પડ્યું એકથી અમારા મનનું સમાધાન થયું નહીં.

“પોતાના આંતરના તારે બુદ્ધ હરણુ એ ભાગે મોટું થાય છે એ વિચારથી ખિન્ન થયેલા અર્જુનને તે જ બુદ્ધ લાગ પ્રવૃત્ત કરવા માટે દહેરો ગીતામાં

શ્રમજ્ઞાન વડે કે ભક્તિ વડે મોક્ષ શી રીતે પ્રાપ્ત કરવો તેના એટલે કેવળ મોક્ષમાર્ગના વિવેચનનું પ્રયોજન થુ, એવી થકા મનમા ઊઠી અને દિવસે દિવસે વધારે જોર પકડતી ગઈ કારણુ ગીતા પરની કોઈ પણ ટોકામા તેનો યોગ્ય ખુલાસો જોવા ન મળ્યો. તેથી બધી ટોકાઓ અને ભાષ્યો ગેરે મૂકી મૂળ ગીતાના જ સ્વતંત્રપણે વિચારપૂર્વક અમે અનેક પારાધર્મો કયા ત્યારે ટીકાકારોની પકડમાથી છુટકારો થઈને મૂળ ગીતા નિવૃત્તિપર નહીં પણ કર્મયોગપર છે એવો બોધ થયો અને મહાભારત, વેદાન્તસૂત્ર, ઉપનિષદો અને વેદાન્ત પરના બીજા સંસ્કૃત તેમ જ અંગ્રેજી ગ્રંથોના અધ્યયનને પરિણામે એ જ મત દઢ થયો.

“કેવળ સ્વાર્થભારથા બુદ્ધિથી ગૃહસંસાર કરાને કટાગેલા કે થાકી ગયેલા લોકોને વખત મચાર કરવા માટે, અથવા ધરમમારનો ત્યાગ કરીને જવાનો તૈયારી માટે પણ, ગીતા કહેવામા આવી નથી પણ એ મસાર જ મોક્ષની દષ્ટિથી કેવી રીતે કરવો જોઈએ અને માણસમાત્રનો દુનિયામા આવ્યા પછી સાચો ધર્મ અથવા કર્તવ્ય થુ છે તેનો તત્કાલિન દષ્ટિથી ઉપદેશ કરવા માટે ગીતાશાસ્ત્રની રચના કરવામા આવી છે તેથી જીવાનીમા જ ગૃહસ્થાશ્રમનું કે મંચારનું આ પ્રાચીન શાસ્ત્ર જોટલું જગદી સમજી લેવાનું તેમજ જગદી દરેક જગતે સમજી લીધા વિના રહેવું ન જોઈએ, એટલા જ અમારી છેવટની વિનંતી છે.”

લોકમાન્યનો આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થતાના સાથે અટલો લોકપ્રિય બન્યો કે છ હજાર નકલોની પહેલી આવૃત્તિ વ્યક્તિ દીઠ એક જ નકલ આપવાનો નિયમ કર્યા છતાં અકવાડિયામા જ મથી ગઈ હતી.

અન્ય

અગ્નિચરિત્ર, સરદાર ૨૩૨

અભે ૨૬૬

અનન્ત ૧૬૨

અફઘાનિસ્તાનનો અખીર ૧૮૭

અફઘુઝખાનનો વધ ૧૧૮, ૨૬૧

અભ્યકર ૭૬

અમદાવાદ પ્રાન્તિક પરિષદ ૨૬૮

અમૃતસર કોંગ્રેસ ૩૦૪

અયી બધુઓ ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૮૧

અવીમદમદ કીમત ૨૧૬

અસહ્યારનો કાર્યક્રમ ૩૧૦

અગ્રગૃહતાનિવારણ પરિષદ ૨૭૪

આમર ૨, ગોપાળ ગણેશ ૧૩, ૨૬-

૨૮, ૩૧, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬,

૩૯, ૪૧, ૪૩, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૧,

૫૨, ૫૪, ૫૫, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૮૧,

૮૭, ૯૫, ૯૮, ૧૨૪, ૧૪૪, ૧૬૯,

૨૧૨

આપટે, હાતાપદ ૧૩૨

આપટે, મદાદોવ વિન્યાસ ૭૪, ૯૧

આપટે, વામન શિવરામ ૩૮, ૩૯, ૪૦,

૪૧, ૪૭, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૬, ૮૬, ૯૫

આબમરી અમિરાનરનો રિપોર્ટ ૨૧૭

આયર્લેન્ડ ૧૪૧, ૧૪૩, ૨૮૮

આર્કિટક હોમ ઇન ધ વ્હાય ૩૧૬-૨૦

આર્ને, પ્રો ૧૬૬

હિલ્ડિયન મનેરા ૨૮૬, ૨૭૭

શરિયા ૨૯૮

કનવેરિગીટી, બે ૨૩૮

કનનામદાર, દલ્લમતમવ ૬૦

કપ્પાલસન, મવર્નર ૨૩૨

કલ્પસુડ ત્રિશિવન વીઠલી ૭

દલિયા ૮૬-૦

ઉપાસની ૩૧, ૩૨

એસએફ ૧૩૨

એસસન ૧૧૦

એલિમીનિયાની ૦૮વી પર વિજય ૧૮૫

એરિક્સ ૧૫૧

એરન, ડિ એનિગ્રેટ ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૫

એરન, પ્રો એનિગ્રેટ ૨૩૫

એનેની, પોલીસ વડો ૫૦

એરાવન ૧૫૪, ૩૧૮

એરેમએ ૧૬૩

કરમદિયા ૧૧૮

કરદીકર, દાદાસાહેબ ૩૩, ૪૭, ૧૭૬,

૨૩૮, ૨૮૧, ૨૮૫, ૨૯૬

કર્ન, લોર્ડ ૧૫૦, ૧૭૮, ૧૮૬, ૧૮૭,

૧૮૮, ૧૮૯, ૨૦૫, ૨૧૫, ૨૮૭

કર્ને, ધિડો કેસ ૪

કલમ્તા કોપેરેશન અમે કાયદો ૧૮૮

ક્લમ્તાની મદાસલા ૨૦૧

કાર્પટર ૨ ૩

કાર્વિન્સનુ ફારસ ૧૭૦

મામા માદામ સિકાર્થ ૧૮૬

કાર્થર્થલ સમ્યુલર ૧૦૭

કાર્થન, સુર એડવર્ડ ૨૮૮, ૨૦૨, ૨૦૩

કાર્થ (લોન્ની ગ્રોડીમદેન) ૯, ૧૦

કાર્થ, અન્તાથ કાર્થો ૧૬૬, ૨૦૬

દાતા (સોવીસિટર) ૧૫૦
 કિચનેર, લોર્ડ ૨૦૫
 કિચલુ, ડો ૩૧૩
 ક્લિફોર્ડ, પ્રો ૧૧
 ક્રિસ્ટફર્ડ, મેજિસ્ટ્રેટ ૨૩૧, ૨૪૧
 કુમારસ્વામી, આનંદ ૨૧૦
 કુકર્ણી (લોના લલિયા) ૧૭૭
 કુટે, હેડમાસ્ટર ૩૨
 કુભોજકર (દ્રસ્ટી) ૧૪૬
 કેન, નિલિયમ ૧૫૪
 કેનેગ, મિસેસ અને મિસ ૨૩૧
 કેન્ગ, મેજર ■
 કેર હાર્ડી ૨૫૬
 પર્સી ૪૧, ૪૨, ૪૫, ૪૬, ૪૭
 મેજર ૧૪૭, ૧૫૩, ૧૬૨, ૧૫૮, ૨૮૨,
 ૨૮૮, ૨૯૮
 મેજર, પ્રો વાસુદેવરાવ ૮૭
 મેડન, સર હેનરી ૧૮૮
 મેખન હલ્લ ૨૦૪
 મેલિવન, સર એલ્બર્ટ ૮૬
 મેલ્હાપુર દરબાર ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૬૭,
 ૧૭૩
 મેલ્હાપુરનું પ્રકરણ ૪૬
 મેલ્હા ૩
 મેમ્સ લોન્ગાલી પક્ષ ૩૦૮, ૩૦૮
 મધુમિત કલેક્ટર ૧૧૦, ૧૧૧
 મધુ કારખાનુ ૧૭
 મોર્ફ, કમિશનર ૫૮-૬૧ ૮૨, ૧૦૨
 મોર્ફ પ્રકરણ ૫૫ ૫૬, ૫૮-૬૨, ૧૦૭
 મોમ્નેવ, એલિવર ૧૧૭, ૨૦૧
 મ્હાર્ક, સર નેલ્ - નુઓ સિડનહેમ
 મેમ્સ, મેજિસ્ટ્રેટ ૧૭૪
 મેમ્સ ૨૮૬

ખરે, દાત્ર આખા ૮૮, ૮૧, ૧૪૫,
 ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૭૧, ૨૨૫
 ખરે, વાસુદેવરામી ૩૭
 ખાડિલકર, કૃષ્ણા ૧૪૭,
 ૧૪૬, ૧૬૨, ૧૭૦, ૧૭૦, ૨૫૭
 ખાપડે ૭૪, ૧૪૬, ૧૭૨, ૧૭૩, ૨૦૧,
 ૨૧૮, ૨૨૦, ૨૩૮, ૨૭૧, ૨૮૨
 ખિલાફતનો સવાલ ૩૧૦
 ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય ૨૧૪
 ગજ્જર, પ્રો. ૩૫૨
 ગણપતિ વેતસવ ૧૧૩-૫
 ગણેરા ખિડનો સમારકા ૧૪૧
 ગર્દે ૪૧
 ગાધી, મોહનદાસ કરમચંદ ૪, ૧૦૭,
 ૧૩૩, ૧૭૦, ૨૦૮, ૨૧૨, ૨૬૬,
 ૨૬૮ ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૫, ૨૭૮,
 ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫,
 ૨૮૭, ૩૦૩ ૩૦૫, ૩૧૦ ૩૧૩,
 ૩૧૪ ૦૨૨
 ગાયબાડ, મહારાવ ૪૬
 ગાયબાડ, સયાજીરાવ ૪૬ ૮૮, ૮૦,
 ૨૭
 ગાયડર, પોલીસ અમલદાર ૧૪૫ ૨૫૫,
 ૨૬૭
 ગાડિનર, એ ૭ ૨૮૩
 ગાર્થ, એ ૧૪૭
 ગીતરહસ્ય ૨૫૬ ૩૨૦-૨૩
 ગુજરાત રાજકીય પરિષદ ૨૭૫
 ગુરુજી, ટિળકના આદ્ય ચરિત્રકાર ૫,
 ૧૬ ૧૬૫
 ગુર્જર, શ્રી ૧૪૭
 ગેરિબાલ્ડી ૧૮૫
 ગોખલે, ગોપાલ કૃષ્ણ ૪, ૩૬, ૫૦, ૫૩,
 ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૮, ૬૨, ૮૦, ૬૭,

૧૦૦, ૧૦૨, ૧૧૩, ૧૨૩, ૧૨૪,
૧૨૬, ૧૬૧, ૧૭૧, ૧૯૯, ૨૧૮,
૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૭, ૨૪૬, ૨૫૩,
૨૫૬, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૫, ૩૧૫
ગોખલે, દરિ નારાયણ ૮૭, ૧૪૫
ગોપાલે, પરશુરામપંચતાત્પા ૬
ગોસ્વામી, નરેન્દ્ર ૨૩૨
ગ્રીન, સાર્જન્ટ ૫૦
ગોપ ૧૬૦

ગોપ, અરવિંદ ૮૫-૬, ૯૯-૧૦૦,
૧૮૮, ૧૯૭, ૨૧૦, ૨૧૯, ૨૨૨,
૨૨૪, ૨૨૫, ૨૩૧, ૨૩૨, ૩૧૪,
૩૨૨

ગોપ, બારીન્દ ૨૩૨

ગોપ, મોતીલાલ ૧૮૭, ૧૪૮, ૧૭૮,
૧૮૬, ૨૮૪

ગોપ, શશ્વતિદારી ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૪,
૨૨૫

ગોપ, શિશિરકુમાર ૪૫

ગોપાલકર, નારાયણ મણેશ ૩૧, ૧૬૪,
૧૭૭, ૨૪૭, ૨૮૭

ગમનપ્રાક, દીવાન ૩૦૦, ૩૧૧

ગર્વિષ્ઠ ૧૮૭

ગાળી, પ્રેમલ ૨૩૧

ગાફેર, દામોદર ૧૫૪, -ભાગ્યજ્ઞ
૧૬૦, -વામુદેવ ૧૬૦, -ભાઈએ ૧૧૧

ગિરિધરપ્રાવ (ટિપ્પણી જન્મમુખિ) ૫, ૭

ગિરિધરપ્રાવ હાલિ ૮, ૨૬૦

ગિરિધરપ્રાવ, સી. વા. ૩૧૬

ગિરિધરપ્રાવ, કૃષ્ણરાઓ ૩૨

ગિરિધરપ્રાવ, વિષ્ણુરાઓ ૩૧, ૩૨, ૩૩,
૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૪૧, ૪૩,
૫૧, ૫૮, ૫૯, ૬૫, ૧૨૬, ૨૧૨

ગિરિધરપ્રાવ, સીતારામ હરિ ૫૫, ૧૦૦
ગિરિધરપ્રાવ, કૃષ્ણ ૪૦, ૭૭૫, ૭૮૪, ૭૮૫
૨૮૭-૮૪, ૨૮૮, ૩૦૬

ગિરિધરપ્રાવ, સર વેલ્લભાર્જન ૭૮૬-૭, ૨૫૬
ગેમ્સફર્ડ, લોર્ડ ૭૭૬, ૩૦૪
ગૌધરી, બે. ૧૪૭

છત્રે, પ્રો. ૭૩, ૭૪

છત્રે (સરકસવાળા) ૧૬૪, ૧૬૬

જનનાયરાય, પટિલ ૪૧, ૪૨

જનનાય મહારાજ ૧૭૨, ૩૧૧

જનનાય ૨૮૨, ૨૮૩

જયકર, બે. ૨૭૮

જલિયાવાલા બાગ ૨૮૮, ૩૦૫

જાનકી ૨૬૨, -પરિષદ ૧૬૩, ૧૬૮

જિન્ના, બે. ૨૩૬, ૨૬૩, ૨૬૭, ૨૬૮

૨૮૨

જિન્સીવાલે, પ્રો. ૨૫, ૭૪, ૧૮૨, ૨૫૦

જેકબ, ન્યાયાધીશ ૨૧૨

જેકબ, હેડમાસ્ટર ૧૭૮

જેનિન્સ, ન્યા. ૧૭૪

જેમ્સફર્ડ ૫૫ ૫૪

જેકસન, ક્લેકર ૨૮૮, ૨૯૦

જેકસન, મુખરિન્ડેન્ડેન્ડ ૧૫૩

જેશી, આનંદીબાઈ ૮૦

જેશી, ગણેશ વામુદેવ (સાર્વજનિક
કામ) ૧૦૨, ૨૦૭

જેશી, ગણેશ બેંકર ૨૨૫

જેશી, ગણેશરાવ ૮૦-૮૧

જેશી, કામ ૧૦૮

જેશી, રામચંદ્ર બિમાળ ૭૨

જેશી, વામુદેવરાવ (વામુદેવ) ૬૦,

૬૧, ૧૪૭, ૧૬૪, ૨૭૧, ૨૮૫

જેનસનનુ ચરિત્ર ૩૪, ૩૫

મળે, લોર્ડ ૨૬૬

ન્યોનના સંગ્રહન ૩૦૬

ટિગક, મારીનાથ ૬

ટિગક, કેસીવાન ૫, ૬

ટિગક, અગાધરપત ૬, ૭, ૮, ૯,

૧૦, ૧૧, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૧૯

ટિગક, ગોવિંદરાવ ૮

ટિગક, દુર્ગાભાઈ ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૩

ટિગક, બાળ અગાધર (લોકમાન્ય)ને

જન્મ ૧૦, -નુ 'બાળ' નામ ૧૧, -ની

બાળ લીધાઓ ૧૨, -નુ દાદા પાસે

બાણુદર ૧૨, -નુ જનોઈ ૧૨-૧૩,

સાગમાદાખ ૧૫ -નો શિક્ષક સાથે

હરકો ૧૫, -ની કાનૂની માટે હક ૧૬,

-નો પૂના હાર્દરૂપમા પ્રવેશ ૧૭, -નુ

લખ ૧૮, -ની સંગૃહીત કાન્ય રચના

૧૮, ૨૫, -નુ મરાઠી બ્યાકરણનુ જ્ઞાન

૧૯, મેટ્રિક પરીક્ષા પાસ કરે છે ૧,

-ની આરોગ્ય સાધના ૨૦-૨૨, -ની

અભ્યાસની પદ્ધતિ ૨૩, -નુ મરાઠી

પૂર્ણ જ્ઞાન ૨૩, -નો પ્રાયોગિક

શાસ્ત્રોમા રસ ૨૩-૨૪, બી એ

તથા એન એલ બી પરીક્ષા પસાર

કરે છે ૨૫, -ની આગરકર સાથે

દેસતી ૨૬-૨૮, -ની બાણાવાળી

પદ્ધતિ ૩૦ ડોમરીની ભેલમા ૪૮,

-ની વિધ્વસાસીને અલ્લિ ૫૧

-નો માનદ લેખ અંગે મત ૫૬, -નુ

સાધનાનુ ૫૦-૫૧, -નુ પહેલુ બહેર

સાપલ ૬૧, ચડિતા રામાભાઈની

આટ હી કાઢે છે ૮૦, અને સામર્થિક

પરિષદ ૮૨, -નો સમાજસુધારા અંગે

મત ૮૪-૯, -ની સમાજસુધારા

અંગેની નીતિ વિષે અર્ચિદ યોધનો

મત ૮૫-૯, કેસરીના તત્તી બને

છે ૮૭, લોકલાસ અને લિનિય

ફેફકરી કાઢે છે ૮૮, અને રાષ્ટ્રીય

મહાસભા ૮૫-૯, -નો લખના પરિપત્ર

અંગે લેખ ૮૮, -નુ પ્રાન્તિય પરિષદમા

બાપલ ૧૦૧, -ની રાનડે પર દીક્ષા

૧૦૩ નામદાર બને છે ૧૦૩-૪, પૂના

ચુનિબમા ચૂટાય છે ૧૦૫, -નુ

હિન્દુ મુસ્લિમ કુલલ અંગે દક્ષિણિન્દુ

૧૧૧, -ના રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો વિષે

મતભાગો ૧૧૩-૪, શિયાજી ઉત્સવ

વિષે ૧૧૫-૧ -નો આગરકર વિષે

મત ૧૨૪, -નો યો દેવિસ વિષે

મત ૧૨૫ -નો દુનિય અંગે

લોકોને ઉપદેશ ૧૩૧, -ની

સાર્વજનિક સભા અંગેના સરગરી

કરાવ પર દીક્ષા ૧૩૩ -નો વાચકને

જવાબ ૧૩૫ પ્લેગ પરિપત્ર કાઢે

છે ૧૩૭ -ની રેડ ખૂન અંગેની

સરકારની નીતિ પર દીક્ષા ૧૪૨-૩,

-ની ગિરફતારી ૧૪૫ -નો ભમીન

પર છુટકારો ૧૪૬ બાબા મ'વા'ની

મિલમતના દૂરી બને છે ૧૪૬, -નો

ગોતીપાલ યોધને મળળ ૧૪૮, -ને

દેશ વર્ષની કદની સભા ૧૫૦, -નો

બીને કાચાચ ૧૫૨-૬, -નો મેક્સ

મુવરને પત્ર ૧૫૫, -ની ભેલમાથી

સુક્તિ ૧૫૬, -નો સિલોનનો પ્રવાસ

૧૫૯, -ની ટાઈપ મેપ ફિન્ચા તથા

સ્લેટ પર ફરિખારો ૧૬૧, કેવરીનુ

મામ ફરી હાથ પર લે છે (૧૮૯૬)

૧૮૨, -ની પિંટીતોને અપીલ ૧૬૩,

લોર્ડ સેલ્સને અંગે કરાવ કોમેન્ટમા

૨૯૫ કરે છે ૧૯૪, નો બહારેશનો પ્રવાસ ૧૯૪, નો ફરજિયાત પ્લેગની રસી મૂકવાનો નિરોધ ૧૯૫, અને વેદોક્ત પ્ર રજુ ૧૯૬-૮, નો મેન્ડેમુડર વિષે મૃત્યુદેખ ૧૯૮, ની નહાસની દીકા ૧૯૮, નો રાનડે પરનો મૃત્યુદેખ ૧૯૯, ની એસ્ટનના નુમાલ સામે અપીલ, સામે ફોજદારી ખાતો ક્યેમન્ટમના નુકાદા સામે અપીલ ક્યેમન્ટમના નુકાદા સામે અપીલ ૧૭૪ ફોજદારી આરોપોમાથી મુક્ત થાય છે ૧૭૫ નુ નિ સ્વાધ પછુ ૧૭૬, ની ચદા વરકરના નુકાદા સામે સફળ અપીલ ૧૭૭ અને વાસવાદી ચળવળ ૧૭૮-૮૦, નો વિરોધાનક વિષે મૃત્યુદેખ ૧૮૦-૧ નો ગુપ્તચર વિષે મૃત્યુ દેખ ૧૮૨, ની મુનિવર્સિટી કમિશન પર દીકા ૧૮૬ ની બાગના બામદાની દીકા ૧૯૫ બદિષ્ઠારનુ સમયન કરે છે ૧૯૬ ના નામની મેમસના પ્રમુખ ૫૦ માટે રૂચના (૧૯૦૬) ૨૦૧ નો કલકાની મહાસભા વિષે દેખ ૨૦૩, નુ નવો પદ અને તેના માર્ગો પર બાપજી ૨૦૫ નો માનુસાવાના માધ્યમનો આમદ ૨૧૪-૬ નો વિધવાઓ ના પેરિયરિકાના વ્યવસાય વિષે અભિપ્રાય ૨૧૬-૭ નો વિરોધાનકને લગત ૨૧૭ નો મરમનરમ ૧૭૧ વચ્ચે સમાધાનનો પ્રયત્ન ૨૨૪ નુ ફાઇનલ પેર બાપજી ૨૨૬, ની અધિકાર વિભાગની કમિશન બાજુ નુજાની ૨૨૮ ની

વીરનવાલીની ધના અગે પુખ્તપ્રકાષ ૨૩૦, ની મિરફતારી ૨૩૪ નુ બચાવનુ બાપજી ૨૩૬-૪૦ નો ગોલ્ડે કારાવાસ ૨૪૮-૫૨ નો જેલમાથી છુટકારો ૨૫૦ ની પત્નીનુ મૃત્યુ ૨૫૭, મા કોથી પૂતા પાડા આવે છે, ૨૫૫, ની મુકાબલ બધીનો ફતવો ૨૫૫ ની સાથે સમાધાનની વાટાઘાટો ૨૫૭-૮, ની સાથે ગોખડેની મુકાબલ ૨૫૮, ને વિષે ગોખડેનો બમુને કામળ ૨૫૮, ગોખડેની સખત જાદાશુદ્ધી કાઢે છે ૨૫૬ ની ગોખડેને ગમ્યાનમા અર્જન તથા મૃત્યુદેખ ૨૫૮-૬૦, દિગ્ગજી-ગોખડેની તુલના ૨૬૦ નો વિરોધાનક વિષે મૃત્યુદેખ ૨૬૪, ની માપી સાથે ખાનખી મુકાબલ ૨૬૬ નો તીરક મરો સવ અને પૂનાનાદિ મે ની નેટિસ ૨૬૭ નો રાજકોદના ગ્રીન્ડમૂઝ મામાથી નિરોધ મુકારો ૨૬૭ લખતો મળાસભા ૨૬૮-૭૦ નુ કાનપુરમા સન્માન ૨૭૦ ને પબ્લિક સરકારની નેટિસ ૨૭૧ નુ નિષાગ્રીમા બાપજી ૨૭૨-૩ જેકરને છેડાવવા પેસિવ રેજિસ્ટ્રાસની તથા કામસના પ્રમુખ તરીકે મૃત્યુવાની નિમયન કરે છે ૨૭૪ શુજરાત ગાજર્જ ન પેરિયરમા ૨૭૫ ની મોન્ટેનુ સાથે મુકાબલ વિર મોન્ટેનુની અભિપ્રાય ૨૭૬ નુ અનુસંધાન નિષાગ્રજી પેરિયરમા બાપજી ૨૭૭-૮૦ ની મહારો કાગમ કાર ૨૮૦ નો પાસપા ૨૬ થાય છે ૨૮૦ નુ કુદ પેરિયરમાથી

કાંઈ જુલુ ૨૮૨, મહાસુબાના
કુમ ચૂરાયા ૨૮૫, વિલાયત
હોવા ૨૮૬, ચિરોય કેસ ૨૮૭-
૩, -ની કાસન હોરા બેજ તપાસ
૨૮૮-૨૯, -ને વિષે કાસનનુ માપણ
૨૯૦-૩, -ને વિષે ચિરોયનો મત
૨૯૧-૫, -ના રાજા માટે માધીજીની
અપીલ ૨૯૫, -ની વિલાયતમા
રહેલી અને દિનચર્ચા ૨૯૬-૭, -નો
બેજટ સાથે મતભેદ ૩૦૦, -ની
પાર્લમેન્ટની કમિટી આમજ બુખાની
૨૯૯, -ની મોન્ટેન્યુ સાથે
કુલાકાતો ૨૯૮, -નુ ટ્રેડ યુનિયન
કોમેસમા માપણ, મનરેપક્ષ
સાથે સબધ બાધે છે ૩૦૦,
વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી પહેલુ
માપણ ૩૦૩, -ને પૂના મુનિ
તથા ચહેરના માનવનો ૩૦૩-૪,
-નો બાદશાહી બહેરનામા માટે
આમારનો તાર ૩૦૪, અનુસર
કોમેસમા ૩૦૫, -ની દે. પરજાથે
તથા બેજટ પર કીકા ૩૦૭, -ને
પક્ષે ફેર અર્પણનો સમારભ
૩૦૮, રાષ્ટ્રના મુખી ૩૦૩-૧૦,
-નો અસહકાર તથા ખિલાફત
વિષે મત ૩૧૦, -ની છેવટની માફમી
તથા અવસાન ૩૧૧-૨, -ની
રમરાત યાત્રા તથા અજિસરકાર
૩૧૩-૪, -ને માધીજીની અજલિ
૩૧૪, -ને વિષે અરવિદનો સહેરો
૩૧૪-૫, -ને વિષે બાકારકરનો,
તથા નટરાજનનો મત ૩૧૫, -ને
વિષે માધીજીનો મૃત્યુરેખ ૩૧૫-૬,
-ને વિષે ચિતામણિ તથા મોન્ટેન્યુ

ના મત ૩૧૭, -ની મયરગના
૩૧૭-૨૩ -ના સહકર્મી મચોની
યાની ૩૨૦-૧
ટિબેટ સ્વચાન્ધ ફેડ ૩૨૪,
ટિબેટ, રમાબાઈ ૬, ૭, ૮, -રામચન્દ્ર
૬-૮, ૧૧, ૧૨, ૧૫, -કુકિમબીબાઈ
૬, સત્યમામાબાઈ ૧૮
ટૅપ્પ, સર રિચર્ડ ૧૧૬
કોમુર, રવીન્દ્રનાથ ૧૧૮, ૧૪૭, ૧૮૭,
૨૨૫, ૨૮૮
ઉદ્ધ, અલેક્સાન્ડર ૧૧૨
ડફરિન, લોર્ડ ૬૫-૬
કાયર, જનરલ ૨૬૮
કાર્લિંગ, ન્યા. ૨૮૮, ૨૯૩
કિંગ્લી, વિલિયમ ૧૨, ૨૦૫
કેપ્તન એન્થોનીય સોસાયટી ૫૨, ૫૪
કેપ્તન કોલેજમા ૨૦-૨૫
કેપ્તન સભા ૧૦૩, ૧૬૩
કેમરે (ચિરોયના અનુબાહક) ૧૮૮
કેમરે, અનવસાઓ ૭૫, ૭૬
કેમરે, લક્ષ્મીબાઈ ૭૬
કોનર એન્ડ બેનસન ૨૮૮
કોકાનો નવાજ ૨૩૧
કાર્લ મહારાજ ૮૨, ૧૪૬, ૧૬૧, ૧૭૨
૧૭૩, ૧૭૫-૬, ૨૮૮, ૩૧૧, ૩૧૦
લેવચ, કમીનાથ ત્રિ. ૩૯, ૪૮, ૬૭,
૬૮, ૭૦ ૭૬, ૭૪, ૭૫, ૧૦૫, ૧૧૭
લેવચ, બહુરૂની ૧૪૫, ૨૩૬
ચિયોસોફિયલ સોસાયટી ૧૮૦
કેત, અર્થિનીકુમાર ૧૯૮, -લલાસકર,
કનેયાલા ૨૩૨, -રમેશચન્દ્ર
૧૫૪, ૧૬૪

દાને, શ્રીધર વિઠ્ઠલ ૧૭૨
 દાદાભાઈ નવરોજી ૧૮, ૧૯, ૭૭, ૧૫૬,
 ૧૮૫, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૧૭,
 ૨૬૩, ૨૭૫, ૩૧૫
 દાદાદે, સેનાપતિ ૧૧૬
 દારૂમંદીની ચળવળ ૨૨૬-૨૮
 દાવર, બેંગ અને ન્યાય ૧૪૫, ૨૩૬,
 ૨૪૪, ૨૮૯
 દાસ, બિનરજન ૨૩૨, ૨૪૪, ૨૮૮,
 ૩૦૫
 દાસ હેમચંદ ૨૭૨
 દુનગ (૧૮૬૬નો) ૧૨૦-૩૫
 દેવધર, સી ગ. ૭૨
 દેરાપટ્ટે, કેશવરાવ ૯૯
 દેરાપટ્ટે, મ. માધવરાવ ૨૩૦, ૨૮૦
 દેરામુખ, મોખાળ દરિ ૪૭
 દેરામુખ ટો ૨૨૬
 દેસાઈ, અભાવાય સાહેબ ૨૦૭,
 ૨૧૬
 દ્વિવિદ્ય ભાઈઓ ૧૬૦
 દ્વારકા (લોન્ડન ફોર્ટ) ૮
 દ્વારકાભાઈઓ (૧૮૬૨)નું સ્વરૂપ ૧૦૪
 નારાયણ, કે ૩૧૫
 નદનીકર રાણી ૩૭
 નદા જમાનનો આરભ ૧૮૫-૬
 નેદરુ, પટિલ જવાહરલાલ ૨૭૩, ૩૧૩
 નાયપુરકર ૧૪૬ ૧૦૧, ૧૩૧, ૧૭૬
 નામદી પ્રચલિત સભા ૨૦૦
 નાનુભાઈઓ ૧૫૧
 નાનુ, સરદાર ૧૧૨
 નાના દાનવીસની મૃત્યુ સંગતી ૧૬૬
 નામદેસી ગજવરાવ ૧૨૬
 નામદેસી, મધવરાવ ૨૭, ૪૧, ૫૨,

૫૩, ૫૫, ૮૬, ૧૦૧, ૧૦૫, ૧૨૧,
 ૨૮૫

નામર, સહરન ૧૫૧
 નામિસ પ્રતિક પ્રેરિય ૨૭૩
 નિશામ હેલ્સમાદના ૧-૭
 નિવધમાળા ૩૧, ૩૨, ૪૧
 નિવેદિતા, ભગિની ૧૮૭, ૨૧૦
 નૃસિંહર, રા બ ૬૧
 નેપાળમાં બદલેલ કારખાનુ ૧૫-૮૦
 નેચિન્સન ૨૨૨, ૩૨૦
 નેસનવ કાર્મિલિય ઓફ એન્થ્રોપોલોજી
 ૧૬૭, ૨૧૧, ૨૧૩
 નેસનવ પ્રિન્સિપલ કૃષ્ણી ૨૨૫
 નેપાળી ૨૭
 નેપાળી, મિત્ર ૨૮૦
 નેપાળી, લોડ ૧૬૦
 ન્યૂ ઇન્ડિયા સ્ટુડ ૩૫-૮૦

પાંચધન, વામુદેવ બાપત ૧૨૨
 પાંડે ૩. એમ ૧૮૬
 પાંડે નિશાન ચા પ્રકાશ ૮૦-૮૧
 પથામ મુસોપન ૧૬૬, ૩૦૬-૭
 પટિલ મદાગાજ ૧૭૩
 પટ્ટ, મુખારાવ ૨૫૭, ૨૫૮
 પરશુરામ ૩, ૨૬૬
 પગાડક (સંપાદક) ૩૩
 પરાજપે સિ મ ૧૩૨, ૨૩૪, ૨૩૫
 પરાજપે, ને ૨૭૧, ૩૦૩, ૩૦૭
 વલ્લભની અભ્યાસ ખીખાસ ૨૨૦
 પાંડ, વિદિપચંદ ૧૮૬, ૧૬૨, ૨૦૧,
 ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૩૨, ૨૫૮, ૨૮૪
 પિન્ડે, આચાર્ય ૬૬, ૭૦
 પિન્ડે, વિદ્યારમ ૨૨૦
 પુનઃદરિ ૩ ૧૬૨

પુનાની મહાસભા ૧૧૮
 પુના હાઈકોર્ટ ૧૭, ૧૮
 પેન્ ૧૦૩, લોડ ૨૭૭
 પડસે ૫, ૧૦
 પરાવા, બાળાજી વિદ્યાનાથ ૪
 પેન્સાફની પ્રવૃત્તિ ૨૦૬
 પોલક ૨૦૬
 ખૂ, બે ૧૪૭
 પ્રવિરોગી સહકારિતા ૩૦૫
 પ્રવાસ, એક જડપી ૨૭૭-૮
 પ્રેમગી આપત્તિ (૧૮૮૧ની) ૧૩૬-૪૪
 પ્રેમગી રત્ની બાબલ અર્થા ૧૬૫
 ફેફ, વામુદેવ બગરત ૩૧
 ફર્મુસન જોનેઝ ૫૧
 ફર્મુસન, સર જોન્સ ૫૨, ૫૩
 શંકરકદીન, મુરમો નોકર ૨૩૦
 કુળમણિ ૭૨
 ફેમિન પર્મિશન ૧૩૩
 ફેમિન કોડ ૧૨, ૧૩૦
 ફુલર, સર બેન્ડી ૧૬૮, ૨૦૮, ૨૨૬
 ફુલે, નયોલિતા ૪૦
 બંગાળના બામળા ૧૪-૨૦૦
 બાળા પ્રાતિક પરિભ્રમ ૧૮૮, ૨૨૫
 બાળ, જન્મનાથ ૨૮૦
 બનારસ મહાસભા ૨૮૯
 બન્દોપાધ્યાય ઉપેન્દ્ર ૨૩૨
 બમનજી ૨૮૨
 બસુ બુદેન્દનાથ ૨૩૨, ૨૫૮, ૨૧૨, ૨૬૫
 બોર્, માધવરાવ ૧૩, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦
 બલિષ્ઠકાર-યોગ ૨૦૧, ૨ ૬
 બાણરાવ બીનો ૭૫
 બેનાયુ ૩૦૪

બાપટ, વામુદેવ સદાશિવ ૮૬-૮૭, ૧૦૬, -કમિશન ૮૮-૮૨
 બાળા ગોપીનેની રાગા ૧૭
 બાળા મહાસભા ૧૨૩, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૬
 બાળ (ફર્મગીના મુદ્દક) ૧૪૫, ૧૪૮, ૧૫૭
 બાળ કુટુંબ ૧૮
 બાળવિદ્યા ૬૬
 બિડ્ગફ, કર્નલ ૬૭, ૧૧
 બૂધ, બેસેફ ૨૦૪
 બેક, ચિથેકોર ૧૦૭
 બ્રિટન, શ્રીમતી ૬૮, ૨૧૨, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૨, ૨૮૫, ૨૮૮, ૨૯૮, ૩૦૭
 બેગી ની ૧૭૪
 બેન, પ્રિ ૧૧૮
 બેલ, હવાન્ક ૨૪૨, ન્યા ૭૦
 બેથલર, ન્યા ૨૬૭
 બેનરજી, બેથા ચ. ૭૪
 બેનરજી, સુરેન્દ્રનાથ ૧૧૭, ૧૨૨, ૧૨૪, ૧૫૧, ૧૮૮, ૧૮૦, ૧૮૭, ૨૦૮, ૨૧૦, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨, ૧૫૭
 બેરિટ્ટા, બે ૨૩૮, ૨૬૨, ૨૮૫, ૨૪૮
 બેનાથાર્ટ, નેપોલિયન ૧૧૭
 બોલ, યુનિસ ૨૩૧, ૨૩૨
 બર્લન થોનીસ અમલદાર ૧૪૧, ૧૫૬, ૧૭૫
 બ-મદીડ, ડો ૩૧૮
 બ્રિટિશ કોલેસ કમિટી ૨૮૮
 બ્રૂક, મેલિસ્ટ્રેટ ૧૩૨
 બેન્થો ચાર્સ ૬૨, ૯૭
 બેન્સન, બે ૮૧, ૧૩૬
 બોલરિક, બારલ મનો ૧૬૬, ૨૦૫

- બામત, બે. ૨૨૧
 બાર, શ્રી ૨૯૧
 બચકર દિવ્ય ૧૭૧-૭૨
 બાગુદરિ ૧૬૫
 બાવાજીર, કેવલરાવ ૧૦૮
 બામવત ૩૩, ૩૭
 બાહવકર, ડો. ૧૦૫, ૧૬૫
 બોડારકર, ડો. ૧૪, ૫૨, ૬૧, ૭૩, ૭૮, ૭૫, ૭૭, ૭૮, ૮૨, ૧૬૪, ૧૬૮, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૪૭, ૩૧૫
 બાનુ, પ્રી. ૫૩, ૧૧૮, ૧૫૩, ૧૬૮, ૧૯૯
 બિડે, નાના ૪૭, ૪૮, ૪૯
 બ્રાહ્મણની બેગમ ૧૦૭
 મહામહાર, અખિલાચાર્ય ૨૬૮
 મહિલાઈ જયભાઈ ૯૦, ૯૧
 મંડપનો વાદ ૧૨૧
 મહાલિક, નિષ્ણ ના. ૪, ૪૨, ૫૨, ૫૮, મતદાર મંડળ (અધ્યક્ષ)ની માગણી ૨૦૬
 મહારીનો ખેલ ૨૦૫-૦૬
 મધર રિલિયા ૨૦૬
 મનોરમા (રમાબાઈની દીકરી) ૭૭, ૭૮
 મરાઠા ૪૧, ૪૫, ૬૦
 મરાઠા કેળવણી પરિષદ ૨૩૨
 મહાગરી, બહેરામખા ૬૬, ૬૮, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૮૬, ૧૬૮
 મહાલિક, સુભાષચંદ્ર ૧૯૭
 મહામહાત્માની, મૌલાના ૧૦૮, ૨૦૬
 મહાગરી, વિ. મો. ૨૬
 મહારાષ્ટ્ર વિદ્યા પ્રસારક મંડળ ૨૧૪, ૨૨૧
 મહેતા, કિર્તિરાવ ૪૮, ૬૮, ૬૯, ૬૭, ૧૦૧, ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૫૧, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૯૨, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૧, ૩૧૫
 મહેતા, બામભાઈ કિ. ૫૯, ૬૦
 મોંડેના આશ્રમમાં ૨૪૮-૫૨
 માતાજીની રાજ્યા ૧૭૮
 માતૃભાષાનું મહત્ત્વ ૧૧૪-૬
 માધવરાવ, સર દી. ૪૬, ૭૪, ૮૬
 માધવરાવ ૧૭૦
 માલવી, શ્રી ૨૨૦, ૨૨૧
 માલવીય, પદ્મિત ૮૪, ૧૧૭, ૧૨૩, ૨૫૭, ૨૮૪, ૨૯૭
 મિન્ટો, લેડી ૨૦૬
 મિન્ટો, લેડી ૧૮૬, ૨૦૫, ૨૩૪
 મિત્ર, સર રમેશચંદ્ર ૭૪
 મિત્ર, ભેગમ ૩૨
 મિત્ર, ભેગમ રૂબરૂ ૨૮
 મુસ્લિમ લીગ ૨૬૩
 મુન્નિ, ડો. ૨૧૮, ૨૨૦, ૨૬૬
 મૂર, રોચન માતલ ૨૩૦
 મોંડેની ૯૦
 મેધાની, વજીર ૭૭
 મેથા, મિત્ર ૨૮૬, ૨૬૫
 મેકડોનલ્ડ, રોમી ૩૦૦
 મેકડોનલ્ડી કુટુંબ ૨૯૬
 મેકોયે ૩૨, ૨૧૨, ૨૧૩
 મેક્લિસ્ટ્રીસ ૧૧
 મેક્લિસ્ટ્રીસ ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૬૨, ૧૬૮, ૩૧૬
 મેક્લિસ્ટ્રી, નેરો ૧૮૫
 મેન, હેરોલ્ડ એચ ૨૨૭
 મોહક, વામન આબાજી ૩૩, ૩૬
 મોરોપંથ કવિ ૨૩
 મોડી, બેન ૨૨૩, ૨૦૬, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬
 મોર્ગન, મિન્ટો સુધારા ૨૦૬
 મોન્ડેમની ૨૨૨

મોનેચુ, બારામંત્રી ૨૭૪, ૨૭૫,
૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૬, ૩૦૬, ૩૧૭

મો, ટેમ્-એમસફંડ મુખારા અંગે કરાવ
૩૦૫-૬

મેરિસ ૩૨

મદે, શા. સા. ૬૨

માલિક, અવેરીક્ષણ ૧૦૪

મુદ્રવિપ્રદો ૨૮૧-૪

મુનકટિદ ઇન્ડિયન એન્ટ્રીપોર્ટિક ઓરોસિસ
ચેરાન ૬૬, ૧૦૭

રખમાનાઈનો જિરેસો ૬૬-૭૧

ચમુનમંગલ, શી. બા. ૧૮, ૭૫, ૮૨, ૮૩

રખાની, શાકે ૧૧૪

રત્નગિરી ૪, ૯

રખાનાઈ, પદ્ધિતા ૩૬, ૭૫, ૭૬, ૭૭,
૭૮, ૭૯, ૧૧૬

ચિયા-નપાન સુદ ૧૮૫

ચાક્રોક્ષ્મો કામરો ૧૪૮, -નો મહેલો
મુકમ્મો ૧૪૪-૫૧; -નો ખીલે-

૨૪૪-૪૭, -નો ગ્રીએ-૨૧૭

ચાક્રવર્તિ, ને. કા ૧૬૬

ચામચામ મહારાજ ૪૬

ચામોષાંચે ૧૬૬

ચાનકે, મહાદેવ ગોવિંદ ૪, ૧૫, ૩૧,
૩૬, ૭૭, ૫૨, ૫૮, ૬૧, ૧૭, ૧૮,
૭૭, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૭, ૭૮, ૮૦,

૮૧, ૮૨, ૬૫, ૬૭, ૧૦૦, ૧૦૨,
૧૦૩, ૧૦૫, ૧૧૩, ૧૧૬, ૧૧૭,
૧૨૦, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૪૪,

૧૪૮, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૮૨,
૨૦૭

ચાનકે (વામુદેવ ચાક્રોક્ષ્મો સહી) ૧૬૦
- ૧ મહાર ગોશ ૯૨

ચમકાણ પરમકંસ ૧૮૧, ૨૨૫

ચમલાડી (અંબાધરપંતના શાશ્વક) ૮

ચાચીધરી, બળે-ક્રિસો ૧૬૭

ચાચ, ગાન ચામીકાન ૧૮૧

ચામુના મુખી ૩૦૩-૧૦

ચામુનત (દેનિક) ૨૨૫

ચામુનીય કાસચો ૧૧૩

ચામુનીય મહાસલા ૬૫-૧૦૫, ૧૧૬,

૧૨૮, ૧૦૧-૫, ૨૬૮-૭૦, ૩૦૪

ચામુનીય મિહાણ ૨૧૧-૭

ચિપન, લોઈ ૨૬૫

ચિપ વેન ચિલ્લ ૨૫૫-૬

ચિચિચન, ચેવરન ૮૦

ચિસ્લી, સર હર્બર્ટ ૧૦૪

ચુકિમ્મી હર્ષ ૧૧

ચે, લોઈ ૫૩, ૧૧, ૧૦૨

ચે, પોમ અધિકારી ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૪૧,

૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૫૦, ૨૮૮,
૨૯૦

ચામુનસન, સોમેટી ૨૬૨

ચામેટ કમિગી ૨૬૭, -મિલો ૨૬૭

ચામુની મહાસલા ૨૬૮-૨૭૦

ચાક્રચરતી ૨૭૮

ચાક્રાટ, ચાક્રચરત ૨૨૭

ચામુનસન, લાલા ૧૬૮, ૧૮૬, ૨૦૧

૨૦૭, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦
૨૩૨

લાલા સહચુલર ૧૬૭

લાલરાકર કમિયારીકર ૭૮

લાલચ, સર આલ્ફ્રેડ ૨૬૨

લી-ચોર્નર ૨૬૨

લીટી કમિન ૬૩ ૭૭, ૨૧૭

લેંગ, એડવોકેટ બનરસ ૧૪૮

લેબ, કલેક્ટર ૧૧૭, ૧૪૨, ૨૮૨
 લોકસાક્ષી આરબ ૮૮
 લોકમાન્ય-નુઓ ટિપ્પક, બાળ અગ્રાધર
 લોકહિતવાદી ૮૨, ૧૦૦, ૨૦૭, ૨૨૬,
 ૨૫૦
 લોકિક નાણ ૧૬૨
 લૂકમ, બજ ૧૭૪
 લૂકમ, માટિન ૧૬૭
 ભડસ્વર્ય ૨૪, ૪૦, ૪૬, ૫૨, ૬૭
 વામ્બા, દીનસા ૧૩૫, ૧૬૪
 વારાણસીબાઈ ૭૫
 વિકટોરિયા રાણી ૭૭, નો દીરક
 મહોત્સવ ૧૪૧; નો હેરો ૧૮૯
 વિજયરાધવાચારિયર ૧૬૮
 વિભાવુરકર, પ્રો. ૫૦, ૧૬૬, ૨૦૦
 ૨૦૯, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૨૬
 વિદ્યાસ, ધોડોપત ૮૮, ૧૨૩, ૧૨૬,
 ૧૪૭, ૧૫૧, ૧૫૪, ૧૮૧, ૨૫૫
 વિહસન, પ્રેસિડન્ટ ૨૯૬
 વિલાયતમાં સ્વરાજ્યની વધીલાત
 ૨૯૬-૩૦૦
 વિલિંગ્ડન, લોર્ડ ૨૬૮, ૨૮૨, ૨૮૩
 વિવેકાનંદ, સ્વામી ૭૭, ૧૮૦, ૨૨૫
 વિશ્વનાથ (લોના મોટા દીકરા) ૧૮૧
 વિટર, નાસિકનો કલેક્ટર ૧૧૦
 વીરનગરી ૨૩૦, ૨૩૨
 વેડરવર્ન, સર વિલિયમ ૫૨, ૬૭
 વેદોક્ત પ્રકરણ ૧૬૬
 વોરન, હોલ્ટર ૩૧૮
 રાસધર, પ. ૭૫
 રાકરાચાર્ય ૮૧, ૧૮૧
 રાગદાસદાન ૭૫ ૭૭ ૭૮
 રાગપાણિ ૨૦, ૩૨
 રાગ્યો, શ્રીનિવાસ ૨૬૩

રાહ, ન્યાયમૂર્તિ ૨૬૭
 રાવાજી ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૪૬, ૨૮૧
 રાવાજી ઉત્સવ ૧૧૫-૧૧૬
 રાવાજીરાવ ૪૭, ૫૦-૫૧
 રાદે, વિકુલ રામજી ૨૪૬, ૨૮૦
 રોકતઅધી, મીયાના ૩૧૩
 રયામજી કૃષ્ણવર્મા, પંડિત ૧૮૨, ૨૦
 ભદ્વાનંદ, સ્વામી ૨૬૭, ૩૦૫
 શ્રીકૃષ્ણ ૨૬૬
 શ્રીનિવાસ (ડોંગરે) ૭૬, ૭૭
 શ્રીમદ્મગવર્ગીતારહસ્ય ૩૨૦-૩
 સકલાતવાળા ૩૦૦
 સખારામ અનુન, ડો. ૬૮
 સમર્થ વિદ્યાપથ ૨૧૩, ૨૧૪
 સમાજવાદી પરિષદ (૧૯૦૪) ૧૮૫
 મમાધાનના પ્રયાસો ૨૫૭-૬૪
 મયાની, રહિમતુલ્લા ૧૦૧, ૧૦૪
 સરકાર-આજ્ઞા બાવીસી ૨૭૪-૮૧
 સરકારી દમન ને તેના પ્રયાસો
 ૨૨૬-૩૩
 સપીવન, ઇન્સ્પેક્ટર ૨૩૮
 સમિતિ વચનો કાયદો ૭૧
 ગાઈમન, સર જોન ૨૮૬, ૨૮૮, ૨૯૩
 સાહે, અધ્યાપક ૧૩૧, ૧૩૮
 સાહે (વામુદેવ ચાફેકનો સાથી) ૧૬૦
 સાહે, સમચ્છદશસ્ત્રી ૭૫
 સામાજિક પરિષદ ૮૨
 સાજી, ન્યાયમૂર્તિ ૭૦
 સાર્વજનિક કાકા - નુઓ મ. વા. જોરી
 સાર્વજનિક સભા ૧૦૨, ૧૨૮, ૧૩૩
 સાવરકર ૧૯૮
 મિડનદેમ લોર્ડ ૨૩૬, ૨૩૦, ૨૮૦, ૨૬૬
 મિલિંગ એન્ડ મિલિટરી મેજર ૨૩૨
 સિધેનો પ્રવાસ ૩૦૮

સત્યપ્રેક્ષના ૨૬૪
સીતારામેશ, પટ્ટામી ૨૬૦
મુસ્તની મહાસલા ૨૧૭-૨૨
નેટ્સર, વડોદરા ૧૫૨
નેત્રવાડ, ચિમનલાલ ૭૪, ૧૦૪, ૧૬૪
મેન્ડા, પ્રિન્સિપાલ ૧૮૮
નેટ્સર, લોર્ડ ૧૩, ૧૬૦, ૧૬૪, ૧૬૬,
૧૬૭
સપ્ત આહમદ સર ૮૬, ૧૦૭
લોકાપુર પ્રાન્તિક પરિષદ ૩૦૭
સોનેમન, જ્યેષ્ઠ મુખરિન્ડેન્ડ ૧૪૫
મોટ, આગ્રા ૨૨
મોખલ, કાયદામંત્રી ૭૫
રૂઝો, ન્યા ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૫૧
મૂંચો, અર નેન ૧૪૮
સ્પેન્સ, ઝોરિન્ડર ૨૮૮
સ્પેન્સર, હર્બર્ટ ૨૮, ૧૮૨
સ્વદેશી અને પેસાફડ ૨૦૮
સ્વદેશી અને બહિષ્કાર ૨૦૭-૧૦
સ્વદેશીની મહેસી કિલચાલ ૧૩૪-૫
સ્વચાન્દ્યનો મત ૨૭

સ્વર્ગવાસ ૩૧૧-૭
સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા ૩૬
રિનફ, પૂનાનો કચેડો ૭
હરફડ, મિસ ૭૭
હરિમોહન ૭૨
હટ્ટર, સર વિવિધમ ૪૦, ૭૭, ૧૪૬,
૨૧૩, - કમિશન ૪૦, ૭૭
હમરાજ, લાખા ૨૩૨
હાફકિન સાહેબ ૧૬૫
હાર્ડિંગ, લોર્ડ ૨૬૫
હિન્દુ મુસ્લિમ રમખાણો ૧૦૬-૮,
હિલ, સર કલોડ ૨૮૧
હીલન, ન્યા ૧૧૭
હેથર્લેન્ડ, પ્રો. ૧૫
હેન્રિસ, લોર્ડ ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૨૫-૬
હોનિંગન ૨૮૨, ૨૮૩
હોવર્ડ એસોસિએશન ૧૫૨
હોમલ લીગની સ્થાપના ૨૧૫-૬,
નો પ્રચાર ૨૭૦-૭૮
હમ એ એ ૧૫ ૬૬, ૬૭, ૮૮,
૬૯ ૧૬૧